

ՎԿԼՅԱԲԱՆ
ՀԵՅԿԵԿԸՆ ՑԵՂԱՄՊԸՆՈՒԹԵԼՆ
ԳԻՐԷՆ Գ.

Պատրաստեց՝
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԻՍԿԱՐԱՏԵԱՆ

ՊԵՂՈՒՔ
2011

Ես եմ յարութիւնն ու կեանքը: Ան որ ինծի
կը հաւատայ, թէեւ մեռնի՝ պիտի ԱՊՐԻ:

Յիսուս
(Յովհ. 11, 25)

Համակարգչային շարուածք եւ էջադրում՝ ՍԱԳՕ ՕԳՆԱՅԵԱՆ

**Սոյն գիրքը պատրաստողը իր յայտուկ
շնորհակալութիւնը
կը յայտնէ մեկենասներուն՝
Տէր եւ Տիկին Արմէն եւ Միմի Յարութիւնեանին:**

* * *

**Շնորհակալութիւն նաեւ՝
լիբանանահայ երեք օրաթերթերուն՝
«Ազդակ»ին, «Արարատ»ին եւ «Զարթօնք»ին,
որոնք սիրայօժար կերպով իրենց հարուստ գրադարանները
տրամադրեցին մատենաշարը կազմողին:**

* * *

**Շնորհակալութիւն նաեւ՝
Տէր եւ տիկին Էնկերական Ճարտարագէտ Վարդան եւ Մակի
Գուրուճեաններուն:**

hiskahadian@yahoo.com
հեռ. (+961) 1 566896, (+961) 3 283313

no. 129, Adjemian bldg., Khalil Badawi str., Beirut, Lebanon

**ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ,
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ԹԻՔԱԿԱՆ ՈՒՐԱՅՈՒՄ**

1915ը ընդունուած է որպէս հայերի ցեղասպանութեան թուական: Իրականութեան մէջ սակայն, հայերի բնաջնջումը իրենց բնօրրանում՝ Արեւմտահայաստանում եւ Կիլիկիայում հետեւողական եղանակով սկսուել է 1894ին եւ շարունակուել մինչեւ 1923ը: Այդ թուականից ի վեր հայերի բնաջնջումը թէպէտեւ շարունակուում է առ այսօր, սակայն՝ այլ եղանակներով, քանի որ իրավիճակը Արեւմտեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում լիովին փոխուել է: Նախ, հերքուում է նոյնիմքն ցեղասպանութեան փաստը, ոչնչացուում են հայերի ճարտարապետական յուշարձանները, թրջացուում են աշխարհագրական անունները, խեղաթիւրուում է պատմութիւնը, զոհին պիտակաւորուում են որպէս ոճրագործ ու դաւաճան, օտար երկրների լրտես ու գործակալ: Չուլման ու թրջացման դաժան ճնշումը շարունակուում է:

Երբ նկատի ենք առնում սուլթան Աբդուլ Համիդի եւ նրա քրդական Համիդիէ հեծեալների իրականացրած ջարդը եւ թաւանը (որոնց զոհ գնացին 300,000 հայեր, 100,000 հայեր ահաբեկուած գաղթեցին այլ երկրներ եւ 100,000 հոգի էլ բռնի իսլամացուեցին), 1909ի Ապրիլ ամսուան ջարդերն եւ կողոպուտը (Կիլիկիա եւ Հալէպի վիլայէթ), 1915 թ. ցեղասպանութիւնը, 1918-1921 թթ. երիտթուրքական եւ քեմալական կոտորածները Հայաստանի արեւելեան հատուածներում, 1922ի Սեպտեմբերին Ձմիւռնիայի յոյների, հայերի եւ միւս քրիստոնեաների զանգուածային կոտորածները, դեռ չենք խօսում թուրք-ագրպէյճանցիների կազմակերպած ջարդերի ու բռնատեղահանումների մասին (1905-1906 թթ.՝ ողջ Անդրկովկասում, 1918 թ. Բաքւում, 1920 թ. Շուշիում եւ այլն), յանգում ենք այն եզրակացութեան, թէ 1915 թ. ցեղասպանութիւնը եզակի եւ տարերային երեւոյթ չէր, այլ՝ գազաթնակէտն էր

1894ից սկսած ու մինչեւ 1923ը շարունակուած կոտորածների, եւ նախապէս պլանաւորուած լինելով, իրականացուեց Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի շուքի ներքոյ: Անկախ նրանից, թէ ի՞նչ վարչակարգ է տիրում Թուրքիայում՝ սուլթանակա՞ն, երիտթուրքակա՞ն (Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն), քեմալակա՞ն թէ՞ հանրապետական, շարունակուած է նոյն հայահալած քաղաքականութիւնը:

Աւելորդ է շեշտել, թէ Եւրոմիութեան անդամակցութեան թեկնածու հանրապետական Թուրքիան ինչ թշնամական կեցուածք ունի Հայաստանի Հանրապետութեան, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան, սփիւռքահայութեան եւ Թուրքիայում դեռ պրող հայութեան նկատմամբ:

Թուրքական այս քաղաքականութիւնը կիրառուել է ու շարունակուած է կիրառուել ոչ միայն հայ ժողովրդի դէմ: Այստեղ յիշեցման կարգով շեշտենք, թէ հենց նոյն ժամանակաշրջանում, նոյն երկրում, նոյն ոճրագործ վարչակարգի ձեռքով բնաջնջուեցին Պոնտոսի, Փոքր Ասիայի եւ Թրակիայի յոյները, ասորի/արամէալեզու քրիստոնեաները, արաբները (իսլամ թէ քրիստոնեայ), եզդիները, դերսիմցիները, հայ բոշաները (ինքնանուանումը՝ լոմ) եւ ուրիշները:

Ըստ 1914 թ. վիճակագրութեան, Փոքր Ասիայում ապրում էին 5 միլիոն քրիստոնեաներ: Իսկ այսօ՞ր....:

Այս յիշեցումները նրա համար են, որ բնաւ չմոռանանք, թէ Թուրքիան սերիական եւ բազմակի ցեղասպան պետութիւն էր եւ է:

Առաջին Աշխարհամարտը սանձազերծած ու դրա աւարտին պարտուած պետութիւնների շարքում, կայզերական Գերմանիայի կողքին էր գտնուում նաեւ Թուրքիան: Իրականութեան մէջ սակայն, Թուրքիան յաղթական դուրս եկաւ. նա, բնաջնջելով տեղաբնիկ ժողովուրդներին, Փոքր Ասիան թուրքացրեր, բուլշեիկներից Մոսկուա-Կարս պայմանագիրներով ստացաւ Կարսի ու Արդահանի տարածքները, յաջողեց պատմական Ադուանքում, Հայաստանի արեւելեան կողմում, հիմնել թուրքական մի նոր՝ պատմութեան ողջ ընթացքում գոյութիւն չունեցած պետութիւն՝ Հայաստանից յափշտակուած Նախիջեւան-Արցախով հանդերձ (Ազրպէյճան կեղծ անունով, որպէսզի յետագայում էլ, Պարսկաստանի բուն Ազրպէյճան նահանգին տիրանայ): Դա մեծ քայլ էր պանթուրքիզմի ծրագրերի իրականացման ուղղութեամբ, ծրագրեր, որոնց

մինչ այժմ հետեւում են Թուրքիայում բոլոր կառավարութիւններն անխտիր:

Բուլշեւիկեան «նուաճումներից» էր նաեւ, շուրջ կէս դար թոյլ չտալ Սովետական Հայաստանի մտաւորականութեանը խօսել եւ գրել Հայոց Ցեղասպանութեան, պանթուրքիզմի եւ հողային պահանջատիրութեան մասին: Հայ ժողովրդի թշնամին «հակաիմպերիալիստ» Աթաթուրքի կերպարով պանթուրքիստները՝ բուլշեւիկների դաշնակիցները չէին, այլ՝ իսլամը. այս էր նրանց քարոզած/պարտադրած գաղափարախօսութիւնը: Սրանով բուլշեւիկները փորձում էին մոռացութեան տալ այն իրականութիւնը, որ ամբողջ ցեղասպանութեան ընթացքում հայերն ապաստան էին գտնում գլխաւորապէս արաբական-իսլամական երկրներում (Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Յորդանան, Իրան, Իրաք եւ այլն):

600 տարի ստրկութիւնից, 96 տարի ցեղասպանութիւնից եւ 4 տարի Հրանդ Դինքի եղերական մահից յետոյ ո՞վ Թուրքիան եւ թուրքերին աւելի լաւ պէտք է ճանաչի, եթէ ոչ մենք՝ հայերս:

Մեր տարածաշրջանի բնիկ բոլոր ժողովուրդները, առաջին հերթին մենք՝ հայերս դատապարտուած ենք պայքարելու պանթուրքիզմին դէմ՝ մեր գոյութեան տարրական իրաւունքը պաշտպանելու համար:

Այդ պայքարի հիմնասիւններից մէկն է *պատմական յիշողութիւնը*, որն արտացոլուած է Հայոց Ցեղասպանութեան հետ առնչուող, այսօր իր ծաւալներով վիթխարի գրականութեան մէջ:

Ինչպէս դոկտ. Սամուէլ Սուրադեանն է մատնանշում իրաւացիօրէն՝ «Վկայարան» մատենաշարի Բ. գրքի առաջնորդող գրութեան մէջ, զանազան երկրներում պետական արխիւների, արտաքին գործերի նախարարութիւնների փաստագրութիւնները (յատկապէս Բեռլինում), պաշտօնական անձանց զեկոյցները, վիճակագրութիւնները չոր թիւթուականներ են, որոնք ընդհանուր իրավիճակն են ներկայացնում միայն, չեն արտացոլում ցեղասպանութիւնից վերապրած մարդկանց առօրեան, նրանց տիրած սարսափը, վախը, բռնի տեղահանութիւնը, կոտորածները, բռնաբարութիւնները, կողոպուտը, կորցրած հարազատների ցաւն ու կսկիծը, տան ու հայրենիքի կորստի եւ ամենածանրը՝ ամբողջ կեանքում իրենց կրած հոգեկան տառապանքները:

Այս բոլորը կարելի է կարդալ ու զգալ ցեղասպանութիւնից վերապրած, Եղեռնի դժոխքով անցած մեր ազգակիցների յուշագ-

րութիւններում, գրուած սեփական ծեռքով, կամ պատմուած ու գրի առնուած ուրիշների կողմից:

Այդ յուշագրութիւնները, պատումները եւ այլն, ի միջի այլոց, պատկերում են այդ օրերի իրական վիճակը, հայ ժողովրդի առօրեայ ապրած կեանքը, ընկերա-քաղաքական կացութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւն/Թուրքիայում, Հայկական Լեռնաշխարհում եւ Կիլիկիայում, պետական պաշտօնեաների կամայականութիւնները, հայերի փոխյարաբերութիւնները շրջապատի թուրքերի, քրդերի եւ այլոց հետ:

Որոշ պատում-յուշագրութիւններ վեր են սովորական յուշագրութիւններից. դրանք ականատեսի թանկագին վկայութիւններ են, այսինքն՝ խօսում եւ կենդանի փաստագրութիւն: Ես ընդգծում եմ Երուանդ Օտեանի «Անիծեալ Տարիներ»ը եւ Գրիգորիս Ժ. Վրդ. Պալաքեանի «Հայ Գողգոթան», որոնց մատենաշարի առաջին գրքի յառաջաբանում յիշատակում է Յարութիւն Իսկահատեանը:

Ծիշտ այս նկատի ունենալով, «Վտանգուած Ազգերի Համար Ընկերակցութեան» պաշտօնական ամսագրի՝ «Պոգրոմ»ի համար «Հայ Գողգոթան» գրքից գերմաներէնի թարգմանեցինք «Ջարդարար Հարիւրապետի Սը Խոստովանութիւնը», «Հայութեան Բեկորները Ամանոսի Լեռներուն Մէջ», «Գերման Զինուորականներու Ընթացքը Հայերու Հանդէպ» եւ «Ռաս-ուլ-Այնի Անապատներուն Մէջ» վերնագրուած գլուխները, որոնք նախ լոյս տեսան 1980ի Մայիսին եւ յետոյ, յաւելեալ միւթերի հետ հրատարակուեցին 1987ին, որպէս հաւաքածոյ՝ «Յեղասպանութիւն, Տարագրութիւն, Աքսոր» վերնագրին տակ:

«Հայ Գողգոթան» որպէս ականատեսի յուշագրութիւն, հեշտ ըմբռնելի փաստագրութիւն է, ոչ մասնագէտ ընթերցողի համար՝ տպաւորիչ եւ դիւրըմբռնելի: Այդ են վկայում գերմանացի ընթերցողների դրական արծազանգները:

Ահա ճիշտ այս պատճառով Յարութիւն Իսկահատեանի «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան» մատենաշարի գրքերը ոչ միայն եզակի են իրենց տեսակի մէջ, այլեւ՝ յոյժ կարեւոր: Յ. Իսկահատեանը կատարել է վիթխարի աշխատանք. նա ի մի է բերել Հայոց Յեղասպանութեան հետ կապուած յուշագրութիւնները, եւ դեռ լրացնում է այդ տեղեկատու-ուղեցոյցը յաւելեալ հատորներով՝ ընթերցողին ճշգրիտ տուեալներ ներկայացնելով յուշագրութեան հեղինակի, գրքի եւ հրատարակման

մասին: Իսկապէս, այս հատորները մեծ ներդրում են Հայոց Ցեղասպանութեան լայն ուսումնասիրութեան գործում: Յուշագրական գրականութեան մէկտեղման մտայղացումն արդէն արժանի է ամէն գնահատանքի եւ քաջալերանքի, իսկ դրա հրատարակութեան իրականացումը, այն էլ բազում գրքերով, վեր որեւէ արժեւորումից:

Ցանկալի է, որ այս հատորներին աւելանան նաեւ օտարազգի ականատեսների գրի առած յուշագրութիւնները՝ դրանք հայերէն թարգմանուած լինե՞ն թէ՞ ոչ:

ԴՈԿՏ. ԺԻՐԱՅՐ ՔՈՉԱՐԵԱՆ

Բեռլին, Պետական Ազատ Համալսարանի
Հնդեւրոպական եւ Համեմատական Լեզուաբանութեան
Հայկական Բաժնի վարիչ

«Վկայարան» շարքի Բ. գիրքին մասին մամուլի արձագանգներէն (հապրուածներ)

Մեր ժողովուրդը ամբողջ գրադարան մը սրեղծած է Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերեալ, եւ մեր պարզականութիւնն է այդ մէկը հասցնել օգտւորներուն: Յարութիւն Բակահաւրեան առաջին գիրքին մէջ բերած է 90 գիրք-վկայութիւններ, որոնք կը խօսին Յեղասպանութեան իրողութեան մասին: Երկրորդ հատորին մէջ անոնք 55 հաւր են: Ստեղծով հեղինակը կանգ պիտի չառնէ, որոնտմները կը շարունակուին: Պիտի ըլլան նոր հատորներ, նոր որոնտմներ, նոր յայտնաբերումներ...:

Բանասէր Վերժինէ Սվապեան աշխատանքը համարեց շնորհակալ, որովհետեւ հեղինակը ոչ միայն հասարած-մէկտեղած է փարբեր աղբիւրներու մէջ ցրուած վկայութիւնները, այլեւ ցարը ներկայացնելու կողքին բերած է մեր ազգային-ապագագրական պայքարի, հերոսական պոռթկումներու դրուագներ: Եւ այդ մէկը ան կատարած է իր խղճի ձայնով, արեւմտահայոյ արեան կանչով՝ ուսումնասիրողներու համար հափորը հարաւաքընելով նաեւ անձնատուններու եւ տեղատուններու ցանկերով:

Պատմաբան Սրբեմ Օհանջանեան (Վիեննա) գիրքը անտանեց հանրագիտարանային արժէք ունեցող ժողովածու եւ օգտակար ձեռնարկ հայրենի ուսումնասիրողներու համար:

ՎԱՆԻԿ ՄԱՆԹՐԵԱՆ

(հայրենի գրող, վաստակատու լրագրող)

«Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթ, Երեւան, 14 Յունիս 2011,
արտադրպում՝ «Զարթօնք» օրաթերթ, Պէյրութ, 24 Յունիս 2011
(արեւմտահայերէնի վերածուած «Զարթօնք»ի կողմէ)

Բակահաւրեան փարքներէ ի վեր ինքնատիրումով մը փարած է Եղեռնին նութիրուած գրականութիւնը ուսումնասիրելու եւ մէկտեղելու աշխատանքին, որուն արգասիքը կը հանդիսանան Պէյրութի մէջ հրատարակուած զոյգ հատորները, Ա. գիրք՝ 2010 (367 էջ), Բ. գիրք՝ 2011 (350 էջ):

Մատենագիտական այս պրպտումի եւ համադրումի աշխատանքը փորձ մըն է ի մի բերելու եւ հանրագիտարանային ձեռով ներկայացնելու Եղեռնին նութիրուած գրականութիւնը:

Կարելիորը այն է, որ այսօր ունինք հայոց եղեռնապարտմին գրականությունը պարագրկող աշխատասիրություն մը, որուն օգտակարությունը գործնականօրէն պարզ պիտի դառնայ հեղափոխական կարարութիւնը ուսումնասիրութիւններու եւ աշխատանքներու ընթացքին:

Բսկահապարեանի կազմած այս հատորները ունին պարմական եւ գործնական արժէք, մանաւանդ երբ նկարի ունենանք, որ ընդգրկուած հատորներուն մեծ մասը տասնամեակներու վաղեմութիւն ունի, ուստի եւ անգլանելի է: Նաեւ հարկ է ընդգծել այն հանգամանքը, որ սփիւոքի պանպան գաղթօճախներու մէջ հրապարակուած այս գիրքերը մեծ տարածում չեն ունեցած եւ այդ պատճառով կրնան ուսումնասիրողի տեսադաշտին դուրս մնալ կամ անյայտութեան մէջ մոռնուիլ: Աւելորդ է ըսել, որ ամենապարբեր ուսումնասիրութիւններու համար այս երկհատորեակը կրնայ բանալիի դեր կատարել, յարկապէս՝ Յեղափոխութեան եւ ընդհանրապէս հայագիտական հարցերով հետաքրքրուողներուն համար:

Ընդհանուր առմամբ աշխատութիւնը մեծապէս շահած է հեղինակին պրպրող եւ հետեւողական, եւ համբերաբար աշխատանքին շնորհիւ, որ կը վկայէ, թէ Բսկահապարեանին այս նտիրումը լոկ նախասիրութիւն մը չէ եղած, այլ՝ լուրջ հետապնդում մը, եւ պիտի յուսանք, որ ան պիտի շարունակէ իր աշխատանքը՝ նոր հատորներով համալրելով շարքը:

Գիրքին ամբողջական ընթերցումը ի յայտ կը բերէ նաեւ այսօրուան խնդրանքը, որ է՝ անհրաժեշտութիւնը այսօրինակ հրապարակութիւններու թարգմանութեան ու վերելումը համապանայի համապարտասխան կայքէջերուն մէջ, որքան հայ ընթերցող-ուսումնասիրողին մարչելի դարձնելու, նոյնքան ալ օգտար շրջանակներուն հասցնելու առումով:

ՎԱՐԳԻ ԶԷՇԻՇԵԱՆ

(հալէպարեակ հայրենի բանասէր եւ խմբագիր)

«Ազդակ» օրաթերթ, Ղեյրոթ, 9 Յուլիս 2011

«Վկայարան»ը հայ ժողովուրդի խաչելութեան եւ հերոսամարտերուն յարկապում իր կարելուր բաժիններով հայոց արիւնտը տառապանքը վկայող գործ մըն է, որ կը ծառայէ իբրեւ գիտական աղբիւր պարմագիրներուն եւ բանասէրներուն:

Յարութիւն Բսկահապարեան նախաձեռնողն է «Վկայարան Հայկական Յեղափոխութեան» մարենաշարին: Չեռարկելով տոյն տրպագրական աշխատանքին՝ իր նպատակն է հատարել յարակցական կապեր եղեռնի

հեւր առնչուած յուշագրական բնոյթ կրող երկերու հեւր: Այս իմաստով, առանց Յարութիւն Բսկահարեանի կարարած պրպարումներուն, հեւրազօտութեան եւ փնտրոտութեան, «Վկայարան»ի Ա. եւ Բ. հատորներուն մէջ ամփոփուած բազմաթիւ երկերը անծանօթ կամ անմարչելի պիտի մնային ընթերցողներուն»:

ՅԱԿՈԲ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

(լիբանանահայ վաստակաշատ ուսուցիչ եւ գրախօս)

«Ապրիլ», 9 Յուլիս 2011 (յօդուածը հեղինակուած է 2011ի Ապրիլին)

Մահերքելի, արժանահասար վկայութիւններու հոյակապ համադրութիւն մը կը կազմեն «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան» գիրքին Ա. եւ Բ. հատորները:

Արդ, ընթերցել 150 գիրք, ամփոփել իւրաքանչիւրին բովանդակութիւնը՝ էական մասերու ընդրութեամբ, զալ հեղինակին հակիրճ կենսագրութիւնը նկարով՝ տքնաջան ծանր աշխատանք է, պիտի ըսէ ընթերցողը գիրքը կարդալէ ետք, արժանի անվերապահ գնահատանքի, որպէս սպասուէր դժուարին գործ:

Գիրքին խմբագիր, պատմաբան Գէորգ Եսպրճեանի եւ գրականագէտ Սամուէլ Մուրաբեանի հեւր նաեւ եւ կը փափաքիմ, որ օտար լեզուներու թարգմանտի «Վկայարան Հայկական Յեղասպանութեան» գիրքին ամբողջ շարքը: Մոաջնահերթութիւնը, իմ կարծիքով, պէտք է տրտի արաբերէնին:

Կը մաղթեմ եւ կը յուսամ, թէ նախանձախնդիր սպկի հայեր սիրայօծար կերպով պիտի սրանձնեն օտար լեզուներու թարգմանտիւնը այս մեծարժէք գիրքին:

ԵՐՈՒՄՆԻ ՂԱՂԱՅԵԱՆ

(նախկին ստրիահայ եւ լիբանանահայ, ամերիկաբնակ վաստակաշատ կրթական եւ հասարակական գործիչ)

«Մասիս» շաբաթաթերթ, Լոս Անճելոս, 31-րդ տարի, թիւ 24 (1524), 2 Յուլիս 2011, էջ 14, «Արարապ» օրաթերթ, Պէրտօ, 14 Յուլիս 2011

Աշխարհի մէջ աշխարհ մըն է այս գիրքը ու իրա՛ւ Վկայարան մը, որ ահա՛ շուրջ հարիւր տարիներէ ի վեր կը սպասէ վճռաբեկ արեւանի մը Աղեքսանդրեան սուրին:

Մենք մեր ընթերցման ժամանակ հարց կու տայինք մենք մեզի, թէ այս գիրքին հեղինակը կարողա՞յր այս բոլորը որպիսի՝ ապրումներ ունեցած ըլլալու է, եւ այս բոլորէն ետք ինչպէ՞ս գրիչ առած ու գրած է վշտակոծ այս տեսարաններու ուղկիւնածուփ մակընթացութեան մասին:

Այս գիրքը «Ողբ Եղեւսիոյ» մը չէ. ամբողջ հայրենկիքի մը առժամեայ կորուստի աղեկէ՛լ պատմութիւնն է: Եթէ չըլլար եղեռնը, մեր հողերուն վրայ մեր թիւը պիտի ըլլար առ նոսպն 15 միլիոն: Հիմա հաշուեցէ՛ք մեր կորուստին համրանքը եւ ապա ըսէ՛ք Իսկահարեակին.- Այո՛, լայուսի՛ր մեզ, բայց ջնորհակա՛լ ենք գործիդ համար: Հայուն լային կողքին ժպիտ մը կայ, որ կու գայ հայուն անբացակայ յոյսէն: Սիա թէ ինչո՛ւ, ձայնա-կցելով Պարոյր Մեակին, կ'ըսենք.

Կանք, պիտի լինենք ու դեռ՝ շարանաւք:

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆԵԱՆ

(հալէպաբնակ գրող, հրապարակիչ, խմբագիր եւ
հասարակական գործիչ)

«Զարթօնք», 23 Յուլիս 2011

ՓԱՏՏԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

- Բժիշկ Խաչիկ Պողոսեանի «Եղեռնէն Վերապրող Հալէպահայ Գաղութին Երախտաւորը» գիրքին մէջ հեղինակը Անգարայի հայ կաթողիկէնութուն ձերբակալութեան եւ բանարարկութեան դրուագը կը պատմէ: Այս խումբին մէջ ինքն ալ կը գրկուի: Միս կողմէ, Թաղէու Միաստեանը իր «Անգարայի Եւ Բիւսիկի Հայոց Գողգոթան (Ուղեւորութիւն Մը Անգարայէն Սերասպիս)» գիրքին մէջ այս նոյն դրուագը կը վկայէ: Խումբին մէջ Թաղէու Միաստեանն ալ կար:

- Երկրորդ փաստագրական ապացոյց մը այն է, որ բժիշկ Խաչիկ Պողոսեանը իր վերոյիշեալ գիրքին մէջ կը մէջբերէ իր մասին վկայուած մասը Երուսաղ ֕օփեանի «Անիծեալ Տարիներ 1914-1919» գիրքին: Այս մասին մէջ երկու հեղինակները իրարու կը համադիպին Պոլսաբնի վրասաբաղաբին մէջ:

- Երրորդ յարկանշական ապացոյցն այն է, թէ քանի մը հեղինակներ անշարաբար կը յիշեն Անգարայի կուսակալին՝ Մալիար պէլին բարի եւ հայասէր թորք մը ըլլալը, որ պաշտօնանկ կ'ըլլայ եւ սելանիկի իթթի-հալական Աթըֆ անունով հրէշը նոյն պաշտօնին կը նշանակուի:

- Չորրորդ՝ դէպքերու եւ դրուագներու նոյնութիւն նկատուած է նաեւ բոլոր այն յուշագրութիւններուն մէջ, զոր Պոլիս ձերբակալուած եւ Այաշի բանարը նկատուած կամ Չանղըրը աքսորուած մտաւորականները գրած են:

Գրիգորիս Ծ. վրդ. Պալաբեան, «Հայ Գողգոթան - Դրուագներ Հայ Մարտիրոսութենէն Պերլինէն Դէպի Տէր Զօր 1914-1920»:

Խաչիկ Պողոսեան, «Եղեռնէն Վերապրող Հալէպահայ Գաղութին Երախտաւորը»:

Միքայէ Ըամբրանճեան, «Հայ Մրքին Հարկը Եղեռնին»:

Սիմոն Հովիսեան, «Ապրիլեան Նահապակներ» գիրքին մէջ Բիւզանդ Պօպանեանի «Յուշարձան Ապրիլ Տասնըմէկի» եւ Օհաննէս Թէրլէմէկեանի «1915 Մղկը Եւ Վերածնունդ» հարուածները:

- Հինգերորդ՝ Եղեսիոյ մասին յուշագրութիւնները:
- Վեցերորդ՝ Զմիւռնիոյ մասին յուշագրութիւնները:
- Եօթերորդ՝ Վանի մասին յուշագրութիւնները:
- Ութերորդ՝ Ուկիոյ կամ Զէթունի մասին յուշագրութիւնները:
- Իններորդ՝ Տերսիմի ճամբով փախուստ տուողներուն մասին գրուած յուշագրութիւնները:

Այս տուեալները լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ պէտք է դառնան:

Յարութիւն Իսկահաբեան

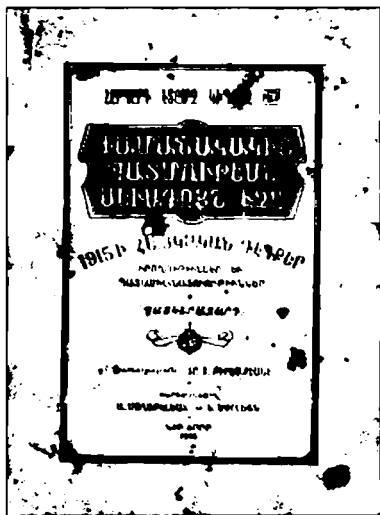
Դոկտ. Հրապրոդ Էփրմյ Կիպրնյ, «Ժամանակակից Պարամութեան Սեւագոյն Էջը, 1915ի Հայկական Դէպքեր, Իրողութիւններ Եւ Պարասխանաւորութիւններ», անգլերէնէ թարգմանեցին՝ Ա. Մաղաթէեան եւ Ե. Մօրլեան, տպարան «Հայկ», Նիւ Եորք, 1916, փոքր չափի 93 էջ:

1915ի Ապրիլին օսմանեան կառավարութիւնը Թուրքիոյ մէկ ծայրէն միւսը գործադրութեան մէջ կը դնէ հայերը բնաջնջելու խնամքով պատրաստուած եւ հետեւողական ծրագիր մը: Վեց ամսուան ընթացքին մօտ մէկ միլիոն հայեր կը սպանուին: Այս թիւը ժամանակակից պարամութեան մէջ աննախընթաց է:

Հայկական ջարդերը բացայայտ կերպով հաստատուած են Թուրքիոյ մէջ, որուն պատրասխանատուները որոշապէս կարելի է ցոյց տալ եւ առանց քաղաքական շահի ակնկալութիւններու եւ ամենաթեթեւ կասկածն իսկ ներշնչելու՝ կարելի է միջազգային մարդասիրական խղճմութեան դիմում կատարել Օսմանեան Կայսրութեան մէջ ներկայիս գրնոտող հայ ցեղի մնացորդացին պաշտպանութեան համար:

Որպէսզի մէջտեղ դրոյին իրողութիւնները եւ մարնանշոյին պատրասխանատուները, այս գիրքին հեղինակը՝ Հրապրոդ Էփրմյ Կիպրնյը պարզաձ եւ հրամայական կը համարէ այս վայրկեանիս (գիրքը լոյս տեսած է 1916ին) ուշադրութիւն հրաւիրել այն արարքին վրայ, զոր, անվիճելիօրէն, ժամանակակից պարամութեան սեւագոյն էջն է: Այս խօսքերը հեղինակը գրած է 1915ի Դեկտեմբերին, Փարիզի մէջ:

1908ի ամրան, Երիտասարդ Թուրքերու պնդումին վրայ, սուրբան Ապրուլ Համիտ Սահմանադրութիւնը կը վերահաստատուէ: Երոպա եւ Ամերիկա, կարելի բոլոր միջոցներով իրենց բարեպակամութիւնը եւ գործնական քաջալերանքը կը շոյալեն Թուրքիոյ բարեկարգիչներուն՝ նոր վարչակարգի հիմնատրման համար:

Մեծ պեպրոթիւններէն մասնատրաբար Անգլիա եւ Ֆրանսա թուրքերուն կ'օգնեն՝ դրամ եւ խորհրդաւորութիւն փոխ տալով: Անոնց օգնութեանց մեծ մասը նաւային եւ գանձային նախարարութիւններուն կ'երթայ:

Հեղինակը եւրոպական ու ամերիկեան թերթերու Մերձաւոր Արեւելքի թղթակիցներէն մին ըլլալով՝ համեաբօրէն կը խոստովանի, թէ Երիւսաւարդ Թուրքերու հանդէպ ջերմ եւ անխախտ հաւաքարմութիւն ցոյց տուած է: Իրերայաջորդ եպարքոսներ պայն վարահեցոյցած էին, թէ Լոնտոնի եւ Փարիզի համագործակցութիւնը (այսինքն քննադատութենէ խուսափելու յօժարակամութեամբ եւ շարք բաներու վրայէն լռութեամբ անցնելու պայմանաւ) հնարատր պիտի դարձնէր նորահաստատ Սահմանադրութեան պահպանումը:

1908էն մինչեւ 1913 Հըրպարդ Էլօրմպ Կիպընպ Եւրոպական ու Ասիական Թուրքիան վայելելու պարտեհութիւնը կ'ունենայ: Իզմիրի, Պոլսոյ եւ Պէրսի մէջ ան ալ կը մասնակցի նոր վարչակարգին ծնունդը հռչակող փոխախմբութիւններուն: Սկիզբէն ան մօտէն կը ճանչնայ Թուրքիոյ հայերը, եւ Երիւսաւարդ Թուրքերու ու նոր համակարգին հանդէպ անոնց իսկական պայտումներուն կը ծանօթանայ: 1909ի Ապրիլին ան Արանայի մէջ ակնաւորես կ'ըլլայ, թէ հայոց խանդավառութիւնն ինչպէս կը վարձաւորի երեսուն հազարի կոտորածով՝ Կիլիկիոյ եւ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ: Կոտորածէն առաջ ան դիտարկած էր հայոց նկատմամբ վերաբերումը: Արանայի մէջ անոր աչքերուն առջեւ հայոց արիւնը կը հոսի:

1914ի աշնան թուրքերը բանակին համար քրիստոնեաներու եւ իսլամներու պորահաւաքի կը սկսին: Փրկագին վճարողները քանի մը շաբաթ ետք կրկին կը կանչուին: Հայերը օսմանեան բանակին մէջ իրենք պիրենք կը դրսեւորեն իբրեւ քաջ զինուորներ, ուշիմ, ժրաջան ու շինարար աշխատատրներ:

1915ի Ապրիլին Պոլսէն հրամաններ կը դրկուին Փոքր Ասիոյ տեղական իշխանութիւններուն, որպէսզի կարելի ու յարմար ամէն միջոց ի գործ դնեն կանխաւ անդամալուծելու համար հայոց փորձելիք «ապստամբական» որեւէ ձեռնարկ: Տեղական իշխանութիւններուն կը շեշտուի, թէ հայերը ծայրայեղ վտանգ կը սպառնան եւ թէ ապգային պաշտպանութիւնը հրամայականօրէն կը պահանջէ կանխապգուշական խստութիւն՝ հայերը անվնաս դարձնելու համար: Կարգ մը վայրերու տեղական իշխանութիւնները կը

պատասխանեն, թէ հայերու կողմէն իրենք որեւէ կասկածելի գործունէութիւն չէին նշմարած եւ թէ հայերը ոչ մէկ վնաս կրնային հասցնել, քանի որ պէնք չէին կրեր, ամենէն կորովի արական տարրը բանակին մէջ կը գտնուէր արդէն: Կային թուրքեր, որոնք ամօթի եւ գթութեան տեսակ մը պգացում ունէին: Սակայն թուրք պաշտօնեաներուն մեծագոյն մասը Պոլսէն եկած թելադրութիւնները պատրաստակամօրէն եւ եռանդագին կերպով կը կատարէր: Չանսացողները կը փոխարինուէին: Այսպիսով, հայկական ջարդերու նոր հանգրտան մը կը սկսի...:

Ոչ մէկ հայ աչքէ կը վրիպէր: Ծովեզերեայ քաղաքներու հայերը նաւերով «ուրիշ նաւահանգիստ» մը կը տարուին: Նաւակները վարմանալիօրէն շուրջ կը վերադառնան՝ պարպուած իրենց ճամբորդներէն: Հայ բնակչութեան ուժեղ տղամարդիկը ազդարարութիւն կը ստանան յարմարագոյն վայր մը հաւաքուելու, ընդհանրապէս քաղաքէն դուրս, ուր թուրք ոստիկանները բոլորն ալ սուրէ կ'անցընեն:

Բանակին մէջ աշխատող եւ անպէն հայ պիւտորներու խումբերը յանկարծակի յարձակումներ կը կրեն եւ գնդակներով կը ծակծկուին՝ առանց գիտնալու թէ ի՞նչ կը պատահի...: Հեռագիրներ կը տեղան Պոլիս, Թալաաթ փաշային, անտելով որ «հո՛ւս, հո՛ւս եւ ամենուրեք հայկական յեղափոխութիւնը ջախջախուած էր»: Ծեր, կին եւ մանուկ հայերը վտանգաւոր տարր էին Օսմանեան Կայսրութեան համար: Պէտք էր հայութիւնը Թուրքիայէն արմատախիլ ընել: Սակայն արդեօք ինչպէ՞ս կարելի էր գործադրել այս ծրագիրը:

1915ի Մայիսէն մինչեւ Օգոստոս, օսմանեան կառավարութիւնը հետեւողականօրէն կը հետապնդէ այս ծրագիրը, զոր անլի դժոխային էր, քան հնարատր յռեգոյն ջարդերը: Ժողովուրդը դէպի Միջագետք կը քշուի: Ծերեր, հիւանդներ եւ յղի կանայք բացառութիւն չէին կապներ: Միայն հարուստ վաճառականներ, դրամատէրեր եւ գեղադէմ կիներ ու աղջիկներ արգօնուած էին ազատ մնալու՝ իսլամութիւնն ընդունելու պայմանաւ:

Բռնագաղթածները քրիստոնէայ գիղերէն անցնելու պարագային, կարաւանին արգօնուած չէր կերակուր կամ որեւէ հոգածութիւն ընդունիլ: Ծերերը, հիւանդները եւ մանուկները կ'իյնային ճամբաներու եզերքները՝ անգամ մըն ալ չելլելու համար: Երկունքի մէջ եղող կիները սուիններով եւ խարապաններով առաջ կը քշուէին: Միտուն աղջիկները հարեմներու համար կը խլուէին կամ

բոնաբարուելու համար կը տարուէին՝ սպասելով իրենց մահուան: Մայրեր, խելագարած, գետը կը նետէին իրենց զաւակները՝ անոնց տառապանքին վերջ տալու համար: Անօթութիւնը, ծարաւը, լքումը եւ ամօթը հարիւր հազարատը կիներ մահուան գիրկը կը տանէին: Կարաւանը օրէ օր եւ ժամէ ժամ կը նօսրանայ...

Ու Երիտասարդ Թուրքերը դեռ կը շարունակէն նուաճել «հայ յեղափոխութիւնը» հո՛ն, Փոքր Ասիոյ մէջ:

Անգլուիի մը հեղինակին տուած իր այցելութեան ընթացքին կ'ըսէ.

- Տեղահանութիւնը տակաւին կը շարունակուի: Ներքին նահանգներէն սկսած մինչեւ Պաղատաւի երկաթուղիի երկայնքին՝ անցնելով Ատանայի մէջէն, անոնք դէպի մահուան ուղեւորութիւն կը դրկուին: Բնաջնջումի գործը փութացնելու կը ծառայէ անոնց հետիոտն ընթացքը: Երանի՜ թէ միայն ջարդերով վերջանար, ինչպէս ապտուլհամիտեան օրերուն: Ատանայի երկաթուղիի կայարանէն դիտեսցի հայ կիներ, որոնք իրենց մանկիկները իրենց թեւերուն վրայ բարձրացուցած, «ջո՛ր» կը խնդրէին: Հացի ախորժակ չէր մնացած այլեւս անոնց մէջ: Միայն ջուր, պո՛ւր մը ջո՛ր կ'աղերսէին...: Գրեթէ ամէն օր նոյն տեսարանը կը կրկնուէր: Լորտ Պրայս 800,000 տոննա կ'ենթադրէ: Լա՛ւ, այժմ այդ թիւը մէկ միլիոնի հասած ըլլալու է:

Բայց Ուաշինկթընի թուրք դեսպանը տակաւին կը յայտարարէ, թէ այս պատմութիւնները շինծու են:

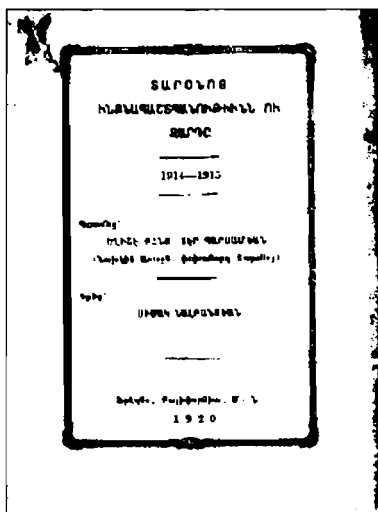
Հայերը Թուրքիոյ ապահովութեան սպառնալիք չեն եւ չեն եղած ամենեւին: Անոնք անպարտ են անհաւաքութեան ամբաստանութենէն, որ ջարդերու եւ բռնագաղթի իբր չքմեղանք կը գործածուի:

Հայերը դարերու ընթացքին ապացուցած են որ իրենք օգտակար տարր մըն են Օսմանեան Կայսրութեան բարգաւաճման եւ բարօրութեան համար: Անոնք իսլամ թուրքերու հետ բարի դրացնութիւն պահելու միտուած են:

Գերմանիա կարողութիւնն ունէր արգիլելու Թուրքիոյ հայաջինջ ձեռնարկը, բայց ան որոշած էր ոչ մէկ բան ընել: Լուրջ պատճառներ կան հաւատալու, որ գերմանական կառավարութիւնը եթէ չէ քաջալերած հայոց ջարդերը, ապահովաբար ողջունած է Փոքր Ասիոյ մէջ անոնց բնաջնջումը եւ անոնց հեռացումը այդ տարածաշրջանէն՝ իր տնտեսական ծրագիրներն իրականացնելու համար:

Պարմեյ՝ Եղիշէ քահանայ Տէր Պարսամեան (նախկին առաջնորդական փոխանորդ Տարօնոյ), գրեյ՝ Սիսակ Նալբանդեան, «Տարօնոյ Ինքնապաշտպանութիւնն Ու Զարդը (1914-1915)», Ֆրեյ-նո, 1920, փոքր չափի 172 էջ:

Եղիշէ քահանայ Պարսամեանը ծնած է Մուշ քաղաքի Վերին թաղը, 1876ին: Բուն անունով՝ Եղիա, ան ինն եղբայրներու ամենէն փոքրն էր: Ան Մշոյ Զիկրաշէն թաղին վարժարանը, ապա Մշոյ Հ. Մ. Ընկերութեան Ներսէսեան Բարձրագոյն Վարժարանը կը յաճախէ: Այնուհետեւ ան հօրը՝ Կարապետի հետ առեւտրորով կը զբաղի: Այս գործով ան Պուլանըզի եւ Մանազկերտի կողմերը կը ճամբորդէ եւ կը ծանօթանայ այդ վայրերուն: Երբ 18 տարեկան կ'ըլլայ, հայրը Պուլանըզի Պարաքեանսի գիտլին մէջ ժանտախտէ կը մահանայ 1894ին: Եղիա Մուշ

կը վերադառնայ եւ ապա երեք տարի Ցաղջան գիտլին մէջ իբր գրագիր կը ծառայէ: 1897ին կ'ամուսնանայ: 1899ին ան Մշոյ Վերին թաղի վարժարանին մէջ ուսուցչութեան կը կոչուի իբր երաժիշտ եւ չորս տարի կը պաշտօնավարէ: 1902ին քահանայ կը ձեռնադրուի: 1908ին առաջնորդական տեղապահ Տ. Վարդան Օ. վրդ. Յակոբեանի կողմէ առաջնորդական փոխանորդ կը կարգուի:

Տարօնի դաշտը ընդարձակ, ձուածել, լեռներով շրջապատուած է: Հարաւէն Միմ լեռները, հիւսիսէն Զոտորի լեռները, հիւսիսարեւմուտքէն Վահագնեան, Զարկէն եւ Շարապտին լեռները կը գտնուին: Դաշտին մէջէն կ'անցնին Արածանին եւ Մեղրագետը, որոնք Մղագոմի առջել կը միախառնուին:

1914ի Յուլիսին, Վորահաւաքի հրամանը Մուշ կը հասնի: 18էն 40 տարեկան երիտասարդները բանակ կը տարուին: Միւս կողմէ, ըստ նախապէս կապմուտած ցուցակի մը, իւրաքանչիւր

ընտանիքի կը պարտադրուի յանձնել որոշ թիտվ ձիեր: Եթէ որեւէ մէկը տանը մէջ ձի չ'ունէր, պէտք է գներ եւ յանձնէր: Հայ վաճառական մը պէտք է երեք-չորս ձի տար, իսկ թուրք կալուածատէր մը՝ միայն մէկ հատ: Հայերը կողոպտելու ժամանակը հասած էր նորէն...:

Ամբողջ Տարօնը պօրանոց դարձած էր: Հայոց բոլոր տուններուն չափահաս արուները, կեղտոտ ու քրքրած սեւ համապզեստի տակ, վրաններու մէջ, պօրանոցներու յիմար ու գազան թուրք եւ քիւրտ տասնապետներու եւ յիսնապետներու ձեռքին տակ հրամաններ կը կատարէին:

Գիտէրու մէջ ո՛չ գուլպայ կը մնայ, ո՛չ տրեխ, ո՛չ իտ եւ ձաւար, ո՛չ խոտ ու յարդ, ո՛չ ցորեն ու կորեկ: Ամէն ինչ գրաւուած էր: Այս տեսակի վերաբերմունքներուն բնականաբար պէտք էր յաջորդէր ապստամբութիւնը, սակայն մէկ կողմէ Պոլսոյ պատրիարքարանէն եկած հրահանգները եւ, միւս կողմէ, առաջնորդարանին խոհեմութիւնը խռովութիւններ յառաջացնելու նպատակով Մուշի կառավարիչ Մերվէթ կոչուած թուրք աւագակին եւ անոր արբանեակներուն ջանքերն ի դերել կը հանէին:

Սարսափն ու վարիտութիւնը ամէն տան մէջ մտած էին: Թուրք ոստիկանները, անողորմ ու կատաղի գազաններ դարձած, կառավարութենէն ստացած հրամանները տասնապետներու վրէժն ունեցածէն աւելին, նոյնիսկ չունեցածը կը կողոպտէին...:

Բանակ երթալէ վերծ մնալու համար *պէտէ* (փրկագին) կոչուած գումարը իւրաքանչիւր անձէ մէկէ աւելի անգամ կը գանձուէր: Բանակ երթալը պարզ բան մը չէր: Շալակով ապրանք փոխադրել, բեռ կրել, փոխադրութեան միջոց ըլլալ, ճամբաները մաքրել, հապար ու մէկ անհատնում գործեր կատարել եւ չարչարանքներու ենթարկուիլն էր բանակ երթալը հայուն համար:

1915ի սկիզբները թրքական բանակը Ռուսիոյ դէմ պատերազմի մէջ էր: Յալիճան գիտին մէջ հինգ հայ երիտասարդներ, նախապգալով թէ թրքական բանակը հայուն գերեզմանն է, գիտին մէջ կը պահուողփին: Թրքական կառավարութիւնը զանոնք ձերբակալելու համար մեծ թիտվ պիտոտրներ կը դրկէ Յալիճան: Տիգրանը, Միսաքը, Միսիթարը, Ղապարը եւ Պապիկը խոյս կու տան գիտէն: Տիգրանը Գոմս գիտին մէջ Իսոյի (Կորիւն) տունը կ'ապաստանի: Մերվէթը երբ այս կ'իմանայ, քիւրտեր եւ թուրք ոստիկաններ կը դրկէ Տիգրանն ու Իսոն ձերբակալելու համար: Թուրք ոստիկանները Իսոյի տունը հիւր կ'իջնեն *միսրի*ին հետ

միասին: Միադիրին օգնական քիւրդը անցեալին Բաղէն տեսած իր բարիքներուն իբր երախտագիտութիւն, Բաղի կը յայտնէ, որ ռստիկանները Մէրվէթի հրամանով պայն սպաննելու եկած էին: Բսօ այս լուրը կը փոխանցէ դաշնակցական պարասխանաւորու Ռուբէն Տէր Մինասեանի, որ իր տան մէջ պահուող տաճարէն ընկերներով: Ռստիկանները գիտին բոլոր ծերունի հայերը Բաղի տան մէջ կը հաւաքեն եւ ախտորը կը բանտարկեն: Երբ Բսօ կը կոտակէ, թէ այդ ռստիկանները ախտի փորձեն զինքն ալ սպաննել, անմիջապէս տունին մէջ պահուող տաճարէն փոխ ձայն կու տայ: Տղաքը տունէն դուրս կը վազեն, իսկ տան մէջ գտնուող թուրք ռստիկանները կը սկսին տղայ վրայ կրակ բանալ: Թուրքերը ախտին մէջ բանտարկուած ծերունիները կը սպաննեն: Ատոր վրայ, Բսօն տղայ կը հրամայէ տունը կրակի տալ: Բսօն միադիրը եւ անոր քիւրդ օգնականը կ'ապարէ կրակներուն մէջէն: Միւս բոլոր թուրք ռստիկանները, Բաղի երեք ամենապատուական ձիերուն, 300 գլուխ ոչխարներուն եւ 100 տաւարներուն հետ կ'այրին ու տան փախուկներուն մէջ կը մնան: Այրուող ռստիկաններէն երեքը դաւաճան հայեր էին: Անոնցմէ Հայօն եւ Դաւիթ կ'ապարտին, իսկ Մկրտիկ կը մեռնի:

Թրքական կառավարութիւնը Գոմա գիտը հրոյ ճարակ կ'ընէ: Գիտայիները կը փախչին, սակայն թուրքերը շար կանայք եւ աղջիկներ կ'առնուանգեն եւ Մուշ կը տանին: Բսօն իր ընկերներուն հետ Մք. Կարապետի վանքին լեռը կ'ապաստանի: Ապա անոնք Խըզըլաղաճ գիտէն անցնելով Սասուն կ'երթան:

Այս դէպքին կը տուգադիպին ռուսական բանակին Տուրազ եւ Գըլըճկէտուկ գիտերը գրաւելը եւ Մանազկէտի մօտենալը: Ռուսերուն հարուածը սորաւոր էր թուրքերուն եւ քիւրդերուն վրայ: Այս պարագայու, թուրքերը կատրած զապաններու նման կը յօշոտէին անպաշտպան հայերը: Անոնք ռուսին, ֆրանսացիին եւ անգլիացիին վնասել չկարենալով, հայերը կը ջարդէին:

Օսմանեան բանակի սինտորներէն շարերը դասալիք ըլլալով՝ փախուստ կու տային: 20,000 արաբ սինտորներէն ողջ մնացողները, վիրաւոր վիճակով Մուշի մէջ կը մնային: Փախչող սինտորներուն տեղ օսմանեան կառավարութիւնը 16 տարեկան պատանիներն սկսած էր հաւաքել Մուշի մէջ:

Այս միջոցին, Ջրիք գիտի հայոց տուները Տիգրանակէտիէն եկող 2,000 թուրք սինտորներ կը լեցուն՝ 80 տուն հայոց կեանքը անտանելի դարձնելով: Մշոյ առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոս

Խարախանեանի կարգադրութեամբ, Ջրիքի քահանան՝ Տէր Եղիշէ եւ Ջրիքի գիւղապետ Ռէս Մանուկ Մէրվէթի մօտ կ'երթան այդ պիւտորները իրենց տուներէն հանելու եւ Մուշ դրկելու խնդրանքով: Մէրվէթ վայրագօրէն կը վարուի Տէր Եղիշէի հետ: Ան կը փորձէ սպաննել քահանան: Սակայն վերջինս կը յաջողի գետին ձգել պայն եւ փախչիլ: Ռէս Մանուկն ալ կը փախչի եւ տարբեր ճամբաներով քահանային հետ միասին առաջնորդ սրբապանին մօտ կը հասնի: Առաջնորդ սրբապանը Մէրվէթի մօտ կ'երթայ: Մէրվէթ կ'որանայ իր վայրագ յարձակումը եւ ներողութիւն կը խնդրէ սրբապանէն:

Այդ օրերուն, Մէրվէթի վայրագութիւններն իրենց գագաթնակէտին կը հասնին: Այս եւ նման դէպքեր շատ կը պատահին: Հայերը թուրքերու կողմէ շատ նեղութիւններ կը կրեն: Այդ օրերուն, Ախլաթի կարգ մը հայկական գիւղերը կը կողոպտուին: Ապստոլներէն 300 հոգի կը փախչի եւ Վարդենիս ու Յարսոնք գիւղերը կ'ապաստանի: Այս երկու գիւղերն ալ իրենց կարգին նուաճուելով, ժողովուրդը Մուշ կու գայ: Առաջնորդարանը այդ խլեակները Վերին Չորի եւ Մբ. Մարինէ թաղերուն մէջ կը բաժնէ:

Քէօր Հիւսէն փաշան, Ապրուկ Մէճիպը եւ Մուսա բէկը 35 հայկական գիւղեր կը կոտորեն: Տարօնի շրջանին բոլոր հայկական գիւղերը կրակի կը մատնուին: Խնուսի հայութիւնը Վարդօ եւ Պապըքեան գիւղերը կ'ապաստանի: Ամէն կողմ պատերապմ է ու կոտորած:

25 Յուլիս 1915ին թուրքերը բռնագաղթի որոշումը կը յայտնեն Մշոյ Վարդան վարդապետին (Յակոբեան, - խմբ.): Անոնք 7-70 տարեկան տղաքը եւ տղամարդիկը կը տանին: Թուրքերը Մշոյ առաջնորդարանէն 60-70 հոգի կը վերցնեն: Ոմանք տրուած հրամանին չեն հնազանդիր եւ կը փախչին: Անոնցմէ էր Եղիշէ քահանան: Ան պիտք ձերբակալած երկու ոստիկաններու ձեռքէն կը փախչի: Ան կ'ապաստանի Մբ. Մարինէի թաղը՝ առաջնորդարանի սպասատը Արամենց տունը: Մշոյ թաղերը լքուած են ոստիկաններով: Արամենց տան մօտերը կը բնակէր Հաճի Մանօն, որուն տան մէջ կ'ապաստանի Տիգրան Մկրտիչեան 15 հոգիով: Գիշերով Տիգրանը, Հաճի Յակոբը (Կոտոյեան, - խմբ.) եւ Տէր Եղիշէն Չորի թաղը Բլդենց տունը ժողով մը կը գումարեն: Անոնք ինքնապաշտպանութեան կռիւ մղելու կը համաձայնին եւ տղաքը խումբերու կը բաժնեն: Հաճի Յակոբն ու Տիգրանը կը

ղեկավարեն կռիւները: Մշոյ Վերին թաղը եւ Վարին թաղը կռիւի մէջ կը մտնեն թուրքերուն դէմ, որոնք թնդանօղներով կը ոմբակոծեն հայոց դիրքերը:

Հայերը թիով քիչ եւ տկար պէնքերով, անկազմակերպ վիճակի մէջ դիւսպանութեան դրուագ մըն է որ կ'արձանագրեն Տարօնի պարմութեան մէջ: Վերջին օրը Հաճի Յակոբը կոչ կ'ուղղէ ժողովորդին որ իրեն հետ լեռ բարձրանայ: 250 հոգի, մեծ մասը 10-15 տարեկան, Հաճի Յակոբին կը հետեւի դէպի Սօկունք լեռան կողմը: Փախչողներէն շատերը Բերդակէն անցնելով Բան լեռը կ'ապաստանին: Տէր Եղիշէն իր հետերորդներով Ենիսէնս ձորը կ'երթայ եւ հոն Իսպանտարենս Մամոյին, Շահկայ Արոյին, Հոլաթ Էֆենտի Հրանդին եւ ուրիշ քանի մը կոռուողներու կը հանդիպի:

Մուշէն 2,500 կիներ եւ երեխաներ թրքական ոստիկանութեան կողմէ կը բռնագաղթօրին դէպի Սոխոյում գիւղը, ուր տուններու մէջ կը լեցնեն զանոնք եւ անոնց վրայ քարիւղ թափելով՝ կ'այրեն: Այրուողներուն վայնաստինն ու աղաղակները մինչեւ Տ. Եղիշէի խումբին կը հասնին: Տիգրանի խումբն ալ Տ. Եղիշէի հետն էր: Թուրքերը կը նշմարեն զանոնք եւ կրակի կը բռնուին անոնց հետ: Կռիւը կը տեւէ մինչեւ մութը իջնելը: Հայոց գնդակները պարապի եւ աննպատակ չէին երթար: Խումբերն իրենց դիրքերէն անելի վեր կը բարձրանան եւ Բան լեռան վրայ կ'ապաստանին: Բան լեռը Տարօնի դաշտին հարաւակողմը Միմ լեռնաշղթային վրայ է: Լեռան վրայ բազմութիւնը Մուշէն եւ շրջակայ գիւղերէն եկած մօտ 20,000 հոգի կը հաշուէր:

Յաջորդ օրերը Բան հասնող փախստականներէն կ'իմացուի, որ Հաճի Յակոբի ղեկավարութեամբ մինչեւ 1 Յուլիս 1915ը քանի մը տղաք թուրքերուն դէմ կռուած էին Չորի եւ Վերին թաղերուն մէջ եւ ապա նահանջած էին քաղաքին մօտիկ Փոթկանս ձորը, ուր Հաճի Յակոբը, Կոնչոյեան Միսաքը եւ Մամիկոն Պետրոսեանը նահապտակուած էին: Այդ խումբէն քանի մը տղաք յաջողած էին Բան հասնիլ:

Բան լեռան վրայ, ժողովորդի փափաքին ընդառաջելով, Վահան Փափազեանի նախագահութեամբ ժողով մը կը գումարուի: Տ. Եղիշէն, Յակոբ Տ. Ջաքարեանը եւ Յալիճանի ոչն Յարդէն Մարութանեանը ներկայ կ'ըլլան այդ ժողովին: Ժողովին մէջ կը յայտնուի, թէ ռուսական բանակը շատ մօտ կը գտնուէր Զխորի, ուր թուրքերը չէին համարձակեր կրակ վառել, որպէսզի գիշերով չտեսնուին: Երկար ու խիստ վիճաբանութենէ յետոյ կ'որոշուի

ժողովուրդը ռուսական կողմը անցընել: Այս որոշումը անմիջապես Մասուն կը հաղորդուի:

Վահան Փափազեան վինտորական ժողով մը կը գումարէ: Ժողովը հաւանական կը գտնէ, թէ քանի մը օրէն ռուսական բանակը Մշոյ դաշտը գրաւէ: Ուստի խորհուրդ կու տայ ժողովուրդի Զան լերան վրայ մնալու: Սակայն ժողովուրդին մէջէն վարդենիսի Յարութիւնն ու Մարտիրոսը քանի մը ընկերներով դէպի ռուսական բանակին գտնուած վայրին ուղղութեամբ կ'երթան: Զանի մը օր երբ անոնք կ'ապարին եւ ռուսերուն կը միանան:

Ժողովուրդին մեծ մասը Տէր Եղիշէի հետ միասին Հաւաքորիկ կը փոխադրուի: 100 պինեալ տղաք եւ ժողովուրդէն 5,000 հոգի Զան կը մնան: Թուրքերը Զանի վրայ կը յարձակին եւ, պարտուելով՝ կը նահանջեն: Իսկ Զանի ժողովուրդէն շարերը կը սպաննուին, մաս մը Մասուն կը փախչի եւ մնացեալը կը սրտի:

Զան լերան կռիւներուն ժամանակ, շուրջ 10 Յուլիսին, Տալտրիկի եւ Մասունի մէջ ալ մասնակի կռիւներ տեղի կ'ունենան: 1915 Յուլիսին տեղի կ'ունենայ ռուսական բանակի խայրառակ նահանջը: Ռուսական բանակին մօտերը հաւաքուած հայ զառթականները կը շտապէն փախչիլ դէպի Իգորի ու Էջմիածին: Անոնք տանջանքներուն դիմանալ չկարենալով, ջուրի եւ օդի փոփոխութեան պատճառաւ կը մեռնին օրական 2,300 հոգի, ու հայութիւնը ռուսական այս դիպտումնատր նահանջէն աւելի քան քսան հազար տղա կու տայ:

Զանէն մինչեւ Հաւաքորիկ, Շենիկ, Աւտոք լեռը, Սբ. Յովհաննէս վանքը, Տալտրիկ եւ Մասուն եւ այլ տեղեր կռիւներ կը մղուին թուրքերուն դէմ: Զանապան խումբեր գոյութիւն ունէին լեռներուն վրայ: Տիւս պատուներ, խնձորներ, ապոխներ միայն կային իբր ուրելիք այդ վայրերուն մէջ: Խումբերը կը թափառին վայրէ վայր՝ միշտ ապահով տեղ մը գտնելու մտադրութեամբ: Այդ օրերուն, Մէրվէթը կը հիանդանայ Մուշի մէջ եւ սարսափելի ցաւերու մէջ Խարբերդ կը դրկուի: Մէրվէթի քոյրը տեսութեան կու գայ եւ չի վարանիր եղբօրը երեսին տալու իր գործած գազանութիւնները: Մէրվէթը չկարենալով դիմանալ շարունակաբար սինք գալարող խիթերուն, կը սաղկի: Անոր փոխարէն Մուշ կը դրկուի նոյնքան արիւնկակ եւ արիւնարբու մը՝ Բալուի *գայմագամ* Գաբրի պէյը, իբր կառավարիչ:

Հայ փախստականներուն համար ուրելիք ճարելը շարդժուար գործ մըն էր: Անոնք Մուշի մօտերը ջրաղացները կը

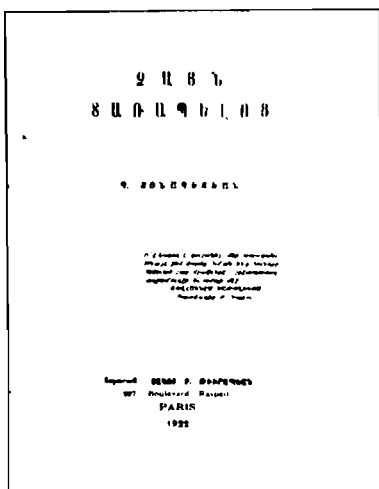
մտնեն գաղտնաբար եւ ալիւր կը ճարեն: Տ. Եղիշէ եւ իր հեղե-
տորները Ասփղաբերդ գիտը կը պահուըտին: Ան մերթ ընդ մերթ
Մուշ ալ կ'երթայ: Տղաքը խումբերով կը փորձեն ռուսերուն կողմը
անցնիլ: Անոնք բախումներ կ'ունենան թուրքերուն հետ եւ
շաւերը կը նահաւակուին:

Տէր Եղիշէ կ'որոշէ խումբ մը տղոց հետ Կովկաս անցնիլ:
Ընդամենը 15 հոգի ճամբայ կ'ելլեն: Քահանան ճամբաներուն լաւ
ծանօթ էր: Խումբը կը հասնի Մանապկերտ, ուրկէ ճամբան շարու-
նակելով, ռուս զինուորներու կը հանդիպի:

Տ. Եղիշէն Իգգիորէն Էջմիածին կ'երթայ եւ Տ. Տ. Գէորգ Ե.
կաթողիկոսին կը ներկայանայ: Ապա ան կը միանայ Դրոյի
հայկական խումբին: Տէր Եղիշէ քանի մը ամիս ձրիօրէն կը
ծառայէ եւ ապա կը յաջողի իր պաշտօնական հանգամանքը
ընդունիլ տալ: Հոն Տ. Եղիշէ Սթանիսլաւի Յրդ կարգի, Սբ. Ան-
նայի Յրդ կարգի նշանները կը ստանայ ռուսական կառավա-
րութենէն, իսկ կաթողիկոսէն իրեն շնորհաբաշխուած է լանջա-
խաչ եւ ծաղկեայ փիլոն գործածելու իրաւունք:

**Պ(ետրոս) Տօնապետեան, «Չայն Տառապելոյ»,
 Կապարան Յակոբ Բ. Թիւրապեան, Փարիզ,
 1922, մեծ չափի 500 էջ [2008ին վերահրապարակուած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Կապարանէն, Անթիլիաս]:**

Գիրքին սկիզբը Պետրոս Տօնապետեան կը հրապարակէ Մեծն Բրիտանիոյ Պոլսոյ դեսպան Լայարտի նամակը, ուղղուած նախարարապետ Կլաւսթոնին, թուագրեալ 27 Մարտի 1880ին («Կապոյտ Գիրք»): Սոյն նամակին մէջ դեսպանը Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետին կը յիշեցնէ հայոց խոստացուած բարենորոգումներու անմիջական եւ իսկական ներմուծումը այն նահանգներուն մէջ ուր մեծ թիով հայեր կը բնակին: Դեսպանը կ'ընդգծէ, որ կոտորածներու վրանգի պարագային, հայերը առանց ընդդիմութեան պիտի չենթարկուին թուրքերուն, հակառակ անոր որ անոնք փոքրամասնութիւն կը կազմեն երկրին բնակչութեան մէջ: Պէտք չէ անգիտանալ նաեւ քիւրտերու ապրող ներկայութիւնը հայոց դէմ: Դեսպանը կ'աւելցնէ, թէ կոտորածներն ու դիմադրութիւնը պիտի մղեն Ռուսիան որպէսզի միջամտէ: Այս միջամտութիւնը անխուսափելիօրէն ժխտական հետեւանքներ պիտի ունենայ: Ռուսիա երբեք պիտի չթոյլարէ հայկական անկախ պետութեան մը ստեղծումը, եւ այսպիսի փորձ մը պիտի աւարտի հայոց կլանումով Ռուսական Կայսրութեան մէջ, եւ այս հին ապգին, անոր լեզուին ու հաւատքին վերջին շիջումը տեղի պիտի ունենայ:

«Հապար Տարի Առաջ» խորագրին տակ Պետրոս Տօնապետեան կը մէջբերէ այն օրերուն հայոց հայրապետ Յովհաննէս Կաթողիկոսի խնդրագիր-նամակը՝ ուղղուած յոյներու Կոստանդին կայսրին: Կեդրոնական Ասիայէն եկած վայրենի ցեղերու՝ Հայոց Աշխարհին մէջ գործած վայրագութիւնները նկարագրելի, նոր, Կաթողիկոսը յունաց կայսրէն օգնութիւն կը խնդրէ:

«Ձայն Տառապելոյ»ի հեղինակը անձ մը չէ: 1915ի հայաջինջ կոտորածէն արաբական անապատները եւ Կովկաս թշուած հայութեան մնացորդներն էին անոնք, որոնք իրենց գրնուած վայրերէն գրեցին այս սրտամորմոք նամակները իրենց ազատաբնակ հեռաւոր սիրելիներուն: Գրեցին, սակայն անապատախան եւ յուսահատ մնացին իրենց այդ թշուառ կացութեան մէջ: Նամակները իրենց տեղերը չհասան՝ պատերազմին սրտեղծած պայմաններուն պատճառով:

«Ձայն Տառապելոյ»ը կարեւոր մատեան մըն է հայութեան, մանաւանդ նոր սերունդներուն համար: Անոր մէջ հայը պիտի ճանչնայ իր հօր, մօր, եղբօր, քրոջ, մեծմօր եւ մեծհօր կրած տառապանքները: Վայը անոնց մէջ պիտի կարդայ իր նախնիներու քաղաքին եւ գիւղին կործանման քստմնելի եղելութեան մանրամասնութիւնները:

Ստորեւ պիտի տամ միայն ցանկը այս 353 նամակներուն՝ յիշելով նախ գրողին անունը, ապա նամակին հասցեատէրը, գրողին վայրը, թուականը, նշելով նաեւ թէ գիրքի ո՞ր էջին մէջ է նամակը (պահպանուած են գրելաձեւերը):

- 1) Զարթիկ Սողկեան, իր եղբօրը, Կարին, 10 Դեկտ. 1916, էջ 1:
- 2) Կարապետ Մղրեսեան, իր եղբօրը, Կարին, 26 Փետր. 1917, էջ 2:
- 3) Մօսօ, իր եղբօրը, վայրը չէ նշուած, 20 Փետր. 1917, էջ 2:
- 4) Վարդիկ Շնիկեան, հաւանաբար իր որդւոյն, Կարին, 6 Փետր. 1919, էջ 3:
- 5) Վահան Թաղէոսեան, իր եղբօրը, Կարին, 10 Դեկտ. 1916, էջ 3-4:
- 6) Սաթենիկ, իր եղբօրը, Տէր Զօր, չէ նշուած, էջ 4-5:
- 7) Վարդան, բարեկամի մը, Կարին, 8 Մարտ 1917, էջ 5:
- 8) Կարապետ Կարապետեան, իր եղբօրը, Պաթում, 6 Ապրիլ 1917, էջ 6:
- 9) Սարգիս, իր հօրեղբօրորդւոյն, Բերկրի, 17 Փետր. 1917, էջ 6:
- 10) Մարգար, բարեկամի մը, Կարին, 20 Փետր. 1917, էջ 6-7:
- 11) Վարդան, պրն. Դաւիթին, Բերկրի, 26 Փետր. 1917, էջ 7:
- 12) Ազնի Մուրադեան, իր մօրը, Երզնկա, 2 Փետր. 1917, էջ 7:
- 13) Մայր Սօֆօ, իր պառակներուն, Կարին, 24 Յունուար 1917, էջ 7-8:

- 14) Յակոբ Առաքելեան, իր սիրելիներուն, Կարին, 28 Փետր. 1917, էջ 8:
- 15) Յովհաննէս Յակոբեան, իր սիրելիներուն, Չէվիրմէ, 27 Փետր. 1917, էջ 8:
- 16) Սաթենիկ Պիչաքճեան, իր եղբօրը, Կարին, 6 Մարտ 1917, էջ 9:
- 17) Արմենակ Մափոյեան, իր աշակերտին, Երեւան, 20 Մարտ 1917, էջ 9-10:
- 18) Արշակ Տէր Պօղոսեան, «սիրելիս»ի, Թիմրուկ, 22 Փետր. 1917, էջ 10:
- 19) Թ. Թավէքէլեան, իր հօրեղբօրը, Երիզա, 20 Մարտ 1917, էջ 10-11:
- 20) Բաղէր Շահապալեան, իր եղբօրը, Իգլի, 8 Ապրիլ 1917, էջ 11-12:
- 21) Գ. Թուրիկեան, իր բարեկամին, Կարին, 24 Փետր. 1917, էջ 12:
- 22) Մ. Սվաճեան, «սիրելիս»ի, Կարին, 25 Յունուար 1917, էջ 13:
- 23) Մարիամ, իր քրոջորդոյն (գայն եղբայր կոչելով), Կարին, 8 Մարտ 1917, էջ 13-14:
- 24) Ապրօ, իր եղբօր, Օրեսա, 3 Ապրիլ 1917, էջ 14:
- 25) Խոսրով Պոյաճեան, իր եղբայրներուն, Երիզա, 6 Ապրիլ 1917, էջ 14-15:
- 26) Միհրան Սարգիսեան, «սիրելիս»ի, Պաթում, 24 Ապրիլ 1917, էջ 15:
- 27) Սահակ Ապանուկեան, մի ոմնի, Երզնկա, 8 Ապրիլ 1917, էջ 15-16:
- 28) Եղիսէ Սամարճեան, իր եղբօրը, Ալեքսանդրոպոլ (պէտք է ըլլայ Ալեքսանդրապոլ), 25 Մարտ 1917, էջ 16:
- 29) Մեղրակ Շաղոյեան, իր բարեկամին, Իգլի, 21 Մարտ 1917, էջ 17:
- 30) Եղէգյի Մնկոյեան, «սիրելիս»ի, Երզնկա, 4 Փետր. 1917, էջ 17:
- 31) Խաչատուր Նորիկեան, իր եղբօրը, Խարս (Կա՛րս), 24 Մարտ 1917, էջ 18:
- 32) Աղանի Մերմակեան, իր պաւկին, Կարին, 3 Դեկտ. 1916, էջ 18:
- 33) Վարդերես Կորուկեան, իր եղբօրը, Ամերիկա, 30 Ապրիլ 1917, էջ 18-19:

- 34) Վահրամ Տէր Պօղոսեան, իր բարեկամին, Երեւան, 21 Մարտ 1917, էջ 19:
- 35) Մանուկ Մեծիկեան, իր եղբօրը, Թիֆլիս, 10 Մարտ 1917, էջ 19-20:
- 36) Կ. Եարմոյեան, իր բարեկամին, Պաղտատ, 30 Փետր. 1917, էջ 20-21:
- 37) Վահան Թադոյեան, իր եղբօրը, Կարին, 31 Դեկտ. 1916, էջ 21-22:
- 38) Մաքրոտի Ճիրիկեան, իր քրոջը, Ղարաքիլիսէ, 20 Մարտ 1917, էջ 22:
- 39) Եղիսաբէթ Չախըր, իր եղբօրը եւ սիրելիներուն, Կարին, 31 Յունուար 1917, էջ 22-23:
- 40) Ա. Բուրթեան, իր ամուսնոյն, Կարին, 5 Մարտ 1917, էջ 23-24:
- 41) Կարապետ Թուաֆչեան, իր բարեկամին, Երեւան, 29 Մարտ 1917, էջ 24:
- 42) Մարտիրոս, իր եղբօրը, Երիզա, 14 Ապրիլ 1917, էջ 25:
- 43) Շուշանիկ Թուաֆչեան, իր մօրեղբայրներուն, Երեւան, 3 Ապրիլ 1917, էջ 25-26:
- 44) Դաւիթ Մալոյեան, իր սիրելիներուն, Չէվիրմէ, 15 Մարտ 1917, էջ 26-27:
- 45) Նիկողոս Յովէեան, իր եղբայրներուն, Ալեքսանդրոպոլ (Ալեքսանդրապոլ), 10 Մարտ 1917, էջ 27-28:
- 46) Մարգարիտ Մկրտչեան, իր քրոջը, Էջմիածին, 10 Փետր. 1917, էջ 28:
- 47) Զարուհի Կուրակեան, իր եղբօրը, Երեւան, 20 Մարտ 1917, էջ 29:
- 48) Պետրոս Կարապետեան, իր եղբօրը՝ Սարգիսին, Կարին, 5 Ապրիլ 1917, էջ 29:
- 49) Թովմաս Յովակիմեան (Քղիի Տէնէնք գիւղացի), իր եղբօրը, Խնուսաբերդ, 26 Մարտ 1917, էջ 29-30:
- 50) Արմենակ Կոթոյեան, «սիրելիս»ի, Եալթա, 15 Փետր. 1917, էջ 31:
- 51) Գարեգին Փոթիկեան, «սիրելի Ներսո»ին, Ալեքսանդրոպոլ (Ալեքսանդրապոլ), 15 Մարտ 1917, էջ 31:
- 52) Յով. Ոսկերիչեան, «սիրելի բարեկամս»ի, Կարին, 13 Մարտ 1917, էջ 32:
- 53) Մեայոհ, պարոն Արդաշէսին, Կարին, 8 Փետր. 1917, էջ 33:

- 54) Մելքոն Զիրքճեան, «սիրելիք»ի, Երզնկա, 16 Մարտ 1917, էջ 33-34:
- 55) Վարդանուշ Փոփրեան, «սիրելի եղբարք»ի, Կարին, 8 Ապրիլ 1917, էջ 34-35:
- 56) Սահակ Սարգիսեան (հռապցի), «ամօղլիս»ի (հօրեղբորորդւոյն), Կարին, 27 Մարտ 1917, էջ 35-36:
- 57) Հայկ Հայրապետեան, «սիրելի հայրիկ»ի, Խնուս, 2 Ապրիլ 1917, էջ 36-37:
- 58) Վահան Վահանեան, «սիրելի եղբարք»ի, Երզնկա, 2 Ապրիլ 1917, էջ 39:
- 59) Վահան Ղուկասեան, «սիրելի Յովհաննէս»ին, Կարինի Չիթող գիւղ, 10 Նոյ. 1917, էջ 40-41:
- 60) Սարգիս, իր մօր, Ֆիլապելֆիա, 12 Յունուար 1916, էջ 41-42:
- 61) Միրզօ Տօնի, «սիրելի աղբարիկս»ի, Կարին, 15 Դեկտ. 1916, էջ 42-43:
- 62) Տաճար քահանայ (Քղիի Տարման գիւղացի), չէ նշուած, Սարիղամիշ, 17 Մարտ 1917, էջ 43-44:
- 63) Ալէմ Սիրունեան, իր եղբայրներուն, Երեւան, 2 Ապրիլ 1917, էջ 44-45:
- 64) Խանըմիկ Մարտիրոսեան, իր եղբօրը, Կարին, 23 Մարտ 1917, էջ 45:
- 65) Գարեգին Արիստակէսեան, իր քրոջը, Չէլսի (Ամերիկա), 9 Մայիս 1917, էջ 45-47:
- 66) Խաթունիկ Գրոյեան, իր եղբօրը, Կարին, 31 Մարտ 1917, էջ 47-48:
- 67) Դանիէլ Եղիշեան (Վանայ Աւանց գիւղացի), իր եղբօրը՝ Փանոսին, Երեւան, 4 Ապրիլ 1917, էջ 48-50:
- 68ա) Սուրմոյ Ըննեան, չէ նշուած (եղբօրորդւոյն), Կարին, 2 Ապրիլ 1917, էջ 50-51:
- 68բ) Սարգիս Ըննեան, չէ նշուած (եղբօրորդւոյն), Կարին, 2 Ապրիլ 1917, էջ 51-52:
- 69) Իսկուհի Սահակեան, ամուսնոյն՝ Յակոբին, Երեւան, 1 Ապրիլ 1917, էջ 52-54:
- 70) Պօղոս, տիկնոջը, Ամերիկա, 16 Մայիս 1917, էջ 54-55:
- 71) Յակոբ, «ապգականներ»ու, Ֆրեզնօ, 6 Մայիս 1917, էջ 56-57:
- 72) Մոսօ, իր զաւակներուն, Ամերիկա, 26 Ապրիլ 1917, էջ 57:
- 73) Ալեքսան Գոչունեան, «սիրելի հայրենակից»ի, Կարին, 18 Մարտ 1917, էջ 57-59:

- 74) Արսէն քահանայ Արշակունի, «սիրելիք իմ»ի, Էրպրում (Կարին), 22 Դեկտ. 1916, էջ 59-60:
- 75) Գէորգ Զայարեան, իր եղբօրը, Երզնկա, 25 Փետր. 1917, էջ 59-62:
- 76) Հաճի Կարապետ Տէր Գրիգորեան, իր աներորդոյն, Երիզա, 25 Մարտ 1917, էջ 62-64:
- 77) Հայկակ, չէ նշուած, Գալիֆորնիա, 15 Մայիս 1917, էջ 64:
- 78) Նուպար Ի. Դերձակեան, իր եղբայրներուն, Երզնկա, 25 Ապրիլ 1917, էջ 64-65:
- 79) Մանուշ Արփօեան, իր պաւկին, չէ նշուած, 3 Մայիս 1917, էջ 66:
- 80) Վահագն Տէր Պօղոսեան, «առ եղբայրքս», Կարս, 11 Մարտ 1917, էջ 66-67:
- 81) Կարապետ Թորոսեան, իր եղբայրներուն, Ամերիկա, 21 Մայիս 1917, էջ 67:
- 82) Յ. Սիմոնեան, իր եղբօրը, Նիւ Եորք, 22 Մայիս 1917, էջ 68:
- 83) Կ. Սիւքեսեան [Սուքիասեան], իր եղբօրը, Նիակարա Ֆօլս (Ա. Մ. Ն.), 7 Մայիս 1917, էջ 68:
- 84) Մ. Պոյաճեան, իր եղբօրը, Կարին, 4 Ապրիլ 1917, էջ 69:
- 85) Համբարձում Դաթիկեան, իր պաւակներուն, Թիֆլիս, 4 Մարտ 1917, էջ 69-70:
- 86) Աբրահամ Զոյոյեան, չէ նշուած, Կարին, 22 Մարտ 1917, էջ 70:
- 87) Խաթուն Շաղուկեան, իր փեսային, Կարին, 20 Մարտ 1917, էջ 71-72:
- 88) Երուանդանուշ Կիրեղեան, «սիրելի հայրենակից»ի, Էջմիածին, 3 Մարտ 1917, էջ 72:
- 89) Միսաք Քալաճեան (Զղիի Ապողնաք գիղապի), «սիրելիս»ի, Պրանփորթ (Քանապա), 17 Մայիս 1917, էջ 73:
- 90) Մամիկոնեան, իր որդոյն, չէ նշուած, 6 Յունուար 1917, էջ 73-74:
- 91) Իգնատիոս, իր քրոջը, Թիֆլիս, 20 Ապրիլ 1917, էջ 74-75:
- 92) Ներսէս, «սիրելիք»ի, Կարմորակ, 4 Փետր. 1917, էջ 75-76:
- 93) Մ. Սարաֆեան, «Ո՛ր եղբայրս»ի, Հասան Գալէ, 2 Յունուար 1917, էջ 76:
- 94) Ա. Հիսեան, «Անուշիկ քոյրս Ռեբեկա»ին, Զարաքիլիսէ [Ղարաքիլիսէ՞], 1 Մայիս 1917, էջ 76-77:

- 95) Վիքթոր Օհանեան, «Քաղցրիկ քոյրս»ի, Երիզա, 2 Ապրիլ 1917, էջ 77-79:
- 96) Յով. Ոսկերիչեան, Խոսարով եղբորն ու Ղազար մօրեղբորը, Կարին, 27 Մայիս 1917, էջ 79-83:
- 97) Յարութիւն Շիկեցեան, «սիրելի եղբայր»ի, Երզնկա, 8 Մայիս 1917, էջ 83-84:
- 98) «Տեղեկատու Բիւրօ», «Որդեկոորոյս հայր»ի, Երեւան, 8 Մարտ 1917, էջ 84:
- 99) Ա. Խաչատուրեան, եղբորը, Երզնկա, 3 Ապրիլ 1917, էջ 84-85:
- 100) Օղիկ Կոկօեան, Գրիգոր փեսային, Երեւան, 9 Ապրիլ 1917, էջ 85:
- 101) Էպրօ, եղբորը, Երեւան, 1 Փետր. 1917, էջ 85-86:
- 102) Հ. Կորդեան, «սիրելիք»ի, Ֆիլադելֆիա, 22 Մայիս 1917, էջ 86-87:
- 103) Մելքոն Թումասեան, «սիրելիս»ի, Իզմիր, 11 Մարտ 1917, էջ 87:
- 104) Թորոս Գույումճեան, «սիրելիս»ի, Երզնկա, 20 Մարտ 1917, էջ 87-88:
- 105) Պետրոս Տէր Կարապետեան, չէ նշում (հաւանաբար իր եղբոր), Կարին, 13 Ապրիլ 1917, էջ 88:
- 106) Թագուհի Եարգամեան [Եարգըմեան], իր եղբայրներուն, Երզնկա, 7 Ապրիլ 1917, էջ 88:
- 107) Ռեբեկա, իր եղբայրներուն, Երզնկա, 20 Ապրիլ 1917, էջ 88-89:
- 108) Տիգրան, բարեկամին, Նիւ Եորք, Ապրիլ 1917, էջ 89:
- 109) Սօֆիա Մանուկեան, քրոջը, Տիթրոյթ, 24 Մայիս 1917, էջ 89-90:
- 110) Մ. Տէր Կարապետեան (մապկերպի), եղբորը, Լովէ, 28 Մայիս 1917, էջ 90:
- 111) Միսօ, «սիրելիք»ի, Ամերիկա, 15 Ապրիլ 1917, էջ 90:
- 112) Եսթեր Մալխասեան, եղբորը, Երուսաղէմ, 13 Յունուար 1918, էջ 91-92:
- 113) Զաւէն Ղուկասեան (աշուանցի), հօրը, Երզնկա, 11 Ապրիլ 1917, էջ 93:
- 114) Յարութիւն, հօրեղբայրներուն, Երզնկա, 2 Ապրիլ 1917, էջ 93-94:
- 115) Նազարէթ Տէրօյեան, փեսային, Կարին, 12 Մարտ 1917, էջ 94-95:

- 116) Սարգիս, «Ա՛խ սիրելիքս»ի, Ֆիլադելֆիա, 10 Յունուար 1916, էջ 95-96:
- 117) Ալմաստ Ալեմեան, մօրեղբորը՝ Գարեգին Իսագուլեանի, Թիֆլիս, 30 Ապրիլ 1917, էջ 96-98:
- 118) Հրանդ Մխճեան, եղբորը, Թիֆլիս, 13 Մարտ 1917, էջ 99-101:
- 119) Պօղոս Պոյաճեան, փեսային, Կարին, 15 Մարտ 1917, էջ 102-103:
- 120) Յարութիւն Թաշճեան, «սիրելիս»ի, Երզնկա, 5 Մայիս 1917, էջ 103-104:
- 121) Անուշ Սարը Պոյաճեան, հօրը, Երզնկա, 9 Ապրիլ 1917, էջ 104-105:
- 122) Ալմաս, «սիրելիս»ի, Թիֆլիս, 1 Մայիս 1917, էջ 105:
- 123) Կարապետ Միրաքեան, չէ նշուած, Պոսթըն, 30 Յուլիս 1917, էջ 106:
- 124) Օգսէն Գրիգորեան, մօրն ու քրոջը, Ուսթըր, 18 Յուլիս 1917, էջ 106:
- 125) Բարթող Եփրանեան, բարեկամին՝ Միսաքի, Նիւ Եորք, 17 Յուլիս 1917, էջ 107:
- 126) Պօղոս, հօրը, Կարին, 9 Ապրիլ 1917, էջ 108:
- 127) Արշալոյս, եղբայրներուն, Երզնկա, 4 Ապրիլ 1917, էջ 108-109:
- 128) Հայրիկ Սվաճեան, «սիրելի Ամուս»ի, Կարին, 9 Մարտ 1917, էջ 109:
- 129) Մկրտիչ Պօղոսեան (գղեցի չանգչըցի), եղբայրներուն, Կարին, 17 Մայիս 1917, էջ 109-110:
- 130) Զ. Մելիքոսեան, եղբորը, Միսրան, 2 Մայիս 1917, էջ 110:
- 131) Աղաճան Մելիքեան, չէ նշուած, Ուսթըր, չէ նշուած, էջ 111:
- 132) Մարտիրոս Կիւպէլեան, ընկերոջը, Հովհրհիլ (Ա. Մ. Ն.), 15 Յուլիս 1917, էջ 111:
- 133) Կարապետ Նահապետեան, Պօղոս Տօնիկեան եւ Համբարձում Մանուկեան (Բալոյի Նոր Գիտ-Մրգուցի), «սիրելի գիւղացիներ»ու, Փրովիդենս, 16 Յուլիս 1917, էջ 111-113:
- 134) Գրիգոր Բաղիկեան, հօրը եւ հօրեղբայրներուն, Կարին, 28 Մարտ 1917, էջ 113:
- 135) Պետրոս Թաղէոսեան, զակին՝ Յարութիւնին, Հավըրհիլ (Հովհրհիլ), 7 Յունիս 1917, էջ 113-114:
- 136) Մելքոն Թորոսեան, «Բայ նամակներ՝ գոյ սրտերու», Կարին, 2 Մայիս 1917, էջ 114-115:
- 137) Հայկ Տեւկանց, չէ նշուած, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 115:

- 138) Նապարէթ Փոստոյեան, չէ նշուած, Ումուպում գիտ (Կարին), 10 Ապրիլ 1917, էջ 115:
- 139) Միսաք Պօղոսեան (Գոման թաղէն), եղբօրը, Էջմիածին, 4 Մայիս 1917, էջ 116-117:
- 140) Եւայ Գինոսեան (խուլագեղցի), ամուսնին, Երզնկա, 19 Մարտ 1917, էջ 117:
- 141) Փեփրոն Գապանճեան, քեռիին, Երզնկա, 16 Ապրիլ (Կարին չէ նշուած, հաւանաբար՝ 1917), էջ 117-118:
- 142) Յ. Թաղէոսեան, «սիրելի Բաղդասար»ին, Կարին, 3 Ապրիլ 1917, էջ 118-119:
- 143) Յ. Տումանեան, եղբօրը, Մելիքան, 12 Մայիս 1917, էջ 119:
- 144) Պ. Գասպարեան, հօրեղբօրը, Ամերիկա, 9 Մարտ 1917, էջ 119-120:
- 145) Սամուէ (այսպէս գրուած է) Գոյեան, չէ նշուած, Թիֆլիս, 20 Ապրիլ 1917, էջ 120-121:
- 146) Արիիէն, «Իմ հոգեհապոր սիրելիս»ի, Երեւան, 19 Յուլիս 1917, էջ 121-123:
- 147) Խանըմ Թորիկեան (հօրաքոյրը), «սիրելի եղբայրս»ի, Կարին, 5 Յունիս 1917, էջ 123-124:
- 148) Բենիամին Բոպոյեան, եղբօրը, Թիֆլիս, 4 Յունիս 1917, էջ 124:
- 149) Կիրակոս Օղոսաբ Մուրադիկեան, հօրեղբօրորդոյն, Կարին, 1 Յունիս 1917, էջ 125:
- 150) Նորիջան Ներսէսեան, եղբօրը, Կորդոբա (Արժանթին), 24 Յունիս 1917, էջ 125-126:
- 151) Ա. Կապուրիկեան (երկանցի), «Արժանապատիւ հայր»ի, Տիբրոյթ, 17 Յունիս 1917, էջ 126-127:
- 152) Ա. Շիրվանեան, «Սիրելի եղբայր Վահան»ին, Պաղպատ, 3 Ապրիլ 1917, էջ 128-129:
- 153) Խաչատուր եւ Մարտիրոս Պարոնեան, «սիրելիս»ի, Պոսթըն, 3 Օգոստոս 1917, էջ 130-131:
- 154) Կ. Տօնապետ, եղբօրը, Կարին, 12 Մարտ 1917, էջ 131:
- 155) Երանոսի Վարդեան, Բաղաբեր քոջը, Տրապիզոն, 15 Փետրուար 1917, էջ 132-133:
- 156) «Կինդ մինչ ի մահ», ամուսինին՝ Պօղոսի, Երեւան, 5 Մարտ 1917, էջ 134-135:
- 157) Աբապի, հօրեղբօրը, Տիգրան եղբօրը, 26 Մարտ 1917, էջ 135-137:
- 158) Վիքթոր, Խորէն եւ Լուսաբեր Օհանեաններ, հօրեղբօրը, Երզնկա, 25 Ապրիլ 1917, էջ 137-138:

- 159) Հապար Քիրքճեան (քեռայր), աներորդիներուն, Գալիֆորնիա, 15 Մայիս 1917, էջ 138:
- 160) Միհրան Քէնպէրեան, եղբօրը, Կարին, 14 Ապրիլ 1917, էջ 139:
- 161) Ոսգեան Խշաղջեան (հագստնայի), «սիրելիք Պօղոս Պեպրոս»ին, Կարս, 6 Մարտ 1917, էջ 139:
- 162) Սարգիս Ճարիկեան, «սիրելի մօրաքոյրորդի»ին, Երիզա, 2 Մայիս 1917, էջ 140-142:
- 163) Եղիա Թորոսեան, բարեկամին, Երզնկա, 10 Մայիս 1917, էջ 142-144:
- 164) Յ. Հապիկեան, «սիրելի դրացիներ իմ»ի, Կարին, 5 Յուլիս 1917, էջ 144-148:
- 165) «Վիրաւոր քոյրորդիդ՝ Աղանի Գալայճեան», «հոգաւար պէրս»ի, Կարին, Հոկտ. 1917, էջ 147-148:
- 166) «Անբախտ կինդ՝ Խանըմ», «կարօտալից գլխատրս»ի, Կարին, 6 (ամիսը չէ նշուած) 1917, էջ 148-149:
- 167) Յովհաննէս Խանչարլեան, բարեկամին, Կարին, 16 Հոկտ. 1917, էջ 150-152:
- 168) Նապարէթ Տէմիրճեան, եղբօրը, Ն. Տակել [Նիժնիյ Թակիլ] (Միպերիա), 29 Մեպտ. 1917, էջ 153-155:
- 169) Նշան Թիֆլէնկչեան, «սիրելի Ամուսին», Կարին, 5 Հոկտ. 1917, էջ 156-157:
- 170) Աղանի Խրնէքեան (խոնեկցի, Չարսանճագ), հօրեղբօրորդւոյն, Կարին, 5 Հոկտ. 1917, էջ 157:
- 171) Ջարդար Խրնիկցեան, եղբօրը, Երզնկա, 7 Հոկտ. 1917, էջ 157-158:
- 172) Շուշան Կարապետեան, «սիրելի քրորդիս»ի, Կարին, 7 Հոկտ. 1917, էջ 158:
- 173) Հրանդ, հօրը, Երեւան, 1 Յունուար 1917, էջ 159:
- 174) Յովսէփ Մէխեան, չէ նշուած, Իրկուրսկ (Միպերիա), 19 Հոկտ. 1917, էջ 159-160:
- 175) Պեպրոս, եղբօրը, Կարին, 10 Հոկտ. 1917, էջ 160:
- 176) Պ. Կեափուրեան, «Միրելի Արամ»ին, Կարին, 9 Հոկտ. 1917, էջ 160-161:
- 177) Յովսէփ, Դուկասին, Էջմիածին, 25 Հոկտ. 1917, էջ 161:
- 178) Մելքոն Թորոսեան, չէ նշուած, Երզնկա, 4 Մայիս 1917, էջ 161-162:
- 179) Յակոբ Գասպարեան, եղբայրներուն, Երեւան, 9 Մեպտ. 1917, էջ 162-163:

- 180) Հայկ Միրիճանեան, Մարգար եղբօրը, Երեւան, 10 Հոկտ. 1917, էջ 163-165:
- 181) Վառուառ Գոյումճեան, փեսային, Կարին, 27 Հոկտ. 1917, էջ 165-166:
- 182) Եսայի Կոստանեան, մօրը, Լորանս (Ամերիկա), 20 Դեկտ. 1917, էջ 166-168:
- 183) «Սիմոնի որդի Գեղամ», «Ով Արենակիսներ»ու, Կարին, 14 Հոկտ. 1917, էջ 168-170:
- 184) Վարոս Պօղոսեան, «Լոսանճելոս քաղաքի գիւղացիներս»ի, Արրաք, 20 Սեպտ. 1917, էջ 170-171:
- 185) Թորոսեան, եղբօրը, Ամերիկեան բանակ, 22 Հոկտ. 1917, էջ 171-173:
- 186) Դեռնդ Կոնդոյեան, «իմ անուշիկ Արրիէնս»ին, Սփրինկֆիլդ, 17 Հոկտ. 1917, էջ 174:
- 187) Մաքրոսի Մաւելեան, քրոջը, Երեւան, 27 Սեպտ. 1917, էջ 174-177:
- 188) Հայկ, փեսային, Երեւան, 18 Հոկտ. 1917, էջ 177-181:
- 189) Գ. Ծերիկեան, եղբօրը, Կարին, 28 Օգոստոս 1917, էջ 181-183:
- 190) Վառվառէ, եղբօրը, Կարին, 26 Հոկտ. 1917, էջ 183:
- 191) Մկօ, եղբայրներուն, Զիյարէթ, 17 Հոկտ. 1917, էջ 183-184:
- 192) Արամ Նապարեան, եղբօրը, Կարին, 7 Հոկտ. 1917, էջ 184-185:
- 193) Սյրեփան Նապարեան (մոտնանցի), եղբօրը, Կարին, 7 Հոկտ. 1917, էջ 185-186:
- 194) Տօնապետ Պետրոս (եղէգիցի), եղբօր, Եղէգի, 28 Հոկտ. 1917, էջ 186-187:
- 195) Օղիկ, Գրիգոր փեսային, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 187:
- 196) Զարոսի Հայրապետեան, եղբայրներուն, չէ նշուած, 14 Հոկտ. 1917, էջ 187-189:
- 197) «Թշուառ մայրդ», զաւկին, Ալեքսանդրապոլ, 19 Հոկտ. 1917, էջ 189:
- 198) «Մայրդ», «Ջաւակս»ի, Կարին, 14 Նոյ. 1917, էջ 190:
- 199) Աղանի, ամուսինին, չէ նշուած, 6 Նոյ. 1917, էջ 190-191:
- 200) Պ. Կեակոբեան, եղբօրը, Կարին, 27 Հոկտ. 1917, էջ 191-193:
- 201) Միրմայ Անէեան, եղբօրը, Կարին, 18 Նոյ. 1917, էջ 193-194:
- 202) Բենիամին Տէր Յակոբեան, «յեղափոխական ընկերս»ի, Թիֆլիս, 12 Նոյ. 1917, էջ 194-195:
- 203) Ասաբուր Խուլագեղցի, «սիրելիս»ի, չէ նշուած, 20 Հոկտ. 1917, էջ 196:

- 204) Յ. Ղապիկեան, եղբորը, չէ նշուած, 17 Հոկտ. 1917, էջ 196:
- 205) Զարդար Խուպուլջուլույի, հորեղբորորդայն, Կարին, 15 Հոկտ. 1917, էջ 196-197:
- 206) Արմենակ Մուրճեան, ընկերոջը՝ Մարտիրոսի, Երեւան, 31 Հոկտ. 1917, էջ 197-198:
- 207) Ասատուր Յարութիւնեան, եղբորը, Էրպրում (Կարին), 22 Հոկտ. 1917, էջ 198-199:
- 208) Աբո, բարեկամին, չէ նշուած, 26 Հոկտ. 1917, էջ 199-200:
- 209) Թերքան Օյնոյեան, «սիրելի տէրորդիս»ի, Կարին, 10 Հոկտ. 1917, էջ 200-201:
- 210) Դաիթ Սահակեան, «սիրելի Մուրադս»ին, Երեւանի Թապա Գիւղ [ներկայիս՝ Նոր Այնթապ], 9 Նոյ. 1917, էջ 201-202:
- 211) Սարգիս Շահինեան, «սիրելիներս»ի, Կարին, 20 Հոկտ. 1917, էջ 203:
- 212) Մանասէ Մեծիկեան, «յարգելի համայն ընկեր հերպիսիներ»ի, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 203:
- 213) Սամուէլ Իսրայէլեան, «սիրելի Արամ»ին, Կարին, 6 Նոյ 1917, էջ 204-205:
- 214) Յովհաննէս Գալուստեան, քրոջը, Պաքու, 25 Հոկտ. 1917, էջ 205:
- 215) Արամ Ժամկոչեան, հորեղբորը, Կարին, 23 Սեպտ. 1917, էջ 206-207:
- 216) Յարութիւն Մէնապարեան, հորեղբորը, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 207:
- 217) Ա. Գրիչեան, Եւգինէ եւ Մուրադ, Երեւան, 2 Նոյ. 1917, էջ 207-208:
- 218) Թուրվանդայ, փեսային, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 209:
- 219) Վիլիելմին, «անուշիկ քեռիս»ի, Կարին, 4 Նոյ. 1917, էջ 209-210:
- 220) Պետրոս Սիրունի, «սիրելի Անդրանիկ»ին, Կարին, 9 Նոյ. 1917, էջ 210:
- 221) Պետրոս Մըսրեան, «սիրելիս»ի, Կարին, 21 Նոյ. 1917, էջ 210-211:
- 222) Տիրայր եպիսկոպոս (Տէր Յովհաննիսեան, - խմբ.) (կաթողիկոսական դիւանապետ), «սիրեցեալ Պետրէ»ին, Սբ. Էջմիածին, 8 Դեկտ. 1917, էջ 211-212:
- 223) Վարդուհի, եղբորը, Կարին, 25 Նոյ. 1917, էջ 212:
- 224) Թովմաս Ամիրեան, Կարապետ եղբորը, Երեւան, 20 Հոկտ. 1917, էջ 212-213:

- 225) Կարօ, «իմ սիրելի Ռուբենա»ին, Նիւ Եորք, 2 Յունուար 1917, էջ 214-215:
- 226) Մ. Կրպոպեան, «սիրելիդ իմ»ի, Նիւ Եորք, 22 Յունուար 1917, էջ 215-216:
- 227) Գուվար Սարգիսեան, չէ նշուած, Կարին, 19 Նոյ. 1917, էջ 216-217:
- 228) Սանդուխ Փիլոյեան, հօրը, չէ նշուած, 28 Հոկտ. 1917, էջ 217-218:
- 229) «Մկրտիչին Կոյայ Մինաս», չէ նշուած, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 218:
- 230) Վարդուհի Տօշոյեան, ամուսինին, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 218:
- 231) Նշան Ռեհանեան, եղբօրը, Կարին, 10 Նոյ. 1917, էջ 218-219:
- 232) Տիգրան Տեփոյեան (Քղիի Հերպի գիտացի), չէ նշուած, չէ նշուած, 18 Նոյ. 1917, էջ 219:
- 233) Պօղոս Պոյաճեան, հօրեղբօրը, Կարին, 8 Նոյ. 1917, էջ 220:
- 234) Ա. Համբարձումեան, չէ նշուած, Երեւան, 17 Նոյ. 1917, էջ 220-221:
- 235) Լեւոն Իսրայէլեան, քրոջը, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 221-223:
- 236) Վահրամ, չէ նշուած, չէ նշուած, 30 Նոյ. 1917, էջ 223:
- 237) Արամ Թօթօյեան (օղնաբայի), «Անի ջան»ին, Ալեքսանդրապոլ, 20 Նոյ. 1917, էջ 223-224:
- 238) Լեւոն Թէրզեան, փեսային, Երեւան, 3 Նոյ. 1917, էջ 224-225:
- 239) Սեդրակ Այճեան, հօրեղբայրներուն, Երզնկա, 8 Նոյ. 1917, էջ 225-226:
- 240) Մարտիրոս Խաչատրեան, չէ նշուած, Թիֆլիս, 30 Նոյ. 1917, էջ 226:
- 241) Ս. Երկայն, «սիրելի Ասնի»ին, Թիֆլիս, 10 Դեկտ. 1917, էջ 226-227:
- 242) Միսակ Կեափուրեան, եղբօրը, Կարին, 10 Դեկտ. 1917, էջ 228:
- 243) Արմենակ Մէլիքեան, «սիրելի Յարութիւն»ին, Երզնկա, 1 Դեկտ. 1917, էջ 228:
- 244) Յարութիւն Սողիկեան, հօրեղբօրը, Երիզա, 23 Հոկտ. 1917, էջ 228-229:
- 245) Եղիսաբէթ Էլճենեան, հօրեղբօրը, Երիզա, 24 Հոկտ. 1917, էջ 229-230:
- 246) Յարութիւն Թաշճեան, «սիրելի փեսայ եւ սրտահապտոր քոյրս Մարիցա»ին, Երզնկա, 22 Հոկտ. 1917, էջ 230:
- 247) Ե. Սուրոյեան (Հերպի գիտացի), «սիրելի Տիգրան»ի, Կա-

- րին, 20 Նոյ. 1917, էջ 230-231:
- 248)** Եղսիկ Միքայելեան, եղբօրը, Կարին, 8 Նոյ. 1917, էջ 231:
- 249)** Կ. Ա. Ասափուր, «սիրելի Եղիսէ»ին, Պանփումա, 20 Ապրիլ 1915, էջ 232:
- 250)** Մարիսա Միքայելեան, ամուսինին, Ամերիկա, 7 Օգոստոս 1915, էջ 232:
- 251)** Յովհաննէս Ոսկերիչեան, Սուքիաս եւ Խոսրով եղբայրներուն, Կարին, 22 Ապրիլ 1917, էջ 233:
- 252)** Մանուկ Ուրնիկցի, «յարգելի խնամիս Նորսիկ»ին, Կարին, 3 Հոկտ. 1917, էջ 234:
- 253)** Նշան Մանուկեան եւ Գիւլան Մուրափեան, հարազատներուն, Ալիջան գիւղ, 10 Հոկտ. 1917, էջ 234-235:
- 254)** Սարգիս Կծկծեան (սուրսուրեցի), Խարբերդի Սուրսուր գիւղացի Կծկծեաններէն որեւէ մէկուն, Մէնթրէլ Ֆօլս (Ա. Մ. Ն.), 27 Ապրիլ 1917, էջ 235-236:
- 255)** Գրիգոր Մարապանեան, քրոջորդոյն, Երզնկա, 15 Նոյ. 1917, էջ 236-237:
- 256)** Վարդան Գապարայեան, քրոջը, Բելինկովա, 28 Նոյ. 1917, էջ 237-238:
- 257)** Նուարդ Մնոյեան, ամուսինին, Կարին, 28 Դեկտ. 1917, էջ 238-239:
- 258)** Վարդեր Արսլանեան (քէօրեկցի), հօրեղբօրը, Կարին, 8 Յունիս 1917, էջ 240-241:
- 259)** Յովսէփիմ Զաթալպաշեան, «սիրելի Յովհան ջան»ին, Թիֆլիս, 24 Դեկտ. 1917, էջ 241:
- 260)** Աննա Մկրտիչեան, Ովսաննա քրոջը, Պաքո, 12 Ապրիլ 1918, էջ 241-242:
- 261)** Վահագն, եղբայրներուն, Կարին, 9 Դեկտ. 1917, էջ 242-243:
- 262)** Յարութիւն Ըիկեցեան, «սիրելիներ»ի, Թիֆլիս, 1 Յունուար 1918, էջ 243-244:
- 263)** Եփրատ Գապանճեան, եղբօրը՝ Պերճի, Թիֆլիս, 9 Մարտ 1917, էջ 244-254:
- 264)** Զաւէն Գալուստեան, հօրը, Կարին, 27 Հոկտ. 1917, էջ 254-255:
- 265)** Համազասպ, Հայկազ եւ Լուսիկ Շահինեաններ, Սառա մօրաքրոջ, Մելիքան, 3 Ապրիլ 1917, էջ 255:
- 266)** Յակոբ Փիրանեան, չէ նշուած, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 255-256:
- 267)** Ազապի Թաթեան, հօրը, Կարին, 16 Նոյ. 1917, էջ 256-257:

- 268) Պօղոս Դուկասեան, «սիրելիք»ի, Խնուս, Յունուար 1917, էջ 257-262:
- 269) Արթին Մոսոյեան, չէ նշուած, Մելիքան, 2 Ապրիլ 1917, էջ 262-263:
- 270) Մեհրութան Արծրունի, «սիրելիս»ի, Կարս, 13 Մարտ 1917, էջ 263:
- 271) Մկօ, Ներսօ եղբօր, Էջմիածին, 22 Ապրիլ 1917, էջ 263-264:
- 272) Լեւոն Տիվրիկեան (ակնցի), հօրեղբօրը, Թիֆլիս, 20 Մայիս 1917, էջ 264:
- 273) Պետրոս, «սիրելի Մնսօ»ի, Կարին, 20 Նոյ. 1917, էջ 265-266:
- 274) Բաղդասար Չուքոյեան, փեսային, Կարին, 29 Հոկտ. 1917, էջ 266-267:
- 275) Մաքրոսի Մանէլեան, քրոջը, Երեւան, 30 Հոկտ. 1917, էջ 267:
- 276) Յովհաննէս Մնճոյեան, «սիրելիս»ի, Կարին, 5 Սեպտ. 1917, էջ 267-268:
- 277) Անդրէաս Բաղդասարեան, չէ նշուած, Երեւան, 28 Հոկտ. 1917, էջ 268:
- 278) Տիգրանուհի, չէ նշուած, չէ նշուած, 29 Դեկտ. 1917, էջ 268-269:
- 279) Իսախան, եղբորորդիներուն, Կարին, 21 Դեկտ. 1917, էջ 269-270:
- 280) Աւերիս Պօպարճեան, եղբօրը, չէ նշուած (հաւանաբար Երվանկա), չէ նշուած, էջ 270-273:
- 281) Պօղոս Պոյաճեան, հօրեղբայրներուն, Կարին, 20 Փետր. 1917, էջ 273-274:
- 282) Միքայէլ, եղբօրը, Կարին, 13 Մարտ 1917, էջ 274-275:
- 283) Եսթեր, «սիրելիս»ի, Պաքու, 9 Օգոստոս 1917, էջ 275:
- 284) Թովմաս, «ամենասիրելի Եսթերս»ին, չէ նշուած, 20 Մարտ 1918, էջ 276:
- 285) Արթին Ըիկեան, «սիրելիս»ի, Երզնկա, 7 Յունուար 1917, էջ 276-277:
- 286) Վիգօր, Ալթուն հօրաքրոջը, Տրապիզոն, 10 Դեկտ. 1917, էջ 277-283:
- 287) Երուանդ վարդապետ (Փերտահճեան,- խմբ.) (Պոլսոյ պարբերական փոխանորդ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին [Գէորգ Ե. Սուրենեանց], Երուսաղէմ, 4/17 Դեկտ. 1917, էջ 283-292:
- 288) Մեղրակ Տեվկանց, «սիրելի Նուարդս»ին, Երուսաղէմ, 24 Դեկտ. 1917, էջ 293-294:

- 289)** Բրաբիոն Կրակեան (իվմիդի), դստերը, Երուսաղէմ, 21 Դեկտ. 1917, էջ 294-295:
- 290)** Պօղոս սարկաւագ Վարժեան, հօր, Երուսաղէմ, 12 Դեկտ. 1917, էջ 295-296:
- 291)** Յովհաննէս Մուխթոյեան, «ամենասիրելիս»ի, Երուսաղէմ, 20 Դեկտ. 1917, էջ 297-298:
- 292)** Պեդրոս Զաքարեան, Սմբատին, Երուսաղէմ, 22 Դեկտ. 1917, էջ 298-299:
- 293)** Գայանէ Բումեան (պանտրմայի), չէ նշուած, Երուսաղէմ, 19 Դեկտ. 1917, էջ 299-301:
- 294)** Յակոբ Թորոյեան, եղբօրը, Երուսաղէմ, 23 Դեկտ. 1917, էջ 301-302:
- 295)** Մատի Մէսիկճեան, չէ նշուած, Երուսաղէմ, 1 Յունուար. 1918, էջ 302-303:
- 296)** Վերժին Աճէմեան, եղբօրը, Երուսաղէմ, 26 Դեկտ. 1917, էջ 303:
- 297)** Պեդրոս Զաքարեան, եղբօրը, Երուսաղէմ, 22 Դեկտ. 1917, էջ 303-305:
- 298)** Նարդուհի Բիրեղեան, չէ նշուած (եղբայրներուն), Երուսաղէմ, 19 Դեկտ. 1917, էջ 305:
- 299)** Շուշան, չէ նշուած, Երուսաղէմ, 4 Յունուար 1918, էջ 306:
- 300)** Նապելի Շիրինեան-Պագալեան, չէ նշուած, Երուսաղէմ, 20 Դեկտ. 1917, էջ 306-307:
- 301)** Յովհաննէս վարդապետ Պարոնեան (դիւանապետ Սբ. Յակոբեանց Աթոռոյ), եղբօրը, Երուսաղէմ, 18 Դեկտ. 1917, էջ 307-309:
- 302)** Արտաշէս, «սիրելիս»ի, Սադիա, Միջագետքի անգլ. պօրայ հետ, 27 Յունուար 1918, էջ 309-311:
- 303)** Վահան Նագաշեան (Խաչօ վարժապետի որդին, կէմէրէկցի), չէ նշուած, Երուսաղէմ, 4 Փետր. 1918, էջ 312-313:
- 304)** Ճիվան, չէ նշուած, չէ նշուած, 22 Յունուար 1918, էջ 313:
- 305)** Աշոտ, «ապնիւ բարեկամ»ի, Երուսաղէմ, 30 Յունուար 1918, էջ 313-314:
- 306)** Մարի Կիլաշէնկեան, հօրեղբօրը, Երուսաղէմ, 5 Փետրուար 1918, էջ 314-315:
- 307)** Բարունակ Տօլապճեան, եղբօրը, Երուսաղէմ, 5 Մարտ 1918, էջ 315-316:
- 308)** Մ. Սվաճեան, «սիրելի ընկեր»ի, Պաղեստին, անգլիական բանակ, 10 Փետր. 1918, էջ 316:

- 309)** Մերոբ Սիմոնեան (Արեւելեան Լեզոն), չէ նշուած, Մալթա, 30 Դեկտ. 1917, էջ 317:
- 310)** Գուրգէն, «սիրելի Միքիճան»ին, Սամարա, Միջագետքի ճակատ, 4 Յունուար 1918, էջ 317:
- 311)** Գրիգոր Արապեան, հօրեղբօրը, Աղեքսանդրիա, 5 Օգոստոս 1918, էջ 318:
- 312)** Ներսէս Դաւիթեան, «սիրելի»ի, Պաթում, 24 Փետրուար 1918, էջ 318-321:
- 313)** Երուանդ Մամուրեան, չէ նշուած, Կարին, 5 Յունուար 1918, էջ 320:
- 314)** Զերոբէ Փափապեան, «սիրելի»ի, Երուսաղէմ, 23 Յուլիս 1918, էջ 320-322:
- 315)** Վաստիկ Այվապեան, զակին, Երուսաղէմ, 12 Յուլիս 1918, էջ 322-323:
- 316)** Միհրդատ Անպոնեան (Աստրալիական Կայսերական Զօրաբանակ ի Պաղեստին), բարեկամի, Պաղեստին, 2 Հոկտ. 1918, էջ 323:
- 317)** Համբարձում Ալիքեան, «սիրելիս»ի, Պաղատա, 29 Յուլիս 1918, էջ 323-324:
- 318)** Յովսէփ, հօր, Հալէպ, 6 Նոյ. 1918, էջ 324-325:
- 319)** Մեսրոպ Աղաճեան, «յարգելիս»ի, Աղեքսանդիա, 20 Մայիս 1919, էջ 325-327:
- 320)** Պետրոս, հօր, Պաղեստինի ճակատ, չէ նշուած, էջ 327:
- 321)** Գէորգ, զինուոր ընկերոջը, Եգիպտոս, անգլիական բանակ, 3 Մարտ 1918, էջ 327-328:
- 322)** Բ. Պալիկեան, «սիրելի Ովսաննա»ին, «Ֆրանսական ճակատ ամերիկեան բանակին հետ», 26 Յունիս 1918, էջ 328:
- 323)** Բ. Պալիկեան, «սիրելի ընկերս»ի, «Ֆրանսական ճակատ, ամերիկեան դրօշին տակ», 18 Յունիս 1918, էջ 329:
- 324)** Արամ, «սիրելիս»ի, «Անգլիա, ամերիկեան դրօշին ներքեւ», 24 Յուլիս 1918, էջ 329-330:
- 325)** Յարութիւն Բաջանճեան, չէ նշուած, Երուսաղէմ, 21 Դեկտ. 1917, էջ 330-331:
- 326)** Ս. Մ. Մարգարեան, քեռիին, Ատանա, 5 Մայիս 1919, էջ 331-334:
- 327)** Շողիկ, եղբօրը, Երուսաղէմ, 17 Յունիս 1918, էջ 334:
- 328)** Նոյեմի, եղբօրը, Այնթապ, 12 Փետր. 1917, էջ 334-335:

- 329) Հմայեակ Յովսէփեան, եղբօրը, Տամասկոս, 9 Մարտ 1919, էջ 335-336:
- 330) Արաքսի Ղազարքէեան, եղբօրը, Շամ (Տամասկոս), 10 Մարտ 1917, էջ 336-337:
- 331) Հայկանուշ Էքիպեան, ամուսինին, Շամ (Տամասկոս), 9 Մարտ 1919, էջ 337:
- 332) Արուսեակ Մէնենտեան, եղբօրը, Զմիտնիա, 21 Ապրիլ. 1919, էջ 338:
- 333) Արսէն վրդ. Խորասանճեան, եղբօրը, Երուսաղէմ, 22 Յունուար 1918, էջ 338-339:
- 334) Ազալի Շահպապեան, եղբօրը, Երուսաղէմ, 9 Փետր. 1918, էջ 340-343:
- 335) Ղեւոնդ Տէր Մարկոսեան, չէ նշուած, Մալթա, 30 Դեկտ. 1917, էջ 343-344:
- 336) Եսայի, չէ նշուած, Մալթա, չէ նշուած, էջ 344:
- 337) Նազար Կիրիւնեան, «սիրելիք»ի, Մալթա, 27 Դեկտ. 1917, էջ 344-345:
- 338) «Յուսալիսաբ ընկերդ», չէ նշուած, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 345:
- 339) Վարդերես, քեռիին, Մալթա, 2 Յունուար 1918, էջ 345:
- 340) Թորոս Մարեան, ընկերոջը, Մալթա, 1 Յունուար 1918, էջ 346:
- 341) Յակոբ Կապալեան, ընկերոջը, Մալթա, 1 Յունուար 1918, էջ 346:
- 342) Ղեւոնդ Տէր Մարկոսեան եւ Նազարէք Մանուկեան, «սիրելի ընկերներ»ու, Մալթա, 25 Դեկտ. 1917, էջ 347:
- 343) Շէֆի Ֆէյսի (թուրք երիտասարդի մը նամակէն թարգմանուած), «սիրելիս»ի, Պոսթըն, 24 Նոյ. 1918, էջ 348-349:
- 344) Ս. Մանուէլեան, «սիրելի Ամուճայ»ի (հօրեղբօրը), Տիթրոյթ, 4 Ապրիլ 1919, էջ 349:
- 345) Գէորգ Հաճեան, «սիրելի Մեսրոպ»ին, Փրովիպենս, 22 Մարտ 1919, էջ 349-350:
- 346) Եսայի Յովհաննէսեան, «սիրելի եղբարք»ի, Ֆրեսնօ, 19 Ապրիլ 1919, էջ 350-351:
- 347) Պետրոս Մարգարանեան («մօրաքեռորդիդ»), «սիրելի Վարդանուշ»ին, Ալեքսանդրապոլ, 3 Յունուար 1918, էջ 351:
- 348) Պետօ, «Մսօ ջան»ին, Ալեքսանդրապոլ, 4 Յունուար 1918, էջ 352-353:
- 349) Նիկողոս Նապոյեան, մօրը, Պոսթըն, 22 Մայիս 1917, էջ 353:

350) Արուսեակ Փէօթիկեան, եղբօրը, Վան, 4 Մարտ 1918, էջ 353-354:

351) Աւերիս Աբրահամեան, չէ նշուած, չէ նշուած, չէ նշուած, էջ 354-357:

352) Չէ նշուած, չէ նշուած, չէ նշուած, Վոկտ. 1915, էջ 358-359 (ասիկա հատուած մըն է թարգմանաբար առնուած Իսմայիլ Հագգը անուն թուրքի մը օրագրէն, որ 7 Վոկտեմբեր 1915ին Պոլսոյ Հայտար Փաշա կայարանէն ճանապարհ ընկաւ Պաղպատ երթալու, - Պետրոս Տօնապետեան):

353) Ազնիւ, «սիրելիս»ի, Երեսան, 23 Նոյ. 1917, էջ 359-360:

Այս նամակներուն բովանդակութիւնը ցոյց կու տայ հայոց կրած տառապանքները Մեծ Եղեռնի օրերուն: Շատ արտայայտիչ է Պ. Կեավորեանի՝ Կարինէն Արամին ուղղուած 9 Վոկտ. 1917 թուագրուած նամակին մէջ իր գրած քերթուածը (նամակ թիւ 176)

Օտար երկիր, օտար պանդոխտ կը Հեծեմ:

Դա Հայրենիք, քեզ յիշելով կ'ապառառեմ:

Չկայ ծնողք, չկայ սրբիք, քոյր, եղբայր,

Չկայ ամուսին որով ցատկս մեղմանայ:

Օտար երկիր, արեւ, աստղեր եւ լուսին,

Թէեւ պայծառ՝ խնձի խաւար կը թռին:

Մ'ը է Հայրս, ո՛ր է մայրս քաղցրանտուն,

Մ'ը եղբայրներս, ո՛ր սիրելիքս սիրատուն:

Քոյրը՝ Բ. Մելիպոսեան իր եղբօրը կը գրէ. «Ո՞ր են մեր սիրելիները, ո՞ր են մեր այն սիրասուն պաւակները, ո՞ր են մեր այն աննման սիրելի եւ հարապատ բարեկամները, մէկ խօսքով՝ ո՞ր են մեր ապագայ ծաղիկները, ո՞ր քարի, որ թփի ու ձորի մէջ մնացին մեր հայրենի ազգականները: Բայց սակայն աւաղ ի՞նչ պատրասխան տամ, եղբայր, ու այն պաւակներդ որ դուն գիշերները անքուն աչօք կը հսկէիր անոնց հանգստութիւնը չխանգարելու համար, այն սիրելիներդ ու բարեկամներդ որ քեզի կը մխիթարէին ու յոյս կու տային, անոնք անգութ, անաստուած, անխիղճ թշնամին սուրի ծայրերով կոխտուէր եւ հրոյ ճարակ դարձուց, չխնայուեցան մինչեւ իսկ այն փոքրիկներն, որոնց համար մայրերը օրօրոցին մէջ իրենց սպիւնքները չէին խնայել իրենց պաւակներուն շուրջ մեծնալուն համար...: Մեր օրերը արդէն ախտով ու

վախով անցած է տասը տարեկան հասակէն սկսեալ» (նամակ թիւ 130):

Շարքը երկար է հայոց տառապանքներու նկարագրութեան: Շատ յուլիչ են Կարինէն, Երզնկայէն, Երիզայէն, Թիֆլիսէն, Երեւանէն, Երուսաղէմէն, Այնթապէն, Պաքուն եւ շատ ուրիշ քաղաքներէ եւ գիւղերէ իրենց սիրելիներուն, հարապատներուն եւ բարեկամներուն գրուած նամակները:

Գիրքին մէջ թուրքի մը վկայութիւնը իր կարեւոր տեղը կը գրաւէ մեղադրական փաստաթուղթ հանդիսացող այս նամակներուն փունջին մէջ (էջ 358-359, նամակ թիւ 352):

Կարգ մը նամակներու մէջ. հայոց տառապանքէն բացի, Մեծ Եղեռնի տարիներուն պատահած պատմական դէպքերն ալ կը յիշուին: Օրինակի համար, 307-309րդ էջերուն մէջ (նամակ թիւ 301) Երուսաղէմի Մբ. Յակոբեանց վանքի դիւանապետ Յով. Վրդ. Պարոնեանը կը յիշէ անգլիացիներու Երուսաղէմ մուտքը 9 Դեկտ. 1917ին:

Պետրոս Տօնապետեանի «Չայն Տառապելոյ»ը փաստագրական կարեւոր վաւերագրութիւն մըն է:

**Կիրեղ Խրայեան, «Ծովք - Կէօլճիկ», քաղաքան
«Արարա», Մարտէյլ, 1927, փոքր չափի 303 էջ:**

Ծովք-Կէօլճիկ գիտը եւ նոյնա-
նուն լիճը Խարբերդ քաղաքին հա-
րաւը կը գտնուին՝ 7-7.5 ժամ հեռա-
ւորութեան վրայ:

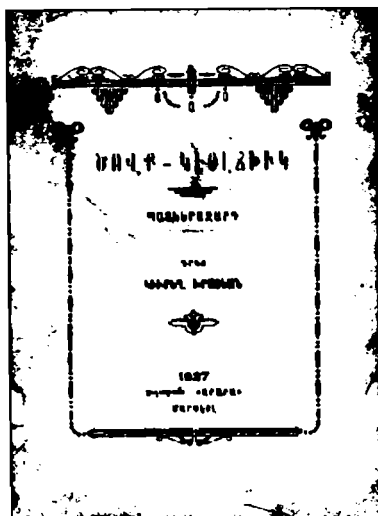
**«Դէպքերը Մեծ Եղեռնի Օրե-
րուն», էջ 109-299:**

1906ին Ծովք գիտը Ղազարոս Լա-
թիֆեան անունով երիտասարդ մը
կը հասնի: Աւելի ուշ երեսան կու գա-
յոր ան Բալուի Պաղին գիտէն էր:
Ծովք գալէն առաջ ան գտնուած էր
Ֆրանսա, Ամերիկա եւ Կովկաս: Ան
Ծովք կը հաստատուի եւ արաղձա-
գործութեամբ կը սկսի: Թիթէլեա-
նի աղջկան հետ կ'ամուսնանայ: Զայն Վարպետը կը կոչեն: Ղա-
զարոս Տէր Պօղոս քահանային հետ գիտը շէնցնելու ծրագիրներ
կը մշակէ: Ծովք գիտի «Ուսումնասիրաց»ը գիրքեր կը հայթայթէ
եւ անոնք գրադարան մը կը հիմնեն:

Վարպետը կովկասեան լեռներուն մէջ յեղափոխական կեանք
վարած էր: Ան դարոցական տղաքը կը մարդէ ինքնապաշտպա-
նութեան համար: 1912ին գիտին չորս կողմը ինքնապաշտպանու-
թեան դիրքեր շինելու որոշում կ'առնուի Ղազարոսի կազմակեր-
պած գաղտնի ժողովներուն մէջ:

Մեծ Եղեռնին սկիզբը, տեսնելով իր երակներուն եւ յոյսերուն
խաւարումը, իր ընկերներուն պիտորագնացութիւնը եւ բռնաբա-
րումը, օր մը Ղազարոսը կ'աներեւութանայ: Երեք ամիս ետք տե-
ղեկութիւն կը հասնի, թէ Կովկաս փախչելու ընթացքին Վարպե-
տը ձերբակալուած էր Երզնկայի մօտերը, Մեգիրէի բանփո-
ղոյում եւ ապա Մալաթիոյ ճանապարհին վրայ, Հար-Օղլի լեռան
կողմերը նահապարկուած:

Երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի, հեղինակը՝
Կիրեղ Խրայեան 14-15 տարեկան էր: Փոթորիկը պայթած էր մեծ
ու արագընթաց կերպով: Ծովքի հայկական շարժումը կարծէք

յանկարծակիի եկած, նոյն արագութեամբ օրէ օր կը նահանջէր:

Կողոպտուրը կը սկսի Ծովքի մէջ: Թուրքերն ու քիւրդերը իրենց ախորժակները սրած էին: Կիւրեղի հայրը պիտոտր կը տանին: Չորս տարեկան հասակին ան արդէն իր մայրը կորսնցուցած էր: Զինուորագրութիւն եւ պինահաւաք տեղի կ'ունենան Ծովք գիւղին մէջ: Բոլոր կասկածելի հայերը իրարու ետեւէ յանկարծակիօրէն կը խուսափուին եւ կը ձերբակալուին Խարբերդի, Մեպիրէի ու Ծովքի մէջ: Թրքական կառավարութիւնը իր ուշադրութիւնը պատերազմէն աւելի դարձուցած էր հայերը հալածելու գործին, նպատակ ունենալով հայութեան բնաջնջումը:

Ծովքի բնակիչները Խարբերդի երկրասարդութեան գիշերանց բանտերէն տարուելով Հար-Օղլի լեռան վրայ սպանուելուն լուրերը կը լսեն: Կառավարութեան կողմէ Մեհէպուրիս պէյ խոստումներ կը շոյալէր ծովեցիներուն, որ ապահով պիտի մնան, բայց պէնքերը պահանջելէ չէր դադրեր:

22 Մայիս 1915ին, գիշերը, 30 թուրք ձիաւորներ եւ 70 հետեւակներ Ծովք գիւղը կը պաշարեն Խոխ գաւառակի (Ծովքը ենթակայ էր Խոխի միւրիորութեան) *միսգիւր*՝ (կառավարիչ) Պէկ-Ջապէ Ալի էֆենտիի առաջնորդութեամբ: Վերջինիս գործակիցներն էին խոխեցի Ասիմ աղա, Մուսթաֆա էֆենտի, Մուլա Իսմայիլ, Խօշ Աղասի Շէկքի պէյ, դաւեմցի հայախօս Պեքիր աղա, նաթասարցի ծանօթ Մեհմէտ աղա եւ ուրիշ փխրահոռակ ռճրագործներ, որոնք բոլորը Խարբերդի նահանգին մէջ նշանատր դարձան հայ ցեղը բնաջնջելու ընդհանուր գործին մէջ իրենց վայրագութիւններով:

Նոյն գիշերը, Կիւրեղ իր ընկերներով Ծովք լիճին ափերուն Դուրսի-Քիթ կոչուած վայրը ձկնորսութեան գործին կը հսկէր: Մնոնք երբ ձիերու խրխնջիւնները եւ քառասմբակ վապքերուն ձայները կը լսեն, անմիջապէս ծառուտիւններուն մէջէն դէպի լեռը կ'ուղղուին: Մնոնք Խաչէն-Ալի կից Մազուլարի քարերուն կոյրին մօտ կը հասնին եւ հոն կ'ապաստանին: Առաւօտուն հանդիպակաց Կայսերիքի ձորը իջնելով հովիւներու փոխարէն կը տեսնեն քանի մը փոքր տղաք, որոնք հօտը կ'արածէին: Կը պարպուի, որ 16 տարեկանէն վեր եղող բոլոր այրերը Ծովքի մէջ ձերբակալուած եւ բանտերը նետուած էին, իսկ գիւղը պաշարուած էր: Կիւրեղ եւ իր ընկերները զգուշութեամբ գիւղ՝ իրենց տուները կ'երթան: Գիւղին այրերը, ծեր թէ երիտասարդ, բոլորն ալ բանտարկուած էին Վարդապետեանէնց ախտոդ:

Կիրեղը տուն հասնելն ժամ մը ետք 10 տարեկան տղու մը միջոցով լուր կը ստանայ, որ գիտին քահանան եւ 11 երիտասարդներ «Մանոյենյ Կոլեր» կոչուած ծովեպերքէն անդին երկարող ձորին մէջ վինք կը սպասէին: Կիրեղ անոնց մօտ գալիս ապեն, գիտին ծայրը, բլուրին ելել հաւաքուած հարիրատոր քիւրեր կը տեսնէ: Անոնք գիտը կողոպտելու կը պատրաստուէին: Կիրեղ կը հասնի «Մանոյենյ Կոլեր»ը, սպասող հայ երիտասարդներուն մօտ, որոնք լեռ չբարձրացած, անոր պաշտօն կու տան գիտը մնալ եւ ըլլալիք անցուղարձերը տեղեկացնել իրենց: Գիտ վերադարձի ճամբուն վրայ լիճէն ձուկեր որսալէ ետք Կիրեղ կը հանդիպի Մեհմէտ աղային, որ անոր կը պատուիրէ միսկորին մօտ երթալ: Կիրեղ երբ միսկորին կը ներկայանայ, վերջինս լաւ հայերէն գիտցող իր թուրք օգնականներէն մէկուն միջոցաւ կը հարցուիորձէ պայն՝ իմանալու համար քահանային եւ միւս երիտասարդութեան գրնուած տեղը: Կիրեղ ոչ մէկ բան կը խոստովանի: Միսկորը Կիրեղին կը հրամայէ ձուկերը Վարդապետեան Աագենց տունը տանիլ, որպէսզի իրենց համար լաւ ճաշ մը պատրաստուի: Աւելի ուշ կը պարսկուի, որ Կիրեղը հարցուիորձած հայախօս թուրքը դատեմի դաժան Պեքիր աղան էր:

Յաջորդ օրը Կիրեղ կ'իմանայ, որ լեռները ապաստանած երիտասարդները կրցած են ուղակի տեսակցիլ իրենց փոխներուն կամ ընտանիքի որեւէ անդամի մը հետ: Գիտին երկու քեհեաները՝ Գ. Մարտիկեանը եւ Գ. Պոլուտեանը՝ չէին բանտարկուած, որպէսզի թուրք դահիճներուն ուրելիքը եւ անոնց ձիերուն խնամքը հոգային ու հրամանները կատարէին:

Թուրքերը կը խուսափեն Թորոս Թորոյեանի տունը: Այս մարդը նախապզալով անոնցմէ գալիք չարիքը, լեռ բարձրացած էր: Գիտին մէջ հսկողութիւնը աւելի կը սաստկանայ եւ ոչ մէկուն կ'արտօնուի գիտէն դուրս ելլել: Գիտացիները յստակ կերպով կը լսէին բանտէն դուրս բերուած եւ ծովեպերք տարուած ծեծուողներուն եւ խռշտանալողներուն աղիողորմ աղաղակները: Կիրեղ հետաքրքրութենէ մղուած կը մօտենայ փողոցի մը, ուր ոչ մէկ թուրք վիճտոր կար: Հոնկէ ան յստակօրէն կը տեսնէ, որ թուրք վիճտորները չարչարուողի մը մերկ մարմնին վրայ սափորով ջուր կը թափեն եւ ետքը գաւազանի հարիրատոր հարուածներ կ'իջեցնեն: Թուրք վիճտոր մը երբ կը նշմարէ Կիրեղը՝ երկու ծանր ապրակներ կ'իջեցնէ անոր երեսին եւ պէնքին կոթով հարուածելով գետին կը գլտորէ պայն:

Կհրեղի Կարեկիյներէն շատերը լեռ բարձրացած էին: Ան
տունը առանձինն էր: Անոր մօրուն (խորթ մայր) իր ծնողքին
տունը գացած էր:

Անգամ մը Կհրեղը բանտին պատերուն կը մօտենայ: Ան իր
հօր հօրեղբորորդին կը տեսնէ ծեծուած եւ խռտանգուած վիճակի
մէջ: Կհրեղ չի կրնար իր յուզումը գլուխէ: Անոր աչքերը կ'ար-
ցունքոյրին: Բանտին վերադառնալը կը նշմարէ պայն եւ անոր կը
հրամայէ փարչով իրենց ջուր բերել աղբիւրէն: Երկրորդ անգամ
մըն ալ վերակապուն բանտարկեալներուն համար ջուր բերել կու
տայ: Այս դէպքին վրայ Կհրեղ ամէն օր բանտը այցելելով բան-
տարկեալներուն ջուր կը տանի:

Բանտէն կիսակենդան վիճակով դուրս կը բերեն Առաքել Շու-
շանեան անունով երիտասարդ մը: Տասնըփնգ թուրք պիտուոր-
ներ, փայտերով պինուած, կը ծեծեն պայն, որպէսզի «պահուած
վէնքերուն» տեղը յայտնէ իրենց: Ուրիշներ ալ նոյն ձեւով կը
չարչարեն: Այս բոլոր վայրագութիւնները գործադրելով հանդերձ,
Ծովքի մէջ որեւէ վէնք երեսն չ'ելլէր: Կուսակալը այս իրողու-
թիւնը լսելով, յաւելեալ թուրք պիտուորներ կը դրկէ Ծովք: Ոստի-
կանապետը գիտացիւներուն կը յայտարարէ, որ Թորոս Թորոյ-
եանը եւ քահանայ Տէր Պօղոսը պէտք է յանձնուին, ապա թէ ոչ
ամբողջ գիտը իր բնակիչներով մէկտեղ այրել պիտի տայ:

Թորոս Թորոյեանը գաղտնիօրէն գիտ իջած եւ կրկին լեռ բարձ-
րացած ըլլալով՝ այս եղելութեան տեղեակ եղած էր:

Ան լսելով համագիտացի իր ընկերներուն կրած չարչարանք-
ներուն մասին, շատ կը յուզուի եւ կը մտածէ յանձնուի: Թորոս
Թորոյեան թուրք բարեկամներու ընկերակցութեամբ կ'ողողուի
ոստիկանատուն եւ կը յանձնուի: Ոստիկանապետը շատ կը փոր-
ձէ Թորոյեանէն իմանալ պահուած վէնքերուն տեղը, բայց սկիզբը
չի կրնար, մինչեւ որ Թորոս կը համաձայնի ցոյց տալ վէնքերուն
վայրը: Ան ոստիկանապետը կ'առաջնորդէ Ծովք լիճին եզերքը
հսկայ ժայռերու բլրակ մը, որ 50 մետր բարձրութիւն ունէր եւ
Հաստան կոչուած վայրի մը ետեւն էր: Երբ անոնք ժայռերուն
գագաթը կը հասնին, Թորոյեանը ինքզինք վար կը նետէ եւ
քարակտորներու վրայ կ'իյնայ: Հինգ օր ջարդուած ոսկորներով
պառկելէ ետք Թորոս Թորոյեան կը մահանայ առանց որեւէ գաղտ-
նիք յայտնելու:

Մեհիտրօյին պէջ բարեապակամ վերաբերմունք ցոյց կու տայ
հայոց հանդէս: Անոր ճիգերով, Գ. Մարտիկեանը ազար կ'ար-

ձակուի, բայց մնացեալ բանտարկեալները անորոշ ուղղութեամբ կը տարուին ու ա՛լ չեն վերադառնար: Դահիճները Ծովքը Մեհմէտ աղային եւ քիւրտերուն կը թողուն, որոնք մշտապէս կը կողոպտեն ժողովուրդը: Անկէ ետք թուրքերը ծովեցիներ ձերբակալելով կը բանտարկեն եւ կը չարչարեն, որպէսզի Տէր Պօղոս քահանան յանձնուի եւ պէնքերուն պահուած տեղը յայտնէ: Այս դէպքերուն վրայ, տէր հայրը կը խղճահարուի եւ իրեն հետ լեռները ապաստանած երիտասարդներուն կը յայտնէ պէնքերը յանձնելու իր գաղափարը: Այս նպատակով Տէր Պօղոս գիտ կ'իջնէ եւ այս հարցին վերաբերեալ կարգադրութիւնները կատարելու ընթացքին կը ձերբակալուի ու կառավարութեան կը յանձնուի: Տէր հայրը խումբ մը ուրիշ կալանատնիկներու հետ Տէվէ-Պոյնու լեռան մօտ, Խարասաղ գիւղի ձորին մէջ կը նահապարկուի:

1915 Մայիսին Խարքերդի հին եւ նոր քաղաքներուն հարուստները կը տեղահանուին: Շատ քիչ թիւով հայեր կը մնան: Բռնագաղթի կարգը գիտերուն կու գայ: Վարդավառի տօնին օրերուն, 20 Յունիսին, ծովեցիները լուր կ'առնեն, որ մօտակայ Խոյս գիւղին հայերը բռնագաղթուած են: Թուրքերը, կողոպտող քիւրտերը եւ աղաները Խոյս գիւղը կը լեցուին, մինչ անդին Խոյսի հայերը Ծովքի հիւսիսային ափերուն վրայ կը կոտորուին: Ծովքի բնակիչներուն իրենց հետ միայն երկու օրուան ուրելիք առնել արտօնելով, զանոնք ալ կը տեղահանեն:

Թուրքեր եւ քիւրտեր ամէն տեսակ խժժութիւններ կը բանեցընէին հայոց վրայ: Անդին, բարեխիղճ թուրք եւ քիւրտ անհաւեր միջոցով մը իրենց հայ բարեկամներու ընտանիքին մէկ անդամը կը բաղձային տարագրութենէ ազատել եւ իրենց մօտ պահել: Սակայն օսմանեան կառավարութիւնը հրահանգած էր, որ հայ պահող իսլամը խիստ պարիսիւթ պիտի ենթարկուի: Թուրքերը դրամ չորթելու նպատակով 20 ոսկի վճարող ընտանիքները բռնագաղթէ պերձ պիտի պահէին: Թուրք կոտորելի Հիւսէն Չաւուշ տասնապետը, որ Կիւրեղը կը ճանչնար, կ'առաջարկէ պայն որդեգրել՝ տարագրութենէ ազատելու համար: Կիւրեղ չի փափաքիր Հիւսէն չաւուշի հետ երթալ, սակայն ան խորհուրդը կը հարցընէ իրեն դրացի Մկրտիչ Սրեփանեանին, որ կը թելադրէ Կիւրեղին երթալ անոր հետ: Լեռը ապաստանած երիտասարդները տուն կ'իջնեն՝ իրենց ընտանիքներուն հետ բռնագաղթուելու համար: Իրիկուան մօտ, Ծովքի առաջին կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ եւ լիճին արեւելեան ափերէն կ'ընթանայ:

Յաջորդ օրը կարգը կու գայ Ծովք գիւղի երկրորդ կարաւանին: Այդ միջոցին, 14-15 տարեկան Կիւրեղ Խրայեանը իր ապագա-րարին՝ Հիսէյն Չաւուշի մօտ կը մնայ եւ իրեն հետ Յովհաննէս Պոլլուրեան, Յարութիւն Նաւարեան եւ Միսաք Զէնալէրեան անու-նով երեք ծովեցի պարանիներ կը պահէ, որպէսզի պանոնք ուրիշ աղաներու մօտ ծառայութեան դնէ:

Առաջին կարաւանը երբ գիւղէն կէս ժամի չափ կը հեռանայ, 12 տարեկանէն վեր այրերը հաւաքելով Կապանայ բերդին մօտ կը կոտորեն: Կիներն ու աղջիկները գիշերով գաղտագողի կը սպաննեն: Անոնցմէ ոմանք լիճը նետուելով՝ կ'ապարին: Երկրորդ կարաւանը նման ճակատագրի կ'ենթարկուի: Արդարեւ, Անձուր լեռան կարարը գտնուող Ալապաստան եւ Փուշ-Որթ գիւղերը տա-նող ճանապարհին վրայ այրերը կը պարեն, եւ երբ կիներն ու աղջիկները բաւական կը յառաջանան, պատուած այրերը կը գնդա-կահարուին:

Ծովքի հայութիւնը կը ջարդուի եւ գիւղը ամայի ու ատերակ վիճակ կը ստանայ: Այդ օրերուն Կիւրեղ քանի մը բախտակից ընկերներով գիւղը կը շրջի: Յաջորդող օրերուն 7-8 տարեկան վերապրող քանի մը վիրատուներ գիւղ կու գան եւ իրենց տե-սածները կը պարմեն: Երկու աղջնակներ ալ կու գան: Վերապ-րող մանչերուն գլուխները վիրատու եւ վերքերը որդնուած էին: Այդ պարճառաւ, անոնք շուրջով կը մեռնին:

Ծովք գիւղէն 11 կտրիճ երկրասարդներ լեռ կը բարձրանան: Եաղուպ Եաղուպեան, Մկրտիչ եւ Անանիա Սրեփանեան եղ-բարք, Յարութիւն Նաւարեան, Կարապետ Մարտիկեան. Պօղոս եւ Պետրոս Հոլլոյեան եղբարք, Եղիա Ասատուրեան, Յովհաննէս Նաճարեան, Շահապ Վարդապետեան եւ Յարութիւն Մարտիկ-եան այս խումբին անդամներն են: Անոնցմէ երեքը պահած պէնքերը մէջտեղ կը բերեն: Օր մը վերջ սուրաքցի քիւրտեր պանոնք նշմարելով լուր կը դրկեն Ծովք գիւղը գտնուող 12 թուրք սիւնտուրներուն: Թուրքերը եւ քիւրտերը միասնաբար կը հետա-պնդեն պանոնք: Կովնիստ գիւղէն Կայսերիք գիւղը տանող ճամբուն վրայ երկու կողմերուն միջեւ հրացանաձգութիւն տեղի կ'ունենայ, որմէ ետք թուրքերը եւ քիւրտերը սարսափահար կը փախչին: Լեռներուն վրայ ուրելիքի պաշար գտնելու դժուարու-թեան դիմաց, այս կտրիճ տղաքը կ'որոշեն Մք. Նշան կղզին ապաստանիլ: Անոնք խելացի ծրագիր մը կը պատրաստեն լճա-փին խարսխած նաւերը առնելու եւ Մք. Նշան կղզին հասնելու

համար: Ծրագիրը կը յաջողցնեն հնարամտութեամբ եւ յիշուած կողմին վրայ կը տեղաւորուին:

Երբ Ծովքի մէջ այս դէպքերը կը պատահէին, օսմանեան իշխանութիւնները Խարբերդի հայ մեծամեծները, քահանաները, պաշտօնեաները, վաճառականները եւ այլն առանց խտրութեան իրենց ընտանիքներով կը տեղահանէին:

Պեպական հարուստ եւ ազդեցիկ պաշտօնեայ Յարութիւն Էֆենտի Խարբութեանը Մալաթիոյ ճանապարհին վրայ անձնական թշնամի պինուորական հապարապետի մը կողմէ անխղճօրէն չարչարուելէ ետք մաշկապերծ կ'ըլլայ: Թուրքերը Փալիքաթորեան հինգ եղբայրները կը սպաննեն նոյնքան եւ ատլի գէշ կերպով:

Վեդինակը վերապրող կնոջմէ մը 1920ին կը լսէ Խարբերդի Առաջնորդ Տ. Պսակ Ժ. վարդապետին (Տէր Խորէնեան, - խմբ.) սպանութեան մանրամասնութիւնները: Երբ տեղահանութեան հերթը Առաջնորդին կու գայ, զայն քաղաքէն դուրս կը տանին կառքով եւ Քաղաքական Ժողովի քանի մը անդամներուն հետ Գեղվանք կ'առաջնորդեն: Գեղվանքի տխրահռչակ *միտրի*ը կուսակալէն սրապած գրաւոր հրահանգով բոլորն ալ ախտոյ մը մէջ կը բանտարկէ: Անօթի եւ ծարաւ վիճակով անոնք սաստիկ չարչարանքներու կենթարկուին: Երկու օր ետք զանոնք Տէվէ-Պոյնուլեռը կը հանեն, անկից ալ Մաստատի երեւի փէշերուն՝ Կէօլհիկի (Ծովքի) ափերուն անոնց ձեռքերն ու ոտքերը կը կապեն եւ Առաջնորդին ընկերացողները մէկիկ-մէկիկ չարչարելով վայրագաբար կը սպաննեն: Վարդապետը այս բոլորը տեսնելով արդէն կը խելագարի: Թուրքերը նախապական եւ ծաղրական խօսքերով վարդապետը դիակներուն մէջտեղը վարհուրելի չարչարանքներով կը նահապակեն:

Կտրիճները Տ. Պողոս քահանայի պահած զէնքերը գտնելու համար գիշերով կ'ողնորոտին դէպի Մանուկան Կոլեր կոչուած վայրը, ուր չեն յաջողիր գտնել զէնքերը: Վերադարձի ճամբուն վրայ, անոնք ծովեզրին Ծովքի նահապակներուն դիակները կը տեսնեն հոգեկան սարսուռներով: Բոլորին սիրտերը կը քամուին, աղիքները կը գալարուին, ծունկի կու գան եւ դիակակոյտին խոնարհութիւն ընելով՝ կ'աղօթեն: Մկրտիչ Ստեփանեանը մեղմիւ եւ ողբագին, յորդ արտասուք թափելով կ'երգէ.

Լուսին, լուսին աջովդ անբուն

Պաճէ՛ Հայրոց ոսկորներ,

Եւ ծովակի զլսարթ ցօղով

Յօղէ՛ անթաղ շիրիմներ:

Վերոս երիտասարդները ուրեստի եւ դուրսի աշխարհին հետ յարաբերութեան միջոցներ կը փնտռեն կրկին: Երկար մտածելէ ետք անոնք հայասէր եւ անելի ծովեցիասէր կարծուած քիւրտ Վիսլեննայ կը դիմեն: Քիւրտ Վիսլեննայ տունը նահապետական եւ հայկական ծագումով ազգափոխ անուանի ծովեցիներ են: 1895ի ջարդերուն անոնք շատ ծովեցի հայեր փրկած են: Անոնց բնակավայրը Վայփար կոչուած գիւղախումբին մէջ, Ծովքի հիւսիսային ափերուն վրայ գիւղակ մըն էր:

Տղաքը կը մեկնին մինչեւ այդ գիւղակը եւ Վիսլենն ու անոր մայրը՝ Ֆաթմէ պաճին կը տեսնեն: Վիսլեն իր օգնութեան ձեռքը սիրայօժար կերպով կ'երկարէ տղոց: Մինչեւ Սբ. Նշան կղզիին անկումը, Վիսլեն այս կտրիճ տղոց հագուստ, ուրելիք, տեղեկութիւն եւ իր բոլոր կարելին կու տայ:

Ընդհանուր կոտորածներու շրջանին, Կանապան վայրերու մէջ, թշնամիին հանդէպ ցոյց տրուած պարկառելի դիմադրութեան մէջ մեծ բաժին ունեցած են նաեւ հայ կիսն ու աղջիկը: Անոնցմէ է 18 տարեկան ծովեցի Սուլթան Տէր Մարկոսեանը:

Սուլթան իբր սպաստուի Մատու աղա կոչուած թուրքին տունը կ'աշխատի Վայր-Աթոռ գիւղին մէջ: Աղան կ'ուլէ բռնաբարել Կայն, բայց Սուլթան բոտն կերպով դէմ կը դնէ: Մատու աղա կը դիմէ օրինատր կին ընելու միջոցներուն, բայց չի յաջողիր համուլել Սուլթանը: Ան կը սպառնայ Սուլթանին եւ այս փափկասուն աղջիկը կը լծէ ամենէն դժուարին գործերու աշխատութեան: Սուլթանին արգիլուած էր որեւէ մէկու հետ խօսիլ կամ տեսնուիլ: Աղան այսբանով ալ չի բաւարարուիր, եւ օր մըն ալ կը փորձէ բռնի ոյժով հասնիլ իր նպատակին: Աղան Սուլթանը կը բանտարկէ եւ կը սպառնայ երեկոյեան բռնի ոյժի դիմել: Տանտիրուհին, որ այս արարքին բոտն հակառակորդ եղած էր, կէսօրէ ետք կու գայ եւ Սուլթանը կը մխիթարէ: Սուլթան իր բանտ-սենեակին պատուանէն փախուստ կու տայ եւ մօտակայ ձորը կ'երթայ: Ապա ան Ծովք լիճին եզերքը մօտենալով կը յաջողի լողալով Սբ. Նշան կղզիին հասնիլ եւ այդտեղի 12 կտրիճներուն միանալ: Սուլթան այս կտրիճ տղոց անբաժան ընկերը կը դառնայ: Ան լուսաքները եւ կարկանդակները կ'ընէ ու ճաշ կը պատրաստէ. ապա ժամերուն պինավարժութիւն կ'ընէ: Տղաքը Վիսլեննայ տունէն անոր հագուստներ կը բերեն:

Ծովքի շրջանին մէջ այս փոքր մասին տարածայնութիւնները կը բազմապատկուին: Երջանին թուրքերը եւ քիւրդերը կը դժգոհին փոքր իրենց պարտէպները եւ արտերը մտնելուն համար եւ նոյնիսկ իրենց կեանքերէն կը վախնան: Անոնք կը կարծէին, որ կղզին ապաստանած փոքր թիւ օրէ օր կը շարունայ փախստական հայերով: Այս մասին անելի մտահոգ էին Հայր-Աթոռ գիւղին աղաները, նախասարցի Մեհմէտ աղան եւ սուրակցի քիւրդերը: Այս պարճառով անոնք կը սկսին կառավարութեան դիմումներ կատարել: Կառավարութիւնը երկու տասնեակ պիտոտր կը դրկէ: Չորս լաստերու վրայ ելած, թուրք պիտոտրները կղզիին փոքր վրայ կը յարձակին եւ կը հրամայեն անձնագրոր ըլլալ: Հայ տղաքը կը դիմադրեն: Թուրքերը կը նահանջեն, բայց կղզիին տղաքը վերացնելու յարապետ հեղափոխութիւն կ'ըլլան: Շատ չանցած, կառավարութիւնը յաւելեալ ոյժեր կը դրկէ: Տղաքը ամէն գիշեր գաղտնագողի ցամաք կ'ելլեն եւ պիտոտրներուն շարժումը կը լրտեսեն: Թուրքերը կղզին կը ռմբակոծեն: Կռիւները Ծովք եւ Հայր-Աթոռի մօտերը կը փոխադրուին, որովհետեւ փոքր մաս մը պէնքերով դուրս կու գայ կղզիէն դէպի ծովափ: Թուրքերը քանի մը ամիս այս կտրիճ տղաքը կը հալածեն: Հոլլոյեան եղբայրները եւ Շահապալ Վարդապետեան կը հեռանան ու իրենց ծանօթ քիւրդի մը մօտ ապաստան կը գտնեն: Մնացեալ տղաքը Կրդած գիւղին մէջ ժողով մը գումարելով կ'որոշեն, որ իրենցմէ իւրաքանչիւրը իրեն ծանօթ քիւրդի մը տունը ապաստանի: Քանի մը տղաք լեռները կը փախչին: Անոնցմէ մէկը իր ճանապարհին վրայ կը յաջողի փախաւոր Մեհմէտ աղան ստակեցնել:

Վերադառնալով հեղինակի՝ Կիւրեղի անձնական կեանքին, ան 1918ի աշնան իր ընկերոջ հետ Խարբերդ կ'երթայ: Կարճ ժամանակ մը հոն մնալէ յետոյ երկու ընկերները Խարբերդի դաշտի Խոյլու գիւղին մօտակայ Ենիձէ գիւղի թուրքերուն մօտ ծառայութեան կը մտնեն: Իր ընկերը փախաւոր Մեհմէտ աղային օգնական Մեհմէտ Օնալաշիին տան մէջ կը ծառայէ: Այս վերջինս իրենց մանրամասնօրէն կը պատմէ, թէ ինչպէս հայ տղաքը կարողացան Մեհմէտ աղան սպաննել:

Կիւրեղ Խրայեանը 1915ին Հիւսէյն չաուշի մօտ ապաստանելէն շաբաթ մը ետք ուրիշ թուրք աղայի մը՝ Միմէտի մօտ կ'ապաստանի անխոհեմաբար: Վերջինս անոր շատ նեղութիւններ եւ տառապանք կը պարճառէ, որպէսզի Կիւրեղ իսլամանայ: Հեղինակը իր այս տառապանքները մանրամասնօրէն կը նկարագրէ:

1918ի աշնան երբ Կիւրեղ Խարբերդի դաշտին մէջ կ'աշխատէր, նամակ մը կը ստանայ իր քեռորդիէն՝ Մկրտիչ Թիթելեանէն, որ Կիլիկիա կը գտնուէր։ Այդ նամակը բաւական քաջալերական էր եւ Կիւրեղի ազգային գիտակցութիւնը կ'ոգեւորէր։ Կիւրեղ իր ընկերներով Մեզիրէ կ'երթայ ճամբորդութեան յարմար ելք մը գտնելու համար։ Ան Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ներկայացուցիչ *մըսթըր* Րիկլի աջակցութեամբ եւ գերմանական շրջանակներու ընդհանուր թարգման Տ. Յ. Պեքմէլեանի օգնութեամբ ուրիշ վերապրող ծովեցիներու հետ կառավարութեան շինած ձկնորսական նաւակին կը փրբանայ։ Կիւրեղ Մեզիրէ կը մնայ, իսկ անդին 40 ծովեցիներ 1920ին Ծովք կը վերադառնան։ Կիւրեղ Մեզիրէէն դուրս գտնուող հայկական որբանոցին մէջ պաշտօն կը ստանայ եւ կ'աշխատի մինչեւ վերջնական արտագաղթը 1925ին։

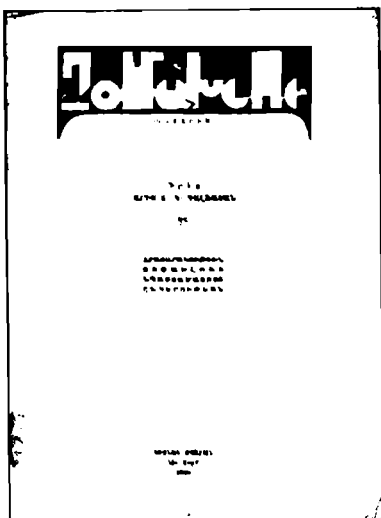
Արիս Տ. Կ. Գալֆայեան, «Չոմախլու (Կեսարիա)», հրապարակութիւն «Չոմախլուի Նպաստամարոյց Ընկերութեան», «Կոչնակ» տպարան, Նիւ Եորք, 1930, միջակ չափի 168 էջ

Չոմախլըն [Չոմախլու] Կեսարիա-Էվլէրէկ շրջանակին մէջ Արգէոս լեռան հարաւ-արեւելքը, Արգէոսէն երկու ժամ հեռաւորութեամբ երկու կարմիր բլուրներու կողերուն վրայ փռուած գիւղ մըն էր։ Չոմախլըի արեւմուտքը կը գտնուէին Պէճճամ լեռները, Հարամի դաշտը եւ Խորասան ձորը, արեւելեան կողմը՝ Ինճէսուի արօտավայրերն ու Վայվապան լեռը, հարաւը՝ Սուլթան-տաղըն, իսկ հիւսիսը՝ Արգէոս լեռը եւ Թէքիրի սարահարթը։

1914ին ահապանգը կը հնչէ։ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի։ Յունիս ամսուն մէջ հայերը կ'իմանան, թէ միայն թուրքերու *մուխթարներուն* (գիւղապետ) գոյ ծրարներ դրկուած են, հակառակ 1908ի Սահմանադրութեան, ըստ որուն՝ իսլամ թէ քրիստոնէայ հաւասար իրաւունքներով օսման-ցիներ են։ Աւելի ուշ, քրիստոնէայ *մուխթարներուն* ալ նման ծրարներ կը դրկուին։ Բովանդակութեան մասին պանապան վրոյցներ կը շրջէին, բայց ոչ ոք կը համարձակէր ժամանակէն առաջ ծրարը բանալ եւ կարդալ։

Սէֆէրպէրլիք (զօրակոչ) կը յայտարարուի։ *Մուխթարներուն* կ'արօտուի պահարանները բանալ։ 1914ի Նոյեմբերին կը յայտարարուի *Ճիհաթ* (սուրբ պատերազմ) եւ մահ անհաւաք կեա-վութիւններուն։ Ընդհանուր զօրահաւաքն ու *քարթիկլասիոններուն* ջնջումը 1 Հոկտեմբեր 1914ին յայտարարուած էին արդէն։ Իսկ 13 Նոյեմբերին սուլթանի եւ շէյխ-ուլ-իսլամի բարձրագոյն պատգամ-ներով պատերազմը կը նուիրագործուի եւ կեաւութիւն սպաննելը մեծագոյն *սեւվապ* (առաքինութիւն) կը հռչակուի իսլամին համար։

Սկիսբըրը ուսուցիչներն ու կղերականները բանակ երթալէն

վերծ կը մնային: Երբը բոլորն ալ բանակ կը տարուին: Զօրահա-
լարի օրերուն՝ 1914ի Հոկտեմբերին, Արիս Գալֆայեանը *այթընձը*
ամէլէ թապուրիին (վեցերորդ բանտորական վաշտ) կը միանայ
Գարապուրունի մէջ, եւ Ինճէտուի ճամբուն վրայ ճանապարհի
նորոգութեան մէջ կ'աշխատի: Անոր հետ տասն անգամ չմտախո-
յիներ կային: Թերթ կարդալը արգիւտած չէր: Ան թերթերուն մէջ
հրատարակուած լուրերուն կը հետեւի: Ռուսիա յարձակման կը
ձեռնարկէ Կովկասի մէջ: Արիսը իր գտնուած վայրին՝ Գարապու-
րունի մէջ կը տեսնէ անվերջ սայլեր եւ ուղտերու կարաւաններ,
որոնք գիշեր-ցերեկ ռազմամթերք կը փոխադրէին դէպի Կովկաս-
եան ճակատ: Արեւն մը ետք խումբը Պողոս Զէօփրի կը տեղա-
փոխուի, ուր անգութ ծեր հապարապետ մը՝ Հասան Հիսէն էֆեն-
դի իրենց վրայ կը հսկէր: Այս հապարապետը չնչին յանցանքի
մը համար պիտոտրներուն ոտքերը կը պայտէր: Խումբը դարձեալ
Գարապուրուն կը փոխադրեն: Ճիշդ այդ օրերուն էր, որ սուլթա-
նին եւ շէյխ-ու-իսլամին արգօնած կեանքներու ջարդը կը գոր-
ծադրուի ուրիշ վայրերու մէջ: Կէմէլէկ-Մեքաստիա ճամբուն վրայ
հայ պիտոտրները ճակատ քշած եւ փճացուցած էին: Խումբին
շուրջ վրանգը հետգիտել կը սաստկանայ դարձեալ: Հայ պի-
տոտրներուն կացութիւնը շար կը դժուարանայ: Արիս Գալֆայեանը
իր ընկերոջ՝ Յակոբ Ծերունեանի հետ փախուստ կու տայ դէպի
արեւելք: Երկու օրուան մէջ անոնք Ղուկասիէն, Ղըվըիէն, Շէյխ-
Շէպէնէն, Ղարթընէն եւ Պէճէմէն անցնելով Չոմախլը կ'երթան:

Չոմախլըի մէջ թուրքերը փախստականները հաւաքելու կը
սկսին: Արիս առանձինն Կեսարիա կ'երթայ: Հոն Տէր Սահակ
Տէր Յովսէփեանը իրեն կը թելադրէ յանձնուիլ: Արիս երբ յանձ-
նուելու կը պատրաստուէր, ան իր աչքերովը կը տեսնէ յանձ-
նուողներուն գնդակահարուիլը: Երբ Արիս Չոմախլըէն Կեսարիա
կ'երթար, Էվէրէկի մէջ հայու մը քունը ռումբ մը սլայթած էր: Այս
պատճառաւ Էվէրէկի մէջ ռուսականական հետապնդումներ կը
սկսին: Ան իբր Միսի մայրավանքին մէջ ուսանող՝ Կապպէլ գի-
ղը կ'անցնի՝ Հաճի անունով ծափուած: Կապպէլի մէջ ան կ'իմա-
նայ Զեյթունի ապստամբութեան մասին: Գիղիկ քեհեան՝ Տուրսու-
նը իրեն ծանօթ էր: Արիս այս վերջինիս օգնութեամբ Հաճըն կը
մեկնի: Հաճնոյ որբանոցին տնօրէնը՝ մշեցի Վահան Ամապունին,
պայն իր մօտ կը պահէ արեւն մը:

Աւագ շաբթուն մէջ Հաճնոյ հնչակեան վարչութեան անդամ-
ները կը ձերբակալուին: Թուրքերը ձերբակալուած արեւնապետը

ճամբուն վրայ կը սպաննեն եւ մնացեալները Պապերազմական Արեան կը փանին:

Կ'իմացուի, թէ թուրքերը Հաճնոյ որբանոցը պիտի խուսարկեն: Արիս Գալֆայեան քիւրտ ընկերոջ մը հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Չոմախլը: Թիւրքը Արիսի փախստական ըլլալը չէր գիտեր: Ճամբան փասնեակ մը թուրք հեծեալներ Թիսկէի միւլախիւն՝ Ճէզմի Էֆենտիի գլխաւորութեամբ, պիտէք կը պաշարեն եւ կը ձերբակալեն: Թուրքերը Արիսը կը հարցաքննեն: Արիս իր քիւրտ ընկերոջ հետ կը բանտարկուի: Անոնք զիջերով փախուստ կու փան փաքեր ուղղութիւններով: Արիս դէպի Չոմախլը կը յառաջանայ:

1915ի Բարեկենդանի Հինգշաբթի օրը, Էվէրէկի ոռմբին հեղինակը՝ Գէորգ Տէֆճեանը Կոն Գալսաձէ կը պայթումի արկածին: Այս առնչութեամբ, կը ձերբակալուին Ամերիկայէն եկած երկու անձեր, երկուքն ալ չոմախլըցիներ՝ Միհրան Էլիքիւեանը եւ Աւետիս Էքիւեանը: Օրուան զայմագամը այս հարցը բարեացակամօրէն դիտելով, չ'ուզեր անոր քաղաքական բնոյթ փայլ: Սակայն օսմանեան կառավարութեան կեդրոնը կը ջանայ այս հարցին քաղաքական երանգ հաղորդել: Ուստի զայմագամը պաշտօնական կ'ըլլայ եւ անոր փողը կ'անցնի Ինճէտուի փողակալը՝ Տէր Զօրի ապագայ մեծ ջարդարար եւ արիւննուշտ գազան Սալեհ Ջէքին, որ Միհրան Էլիքիւեանը եւ Աւետիս Էքիւեանը սաստիկ չարչարանքներու կ'ենթարկէ ու Միհրանը կը ստիպէ ըսել իր կողմէ թելադրուած սուտեր: Ապա թուրքերը Միհրանն ու Աւետիսը Կեսարիա կը փանին հարցաքննելու: Թուրքերը կը ձերբակալեն Նշան Աստուրեան անունով երրորդ անձ մըն ալ, որ Գէորգ Տէֆճեանէն ետք Ամերիկայէն եկած էր Չոմախլը:

Հարցաքննութիւնները Էվէրէկի մէջ կը շարունակուին: Այնպէս երկու ուսուցիչ դաւաճան հայեր՝ Մարգիս Տօնիկեան (նոր անունով՝ Հաճի Եւսուֆ Զեւան) եւ Կիւլպէնկ Պեպրոսեան (Շեհապէտփին Ջէքի) մարտիչի դեր կը կատարեն: Թուրքերը այս առիթը օգտագործելով Էվէրէկ քաղաքը ինքնապաշտպանութեան միջոցներէ կը զրկեն եւ կարգը շուրջի գիւղերուն կու գայ:

14-27 Փետրուար 1915ին Ջէքի հայ լրտեսներու եւ դաւաճաններու օգնութեամբ Չոմախլի մէջ զէնքերը կը հաւաքէ: Ջէնքերու երկրորդ հաւաք մըն ալ Մարտի 17էն 30ի միջեւ կը կատարուի: Այս փինահաւաքներուն ընթացքին շատ հայեր անկուր չարչարանքներու կ'ենթարկուին: Գաւառներուն մէջ կատարուող բոլոր խժոժութիւնները կեդրոնէն՝ Պոլիսէն կը ղեկավարուէին: Այս ծանր

հեղափոխումներուն ու խժոժութիւններուն մէջ Սալեհ Ջէքի շարժմեօ պապասխանաւորութիւն ունի: Ան միշտ փորձած է այս հարցերուն քաղաքական բնոյթ տալ:

Չոմախլըի մէջ հայերը թաղային հասարակաց սնտուկի հասոյթովն է, որ գնած էին պէնքերը, զոր 1914ի վերջերը թուրքերը գրաւած էին: Այս պատճառաւ, պէնքերը հաւաքելէ ետք իսկ Սալեհ Ջէքի հանգիստ չէր ընէր տակաւին, այլ՝ դէպքերուն կ'ուզէր անպայման հակահայկական բնոյթ ներարկել: Չոմախլըի մէջ կուսակցական օրինատը մասնաձիւղ գոյութիւն չէր ունեցած: Տեղական ինքնապաշտպանութեան խմբաւորում մը գոյութիւն ունէր, որուն անդամները Էվլէկի հնչակեան եւ դաշնակցական վարչութեանց խորհուրդներէն կ'օգտուէին: Հաճի Եուսուֆ Բենան (Սարգիս Տօնիկեան) դաւաճանը նախկին դաշնակցական մը ըլլալով, մօտէն տեղեակ էր Չոմախլըի երկրասարդութեան գործունէութեան եւ գիտին առհասարակ բոլոր գաղտնիքներուն իրապէս էր դժբախտաբար: Ան Սալեհ Ջէքին խրախուսողն էր, որպէսզի կուսակցական պրպտումները յառաջ տանի: Եթէ Տօնիկեանը եւ իր նմանները ուզէին չէտքայնել Ջէքիի ոճրային արարքները, կրնային բաւական յաջողիլ:

Ջէքի իր փնտրածը գտնելու մեծ յոյսերով, Չոմախլըի բանտարկեալներէն հայ լրտեսներու ցոյց տուած պարագլուխները գիշերները իր մօտը բերելով սաստիկ կը տանջէր զանոնք: Հարցաքննութեան օրերուն Արիս Գալֆայեան Գարահիսար կը գտնուէր: Գարահիսարի միտքերը վայն կը հարցուփորձէ եւ ապա բանտը նետել կու տայ: Թուրքերը վայն շղթայակապ Կեսարիա կը դրկեն: Կեսարիոյ մէջ միտքերը վայն հարցաքննելէ յետոյ, ոստիկաններու հսկողութեան տակ բանտ կը դրկէ: Հոն քովի Սիմէտ Էֆենտի կը շարունակէ հարցաքննութիւնը, որու ժամանակ Արիսը դաժանաբար կը ծեծեն, մինչեւ որ անոր ափերը կը պատուիրին եւ եղունգներուն քովէն արիւն կը վազէ: Ան կը նուաղի: Քովիտը գաւազանով անոր գլխուն կը վարնէ: Արիսի հարցաքննութիւնն ու ծեծը չորս ժամ կը տեւեն:

Արիսի հարցաքննութեան տեղեկագիրը կը դրկուի Պատերազմական Արեան, իսկ ան՝ Մանճըրքի բարձունքը, իբր պինտոր: Անոր մեկնումէն քանի մը օր ետք, միւս ձեռքակալուած հայերը «Կեսարիոյ Տեփօն» կը տարուին: Այս Տեփօն կոչուած բանտը տառապանքի տուն էր, հայ քաղաքական բանտարկեալներուն յարկապուած ընդարձակ, քարաշէն եւ եռայարկ պօրանոց մը:

Կեսարիոյ Տեփոյի արգելափակեալներուն խնամքը ստանձնած էին հնչակեան-ռամկավար-դաշնակցական պեւեր Մուրափոր (Համբարձում Պոյաճեան), Կարապետ Զամճեանը եւ Գէորգ Վիշապեանը, որոնք հօր մը պէս հոգ կը տանէին հայ բանտարկեալներուն, որոնց մէջ կային նաեւ բժիշկներ եւ մտաւորականներ:

Կեսարիոյ մէջ Արիս «Գայսէրի» թրքական թերթէն կ'իմանայ տասներկու հայերու կախաղան բարձրանալը: Անոնք ամբաստանուած էին իսլամներու դէմ ժողովուրդը գրգռելու եւ յեղափոխական պատրաստութիւններ տեսած ըլլալու յանցանքներու համար: Ան կ'իմանայ նաեւ, որ 4 Մայիս 1915ին Զեյթունի առաջին կարաւանը ճամբայ ելած էր դէպի Եդեսիա, Հաճնոյ երրորդ կարաւանին հետ միաժամանակ:

22 Մայիսին Ինճէտուի հայերը դէպի Գոնիա կը քշուին:

Պօլուզի գիւղերուն մասին բռնագաղթի տարաձայնութիւններ կը շրջին: Արիսի աշխատած վաշտին մէջ Պօլուզի տղաքը գիշեր մը կը մեկնին, բայց այլեւս չեն վերադառնար: Անոնք ճամբան չէթէներու հանդիպել եւ սպաննուել էին: Նոյն օրերուն Արիս ականապետ կ'ըլլայ Կեսարիա-Մեքաստիա ճամբուն վրայ վեց կառքերու, որոնք 26 հայ շղթայակապ բանտարկեալներ կը փոխադրէին: Ասոնց կը հետեւէին ուրիշ փոխադրակառքեր ալ: Թալասէն, Կեսարիայէն, Տէրէվանքէն, Կէրմիրէն, Էֆքարայէն, Պալա-կասիէն, Մանճըսընէն, Մունճուսունէն եւ Նիրսէն հայ երիտասարդներ կը քշուին:

Արիս իր ընկերոջմէն՝ Վինտոր Յարութիւն Գայսէրեանէն կ'իմանայ նաեւ, որ երեսուներկու մանճըսընցիներ, Գէորգ հայր սուրբն ալ մէջերնին, սպաննուած էին: Ուրիշ օր մը առաւօտուն, Արիսի գտնուած Վինտորական ջոկատին մօտէն կ'անցնի Պօլուզի գիւղերէն եկող ջարդ ու փշուր կարաւան մը, կազմուած լոկ ծերունիներէ եւ անչափահաս փոքրիկներէ, բոլորն ալ՝ մեռելափայ:

Տակաւին վերապրող հայերը այն միամտութիւնը կ'ունենային, թէ թրքական կառավարութիւնը, նկատի առնելով որ հայերը իրեն դէմ պէնք չեն գործածել, իրենց ներում պիտի շնորհէր իրենց չգործած յանցանքներուն համար: Սակայն Արիս կ'անդրադառնայ, թէ դեռ Պատերազմական Արեանի ոճիրներուն նախօրեակին կը գտնուէին: Վերջապէս ան կը տեսնէ նաեւ Տէրէվանքի կարաւանը, որմէ ոչ մէկ հոգի ողջ մնացած էր: Այնուհետեւ, ութը էվլէրէկցիներ՝ Գրիգոր Մումճիհանեանը, Գրիգոր Ղապարուկեանը, Յարու-

թին Տայրեանը, Ասատուր Մինասեանը, Յարութին Բէօլէեանը, Կարապետ Աղապարեանը, Յակոբ Գալուստեանը եւ Մանուկ Պըչագճեանը կախաղան կը բարձրացունին:

Արիսի ձեռքը կ'անցնի Կեսարիոյ գաւառի հայութեան բռնագաղթի 26 Յուլիսի հրամանին պաշտօնական յայտարարութիւնը: Այս փաստաթուղթին բովանդակութիւնը շեշտեցուցիչ էր: Հայ վիճակագրները կը նախընտրեն փախչիլ եւ խառնուիլ այդ կարաւաններուն՝ անոնց մօտ եւ անոնց հետ մեռնելու համար:

Էվէրէկցի դեղագործ Սարգիս Թորոսեանը թրքական պաշտօնական թղթակցութեանց թրքերէն բնագիրները պարմանալի միջոցով մը կրցած էր բանտին մէջ հեղինակին՝ Արիսին ձեռքը հասցնել: Այս իրողութիւնը չոմախլըցի լրագրող Վահան Սահակ Մալխասեանն այս գիրքի 110-րդ էջին մէջ կը յայտնէ ընթերցողին, աւելցնելով որ անծանօթ մնացած են այն պարագաները որոնց տակ Սարգիս Թորոսեանը կրցած է ձեռք անցնել այնպիսի թուղթեր: Յիշենք, որ նաեւ Սարգիս Թորոսեանը հայրենի հողէն հեռու՝ Սուրիոյ անապատներուն մէջ մահացած է:

Գիրքին 111-144րդ էջերուն մէջ կը տեսնենք այս պաշտօնական արխիւներուն օսմաներէն բնագիրները եւ հայերէն թարգմանութիւնները:

Վերադառնալով Արիսի վիճակագրական ծառայութեան, թուրքերը հայ վիճակագրները անորոշ ուղղութեամբ փանելէ, նեղելէ, կրօնափոխութիւն ստիպելէ եւ ջարդելէ ետք, չոմախլըցի հայ վիճակագրները Արգէշու լեռան կողմերը կը քշեն՝ հոնկէ մինչեւ Կեսարիա քրտի բանալ տալու նպատակով: Բոլոր հայկական գիղերուն բնակիչները բռնագաղթուած էին, բացի Էվէրէկ քաղաքէն եւ Էլէվլի գիղէն: 16 Օգոստոսին Ֆէնէսէի կարաւանն ալ ճամբայ կ'ելլէ, իսկ Էվէրէկի կարաւանը՝ քանի մը օր ետք: Գարահիսարի մօտերը գտնուող Էլէվլիի կարաւանն ալ այս կարաւաններուն կը խառնուի: Արիս ասոնց մէջն էր՝ կնոջական տարապով ծաղրուած:

Արիս իր մօրը եւ ազգականներուն հետ, ընդամենը 48 հոգի, կը յառաջանար դէպի հարաւ: Այս խումբը 29 Օգոստոսին Տարսոն կը հասնի: Անոնք Ինթիլի, ապա Գաթմա կը հասնին 11 Մեպտեմբեր 1915ին: Արիս հոն կը նկատէ, որ Ինճէտի եւ Ջէթունի բռնագաղթածները շատ թշուառ վիճակի մէջ էին: Անոնք 23 Մեպտեմբերին Հալէպի մօտերը Գարլոգի վրանաքաղաքը կը հասնին: Յաջորդ օրը թուրքերը փանտք 700 ընտանիքներու հետ դէպի արեւելք կը քշեն: Մեսքէնէն, Համամէն եւ Սալու Հարարէն

անցնելով Ռաքքայի մօտերը գտնուող Շամիյէ գիւղը կը հասնին: Ապա անոնք Ռաքքա կ'անցնին:

Միւս կողմէ, Կեսարիոյ շրջանը մնացող չոմախլըցի վինտորներէն մաս մը հոս ու հոն կը մեռնի: Ուրիշներ Եոզկապի կողմերը կը մորթօւին: Այս վինտորներէն շատ քիչեր Չոմախլը կը վերադառնան: Տակաւին ուրիշներ ցկեանս բանտարկութեան կը դադապարտուին:

Վեղինակը չոմախլըցի վինտորներուն եւ բռնագաղթածներուն մասին անուններով մանրամասնութիւններ կը յիշէ:

Գիրքին վերջին էջերուն մէջ Արիս Գալֆայեան չոմախլըցի բռնագաղթածներուն տարագրութեան վայրերը կը յիշէ, ինչպէս նաեւ Ամերիկա գաղթած չոմախլըցիներուն մասին տեղեկութիւններ կը հաղորդէ:

Վերջին երկու էջերուն մէջ, հրապարակութեան յանձնախումբը Չոմախլի մէջ բողոքականութեան մուտքին եւ տարածման մասին կը տեղեկացնէ:

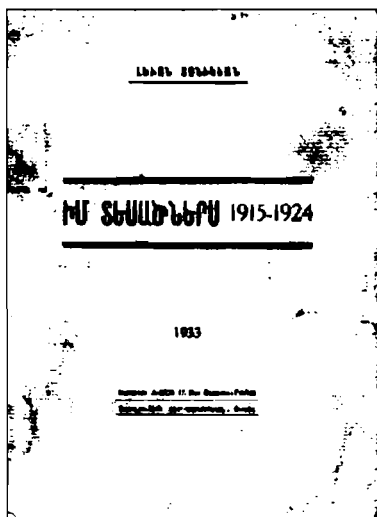
**Լեւոն Տօնիկեան, «Իմ Տեսածներս 1915-1924»,
 րպագրութիւն «Տէր Յակոբեան», Փարիզ,
 1933, միջակ չափի 116 էջ խիստ գիրքը նախապէս
 լոյս տեսած է «Յառաջ» թերթի 20 Սեպտ. - 2 Նո-
 յեմբեր 1933ի համարներուն մէջ/:**

Լեւոն Տօնիկեան ծնած է Մշոյ
 Պաղլու գիւղը, 1901ին: Հայրը՝ Սար-
 գիսը Արաբոյի ուխտեալ ընկերնե-
 րէն էր: Անոնք լծուած էին հայկա-
 կան յեղափոխական գործին: Լեւոնի
 մայրը՝ Կէօպէլը Բարսեղ Մերո-
 եանի աղջիկն էր: Լեւոն իրմէ փարի
 մը մեծ քոյր մը ունէր Խապալ անու-
 նով: Անոնք փոքր եղբայր մըն ալ
 ունէին:

Լեւոնը 4-5 փարեկանին գիւղին
 դպրոցը կը դրկեն: Երկու փարի
 աշակերտելէ ետք, ան դուրս կու գայ
 դպրոցէն եւ իր մօրեղբօր՝ Յարութի-
 նի մօտ կ'ուսանի երեք փարի: Ապա
 անոր ուսուցիչը կ'ըլլայ հօրեղբօրոր-
 դին՝ Ներսէսը:

Թրքական կառավարութիւնը միշտ քիւրդերը կը քաջալերէր որ
 հայոց գիւղերը նուաճեն: Քիւրդերը հայոց փոլները քանդելով՝
 իրենց համար մէկական *քէօշկ* (առանձնատուն) կը կառուցէին:
 Ապա անոնք բնաւոր հայերուն դրամ փոխ կու փային իրենց փո-
 ները վերաշինելու համար, փոխարէնը՝ հայոց արքերը կը գրա-
 լէին եւ իրենց համար ճորտեր կը պատրաստէին...: Մշոյ դաշտին
 մէկ երրորդը այդ վիճակին ենթարկուած էր: Շնորհիւ հայկական
 յեղափոխութեան, այդ աւարառութեան թափը կանգ առած էր:

Քիւրդ մը՝ Հըպրանցի Իպօ անունով, Լեւոն Տօնիկեանին հօ-
 րը՝ Սարգիսին կ'առաջարկէ փանը կողքին *քէօշկ* մը շինել իրեն
 համար, իբր «բարի» դրացի...: Սարգիս Տօնիկեան կը մերժէ:
 Քիւրդը Լեւոնի մօտ երկու ընտանի կաքաներ տեսնելով, զանոնք
 կ'ուզէ առնել: Սարգիս քիւրդին կու փայ կաքաները, մտածելով
 որ այդպիսով պիտի ապափին անոր ձեռքէն: Սակայն քիւրդը

վերստին կը պնդէ իր *քէօշկը* կառուցել: Այդ օրէն ետք Ճըպրանցի Իպօն Սարգիս Տօնիկեանին ոչխարները, կովերը, եզներն ու գոմէշները կը խլէ բռնի ձեռով: Քսանվեց հոգինոց Տօնիկեան ընտանիքը կը մնայ հացի կարօտ: Ազգականներէն ոմանք քանի մը ոչխար կը տրամադրեն Տօնիկեաններուն: Երկու օր ետք Սարգիսի եզներէն մէկը եւ կաղ մաւրակ մը, որոնք քիւրտերը ճամբան թողած էին, ետ կու գան:

Գէորգ Չաւուշ խնդիրը իմացած ըլլալով, Սարգիս Տօնիկեանին մօտ կու գայ: Ան Սարգիսին կը պարտադրէ, որ այդ մէկ եզը եւ իր «աւալի» հրացանը ծախէ ու հար մը «բերտանկա» գնէ: Այդ պիտի ըլլար վերակառուցման առաջին գործը: Սարգիսի համար հարկ էր օր առաջ լծկան անասուններ գնել՝ յաջորդ տարին անօթի չմնալու համար: Ուստի ան Մուշ կ'երթայ եւ 60 այծ կը բերէ Էօմէր անունով թուրքի մը հետ կ'իսրար պահելու համար: Ան վանքէն պոյգ մը գոմէշ եւ պոյգ մըն ալ եպ բերելով, բանտորները գործի կը լծէ: Սակայն լուծքը տկար էր: Յարապեւ բռնութիւնն ու կողոպուտը չէին ներեր, որ գիտացին իր անասուններէն բացի դրամ ալ ունենար:

Կրկնակի կողոպուտը կանխելու համար, Գէորգ Չաւուշ Պաղլու գիւղը կը մնայ: Սակայն անոր մեկնելէն ետք, գիւղին միակ քիւրտին՝ Ավրի Մահմուտին լրտեսական ցուցմունքներուն վրայ թրքական կառավարութիւնը քննութիւն կը բանայ եւ գիւղին մեծամեծները կը բանտարկէ: Սարգիս Տօնիկեան քանի մը ուրիշներու հետ լեռը կ'ապաստանի: Այնի ընտանիքի զաւակ եւ քաջ յեղափոխական, Վերկերտ գիւղացի Սլօն 3-4 ընկերներով Պաղլու կու գայ հայերը պաշտպանելու համար: Կառավարութիւնը իր պինտորներով կը հետապնդէ Սլօն, որ երկար դիմադրելէ ետք, իր ընկերներով կը նահապաղուի: Թրքական կառավարութիւնը գիւղը քիւրտերու քմահաճոյքին կը թողու: Գիւղին տղամարդիկը կորսնցուցած էին իրենց ղեկավարները: Թրքական կառավարութիւնը կը խրախուսէր քիւրտերը, որոնք գիւղը կը պաշարեն: Իբրեւ նուազագոյն չարիք, հայերը չեն դիմադրեր եւ գիւղին ընտանիքները դէպի հարեւան գիւղերը փախուստի կը դիմեն: 1907 թուականն էր: Լեւոն Տօնիկեան իր մօրը եւ մեծմօրը՝ Շուշանին հետ կ'ապաստանի հօրաքոռօը՝ Վռոսի տունը, Զիարաթ գիւղին մէջ: Պաղլու գիւղին հայերը ժամանակատր կերպով շրջակայ Մեղրի, Նորակ, Խէյպան, Գոմա, Շեխլան, Գլլախաճ, Զիարաթ, Սորդար եւ Արան գիւղերը կ'ապաստանին: Լեւոն Զիարաթ գիւ

ղէն կը դիպէր Պաղլու գիւղին այրուիլը եւ անոր մոխիրի վերած-
ուելուն ականաւորեալ կ'ըլլար:

Մէկ-երկու ամիս կ'անցնի իրենց այդ թափառական կեանքէն:
Ոչ ոք կը համարձակէր գիտ դառնալ եւ իր բոյնը վերաշինել:
Թրքական կառավարութիւնը սիրենք բռնի կերպով Պաղլու կը
վերադարձնէ: Հայերը երբ իրենց գիւղը կը հասնին՝ հոն կը
գտնեն ռուսական հիւպատոսը քանի մը թուրք պիւնտրներով: Ան
եկած էր ատերակ Պաղլու գիւղը լուսանկարելու:

Ամէն մարդ վերաշինութեան գործին կը լծուի: Սարգիս Տօնիկ-
եան Սոֆիա գլխտող իր Գալուստ եղբորմէն օգնութիւն կը ստա-
նայ եւ կը վերակառուցէ իր տունը: 1907ի անիծեալ այդ տարուան
մէջ Գէորգ Չամուշը Սուլուխ գիւղին մէջ Բէօսէ պինպաշիին հետ
ընդհարելով կը նահապակուի իր երկու քաջարի ընկերներուն՝
Գալէին եւ Ակոյին հետ: Չմեռած՝ Գէորգ Չամուշը կը յաջողի
սպաննել Բէօսէ պինպաշին՝ անոր բազմաթիւ հետեւորդներով:

1908ին Սահմանադրութիւնը կը վերահռչակուի: Ամէն կողմ
ուրախութեան երգեր կը թնդան: Հայերը անոնց կողքին իրենց
սուգի երգերն ալ կ'երգեն: Գէորգ Չամուշի, Զաւէնի, Հրայրի եւ
Սերոբի մահերգներն էին անոնք: Շատ չանցած, սուգի նոր երգ
մըն ալ կ'երգուի Կիլիկիոյ ջարդէն ետք: Դժբախտաբար, 1908էն
մինչեւ 1915 հայերը չկրցան լայնօրէն օգտուիլ պիւնտելու համար:
Կային հեռաւորներ, որոնք իրենց կարելին կը փորձէին ապա-
գայ անակնկալներու առաջը առնելու համար: Անոնք կրցան
խորաքանչիւր գիւղ քանի մը ափրճանակ եւ հրացան մուրհակ, բայց
եղածը լուրջ ինքնապաշտպանութեան պահանջներուն չէր համա-
պատասխաներ:

Պարերապմը կը պայթի եւ սկիզբը ի նպաստ Ռուսիոյ կը վար-
գանայ: Որքան ռուսերը կը յառաջանային, այնքան հայերը թուր-
քերու կողմէ կը հալածուէին ու կը խոշտանգուէին: Կառավարու-
թիւնը կը սկսի հայ այրերը հաւաքել՝ բանակին մէջ աշխարհունելու
համար: Անոնց շալակը պարէն կը բեռնէր եւ ճակատ կը դրկէր:
Երբեմն կիներ ալ կը հաւաքեն՝ հագուստ լուալու եւ կարկոյնելու
համար: Լեւոնի հօրեղբայրը՝ Պաղլուսար եւ կնքահայրը՝ Մելիք
Բարսեղեան ուրիշներու հետ միասին Պաղլու գիւղէն կը տանին
եւ կ'աշխարհունեն: Տաժանակիր աշխարհանքէն անոնք հիւանդա-
նալով կը մահանան:

Կու գայ 1915ի գարունը: Երբ ամէն մարդ Պաղլուի մէջ հունձքի
կը պատրաստուէր, ահաբեկուած հայեր Վարդայի շրջանէն կը

հասնին Պաղլու, Կեղեկացնելով որ իրենց գաւառին մէջ ջարդեր Կեղի ունեցեր են: Բոլոր քիւրտ հովիւները կը հեռանան Պաղլուն: Անոնք աւելի կը կառչին իսլամ կրօնքին, որովհետեւ թուրքերը կ'ամբաստանէին զանոնք, թէ հայոց հետ ապրելով, հայկական կրօնքն ընդունած են եւ թէ անոնց զաւակները աւելի շար հայերէն կը խօսէին ու խաչի վրայ երդում կ'ընէին:

Այդ գարնան օր մը, երեկոյեան, Պաղլու գիւղը յարձակման կ'ենթարկուի: Բոլոր ընտանիքները լեռը կը քաշուին պաշտպանուելու համար: Յաջորդ օրը երեկոյեան Պաղլուն կը կողոպտուի: Ամբողջ գիւղի ժողովուրդին մօտ հազիւ տասը հրացան կար: Աւելի քան 200 անձեր իրենց հետ ունէին մէկ պրատնիսկ, 9 կրակնոց ատրճանակ, մէկ *խաքաղլի* հրացան, մէկ բերդանկա եւ քանի մը ատրճանակ: Ահա՛ ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն ողջ զինանոցը:

Սարգիս Տօնիկեանը իրեն հետ 20-25 հոգի առած, որոնց մէջ Լեւոնը, գիւղը կ'իջնէ: Լեւոնի հետ էր նաեւ իր ապագայ փրկիչը՝ հօրեղբայր Գառնիկի որդի Արօն, որ 18-19 տարեկան էր: Գիշերով անոնք երբ գիւղին մօտիկ աղբիւրին կը մօտենան, կը նկատեն, որ հոն քիւրտեր նստած կրակ վառած էին: Սարգիսը եւ ընկերները կրակ կը բանան անոնց վրայ: Քիւրտերը կը փախչին: Սակայն հայոց այս խումբը խուճապի կը մտնուի: Իրարանցումի պահուն Սարգիս կը վիրատրուի եւ ձորը կը փախչի: Աւելի ուշ կ'իմացուի, թէ ան քիւրտերու կողմէ սպաննուած էր:

Պաղլուի բնակիչները շարունակ այսպէս վտանգատր կացութեան մտնուած, իրենց գիւղին եւ լեռներուն մէջ կը շրջագային եւ թուրքերէ ու քիւրտերէ կը հալածուին: Այդ խուժանը, կանոնատու սօրքին ապաւինած, ամէն օր զանոնք կը հետապնդէր գիւղին անտառներուն մէջ: Գիւղին մէջ քիչ մը սննդամթերք մնացած էր եւ հայերը անով կը սնանէին: Անոնք վայրի բանջար կ'ուրէին: Մէկ կողմէ անօթութիւնը, իսկ միւս կողմէ վախն ու սուրը ամէն օր զոհեր կը խլէին: Արեան հոգէն անտառը անբնակելի դարձած էր: Թուրքերը հայ կանայք ու երեխաներ բռնած էին եւ Արածանիի յորձանքներուն յանձնած: Տակաւին կային քանի մը վերապրողներ, որոնք ամէն օր անտառին մէջ Կեղ փոխելով իրենց չարքաշ գոյութիւնը կը պահէին:

Օր մը երբ Լեւոն հինգ հոգիով Գոռնով լեռան վրայ կը գտնուէր, ականատես կ'ըլլայ անտառին մէջ հայոց սպանութեան: Քանի մը քիւրտեր կու գան եւ կը կրակեն հայոց վրայ: Հրացա-

նաձգութիւնը 2-3 ժամ կը տեւէ: Շաբաթ քիչ հալեր կը դիմադրէին: Անոնցմէ էր Միսակը, որ մինչեւ իր վերջին շունչը կոտւած ու նահապարկուած էր: Անոր խումբէն Վերկերտ գիտացի Անձօ անունով երիտասարդ մը ապարւած էր եւ Լեւոնի խումբին հանդիպած:

Հայերը յաճախ իրարու քով կը հաւաքուէին եւ ուրեստեղէնը կը բաժնէին իրենց մէջ: Օր մըն ալ քիւրտերը եւ թուրքերը կը պաշարեն զանոնք: Հայոց ունեցած զէնքերուն քանակը եւ որակը թոյլ չէին տար դիմադրելու: Թուրքերն ու քիւրտերը աջ ու ձախ ջարդ կու տան: Արօն կ'օգնէ Լեւոնին որ ձեռով մը պաշտպանուի այս կոտորածին ընթացքին: Անոնք ասդին-անդին կը փախչին: Երբ մութը կ'իջնէ՝ ողջ մնացողները սիրար կը գտնեն: Այս ջարդին, շարքերու կողքին, Լեւոնի մայրն ալ կը գոհուի:

Լեւոնը, Արօն եւ Լեւոնի եղբայրը ուրիշներու հետ Մէրկի լեռը կ'ելլեն ապաստան գտնելու: Ասդիէն-անդիէն վերապրողներ գալով՝ լեռան վրայ 2-300 հոգի կը կազմեն՝ իրենց հետ 60 զէնք ունենալով: Լեռան գագաթը հայերը քիւրտերու յարձակումին կ'ենթարկուին: Հայերը կը յաջողին իրենց դիրքին առաւելութեամբ շարք քիւրտեր պզգնել: Ժամեր տեւող հրացանաձգութենէն ետք, հայերը քանի մը վիրատուներ կ'ունենան, իսկ քիւրտերը՝ մեծաթիւ կորուստներ: Մութը կ'իջնէ եւ քիւրտերը կը նահանջեն: Հայերը զիշերով լեռնէն վար կ'իջնեն եւ խումբերու բաժնուելով, պուրակներու մէջ կը պահուրդին:

Հայերը կրկին գիտ՝ Պաղլու կ'իջնեն, սակայն քիւրտերը կու գան եւ կը պաշարեն զանոնք: Հայերը կրկին դէպի անտառ կը փախչին: Լեւոն Արոյի հետ գիտէն դուրս գտնուող գերեզմաններու դաշտը կը պահուրդին: Ապա անոնք կը յաջողին լեռ բարձրանալ: Լեւոնի ամբողջ ընտանիքը ջարդուած էր, մնացած էր 75 տարեկան հօրաքոյրը միայն: Քիւրտերը զայն ալ չեն խնայեր եւ կը սպաննեն իր տան մէջ:

Լեւոնի եւ Արոյի գտնուած հաւաքապետին ընդամենը քսան տղաք կային: Ուրիշ քսան հոգի ռուսներուն կողմը անցած էին, Տուրուբերանի արեւելեան կողմը: Իրենք եւս կ'ուզէին այդ կողմը անցնիլ, բայց ամէն դուռ փակ էր այլեւս: Ուստի կ'որոշեն ենթարկուիլ իրենց ծանօթ քիւրտերուն, որովհետեւ անօթութենէն եւ սարսափէն կը տառապէին: Անոնք Խամշլու կոչուած քրտական գիտը կ'ոտղորդին: Ամէն մէկը իրեն ծանօթ քիւրտին տունը կը դիմէ: Լեւոնն ու Արօն Խասոյի Ըմըրի տունը կ'երթան: Այս քիւրտը Լեւո-

նենց անտառին պահապանն էր եւ ամէն տարի 10 քիւօ ցորենով կը վարձատրուէր: Այժմ Լեւոնն ու Արօն էին անոր ծառաները: Երեք ամիսէ ի վեր անոնք առաջին անգամն է, որ սեղան կը նստէին հապ ուրելու: Ջարդերէն առաջ քիւրտերը ցորենի հացի մասին գաղափար իսկ չունէին, իսկ հիմա անոնք ամբարներով ցորեն եւ ալիւր ունէին:

Քանի մը օր ետք քիւրտ Ըմբըը իրենց մօտ կը բերէ իրենց երկու հօրեղօրորդիները՝ Յովսէփը եւ Սանասարը՝ ութը եւ չորս տարեկան: Քանի մը օր ետք այս երկու փոքրիկները չարիքի հանդիպելով կը մահանան. փոքրը անասուններու մսուրին մէջ իյնալով, ուրբը կը կոտորէ եւ այդ կենդանիներու ուրբերուն տակ կը մահանայ, իսկ երկրորդը՝ վառած թոնիրին մէջ կը նետեն քիւրտերը:

Լեւոնն ու Արօն կը ձերբակալուին: Թուրքերը ձերբակալած էին նաեւ Արոյի մօրեղբայրը՝ Ակօն եւ երկու երիտասարդ կիներ, պորոնք քիւրտերը բերած էին եւ իրենց հետ բռնի ամուսնացուցած: Ձերբակալուածները թուրք ոստիկաններու առաջնորդութեամբ Մահակ կոչուած գիւղը կը տանին: Լեւոնի եւ Արոյի ապա-տարար քիւրտը՝ Ըմբըը կաշառքով պանոնք յաջորդ օրը տուն կը վերադարձնէ: Ետքը Մահմուտ անունով ուրիշ թուրք ոստիկան մը կ'ուզէ Լեւոնը իբր ծառայ իր մօտ առնել: Լեւոնը դժուարութեամբ կը բաժնուի Արոյէն, որ Ըմբըի հետ կը մնայ: Մահմուտ Լեւոնը Անձառ գիւղին մէջ գտնուող իր տունը կը տանի:

Մահմուտի բացակայութեան, Լեւոն մէկէ աւելի անգամ կը բռնուի թուրք ոստիկաններու կողմէ, բայց ետքը կաշառքով կ'ապարի: Ան բազմաթիւ անգամներ մահուրնէ կը փրկուի:

Օր մը Լեւոն կը յաջողի փախուստ տալ եւ հասնիլ Արոյի ու Ըմբըի մօտ, որոնք Պաղլու կը գտնուէին:

Շատ շանցած, ռուսական բանակը կը մօտենայ Պաղլու գիւղին: Քիւրտերը եւ թուրքերը, իրենց հետ առնելով հայ ծառաները, կը հեռանան այդ շրջաններէն: Քիւրտերը կը ջանան աւելի հեռու վայրեր հաստատուիլ: Ըմբըի եղբօրորդին՝ Ֆիլթը յարաբերւնէլութիւն կը պատճառէր Լեւոնին: Վերջինս կը մտադրէ փախչիլ: Արդարեւ, երբ անոնք ԼՃէ գիւղը կը հասնին եւ Լեւոնը այծերը կ'առնէ արածելու, իրեն հետ եղող որբ քիւրտ տղան իր հացի բաժինով կաշառելով, փախուստ կու տայ դէպի ձորը եւ անկէ կ'ուզէ ուղղուիլ դէպի քաղաք: Մակայն, շատ անօթի ըլլալով, Լեւոն ճամբան չի շարունակեր եւ ԼՃէ կը վերադառնայ: Հոն ուրիշ

քիւրտ մը վայն կը կերակրէ եւ իր մօտ կ'ուզէ պահել իբր ծառայ: Երբ նոր տէրը Լեւոնն առած ձորը կ'իջնէր, Ըմբըը իրենց կը հանդիպի եւ բռնի ոյժով Լեւոնը իրեն հետ կը տանի ու վայն կը ծծէ՛ դաժանաբար:

Յաջորդ օր, Լեւոն Ըմբրի այծերը արածելու կ'երթայ: Ան նոյն ձեւով իր հացով կաշառելով քիւրտ, ընկերակիցը, կրկին կը փախչի: Ճամբուն վրայ ան իսլամացած հայոց կը հանդիպի: Ան փռապան Արոյի մօտ կը մտնէ ու կը հանգստանայ: Փռապանը Լեւոնը հայ ընտանիքի մը կու տայ: Սակայն շուտով դրացիները Լեւոնի հայ ըլլալը գիտնալով, կը ստիպեն, որ Լեւոնը հեռանայ այդ տունէն: Լեւոն ուրիշ հայ ընտանիքի մը կը ծանօթանայ: Հոն ալ թուրքերը հանգիստ չեն տար անոր եւ Լեւոնը կը վտարեն: Ան կը շարունակէ իր ճամբան եւ Սըրտէ կոչուած քրտական գիւղը կ'երթայ: Հոն ան քիւրտի մը մօտ հօտարածութիւն կ'ընէ (այս քիւրտերը տմիկ էին եւ տմկերէն կը խօսէին): Լեւոն այդպէղ ալ շատ դժուարութիւններու կը հանդիպի: Նոր տէրը, որ Մուսթաֆա կը կոչուէր, Լեւոնը անօթի կը թողոր: Կեանքը անտանելի դարձած էր Լեւոնի համար: Ան հոնկէ ալ կը փախչի: Սըրտէ գիւղին շուկային մէջ Լեւոն ռստիկան Մահմուտի կնոջ կը հանդիպի: Կինը կը խոստանայ լաւ վերաբերմունք ցոյց տալ իրեն եթէ կրկին իրենց տան ծառայէ: Մահմուտ պատերազմի ճակատը կը գտնուէր եւ ընտանիքը կառավարութեան տնօրէնած ամասկանով կ'ապրէր: Լեւոն կ'ընդունի կնոջ առաջարկը: Ըստ չանցած, ան Ըամիլ (բուն անունով՝ Բենիամին) անունով հայ տղոյ մը կը ծանօթանայ: Անոնք միասին կը ծրագրեն Տիգրանաւ կերտ փախչիլ թուրքի մը առաջնորդութեամբ: Երկու օր ճամբորդութենէ յետոյ Տիգրանակերտ կը հասնին: Հոն Լեւոնն ու Բենիամինը ոչխար կ'արածեն: Սակայն իրենց թուրք առաջնորդը անօթի կը թողոր զիրենք: Լեւոն կրկին կը փախչի եւ Տիգրանակերտի շուկային մէջ ասորի կնոջ մը մօտ հաց կը վաճառէ: Երեկոյեան, Լեւոն ասորիներու եկեղեցին կը դիմէ: Ասորի քահանան վայն կը պահէ որպէսզի թուրքերուն յանձնէ: Ասորի պիտորը մը վայն կ'ուզէ թուրքերուն ձեռքէն ապագել եւ խորհուրդ կու տայ անոր հեռանալ: Միմէր Զեմիլ անունով երիտասարդ թուրք մը Լեւոնը իր մօտ կ'առնէ իբր ծառայ: Միմէր ունէր 8-10 տարեկան եղբայր մը Սըրտքի անունով եւ սպասուիկ մը՝ Այիշէն: Լեւոն Միմէր Զեմիլի ոչխարները կ'արածէ եւ հողագործութիւն կ'ընէ: Լեւոնն ստիպուած էր ձմեռը Միմէրի մօտ անցընել:

1917ի Մայիսին Լեւոն փախուստ կու տայ: Ան Տիգրանակերպի արուարձաններուն մէջ «Հաւսալ» կոչուած պարտէզները կ'ապաստանի: Թուրք հովիւ մը՝ Ալիի որդի Պէքիրը իր մօտ կ'աշխատցնէ Լեւոնը: Մինչեւ 1918ի ձմեռան կէսը Լեւոն Պէքիրի մօտ կը մնայ: Ապա ուրիշ մէկը կը գտնէ Ալի Եփեսէ անունով եւ անոր կովերը կ'արածէ: Ապա անոր հաւանութեամբ, Լեւոն կը փոխադրուի անոր մէկ ազգականին՝ Ադար Մուսթաֆայէնց մօտ, մօտակայ գիւղ մը: Ադար Մուսթաֆա սպաննուած էր, եւ Լեւոնը անոր աղջկներուն ու քրոջ մօտ կը ծառայէ: Հոն ալ Լեւոն անոնց ոշխարները կ'արածէ: Անոնք Լեւոնը գիտէն քաղաք կը դրկէին պանիր ծախելու համար: Ժամանակ մը ետք, 1919ի գարնան, Լեւոն կրկին հօգարածութիւն կ'ընէ: Ան փախուստ կու տայ եւ Տիգրանակերպի մէջ քրտախօս հայերու մօտ կ'երթայ: Հոն հայ կին մը՝ քղեցի Մարիամը վայն կ'որդեգրէ: Մարիամ Լեւոնը հայկական որբանոց կը տանի: Որբանոցին տնօրէնը՝ Յովհաննէս Տաղլեան կը մերժէ ընդունիլ Լեւոնը՝ վայն չափահաս նկատելով: Լեւոն կը մնայ առանձին: Սակայն ան թուրք մշտցի *թովսերի* մը կը հանդիպի, որ իր հօր ծանօթն էր: Անոր օգնութեամբ, Մարիամ Լեւոնը Աղաճան անունով որմնադիրի մը մօտ աշկերպ կը դնէ: Օր մը թուրք զինուորները անոր հին աղաներուն դրդումով Լեւոնը կը ձերբակալեն եւ ոստիկանատուն կը տանին: Ոստիկանապետը վայն ապար կ'արձակէ: Լեւոն իբր աշկերպ Աղաճանի մօտ կ'աշխատի:

1920ի կէսերէն մինչեւ 1921ի վերջը նպաստաւոր կ'ըլլայ Լեւոնի համար: Ան ազգականներ եւ հայրենակիցներ կը գտնէ Տիգրանակերպի մէջ: Վերջապէս, Լեւոն իր հօրեղբոր դուստրը՝ Ապրշումը կը յայտնաբերէ իբր իրեն ամենէն մօտիկը եւ հարապարը:

1922ին Լեւոն կը սկսի առանձինն աշխատիլ իբր որմնադիր:

1923ին քեմալական շարժումը մեծ ծաւալ ստացած էր արդէն: Երբ քեմալականները Տիգրանակերպի Մբ. Կիրակոս եկեղեցին կը վերագրաւեն, շատ հայեր կը սկսին հեռանալ հոնկէ եւ Հալէպ երթալ: Լեւոնն ալ կը լքէ Տիգրանակերպը ու կ'անցնի Հալէպ: Ան Տէր Զօր կ'այցելէ իր բարեկամներուն եւ ապա կ'անցնի Հալէպ ու Պէրոթ: Լեւոն Պէրոթէն կ'անցնի Մելանիկ, իսկ 1925ին Ֆրանսա կը հաստատուի:

Թովմաս Սեյժոնքեան (քուն մականունով՝ Գարազաշեան), «Կիրասուն (Բժ Շննդավայրս)», քաղաքական «Սահակ-Մեսրոպ», Գահիրէ, 1947, փոքր չափի 108 էջ:

Կիրասուն քաղաքը կը գտնուի Մեծ Ծովի հարաւային եկերքը, Տրապիզոնի եւ Սամսոնի մէջտեղ, Պոնտոսեան լեռնաշղթային ստորոտը:

«Հայ Կիրասունի Վախճանը, Արանայի Եղեռնը», էջ 99-104:

1895-1896ի կոտորածներուն Կիրասունի հայութիւնը անձի եւ ինչքի գրեթէ ոչ մէկ կորուստ ունեցած էր. շնորհիւ իր բարի դրացնութեան: Մշակուած եւ յարաբերութիւն պահպանուած բարօք յարաբերութիւններ գոյութիւն ունէին քաղաքաբնակ հայերուն, թուրքերուն եւ յոյներուն միջեւ:

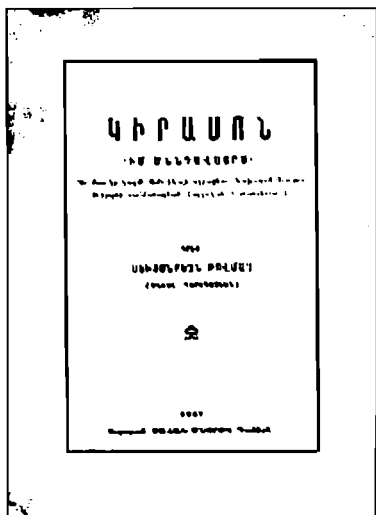
Սակայն այդ բարօք յարաբերութիւնները յետագային՝ 1915ին պարզապէս կ'ըլլան, որ հայերը անվերապահ վստահութիւն ունենան թուրքերուն վրայ եւ Մեծ Եղեռնի ոճիրներուն զոհ երթան:

1915ի Ապրիլին, վերէն եկած եւ խնամքով պատրաստուած ծրագրին անողոք գործադրութիւնը վերջակէտը կը դնէ Կիրասունի հայութեան գոյութեան:

Կիրասունի բռնագաղթին եւ ընկերակցող ոճիրներուն մասին բժիշկ Միհրան Սարայարեանի տիպիկնը՝ Պայծառը հետեւեալը կը պատմէ.

«Մէկ գիշերուան մէջ թուրքերը նախ բոլոր մրաւորականները, ապա՝ երիտասարդները եւ այդ մարդիկը կը հաւաքեն ու կը տանին: Մնացածները յաջորդ առաւօտ ճամբայ կը հանեն: Համբուն ընթացքին անոնք յստակօրէն կը լսեն գնդակահարութեան ձայները: Այրերը այլեւս չեն վերադառնար...»:

Գաղթականները շուրջով նեղութեան կը մատնուին, որովհետեւ իրենց հետ առած սննդեղէնը շուրջով կը սպառի: Արժէքաւոր

առարկաները կը կողոպտուին: Անոնք կիսիչ արեւուն փակ շարունակ կը քալեն: Պայծառի մայրը եւ չորս զաւակները կը մահանան անօթութենէն: Պայծառ քրոջը՝ Երանտիի եւ եղբօր կնոջ՝ Ջարտիի հետ միասին թրքական հիւանդանոցներու եւ վինտրական հասարակութիւններու մէջ իբրեւ խոհարար կամ կարտիի կ'աշխատի: Անոնք մինչեւ վինադադար Խարբերդ, Սեբաստիա եւ այլ վայրեր կը մնան: Ապա փիկին Պայծառ Պոլիս կը մեկնի: Ան կը րեդեկանայ, որ իր որդին՝ Սուրէնը թրքական բանակին մէջ գտնուած է Սուրիա, ապա գայած Եգիպտոս: Հոն Կամսարական եղբայրներու Ջակապիկի ծխախոտի գործարանը կ'աշխատէր:

Տիկին Պայծառ Պոլսէն Կիրասուն կ'երթայ վերափիրանալու համար իր փան եւ գոյքերուն: Ան ձեռնունայն Պոլիս կը վերադառնայ եւ ապա կ'անցնի Գահիրէ՝ իր որդոյն՝ Սուրէնի մօտ:

«Կիրասունի Կորուսութեան Գումարը», էջ 104-107:

Կիրասունի 2000 է աւելի հայութեան մեծ մասը կը նահապակուի, իսկ մնացածները ցիրուցան կ'ըլլան:

Կիրասունի հայոց կորուսութեան նիւթական պարկերը.

Երկու եկեղեցիներ, որոնք կ'արժեն 100,000 եգիպտական ոսկի, 300 փուն՝ 90,000 եգիպտական ոսկի, հասութաբեր կալուածներ, պանդոկներ եւ խանութներ՝ 100,000 եգիպտական ոսկի, կադինի պարփէյներ՝ 100,000 եգիպտական ոսկի, զգեստներ, զարդեղէն եւ կահ-կարասի՝ 110,000 եգիպտական ոսկի, վաճառելի ապրանքներ, պահեստի լեցուն մթերանոցներ, պարտաստ դրամ, եւայլն՝ 1,000,000 եգիպտական ոսկի:

Ընդհանուր գումար՝ 1,500,000 եգիպտական ոսկի:

Այս կորուսութեան հատուցումը պիտի ըլլայ գալիք արդարութեան:

Առանց արդարութեան չկայ խաղաղութիւն:

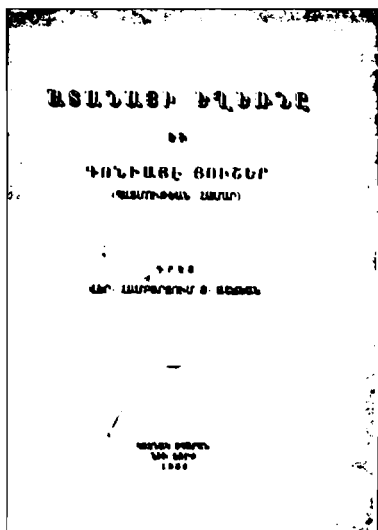
Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, «Արանայի Եղեռնը Եւ Գոնհայէ Յուշեր (Պարմութեան Համար)», «Կոչնակ» քաղաքան, Նիւ Եորք, 1950, միջակ չափի 308 էջ:

Ա. մաս. Արանայի Եղեռնը:

Մեծ եղեռնին առաջ, Արաւնայի բնակչութեան ընդհանուր թիւն էր 66,000 հոգի: Սաոր 25,000ը թուրք, 15,000ը ֆելլահ [ալեւի արաբ,- խմբ.], 22,000ը հայ (20,000 առաքելական, 1,500 բողոքական եւ 500 կաթողիկէ), 2,000ը յոյն, 1000ը ասորի, 600ը սուրիացի (մարոնի,- խմբ.) եւ 400ը քաղղէացի էին: Հայ համայնքն ունէր Աբգարեան եւ Աշխէնեան վարժարանները, Յիսուսեան Միսիոնարութիւնը՝ մանչերու եւ աղջկանց բարձրագոյն վարժարան մը: Ամերիկեան միսիոնարութիւնը Տարսոնի մէջ ունէր Սէնթ Փօլս Ինսթիթյութ անունով գոլէճմը՝ ամէն ապգէ եւ կրօնքէ երկ

Ամէն Գարի գարնան Թուրքիոյ Գարբեր նահանգներէն շարժակներ եւ դաշտի գործաւորներ Արանա կու գային աշխատելու համար: Այս պատճառաւ, 1-14 Ապրիլ 1909ին պատահած երկհանգրդրոան ջարդին ժամանակ Արանայի եւ շրջակայ վայրերուն մէջ 100,000է աւելի հայեր կը գտնուէին եւ կորուստն ալ նոյն համեմատութեամբ մեծ եղաւ, վնասելով նաեւ ուրիշ նահանգներու հայ բնակչութեան:

Այսօրվա առաջին ջարդը կը սկսի 1 Ապրիլ 1909ին: Այդ օրը քաղաքին քրիստոնեայ բնակիչները, ըստ սովորութեան, աշխատանքով այգիները եւ ագարակները, ուրիշներ՝ իրենց խանութները եւ վաճառատոները գացած էին: Իսլամ ամբոխները, գէտերով եւ մահակներով, փողոցները կը շրջէին: Այս անակնկալ կայութենէն սարսափած, քրիստոնեաներն իրենց տները կը վերադառնան: Կուսակալ Ճեւար պէ փոխանակ այս սարսափապոլ եւ կինուած խուժանք տնտեսը, քրիստոնեաներու հոգեւոր պետերը

իր մօտ կանչելով կը պնդէ, որ անոնք հրահանգեն քրիստոնեաներուն իրենց խանութները վերաբանալ: Այդ հոգետր պետերէն մէկն ալ հեղինակն է՝ վեր. Համբարձում Աշճեանը, որ կը պատասխանէ. «Պէ՛յ էֆենտի, երբ իսլամ ժողովուրդը այսպէս իրենց ձեռքին պէնքերով եւ բիրերով կը պտըտին, որեւէ քրիստոնեայ կրնա՞յ համարձակիլ իր խանութը բանալու»: Կուսակալը այս հարցումին ապուշ պատասխան մը կու տայ. «Եթէ քրիստոնեաները իրենց խանութները բանան, անոնք կը ցրուին»: Կուսակալը առանց նկատի առնելու հնչած դարմանումի առաջարկները, աւելի առաջ կ'երթայ եւ կը հրամայէ քրիստոնեայ պետերուն, որ քրիստոնեաներուն խանութները ամէն գնով բանալ տան:

Հոգետր պետերը երբ կը տեսնեն թէ կուսակալը համոզելն անօգուտ է, կը կազմեն մարմին մը, որպէսզի ան շուկայ երթայ եւ կայտնիւն դարմանէ: Գերապայծառ Պօղոս եպս. Թէրպեան, Տ. Արսէն քինյ. Եւմէնիճեան, վեր. Համբարձում Աշճեան, հանրային դատախազ Արթիւր Էֆենտի եւ առաջնորդարանի գործակալարը այս մարմնին անդամներն էին: Երբ անոնք շուկայ կը մտնեն, ժամացոյցի աշտարակին մօտերը կը տեսնեն երկու վիրատր քրիստոնեաներ, որոնք կառավարութեան դուռը կը տարուէին: Զանոնք վիրատրոդ իսլամներուն նկատմամբ իշխանութիւնները անտարբեր կը գտնուին:

Ոչ միայն թուրք պատասխանատուները կը շողոքորթէին եւ կը ստէին, այլ՝ իսլամ ժողովուրդին ամենէն յետին կառապանն ալ շուկային մէջ հայոց դէմ սադրանքներ կը սարքէր: Ան կ'ըսէր, թէ շուկային վարի կողմը հայեր բռնուեցան կառք մը լեցուն «Մարթին» հրացան եւ փամփուշտներ փոխադրած արեն, եւ կռիւ սկսաւ: Վերապատուելի Համբարձում Աշճեան խիզախօրէն կը լռեցնէ այսպիսիները:

Հանդարտեցնող մարմնին միացած էին Վերաքննիչ Արեանի անդամներէն Պաղտատի գալտէ Ապտուլ Գալիբ Էֆենտին եւ Տաուր Էֆենտի Ուրֆալեանը: Վեր. Աշճեան դէպի տուն կ'ուղղուի՝ լուր տալու եւ վերադառնալու համար շուկայ: Այդ միջոցին, շուկային մէջ հրացանաձգութիւն կը սկսի, եւ Ապտուլ Գալիբի մէկ նշանին վրայ, Վերաքննիչ Արեանի անդամ Տաուր Էֆենտի Ուրֆալեանը կը գնդակահարուի: Միւս կողմէ, թաղապետական պաշտօնատան մէջ իսկ, կուսակալ Ճեւատ պէյի ներկայութեան, Բաղապետարանի Ժողովին անդամներէն Արթին Էֆենտի Շաւրիկեանը կը սպաննուի: Նոյն պահուն, Գույումճուլար շուկայէն

փախուստի փախով գերապայծառ Պօղոս եպս. Թէրպեանը իր եկեղեցին կ'ապաստանի: Տէր Արսէն քինյ. Եւմէնիճեանը եւ առաջնորդարանի գործակալարը շուկային մէջ շուարած մնալով, կ'ապաւինին չէրքէյ հարիրապետ Ալի Բուհիի պաշտպանութեան, որ պանոնք կառավարական պալատը փանելով, սենեակի մը մէջ կը բանտարկէ:

Այս կերպով, Չորեքշաբթի, 1 (14) Ապրիլ 1909ին ընդհանուր ջարդ, կողոպուտ եւ հրդեհներ կը սկսին: Խժդժութիւնները երեք օր կը շարունակուին: Թուրքերը հայոց խանութներուն դռներն ու փեղկերը կը կոտորեն՝ դրամ եւ ապրանք կողոպտելու համար: Իսլամ խոժանը բաւական ժամանակ կը զբաղի այս կողոպուտով, փոխներու վրայ յարձակումը յետաձգելով: Արանայի քրիստոնեաները քաղաքին կեդրոնը գտնուող եկեղեցիները եւ դպրոցները, ինչպէս նաեւ օտար հաստատութիւնները կ'ապաստանին: Խումբ մը հայ երիտասարդներ, հայոց փոխներուն վրայ յարձակման ժամանակ ինքնապաշտպանական մարտով կը դիմադրեն թուրքերուն: Այդ փկար եւ անկազմակերպ պաշտպանութիւնը քաղաքին կեդրոնական մասը կը փրկէ: Շատ քրիստոնեաներ Արանայի շրջականերէն փախչելով քաղաքին կեդրոնին մէջ կը պաշտպարուին: Այդ կեդրոնական մասէն դուրս մնացած հայերը, յոյները եւ ասորիները կը ջարդուին: Սպանդն ու անբաժնութիւնը մինչեւ այգեստաններու եւ ամառանոց փոխներու շրջանը կը տարածուին: Հասարակ *պաշըպուտը* իսլամներ, պիւնտրական տարապ հագած, ուրիշ իսլամներու հետ գործակցելով, պահեստի պինարաններէն պէնք եւ ռազմանիւթ կը ստանային:

Ջարդին երկրորդ օրը, եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մէջ ապաստանած ժողովուրդը, օտար հաստատութիւնները անլի ապահով նկատելով, այդ տեղերը կը փոխադրուի: Վեր. Հ. Աճեան իր ընտանիքը եւ համայնքի անդամները Հայ Աւետարանական Եկեղեցիէն Յիսուսեաններու դպրոցը կը փոխադրէ: Ան միսիոնար մը. Ուիլեմ Ն. Չեմպլըսի փոխը երթալով, հոն միասին Արանայի կուսակալին նամակ մը կը գրեն եւ դրացի Օսման պէյին հետ կը դրկեն: Այս գրութիւնով անոնք կուսակալէն կը պահանջէին վերջ տալ ջարդերուն:

Թուրքերը կը փորձեն կոտորել ամերիկեան միսիոնարութեան շէնքին մէջ գտնուող հայերը, բայց ամերիկացիք թոյլ չեն տար: Սակայն, թուրք ոճրագործներ կը յաջողին պատուելի Յովակիմ Գայայեանը մը. Չեմպլըսի թելերուն մէջ սպաննել:

Երրորդ օրը քիչ մը հանդարտութիւն կը տիրէ միայն այն պատճառով որ թուրք խուժանը սպաննելէ եւ կողոպտելէ յոգնած էր: Աւելի ուշ՝ երկրորդ ջարդին, այս իրականութիւնը ամէլի պարզ կ'ըլլայ:

Արանայի եւ շրջակայքի հայ ժողովուրդը վերջին ծայր սարսափի եւ յուսահատութեան կը մատնուի: Բռնապետութեան շրջանին, այսպիսի դէպքերու պատահիլը հաւանական էր, սակայն, սահմանադրական կառավարութեան մը օրով՝ երեւակայելի իսկ չէր: Կարգ մը շրջաններու մէջ, սպաննուած հայոց դիակները փողոցները լցուած էին: Հայերը չէին համարձակեր իրենց մեռելները թաղել. այդ գործը թաղապետական պաշտօնեաներ իրենց աղբակառքերով կը կատարէին՝ Միհուն գետը իբրեւ գերեզման գործածելով:

Արանայի տեղական իշխանութիւնները հայերը կ'ամբաստանեն պէնք ունենալու յանցանքի համար: 7 Ապրիլի թիով, Արանայի «Իթիփալ» թերթը «Միատր Ապստամբութիւն Մը» վերնագրով կը գրէր. «Հայեր՝ սահմանադրութենէն դժգոհ՝ իրենց հին փափաքները կը հետապնդեն, եւ կառավարութեան ցարդ որեւէ պէնք յանձնած չըլլալով՝ ներկայ լռութիւնը սոսկ ատժամանակեայ պինդադար մըն է»: Այդ խօսքերէն կը պարզուի, որ թուրքերը նոր ջարդ մը կը ծրագրէին:

Առաջին սպանդին յաջորդող երկրորդ կիրակին, երբ վեր. Համբարձում Աճեան Հայ Աւետարանական Եկեղեցոյ մէջ պաշտամունք կը կատարէր, լուր կու գայ, որ Արանայի կուսակալը քաղաքին հոգետր պետերը իր քովը կը կանչէ: Երբ վեր. Աճեան նոր ճամբայ ելած էր դէպի կուսակալին մօտ երթալու, հրացանաձգութիւն կը սկսի եւ անկարելի կ'ըլլայ կուսակալին ներկայանալ: Վերապատուելին, ինչպէս նաեւ միւս համայնքներուն պետերը, որոշուած ժամէն ամէլի ուշ կը ներկայանան Ճեւար պէյին: Շուրջով կը պարզուի, որ կուսակալին նպատակն էր հոգետր պետերը ճամբու վրայ կամ կառավարական պաշտօնատան մէջ ոչնչացնել:

Արանայի իսլամները առաջին ջարդով գոհացած չէին եւ երկրորդ եւ ամէլի մեծ ու ահատր սպանդ մը կազմակերպած էին: 12 (25) Ապրիլ 1909ին, Կիրակի առաւօտ, Տէրտէ Աղաճէն եկած թուրք պիւնտրներու միջոցաւ թուրքերն իրենց վառ նպատակները գործադրելու կը սկսին: Թուրքերը այդ պիւնտրներուն վրայ կրակ կը բանան եւ կ'ըսեն, թէ հայերն են կրակողները: Մադրանքներով լեցուն այդ մթնոլորտին մէջ թուրքերը կը յաջողին կրկին կայծ տալ

վառօդին: Արանա այդ գիշեր կրակ է ծով մը կ'ըլլայ: Թուրքերը կրակ կը բանան Յիսուսեաններու դպրոցը ապաստանած հայոց վրայ: Հայր Ժով կառավարութեան կը դիմէ եւ կը բողոքէ: Կառավարութիւնը դպրոցին մէջ ապաստանած հայերը պալաւդին մօտ պարտէյ մը կը փոխադրէ: Անոնք իբրեւ թէ բանակին պաշտպանութեան տակ էին, մինչդեռ Կանոնք կը կողոպտեն եւ մահուան սարսափի տակ կը ձգեն: Թուրք խումանը եւ փնտորները հայերը կը կողոպտեն ու կը սպաննեն, քաղաքին եկեղեցիներն ու դպրոցները կրակի կու տան: Այս ջարդը հայերէն 18.647 տոհմեր կը խլէ եւ 1,634,137.5 օսմանեան ոսկի արժողութեամբ նիւթական վնասներ կը պատճառէ հայոց եւ քրիստոնէաներուն:

Արանայի կառավարչութիւնը, իսլամ ժողովուրդը եւ Տէրէ Աղաճէն եկած թուրք փնտորները գաղտնապէս գործող ձեռքերու կարգադրութեամբ, 1 (14)էն մինչեւ 13 (26) Ապրիլ երկու անգամ հայոց դէմ կոտորածներ սարքեցին Արանայի եւ շրջակայքի մէջ: Ըստ հեղինակին, Արանայի եւ շրջակայքի մէջ շուրջ 20,000 (պէտք է ըլլայ 30,000,- խմբ.) անմեղ հայեր ջարդուեցան, հարիւր հազարաւոր օսմանեան ոսկինոց ունեցումօք եւ կահ-կարասի կողոպտուեցան եւ միլիոններ արծող փուներ, խանութներ ու շէնքեր հրդեհուեցան:

Այս ոճիրին յանցանքը թրքական կառավարութիւնը հայոց վրայ կը բեռնէ իր ստեղծած քննիչ յանձնախումբին միջոցաւ: Կառավարութիւնը ողջ մնացած հայերը աչքէ անցընելով, իր ուրած մարդիկը կը ձերբակալէ եւ խիստ հարցաքննութեան կ'ենթարկէ: Եթէ յանցանք մը գտնէին՝ աղէկ, իսկ եթէ չգտնէին՝ պատրաստ էին սուր վկաները, որոնք Պարտերապմական Արեանին համար գետին կը պատրաստէին:

Արանայի երկու ջարդերէն ետք, հոգետր պետերը կրկին ժողով մը կը գումարեն եւ պաշտօնագիր մը պատրաստելով Պարտերապմական Արեանին կը յանձնեն:

Թրքական կառավարութիւնը Արանայի Աղէրէն ետք կուսակալ Ճեւար պէյի տեղ Պապան Կարէ Մուսթաֆա Ջիհնի փաշան պաշտօնի կը նշանակէ իբրեւ կառավարիչ: Ան, հակառակ իր անունին, Ջիհնի (մրայի) չէր, շատ խելք չունէր, չկրցաւ ըմբռնել Արանայի կացութիւնը եւ այդ իսկ պատճառաւ երեք ամիս ետք ետ կանչուեցաւ եւ անոր տեղ Միմէր Ճեմալ պէյը լեւրագային՝ Մեծ Եղեռնի դահճապետներէն Ճեմալ փաշա,- խմբ.] նշանակուեցաւ իբր Արանա նահանգի կուսակալ:

Պապերապմական Արեանի անդամները 1909ի Ապրիլի վերջա-տրութեան Արանա կը հասնին ջարդերուն յանցանքը հայոց վրայ բեռնելու ծրագրով մը: Անոնց մօտ ծանօթութիւնը չէր որ կը պակսէր, այլ՝ կամեցողութիւնը: Ճիշդ խորհիլ, ճիշդ խօսիլ եւ ճիշդ գործել չէին ուզեր անոնք: Հայ հոգետը պեղերուն տեղեկագիրը յստակ կը բացատրէր կայութիւնը: Քրիստոնէայ հոգետը պեղե-րուն պաշտօնագրէն օրինակ մըն ալ Քննիչ Յանձնախումբին կը յանձնուի: Սոյն Յանձնախումբը չորս անդամներէ կը բաղկանար, երկուքը՝ թուրք կամ իսլամ եւ երկուքը՝ հայ: Երկուքը՝ դատական նախարարութենէն, իսկ միւս երկուքը՝ օսմանեան երեսփոխա-նական ժողովէն: Դատական նախարարութեան կողմէ դրկուած-ներէն մէկն էր Պետական Խորհուրդի Նախադատ Արեանի նա-խագահ Ֆայիք պէը, միւսը՝ Մելանիկի դատական քննիչ Յարութիւն էֆենտի Մոստիշեանը: Օսմանեան երեսփոխանական ժողո-վին կողմէ դրկուածներն էին՝ Գասթնտնիի երեսփոխան Եուսուֆ Զեմալ պէը եւ Արփանուպոլսոյ երեսփոխան Յակոբ էֆենտի Պապիկեանը:

Այս ձեւակերպութիւններուն երին կար հայերը ամբաստանելու եւ անիրաւօրէն պատժելու յերին նպատակը: Ուշագրաւ է այն իրողութիւնը, որ Յակոբ էֆենտի Պապիկեանը մաւրը բուն վեր-քին վրայ դնելով, յանցանքը իշխող «Միութիւն եւ Յառաջդիմու-թիւն» կոմիտէին կը վերագրէր:

Թուրք ոճրագործները իրենց յանցանքը հայոց վերագրելով, ողջ մնացած հայերն ալ սկսան պատժել: Այս վիճակը անիրա-տութեանց վրայ անիրատւութիւն եւ յուսահատութեանց վրայ յուսա-լքում աւելցուց: Վեց անմեղ հայեր՝ Յովհաննէս (40 տարեկան), Յարութիւն (26 տարեկան) եւ Կարապետ (24 տարեկան) Պու-րտլեան եղբայրները, Դասապ (մսավաճառ) Միսաք Սարգիսեա-նը (28 տարեկան), Խաչիկ Կարապետեանը (24 տարեկան) եւ Գէորգ Զէնէսիպեանը (50 տարեկան) կախաղան կը հանուին:

Այս դէպքէն ետք Արանայի քրիստոնէայ հոգետը պեղերը պեղական տարբեր պաշտօնատուներ հեռագիր մը կը դրկեն ճշմարտութիւնը երեւան հանելով:

Իսկ թուրքերը տակաւին փաստեր կը պսիւսանջեն...:

Անկեղծ եւ ճշմարտասէր հայ պատասխանատուներ կը ճգնին ճշմարտութիւնը երեւան հանել: Անոնցմէ ամենէն կարեւորը Յա-կոբ էֆենտի Պապիկեանին տեղեկագիրն էր: Պապիկեան իր տե-ղեկագիրը Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին տեղեկացնելէ

քանի մը օր առաջ, անծանօթ պատճառով մը կը մահանայ (թու-
նատրուելով կը սպաննուի,- խմբ.) 10 Յուլիս 1909ին:

Հայոց անմեղութեան մասին մեծ եպարքոս Հիսէն Հիւմի
փաշա յայտարարութիւն մը կը կարարէ 31 Յուլիս 1909ին: Իր
խօսքին մէջ ան կ'ըսէ. «Անտարակուսելի կը նկատուի, որ անհիմն
է ճշմարտութեան անգիրակ եւ անտեղեակ եղողներու այն սխալ
կարծիքը, որ հայ ժողովուրդը քաղաքական վնասակար գաղա-
փար մը կը սնուցանէ եւ կը հեղապնդէ»: Արանայի եղեռնին
մասին խօսելէ ետք, մեծ եպարքոսը կը թելադրէ օսմանեան վա-
նապան ժողովուրդները իրարու մօտեցնելով, ջանք ընել որ փո-
խադարձ անվստահութիւնը ջնջուի եւ սեղերու համերաշխութիւնը
հաստատուի եւ ապահովուի: Մեծ եպարքոսը կ'աւելցնէ. «Բացա-
յայտ կերպով ապացուցուեցաւ, որ հայ ժողովուրդը օսմանեան
մեծագոր կառավարութեան հանդէպ իր ունեցած հաւատարմու-
թենէն երբեք չէ շեղած»:

Արանայի Պատերազմական Արեանի նախագահ Իսմայիլ
Ֆազլի փաշան իր տեղեկագրին մէջ երեւան կը հանէ կարգ մը
ստախօս, հայրենիքին ու ազգին իրական թշնամի դաւաճաններու
սաղրանքը՝ սուր տարաձայնութիւններով իսկամ ժողովուրդին
միջերը պղտորելու եւ հայերը ջարդելու իրականութիւնը: Անոր
տեղեկագիրը անտղղակի վկայութիւն մըն է կարարուած ջար-
դերուն: Ան կը խուսափի մատը վէրքին վրայ դնելէ եւ յանցանքը
երկուստէք ծայրայեղականներու կը վերագրէ:

Այստեանդերձ, Արանայի քրիստոնէայ հոգեւոր պետերը քանի
մը տեղեկագիրներով ճշմարտութիւնը երեւան կը հանեն եւ այդ
տեղեկագիրները կ'ուղարկեն թէ՛ թուրք եւ թէ՛ հայ պատասխանա-
տու պարկան մարմիններու:

Երբ 1909ի Օգոստոսին Արանա կը հասնի նոր կուսակալ Ճե-
մալ պէլը, ան քանդուած տուններն ու վաճառատուները կառավա-
րութեան նիւթական օժանդակութեամբ վերակառուցելու խոստում
կու տայ ժողովուրդին:

Արանայէն ընտրուած երեսփոխան Ալի Մինիֆ ջարդերուն
մասին հետեւեալ խոստովանութիւնները կ'ընէ. «Դուք այս դէպքին
բուն պատճառը գիտնալ կ'ուզէք: Ահա սա՛ է անոր պատճառը:
Դուք՝ քրիստոնէաներդ կը յառաջդիմէք, կրթական եւ առեւտրա-
կան ուղղութեամբ յառաջ կ'անցնիք. օտարները ձեզի համար
դպրոցներ կը բանան, պատրիարքարանը կ'օգնէ եւ դուք կը վար-
գանաք: Բայց մեր իսլամները չեն յառաջդիմեր եւ իրենց եղած

տեղերը կը մնան: Եթէ երկրի մը մէջ ժողովուրդի մը մէկ մասը յառաջդիմէ, իսկ ուրիշ մէկ մասը յետադիմէ՝ ահա այսպէս կ'ըլլայ»: Երբ իրեն կ'ըսուի, թէ երկրին մէջ իշխանութիւնը իսլամներուն ձեռքն է, ուրեմն հրամմեցէ՛ք յառաջդիմել, ան կը պատասխանէ. «Քանի որ մերինները ծոյլ են՝ չեն յառաջդիմեր. դուք ալ մեկ չէք սպասեր, արդիւնքը այսպէ՛ս կ'ըլլայ: Այս ջարդերուն բուն պատճառը փնտրեսական է»:

Եգիպտացի պնտուպարմ եւ գրագէտ իսլամ մը՝ Ուալիիփոյին Եագան, որ ծագումով թուրք էր, եգիպտական «ալ-Մուգաթթամ» շաբաթաթերթի թիւ 18, 16 (29) Ապրիլ 1909 համարին մէջ խստօրէն կը դատապարտէ Արանայի եղեռնը գործադրող թուրք ամբոխը եւ կրօնաւորները:

Արանայի եղեռնէն ետք քրիստոնէայ եւ մանաւանդ հայ հոգետր պետերը անդադար կը շարունակեն արդարութեան հասնելու եւ իսլամ մեղաւորները պատժել փալու իրենց ջանքերը: Ծարքը երկար է տեղեկագիրներու, աղերսագիրներու եւ նամակներու՝ ուղղուած բոլոր հայկական եւ թրքական պապական մարմիններուն:

Արանայի ջարդին առաջին օրը երբ Մեծն Բրիտանիոյ հիւպատոսը՝ մէջճրը Տաութի Ուիլիս Մերսինէն Արանա կու գայ մօտէն հասկնալու համար անցուդարձերը, թուրքերը կը յաջողին սադրանքներով եւ սուրերով համուել զայն, որ հայերը ապստամբած են, իսկ թուրքերը զսպած են այդ: Այս սխալ տրամաբանութիւնը պատճառ կը դառնայ հապարատր հայերու սպանութեան. օտարները չեն միջամտեր հայերը պապելու համար: Վեր. Աշճեան մէջճրը Տաութի Ուիլիս կ'որակէ կա՛մ փոքր եւ կա՛մ չարամիտ մարդ մը: Մը. Չեմպըրս համաձայն կը գտնուի հայ հոգետրականին:

Ամէն առիթով վեր. Աշճեան ճշմարտութիւնը երեւան կը հանէ եւ խիպախ պատասխաններով հայ ազգին շահերը կը պաշտպանէ: Արանայի քրիստոնէայ հոգետր պետերուն՝ կառավարութեան եւ երեսփոխանական ժողովին ուղղուած հեռագրական եւ բանատր դիմումներն ու իրաւացի պահանջները անօգուտ չեն անցնիր: Կառավարութիւնը այսպիսի միաբան դիմումներուն հանդէպ չի կրնար լուռ մնալ: Արդէն ջարդէ՛ր ետք «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կուսակցութիւնը կը գիտակցի, որ խնդիրը ծանր եւ սխալ է: Կառավարութիւնը ջարդին պատճառաւ վնասուած քրիստոնէայ ժողովուրդը ամիսներով սնուցելու եւ հրկիպուած տուները վերաշինելու համար կը յարկապէս խոշոր գումար

մը՝ հարիր հապար օսմանեան ոսկի, որ ըստ յարմարութեան կը բաշխուի:

Արանայի հոգետը պետերուն պահանջներէն քանի մը հապը կ'իրագործուին Երեսփոխանական Ժողովին միջոցաւ:

1) Արանայի կործանարար դէպքին պարճառաւ այրիացած եւ որբացած հապարաւոր խեղճ ու անտիրական թշուառներու սնույման ու հոգածութեան համար դրամական նպաստ կը տրուի եւ գործադրելիներ կը բացուին: Որբերու համար ալ որբանոց մը կը բացուի:

2) Արանայի ցաւալի դէպքերուն իսկական թուրք գրգռիչները՝ 40-50 հոգի, թրքական կառավարութիւնը չի համարձակիր պարժել: Սակայն, ջարդին մասնակցող իսլամներէն 40-50 հոգի կը կախնեն:

3) Վնասներ կրած վաճառականներուն եւ երկրագործներուն համար հարիր հապար օսմանեան ոսկի կը տրամադրուի եւ կը բաշխուի:

4) Եկեղեցիներու եւ դպրոցներու համար յարկացուած երեսուն հապար օսմանեան ոսկիին մէկ մասը միայն կու տան:

Եւ այսպէս, թրքական կառավարութիւնը Արանայի աղէտին համար յիսուն իսլամներ մահուամբ կը պարժէ եւ հայոց 230,000 օսմանեան ոսկիի (շուրջ մէկ միլիոն տոլար) վնասուց հատուցում կ'ընէ: Մեծ եպարքոս Հիւսէն Հիւմի փաշան պաշտօնապէս կը յայտարարէ, թէ հայերը Արանայի դէպքին մէջ անմեղ են: Ասիկա պարմական կարեւոր արձանագրութիւն մըն է:

Հելինակը Հայ Աւետարանական Կիլիկեան Միութեան կրած մեծ վնասին ցուցակը կու տայ: Գիրքի առաջին մասին վերջաւորութեան, ան կը թուէ նաեւ Արանայի ջարդին պարճառները:

Բ. մաս. Գոնիայէ Յուլներ:

Եօթը տարի (1907-1914) վեր. Համբաժում Աշճեան իբրեւ հայ աւետարանական հովիւ Արանա կը մնայ: 2 Յուլիս 1914ին ան ընտանեօք Գոնիա կը մեկնի՝ Գոնիայի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիէն եւ Ափոսթոլիք Ինսթիթուի Գոլէճէն հրաւէր ստացած ըլլալով: Նոյն տարուան 31 Յուլիսին, Գոնիայի Ափոսթոլիք Գոլէճին նախագահը՝ բժիշկ Արմենակ Հայկապետնը եւ տիկինը Ամերիկայէն կը վերադառնան եւ դպրոցական գործունէութեան նախապարաստութեան կը սկսին:

Երոպական պետութիւններ իրարու հանդէպ արենէ մը ի վեր

ոխով և ագելություն մը այնչափ լեցուած էին, որ պատերազմի պարճառ կը փնտռէին: Այդ պարճառը երեւան կու գայ Աստուրիա-Հունգարիոյ գահաժառանգ, արհիդուքս Ֆրանսիս Ֆէրդինանտ Հապսպուրկի և անոր իշխանուհի տիկնոջ սպանութեամբ: Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի և անոր կրակը հեղուկեղէն ամէն կողմ կը տարածուի:

2 Օգոստոս 1914ին Թուրքիա ընդհանուր պորաշարժ կը յայտարարէ: Նոյն տարուան 2 Նոյեմբերին Օսմանեան Կայսրութիւնն ալ ընդհանուր պատերազմին կը մասնակցի: Սահմանադրական նոր կարգերու բերումով՝ հայ երիտասարդներ ալ պիտուոր կը տարուին և հայ ազգը ուժասպառ կը դառնայ: Հարուստներու վաճառատուներն ու մթերանոցները կը դադարկուին, անոնց մէջի սուրանքները իբր պատերազմական տուրք կը գրաւուին: Վաճառականներ անոնց փոխարէն թողթի կտոր մը կը ստանան իբր ստացագիր: Թրքական կառավարութիւնը պէնքերը կը հաւաքէ հայերէն: Ան որ պիտի մերժէր պէնքը յանձնել, ծանր պարիժի պիտի ենթարկուէր: Հայոց տուները կը խուլարկուին և ամէն տեսակի գրութիւնները կը գրաւուին: Կացութիւնը հեղուկեղէն կը վարթարանայ: 1915ին Գոնիայի հայ երեւելիներէն հարիւրի չափ անձեր, երեք խումբով, Սուլթանիէ գիտը կը դրկուին: Վերջին և երրորդ խումբը 29 Մայիս 1915ին կ'աքարտուի:

Ջէթունի հայերը առանց պարճառի 15 Մայիս 1915ին իրենց տուներէն կը բռնագաղթուին: Անոնցմէ 5000 տարագրեալներ Գոնիա կը հասնին: Հոն շաբաթ մը մնալէ յետոյ, կը տարուին Սուլթանիէ, ուր անոնցմէ մաս մը կը մահանայ: Մնացածները դէպի Տէր Զօր կը քշուին: 24 Ապրիլ 1915ին Պոլսոյ հայ մտաւորականները կը ձերբակալուին: Ներքին գաւառներու մէջ հայոց բռնագաղթը կը սկսի: Հայուն բախտը կը մթագնի և արեւը կը մարի:

Գոնիայի աւերարանական համայնքը իրեն սեփական աղօթարան մը շունենալով, Հէնանեան Գոլէճի շէնքերէն մէկուն մէջ պաշտամունք կը կատարէր: Թրքական կառավարութիւնը գոլէճը կը բռնագրաւէ և հիւանդանոցի կը վերածէ: Միւս կողմէ, կառավարութիւնը առաքելական հայոց եկեղեցին կը քանդէ: Հետեւաբար, բոլոր հայերը շէնքի մը մէջ պաշտամունք կը կատարեն ժամանակատրապէս:

Այդ օրերուն Գոնիայի մէջ թուրքերը հայոց վրայ յանցանք գործելու ջանք կը թափէին: Եթէ չգտնէին՝ հնարելու մասին կ'աշխատէին: Այս եղանակով վեր. Տիգրան Տիպկերեանը կը ձեր-

բակալտի եւ կ'աքսորտի 5 Յունիս 1915ին: Ան բնիկ թոքաթյի ըլլալով՝ դէպի Թոքաթ կ'աքսորեն: Ան ծննդավայրը չի հասնիր եւ բնաւ չի վերադառնար...:

Օսմանեան Կայսրութեան համայն հայութեան փարագրութեան համար 1915ին փրտած հրամանը կը հասնի նաեւ Գոնիա: 16 Օգոստոս 1915ին, ոստիկանութեան փնտրէնը՝ Սաափէփօրին պէյ հայոց Առաջնորդ Տ. Գարեգին ծ. վրդ. Խաչատրեանը եւ վեր. Վամբարձում Աշճեանը իր մօտ կանչելով կը հրահանգէ. «Ըսէ՛ք ձեր ժողովուրդներուն, թող պատրաստուին, շաբաթ մը ետքը պիտի փարագրուին»: Երկու հոգեւոր պետերը աշխատանք կը թափեն, որ հայութիւնը այս հրամանին գործադրութենէն զերծ մնայ: Անոնք Պոլիս կը հեռագրեն՝ աղերսագիր ներկայացնելով երեսփոխանական ժողովին:

Վեր. Աշճեան լսած ըլլալով, թէ Գոնիայի ատեփարանականները պիտի չփարագրուին, այդ ուղղութեամբ ճիգ կը թափէ: Ան ամերիկացի բժիշկ Տափի օգնութեամբ Պոլսոյ մէջ Ա. Մ. Ն.ի դեսպանին՝ Վենրի Մորկընթաուին եւ Ու. Ու. Փիթին միջամտութիւնը կը խնդրէ: Բաւական աշխատանքներէ յետոյ, Գոնիայի կուսակալը եւ ոստիկանապետը կը յօժարին այդպէղի բողոքականները չփրկահանել: Բռնագաղթէն ատեփարանականներու եւ կաթողիկէներու զերծ մնալը Սրբազան Պապի եւ Աստրիա-Վոնգարիոյ կայսր Ֆրանց Եոզէֆի ապդեցութեան արդիւնքն էր:

Վեդինակը Վալէպի կուսակալ Ճելալ պէյի յայտարարութիւնը կը մէջբերէ: Ճելալ պէյի խոստովանութիւնը խնդրին ներքին ծալքերը ցոյց կու տայ եւ անմեղ հայոց դէմ գործադրուած անարդարութիւնը երեւան կը հանէ: Ճելալ պէյ 9 Յուլիս 1915ին Գոնիայի կուսակալ կը նշանակուի: Ան Գոնիայէն Սուլթանիէ փարագրուած 100 հայերու օգտակար կը դառնայ: Ան մասամբ մըն ալ կը յաջողի այնպէս ընել, որ Գոնիայի մէջ մնացած հայերը չփարագրուին: Թրքական իշխանութիւններուն եւ մանաւանդ Թալաաթի ճնշումներուն փակ, Ճելալ պէյ վերջապէս իր պաշտօնէն կը հրաժարի եւ Գոնիայէն կը հեռանայ:

Գոնիայի ոստիկանապետ Ճեմալ պէյ Աշճեանի բարեկամներէն բժիշկ Ս. Ժամկոչեանի փիկնոջ կը հրամայէ իրենց փունր պարպել եւ թուրք պիտուորներու համար փող փրամադրել: Բժիշկ Ժամկոչեան այդ օրերուն իբրեւ պիտուորական բժիշկ պատրաստով Պանփրմայի պիտուորական հիւանդանոցին մէջ կը ծառայէր: Վեր. Աշճեան կը միջամտէ ոստիկանապետին մօտ, սակայն ապար-

դին: Տիկին Ժամկոչեան 10-12 հոգինոյ իր ընտանիքին համար վարձու տուն մը կը փնտրէ: Այս միջոցին ոստիկանապետը վեր. Աշճեանը կը ձերբակալէ եւ կը բանտարկէ: Կուսակալին հրամանով՝ ան ազատ կ'արձակուի: Սակայն ոստիկանապետը մտադրած էր Աշճեանին չարիք հասցնել: Քանի մը անգամ այսպէս ձերբակալել է ազատ ձգելէ յետոյ, ան Աշճեանը Պօլ Գըր կ'աքսորէ 21 Յունիս 1916ին:

Պօլ Գըրի մէջ երբ Աշճեան խանէն սենեակ մը վարձել կը փորձէ, կը տեսնէ որ խանը լեցուն էր Ուրֆայէն քաղաքական գերիներով: Անոնց մէջ կային ամէն տեսակ մարդիկ՝ անգլիացի, ֆրանսացի, ռուս, իսլամ եւ հայ գերիներ: Ան Օսման էֆենտի անունով ռուսահպատակ իսլամի մը հետ սենեակ մը կը բաժնեկցի: Արեն մը ետք հեղինակը կը փոխադրուի ուրիշ սենեակ մը, ուր քանի մը հայ տարագիր դերձակներ կ'ապրէին:

Այսպէս ամիսներ կ'անցնին: Գոնիայի ոստիկանութեան տնօրէնը՝ Ճեմալ պէյ կը պաշտօնավարուի: Վեր. Աշճեանի տիկինը՝ Եսթեր կուսակալին դիմելով իր ամուսինը ետ բերել կու տայ Գոնիա: 12 Յունիս 1917ին վերապատուելի Գոնիա կը վերադառնայ: Այս բոլորէն կը հետեւցուի, որ այդ օրերուն, բարեկամի մը օգնելը եւ կամ պատեհ յանձնարարութիւն մը ընելը սուղ կ'արժէ վերապատուելիին:

Վերջապէս կը հասնի 1918ի սինադադարը Թուրքիոյ եւ անոր դաշնակիցներուն պարտութեամբ: Հայ տարագրեալներէն ողջ մնացածները իրենց տեղերը կը վերադառնան: Գոնիայի մէջ հայերը Աստուծոյ շնորհակալութեան եւ փառաբանութեան աղօթքներ կը մատուցեն:

Վերապատուելին 13 Փետրուար 1919ին Արանա կ'այցելէ 15 օրուան համար: Աւելի ուշ, ան կ'իմանայ, որ հայեր Արանայի մէջ Կիլիկիոյ հայկական կառավարութիւն մը փորձած են հիմնել, բայց ֆրանսացի Պրեմիերը ձախողուցած է այդ փորձը:

Թրքական կառավարութիւնը հայոց դէմ ըրած անիրաւութիւններուն եւ բռնութիւններուն ահատրութիւնը սինադադարէն ետք կը սգայ, եւ անմիջապէս կը գիտակցի, որ Դաշնակից Պետութիւնները իրմէ հաշիւ պիտի պահանջեն: Ուստի, թուրքերը իրենց ընթացքը կը մեղմացնեն. Պոլսէն Գոնիա կը հասնի յանձնախումբ մը, որ կը փորձէ հայոց գոյքերը վերադարձնել: Աշխատանքը կը սկսի եւ կը շարունակուի: Հայոց գոյքերը կը վերադարձուին կարելի եղածին չափով: Քննիչ յանձնախումբ մըն ալ Գոնիա կու գայ:

Մակայն կայսրութիւնը այդպէս չի մնար: Քեմալական շարժումը հեղափոխեց կը ծառայէ: Հայերը կրկին հալածանքի կ'ենթարկուին: 9 Մայիս 1921ին թուրք ոստիկաններ վերապապտուելին Գոնիա կը խուսափեն եւ զայն կը ձերբակալեն: Թաղապետ Յարութիւն Պապիկեանի երաշխատութեամբ ան ազատ կ'արձակուի: Երկու շաբաթ ետք, բժիշկ Արմենակ Հայկապետն (հաճընցի) կը ձերբակալուի: Թրքական իշխանութիւնները զայն Կեսարիա եւ ապա Մեքասարիա կ'աքսորեն: Հոն ան կը հիւանդանայ եւ կը մահանայ:

30 Մայիս 1921ին Գոնիայի 18-20 փարեկան հայ եւ յոյն այրերէն մաս մը Խարբերդ կը փախազրուի: Շաբաթ մը ետք, թուրքերը ուրիշներու անուններն ալ կ'արձանագրեն: Անոնց մէջ էր նաեւ վերապապտուելին 15 փարեկան որդին՝ Լեւոնը: Թուրք պաշտօնեաները փոքր փարիք ունեցողներն ալ դիտումնատու կերպով կ'արձանագրեն, անգիտանալ ձեռնարկելով եւ պնդելով, որ անոնք 18 փարեկան են: Ոստիկանապետ Ճեմիլ պէ Երբ Լեւոնը կը տեսնէ, թոյլ կու տայ որ ան չփախազրուի: Մակայն վերապապտուելին թուրք բարեկամներէն մէկը խորհուրդ կու տայ Լեւոնը թաքցնել եւ ոստիկանապետի խօսքին հաւատք չընծայել: Անոնք Լեւոնը զանապան տեղեր կը թաքցնեն:

Հեղինակը մինչեւ Գոնիայէն իրենց հեռանալը կրած նեղութիւններուն մանրամասն դրուագները կը պատմէ: Ան կրկին կ'աքսորուի մինչեւ Նիյոյ եւ կը վերադառնայ:

Երբ ֆրանսացիները Կիլիկիան կը պարպեն եւ յունական բանակը Անատոլիոյ մէջ պարտուելով Ջմիտնիայէն կը հեռանայ, հայերը եւ յոյները Թուրքիայէն հեղափոխեցին կը հեռանան:

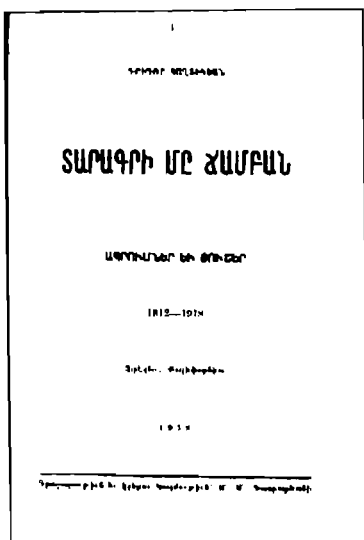
1922 Նոյեմբերին Նիւ Իսթ Բիլիֆի վարչութեան կողմէ հրաման կու գայ, որ Գոնիայի մէջ միւս Գոլմանի ձեռքով բացուած որբանոցը Պոլիս փոխադրեն: Վերապապտուելին իր ընտանիքով եւ ուրիշ հայերով դէպի Պոլիս ճամբայ կ'ելլէ: Երբ Մերսին կը հասնին, Պոլսէն հեռագիր մը կու գայ՝ թելադրելով, որ Պոլիս չերթան, այլ՝ Պէրտուք անցնին:

Վերապապտուելի Համբարձում Աշճեան 26 Նոյեմբեր 1922ին Պէրտուք կը հասնի ընտանեօք:

284-290րդ էջերուն մէջ հեղինակը «Հայկական Լուստրադան»-ը Պարճատներն Ու Շարժառիթները» խորագրին տակ ուսումնասիրութիւն մը կը ներկայացնէ:

Գրիգոր Պաղտիկեան, «Տարագրի Մը Ճամբան. Ապրումներ Եւ Յուշեր 1912-1918», «Պայքար»ի մէջ որպէս թերթօն հրատարակուած է խմբագրապետ Հրաչ Երուանդի կողմէ, Ֆրեպնօ, 1958, միջակ չափի 303 էջ:

Գրիգոր Պաղտիկեանի մանկութեան օրերու րպատրութիւնը Կամախի գիւղերէն մէկուն՝ Մարեկ գիւղին մէջ (ըստ Հայր Սուքիաս Էփրիկեանի գրած արձանագրութեանց, գիւղին անունը «Մարիք» է) մասնայապտով է: Հայոց գլխուն իշխողը թուրքն էր եւ չարիքները անկէ կու գային: Հարկահաւաքի ժամանակ շար հայեր կը խռչտանգուէին ու կը ծեծուէին: Երպնկայէն Ակն գալող ճամբուն վրայ գտնուող Կամախ գաւառակի քանի մը հայկական գիւղերը միայն փոքրիկ ովասիսներ էին թրքական սպտարաթի գիւղերուն մէջ: Ափ մը հայութիւնը շրջապատուած էր մոլեռանդ եւ հայապեայ թուրք խուժանէ մը:

Գիւղին մէջ կամ Պոլիս քանի մը աչքառու հայեր սպաննուած էին: Հեղինակին պարանիի միտքը բնաւ ներելի չէր գտներ նման արարքներ, եւ ան, աչքերը սեւեռած իր մեծ հօր որսի պէնքերուն, կ'ուզէր պէնքը առնել ու գիւղին թուրքերը սպաննել: Գրիգոր ներկայ կ'ըլլայ րպատրիչ պարագայի մը՝ մայրը կը ծեծուի հարկահաւաքի օգնական ոստիկանին կողմէ: Ան գեպնէն քար մը վերցնելով վիրատրած էր հրէշը, որ սկսած էր պինք հալածել:

Բայի թուրքերէն, կային նաեւ լապերը, որոնք իրենց պինեալ այցելութիւններով Մարեկ գիւղին բնակիչները կ'անհանգստացնէին՝ ահագին հոգ ու վիշտ պատճառելով: Անոնց պատճառած գլխատր վնասը նիթական կ'ըլլար. այս կամ այն անհապին քով ահագին քանակութեամբ ծխախտր կը թողէին բոնի կերպով եւ փոխարժէքի խոստումը կ'առնէին՝ յաջողդ այցելութեան իրենց վճարելու պայմանա:

Անգամ մը լապերը մեծ քանակութեամբ ծխախոտ կը թողուն Թորթան գիւղը եւ կը պարտադրեն. որ իրենց յաջորդ այցելութեան գիտացիները փոխարժէքը վճարեն: Թորթանցի կանայք սկիպը աղաչանքով եւ պաղտաւանքով կը մօտենան լապերուն, սակայն ոչ մէկ օգուտ կը բերէ այս վարուելակերպը: Ապա անոնք, պանապան իրերով պինտուած, կը պտուի լապերուն դէմ եւ անոնց կը պարտադրեն առնել իրենց ձգած ծխախոտը եւ հեռանալ: Այս դրուագը, սքանչելի պատմութիւն մը եղած, կ'ոգետրէ շատ մը վախկոտ ու դալուկ հոգիներ:

Շահնաները (թրքական ցեղախումբ) ցորեն կը կորսնցնէին գիւղէն՝ րորթ հաւաքելու պէս: Ոչ ոք կրնար դիպողութիւն կամ բողոք բարձրացնել այդ անարդար յափշտակութեան դէմ: Մեր ու մեղքով կը կերակրուէին տասնեակի մը հասնող այս խումբին մարդիկը: Գրիգոր Պաղտիկեան որքան կը զայրանար գիւղին տուներէն գացած համադամ կերակուրներուն համար: Շատ անգամ, հայերը իրենք պիտենք զրկելով, թուրքերուն պարարտ հաւեր եւ թանձր մածուն կը տանէին...:

Սահմանադրութեան վերահռչակումով՝ ազատութեան հով մը փչած էր Հայոց Աշխարհին վրայ: Սակայն հայոց զգացած ուրախութիւնը շուտով կը մարէր Կիլիկիոյ կոտորածին պարճառով: Ցնցուած էր հայ ժողովուրդը: Հայ նորաստեղծ կուսակցական շարժումները Հայոց Աշխարհի հեռաւոր անկիւնները հասած էին այդ օրերուն: Խանդավառութեան այս ալիքը ո'չ միայն թեթեւցելու կը ծառայէր հայոց սուգն ու վիշտը, այլ՝ կը ջանար մոռցնել տալ գործուած ոճիրը՝ լոկ պատահարի մը բնոյթը տալով «Երիտասարդ Թուրքեր»ու կատարած ջարդին: Հայ երեսփոխաններու մուրքը օսմանեան խորհրդարանէն ներս եւ հայ երիտասարդին պինտորական տարազը աւելի խանդավառ եւ հրապուրիչ էին...:

Սակայն, կարճ ժամանակաշրջանի մէջ շատ նշաններ յայտնուեցան, որոնք ակնբախ կ'ընէին հայ եւ թուրք պինտորին միջեւ խորականութիւնը: Արձակուրդով վերադարձած հայ պինտորը իր դիպողութիւնն ու իր քննադատութիւններն ունէր՝ իրեն հանդէպ գործածուած արգելքներուն եւ զրկանքներուն նկատմամբ:

Գրիգոր Պաղտիկեանը, որ 1909ին 12 տարեկան էր, Պոլիս կ'երթայ ուսանելու: Պոլիսը եւ ապա Զմիտնիան տեսնելով՝ ան կը ծանօթանայ երկու մեծ եւ հայաշատ կեդրոններու կեանքին ու կերպերուն, որոնք գիւղի կեանքէն շատ կը տարբերէին: Գիտ վերադառնալով, Գրիգոր Պաղտիկեան գիւղի մանուկներուն դաս-

տիարակութեան կը նուիրուի իբր ուսուցիչ: Ան կը մասնակցի նաեւ կուսակցական եւ ազգային կեանքին:

Պաքանեան Պապերապմի օրերուն, 1913ի գարնան, Ծաղկապարդի օրը հայերը Երիզայի մէջ ռումբ պայթեցուցած են: Ճեղի-նակը մանրամասնութիւնները չի յիշեր: Սակայն կ'աւելցնէ թէ ռումբին պայթումը որքան ահաւոր եւ վախապդու էր, նոյնքան ալ յոյս եւ ոյժ ներշնչած էր հայութեան: Ռուբէն Զարդարեան Պոլսոյ «Ապարամարտ» թերթով Երզնկայի եւ համայն թրքութիւնը կը պգուշացնէր, որպէսզի հասկնան, թէ ռումբ շինող ձեռքեր կան հայոց մէջ եւ այդ ռումբերը շաւր մեծ վնասներու դուռ կրնան բանալ եթէ հայոց պահանջներն անլսելի մնան:

Նախապապերապմեան շրջանին, Գրիգոր Պաղտիկեան դաշնակցական ենթակոմիտէին համար պէնքերու գնման մէջ կարեւոր դեր մը կը վերցնէ:

1913ին Գրիգոր իր հօրը հետ գիւղէն դուրս կու գայ: Ինք՝ դէպի Վարի Բագառիճ գիւղը ուսուցչութեան համար, իսկ հայրը կ'երթար դէպի Ամերիկա: Վարի Բագառիճի մէջ Գրիգոր եւ իր պաշտօնակիցները կուսակցական եւ ազգային շաւր խանդավառ կեանք մը կը վարեն: Սահմանադրութեան վրայ բացարձակ վստահութիւն ունենալով: Իրենց հանդիպումներէն մէկուն ընթացքին պաշտօնակից մը՝ Յակոբ Լուսինեան Իթթիհատը մոլեռանդ ազգայնական կուսակցութիւն մը կ'որակէ ու կը թելադրէ անկէ ոչ մէկ բարիք ակնկալել:

Վարի Բագառիճ գիւղին մէջ ուսուցչութիւն ըրած Ժամանակ, Գրիգորը Նարդուիի անունով աղջկայ մը կը համակրի:

1914ին Թուրքիա սօրակոչ կը յայտարարէ: Մարեկ գիւղին մէջ, պինտորական տարիքի մէջ գրնտող ամէն հայ կը լքէ իր գործը եւ կը խառնուի կապմուտ թափօրներուն, որոնք գիւղին կեդրոնը կը լեցնեն: Անոնք գիւղերէն դէպի քաղաք՝ Կամախ կ'ուղղուին: Մտուար թիւով հայ այրեր կը մեկնին օսմանեան բանակ: Գրաստներու գրաւումը կ'անդամալուծէ գիւղին աշխատանքի մեքենան: Ամէն ոք ձեռքը ծոցին, շուարած կը մնայ իր ընելիքին մէջ հունձքի ժամանակ: *Թէքէլիֆի հարպիէ* (պապերապմական ծախսեր) անունին տակ կառավարութիւնը ժողովուրդէն կը կողոպտէ արմտիք եւ կարեւոր նիւթեր, ինչպէս կաշի, բրդեղէն եւ դրամ: Գիւղին գրեթէ բոլոր այրերը գացած էին: Միայն յիսուն տարեկանէ վեր տղամարդիկը կը մնային: Սակայն գիւղին աշխատունակ ժողովուրդը իր շուարումին մէջ երկար չի մնար,

այլ՝ իրար օգնելով կարելի կը դառնայ հունձքը անվնաս կապարել: Գրիգոր իր ուսուցչական վկայական ունենալուն եւ տարիքին համար պերճ կը մնայ պիտոտութենէ:

Կապարած խուպարկութիւնները ահաւոր էին: Թուրքերը հայոց պէսքերը կը գրաւէին: Օսմանեան բանակէն մեծ թիով պիտոտութեան՝ թէ՛ թուրք, թէ՛ քիւրտ եւ թէ՛ հայ, փախուստ կու տային:

1914ի աշնան Թուրքիա պապերապմ կը յայտարարէ Ռուսիոյ դէմ: Բանակ երթալէն պերճ մնալու համար վճարուած փոխարժէքը հայուն երակները կը չորցնէ: Առաջին փրկագինով մեծ թիով հայ երիտասարդներ ապար կը շրջէին իրենց գիտին մէջ: Սակայն, շուրջով թուրքերը պանոնք կը ձերբակալեն եւ բանակ կը տանին: *Չեթէները* եւ *պաշըշօպութները* (հակակշռէ դուրս ելած) խումբերով Մարեկ գիտէն կ'անցնին: Իւրաքանչիւր տուն իրեն բաժին ինկած «հիւր»ը կ'ընդունի պարտադրաբար:

1915ի Զափիկի տօնը անցած էր երբ թուրքերը Մարեկի գիտապիներէն պէսքեր կը պահանջեն: Վանի ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն լուրերը գիտին մէջ կը տարածուին: Հայերը Մարեկի մէջ քանի մը անգամ ժողով կը գումարեն եւ կը մերժեն պէսքերը յանձնել, ըսելով, թէ իրենք կառավարութեան որկած են ինչ պէսք որ կար գիտին մէջ: Այս պատասխանին վրայ, Մարեկ գիտին աւագները Պապերապմական Արեան կը տարուին գիտը պաշարելէ եւ տուները մէկ առ մէկ խուպարկելէ ետք:

Այս միջոցին Գրիգորը Վարի Բագառիճ՝ իր բնակած տան մէջն էր: Հինգ թուրք ոստիկաններ այդ տունն ալ կը խուծեն եւ պէսք կը փնտռեն: Բարեբախտաբար, անոնք շուրջ դուրս կու գան: Գրիգոր կը մտածէ, որ այլեւս բնականոն կեանքի ժամանակն անցած է եւ ամէն մարդ ապար ձգուած՝ իր անձնական ապահովութիւնը փնտրելու համար: Ան գիշերով ճամբայ կ'ելլէ եւ դէպի իր գիտը՝ Մարեկ կ'ուղղուի: Մարեկի թուրք *միւրիւրը* այլեւս չ'ունէր իր բարեպաշտ վերաբերմունքը: Ուրիշ գիտերէն բռնագաղթուած հայեր Մարեկէն կ'անցնին: Գրիգոր իր սենեակին պատուանդէն կը տեսնէ պանոնք: Միւրտ բակտող պարկերներ...: Հարս մը եւ տարեց կին մը կը խօսին իրենց տեսած եւ ապրած քստմենքի ու հրէշային վայրագութեան մասին: Երիտասարդ հարսը հեկեկալով կը պատմէր իր մեծ ընտանիքին ամբողջութեամբ բնաջնջման մասին: Տարագրեալներէն մէկը այդ մարդոց գետը թափուիլը կը նկարագրէր:

Մարեկի հայ գիտապետին պարտադրած էին բոլոր այրերուն

յանձնուիլը ապահովել: Գիտապետ Յովհաննէս աղան լսած ըլլալով Գրիգորի գիտը գտնուիլը, եկած էր անոր թաքստոցը եւ կը համոզէր զայն յանձնուիլ կառավարութեան: Գրիգոր կը թողոյ իր տունը եւ մէկ ժամ հեռու գտնուող արօրատեղին բնակութիւն հաստատած Թէրպեան գերդաստանի երեք տուներէն մէկը կ'ապաստանի: Հոն ջերմ ու սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ: Հոս հեղինակը ակննադէմ կ'ըլլայ մօտակայ ճամբայէն անցնող տարագիր հայոց: Երեկոյ մը Կարնոյ Օձնի գիւղէն տարագրուածներուն կը հանդիպի: Օր մըն ալ Գրիգորի փոքր քոյրը՝ Բերուկէնը անոր մօտ գալով կը տեղեկացնէ, որ Մարեկ գիւղին *միսրիքը*՝ Ապտուլան իր մայրը ձերբակալելով կը պահանջէ, որ Գրիգորը յանձնուի: Նոյն օրը ան *միսրիք*ին կը ներկայանայ եւ պինտոր երթալու պատրաստակամութիւնը կը յայտնէ: *Միսրիքը* երեք օրուան պատրաստութեան արօնութիւն կու տայ անոր:

Երեք օր ետք Գրիգոր *միսրիք*ին կը ներկայանայ: Սակայն, ան իր մտքին մէջ փախուստի ծրագիրներ կը մշակէր: Բնական պէտքի պատրուակով՝ Գրիգոր փախուստ կու տայ *միսրիք*ին քովէն եւ իրենց տան պարտէպներուն ճամբով կ'ընթանայ սրընթաց: Ան Սբ. Անարծաթայ վանքը կ'ապաստանի ու երեկոյեան՝ լեռները կը բարձրանայ: Զանի մը ընկերներ անոր մօտ կու գան: Վանքին երեք տնտր բնակիչները անոնց ջերմ հիւրասիրութիւն ցոյց կու տան:

27 Մայիս 1915ին Մարեկ գիւղին հայերը կը սկսին տեղահանուիլ: Այդ թուականէն երկու օր առաջ, փախստական Գրիգորը գիւղ կ'իջնէ եւ կը մասնակցի ժողովուրդի սարսափին ու կսկիծին: Մարեկ գիւղի 120 տուն հայոց հարստութիւնը քսանհինգ տուն թրքութեան պիտի մնար...: Գրիգոր քանի մը ընկերներու կը հանդիպի գիւղին մէջ: Անոնք ինքնապաշտպանութեան մասին կը մտածեն եւ Բագառիձ գիւղը կ'երթան՝ կացութիւնը քննելու համար: Սակայն այդտեղի հայերը անպատրաստ վիճակի մէջ էին եւ որոշ պատասխան մը չեն կրնար տալ: Յանկարծ յայտնուած այդ վարիտեղի կացութեան առջեւ՝ հայութիւնը անգլուխ հօտի կը նմանէր: Մարեկի մէջ շատ քիչեր հաւատարմութեան կը յօժարին եւ գիւղին անունով պատուիրակութիւն մը կ'ուղարկեն Կամախ՝ հաւատարմութիւն ըլլալու իրենց պատրաստակամութիւնը յայտնելով: Պատուիրակութիւնը կը վերադառնայ ձեռնունայն:

Ամէն ոք բռնագաղթելու կը պատրաստուի: Այդ օրերուն, ինչպէս նաեւ բռնագաղթին նախորդող գիշերը, Գրիգոր քանի մը անգամ տուն կու գայ:

Մարեկի տարագիրներուն կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ եւ Սարի Քիթ կոչուած բլուրէն անդին կ'անհետանայ: Գրիգոր իր ընկերներով Սբ. Անարծաթայ վանքը կը մնայ: Երբ կարաւանը մէկ ժամուան ճամբայ կը կտրէ, Գրիգոր կ'որոշէ անոր հետեւիլ: Ան կը հասնի կարաւանին եւ իր մօրը ու քոյրերուն կը միանայ: Կարաւանը կը հսկէին թուրք ոստիկաններ, որոնցմէ երկուքը մարեկցի էին ու բարեացակամօրէն կը վերաբերէին տարագրեալ համագիտցիներուն: Կային նաեւ օտար ոստիկաններ, որոնց վարուելակերպը դաժան էր:

Երեկոյ մը, երբ արստրականներուն կարաւանը ընթրիքի նստած էր, չէթէները կու գան եւ գիւղին երեւելի այրերը ձերբակալելով կը տանին: Գրիգոր երբ կը լսէ, թէ բագառիճցի երիտասարդներ լեռ բարձրացած են, կ'ուզէ ինք ալ միանալ անոնց: Նարդուիի նոյնպէս կը փափաքի Գրիգորի հետ երթալ՝ իրենց հետ առնելով Գրիգորի քոյրերէն Նապենիկը: Փախչելու եւ Բագառիճի տղոց միանալու քանի մը փորձերը ձախողութեամբ կ'աւարտին՝ ճամբաները հսկողութեան տակ եղած ըլլալով: Գրիգորի երկու հօրեղբայրները կը տանին: Քանի մը հարիւր տղաք կ'առաջնորդեն դէպի լեռնած շէնքեր, որոնք իբր բանտ կը ծառայեն: Մնացեալ տարագիրները կողոպուտի եւ խռշտանգումի կ'ենթարկուին: Անոնցմէ 500 ոսկի կը պահանջեն իբր փրկագին՝ կաշառք: Ընդդիմացողները անմիջապէս կը սպաննուէին:

Այս ահաւոր տառապանքներէն ետք Գրիգոր գիշեր մը վերադարձի ճամբան կը բռնէ դէպի Բագառիճ: Քիչ ետք իր ետեւէն կը հասնին երեք ընկերները՝ Խաչատուր Ճերահեանը, Սարգիս Այրնեանը եւ Սամուէլ Թադէոսեանը: Երկու գիշեր եւ երկու ցերեկ ճամբորդելէ յետոյ անոնք Սբ. Անարծաթայ վանքի լեռան ստորոտը կը հասնին: Ճամբան կը մահանայ Սարգիս Այրնեանը, որ հիւանդ էր: Վանք բարձրանալով՝ անոնք հոն իրենց ընկերներէն ութը հոգի կը գտնեն:

Յաջորդող օրերուն, տղաքը վանքին լեռնած պարտէզներէն բոյսեր կը հաւաքեն եւ կ'ուտեն: Երեկոյ մը տղաքը կը հանդիպին թուրք կնոջ մը, որ իրենց հաց տալ կը խոստանայ: Անոնք կ'որոպխանան, սակայն կասկածով կը մօտենան այդ առաջարկին: Ուշ երեկոյեան, տղաքը իրենց տեղը կը փոխեն եւ Խունար կոչուած գոմերը կ'ապաստանին: Տղաքը թուրք կնոջ մօտ կ'երթան հաց ստանալու համար, սակայն ձեռնառնայն կը վերադառնան: Ուրեմն, կինը խաբած էր Վիրենք: Պէտք է Բագառիճ երթալու եւ

այդդեպի փախստական տղոց միանալու մասին մտածէին: Նոյն գիշեր երկու տղաք քաղաք (հաւանաբար Կամախ) կ'երթան՝ թուրք դրացիներէն հաջ ճարելու համար: Մինչեւ առաւօտ անոնք չեն վերադառնար: Առտուն Ղէնի կոչուած չէթ թուրք մը իրենց մօտենալով կը սպառնայ սպաննել վիրենք: Ղէնին իսլամացած հայու մը մատնութեամբ Մարեկ գիւղին մէջ տղոց պահած պէնքերը գտած էր: Ան Գրիգորէն կը պահանջէր թաքնուած պէնքի միւս պահեստները յայտնել իրեն: Այդ միջոցին, տղոցմէ մէկը՝ Պօղոս Խաչիկեանը Ղէնիի կ'ըսէ, որ ինք գիտէ պէնքերուն թաքստոցները: Շատ ուրախանալով այս յայտնութենէն, Ղէնի կը սկսի ատելի բարեացակամօրէն վարտիլ տղոց հետ: Ղէնի Պօղոսը առնելով կը հեռանայ դէպի պէնքերուն թաքստոցը՝ Մանուկ Ճերահեանը կապուած տղոց վրայ պահակ կարգելով:

Ղէնի տղոց հաջ բերելու խոստում տուած էր: Գրիգոր կ'առաջարկէ փախչիլ, սակայն տղաքը չեն համաձայնիր: Անոնք չեն համոզուիր, որ Ղէնիի խոստումը վիրենք դէպի ստոյգ մահ կ'առաջնորդէ: Գրիգոր Պաղտիկեան առանձինն կը փախչի եւ Գաբլանի Չոր ըստած տեղը կ'ապաստանի: Ժամ մը ետք Երուանդ Մուրադեան անտունով տղայ մը կը փախչի եւ Գրիգորի կը միանայ: Քարայրին մէջ Երուանդ երեք օր հիւանդ կը պառկի: Գրիգոր, իբր անպօր հիւանդապահ, կը ստիպուի անոր հետ մնալ: Չորրորդ օրը երբ դուրս կ'ելլեն, Երուանդը քիչ մը լաւցած էր: Այդ ամայութեան մէջ, Գրիգոր կը հանդիպի բռնագաղթի կարաւանէն փախուստ տուած երկու կանանց եւ երկու մանուկներու, որոնք Թորթան գիւղէն էին: Այդ խեղճերը քանի մը կտոր հաջ ճարած էին մուրացկանութեամբ: Անոնք կտոր մը հաջ կու տան Գրիգորին: Կիները Երուանդը իրենց հետ առնելով կը բաժնուին Գրիգորէն: Այդ շրջաններուն մէջ Գրիգորի հայրը արտ մը ունէր, որուն մէջ թաքստոց մը կար: Սակայն, անօթութիւնը Գրիգորը կը մղէ երթալու իրենց գիւղը՝ հաջ ճարելու համար: Ճամբան ան թուրք ոստիկաններու հարցովորձերէն հապի կը սպրդի՝ հնարամտութեամբ ինքզինքը թուրք ձեւացնելով: Ան իր ճամբան կը շեղի եւ ջաղացք մը մտնելով ալիւր կը գտնէ: Առաւօտուն, Գրիգորը համագիւղացի Եպեկիէլ Տէրտէրեանին կը հանդիպի, որ Կամախէն գիւղ կու գար: Եպեկիէլ Կամախի մէջ սպաննուելու տարտած տղաներէն զատուած էր այն նպատակով, որ ան կրնար իր օգտակար ծառայութիւնը մատուցել պէնքերու թաքստոցներուն տեղերը ցոյց տալով: Ըստ Եպեկիէլի՝ ան իրեն ծանօթ պէնքերը պատ-

յուրյաձ էր յոյսով եւ խոստումներով միայն:

Քանի մը օր ետք Գրիգորը երկու թուրք կանանց կը հանդիպի: Անոնցմէ մէկը բարեսիրտ ըլլալով, Գրիգորը իր փան յարդանոցին մէջ կը պահէ քանի մը օր: Մարնուած ըլլալով, Գրիգորը կրկին կը փախչի եւ իր փախստական ընկերները կը փնտրէ: Ան օրեր շարունակ կը թափառի իր գիւղին շուրջ: Ան կ'որոշէ իր գիւղի շրջանէն հեռու վայրեր երթալ՝ չճանչցուելու համար: Հապարկ գիւղը հասնելով, Գրիգոր հոն 16-ամեայ հայ պատանիի մը՝ Գառնիկի կը հանդիպի: Վերջինս իր քիւրտ փրորջ մօտ կը բարեխօսէ Գրիգորին համար: Այս քիւրտին միջոցաւ, Գրիգոր ուրիշ քիւրտի մը մօտ ծառայութեան կը մտնէ:

Օգոստոս 1915ին Կարինի հայ մեծահարուստներու բռնագաղթի կարաւանը Կամախ կը հասնի: Ամբողջ հարստութիւն մը Իթթիհատ կուսակցութեան ոճրագործներէն Սաղըրպալէ Խալէփ ալէի ապսպրանքով, Կարնոյ կուսակալ Թահսին ալէին իբր նուէր կ'երթայ: Գրիգոր հոն ականապետ կ'ըլլայ թրքաբարոյ սովորական կողոպտիկի եւ սպանութեան: Նախ այրերը կը վարեն եւ կը փանին...: Մնացածը յայտնի է արդէն:

Վերադառնալով Գրիգորի, երբ ան իր փրորջ քով կը բանէր, օր մը իրենց գիւղին՝ Մարեկի *միլլապիմին* (տեղակալ) փղան՝ Ասի մը կ'երեւի իր առջեւ: Վերջինս թաքնուած պէնքերուն տեղը կ'ուզէ գիտնալ Գրիգորէն: Ասիմ կը սպառնայ սպաննել Գրիգորը: Գրիգոր կը մտածէ մոլորեցնել եւ խաբել Ասիմը եւ իր կեանքը ապարել: Գրիգոր Բագառիճի մօտերը Կէմունա ըստած վայրը կը մաքնանշէ իբր պէնքերու թաքստոց: Ասիմի փրամադրութիւնը կը լաւանայ: Ան Գրիգորը առանձինն կը դրկէ պէնքերը բերելու համար:

Երբ Գրիգոր ճամբայ կ'ելլէ եւ առաջին գիւղը կը հասնի, ան ինքզինք ապստումած կը նկատէ Ասիմի ճիրաններէն: Բայց ո՞ր երթար ան իբրեւ ապահով հանգրուան: Գրիգոր յաջորդ օրը կը հասնի մօտերը Հռոփիլ կոչուած հայկական գիւղին, որ Կամախի եւ Կէրճանիսի գաւառակներուն միջեւ գտնուող հայկական գիւղ մըն էր: Գիւղին բնակիչները բռնագաղթուած էին: Գիշերը Գրիգոր Հռոփիլի մէջ կը շրջի փունէ փուն: Ան ապա կ'անցնի Մելիքշերիֆ գիւղը: Այդ ժամանակ Գրիգորը 20 տարեկան եղած էր: Ան հարկաւոր կը պզայ պատսպարան մը շինել կամ ունենալ: Ժայռերու արանքին ան կը գտնէ բնական ձեւով փոքրիկ փնակ մը: Ան մօտակայ դաշտէն ցորեն կը քաղէ: Առաջին գիշերը Գրիգոր վա-

խով ու դողով կ'անցնէ: 1915ի Օգոստոսն էր: Առաւօտուն, տեղա-
 փարաւի անձրեւէ ետք. ան ճամբայ կ'ելլէ եւ անփառի մը ծայրը
 կը հասնի: Հոն կը գտնէ ոչխարներու գոմ մը, ուր կ'ապաստանի:
 Ան կը մտադրէ երթալ Կուլան քրտական գիւղը, բայց գիւղին
 ուղղութիւնը չի կրնար ճշդել: Ան երկու պափանի հովիւներու կը
 մօտենայ եւ ինքզինք իբր տեղացի թուրք կը ներկայացնէ: Այդ
 տղաքը թուրք *մուհաճի*րներ (գաղթական) էին: Գրիգոր անունսմէ
 կ'իմանայ ռուսական բանակի յառաջխաղապքին եւ թրքական բա-
 նակի նահանջին լուրերը: Տղաքը ճաշով կը հիւրասիրեն Գրիգորը:
 Տղոսմէ մէկը կը յօժարի Գրիգորը իրենց մօտ ծառայութեան
 առնել: Այդ գիշեր Գրիգորը անոնց վրանին մէջ կը քնանայ: Այս
 տղաքը իրենց ծնողներով Մեքապոյ գիւղերէն մէկը պիտի գաղ-
 թէին: Գրիգորը անոնց կ'ընկերանայ: Երբ Մելիքշերիֆ գիւղը կը
 հասնին. Գրիգոր հոն ծառայութեան կը մտնէ թուրքի մը մօտ:
 Աշխատանքի ընթացքին ան կը լսէ հայոց ունեցած հարստու-
 թեան եւ անոնց թողած մեծարժէք կալուածներուն մասին: Կը
 պարզուի. որ *մուհաճի*րները Մելիքշերիֆ եկած էին տիրանալու
 համար հայոց հարստութիւններուն. սակայն տեղացիները անոնց
 թոյլ չէին տրուած: Գրիգոր պատեհութիւնը կ'ունենայ տեսնելու
 Մելիքշերիֆ գիւղի հայկական եկեղեցին: Վեց օրուան աշխատան-
 քէն եւ լաւ վարձատրութենէն յետոյ ան կրկին ճամբայ կ'ելլէ
*մուհաճի*րներուն հետ: Կ'անցնին Կէրճանիս քաղաքին մօտէն:
*Մուհաճի*րներու կարաւանին մէջ. Գրիգոր թուրք կնոջ մը ծառայու-
 թիւն ընելու համար ընկերացած էր անոր՝ իր ծառայութեան փո-
 խարէն ճաշով վարձատրուելով: Սակայն. կարաւանին մեծատըրը
 Գրիգորը կը հարցուփորձէ եւ կը վռնտէ իրենց մօտէն: Գրիգոր
 թուրք կնոջմէ հրաժեշտ կ'առնէ՝ Ուլաշ գիւղին մէջ տեսնուելու
 խոստումով:

Գրիգոր Պաղարիկեան կը հեռանայ *մուհաճի*րներու կարաւանէն
 եւ Սու-Շէհիի քաղաքին մօտակայ Գանլը Թաշ գիւղը կը մտնէ:
 Ան հանդիպող մարդոց իբր արփանաւելի *մուհաճի*ր կը ներկայա-
 նայ. աւելցնելով. որ իրենց կարաւանը Աթթէօյի առջեւն էր: Ան կը
 հանդիպի Ջէնալ օղլու Խալիլ անունով թուրքի մը. որ Գրիգորը
 իբր տան ծառայ կ'առնէ իր մօտ: Գրիգոր այդ տան մէջ բար-
 էացական վերաբերմունք կը գտնէ: Ջէնալ օղլու Խալիլի հարսե-
 րէն Խալիլի մահացած հարիւրապետը հօր կնիքը օգտագործե-
 լով. Գրիգոր իրեն համար արտօնագիր մը կը կեղծէ. որուն շնոր-
 հիւ ան աւելի ուշ քանի մը անգամ չար փորձանքներէ կ'ապաքի:

Ջեյնալ օղլուի տան միւս հարսը՝ Իմմահան խանըմը ամենէն շատ կը համակրի Գրիգորի՝ անոր ցաւերը մօտէն հասկնալով:

Այդ շրջաններէն շատ կարաւաններ անցած էին: Գանլը Թաշի մէջ թուրքերը ջարդեր կատարած էին: Դիակներուն հօտը ամէն տեղ բռնած էր:

Հարկահաւաքի ժամանակն է: Գրիգոր կ'ընկերանայ Ջեյնալի տունէն արմտիք բեցուած երեք սայլերու կարաւանին. որ Ածպտիւր գիտը կ'երթայ: Ածպտիւր գիտին մէջ զանգուածային ջարդեր եւ կողոպուտ եղած էին: Թուրք աղքատ գիւղացիները հարստացած էին:

Գանլը Թաշ գիտին բնակիչները ընթրիքէն ետք փողոց կը թափէին եւ հայոց ողբերգութենէն դրուագներ կը պարմէին: Անոնք չէին գիտեր, թէ իրենց մէջ հայ մը կայ. որ, ակոսները սեղմած, մտիկ կ'ընէր իր ցեղի պաւակներուն նկատմամբ կատարուած անլուր ու անասելի ոճրագործութիւններուն: Թուրքերու բերնէն վկայութիւններու շարք մը կը գտնենք 201-210րդ էջերուն մէջ: Թուրքերը մանրամասնօրէն կը նկարագրեն իրենց գործած սարսափելի ոճիրները եւ իրենց հայ զոհերուն տառապանքը: Գանլը Թաշ գիտին ամենէն վայրագ ոճրագործները Գրիգորի տիրոջ եղբայրը՝ Եագուպ Չաւուշը եւ անոր որդին՝ Շերիֆն էին. որոնք ամէն օր կը պարմէին հայոց դէմ իրենց գործած ոճիրներուն մասին: Գրիգոր կ'որոշէ տունը կրակի տալ: Իրօք, գիշեր մը, գաղտնագողի, քանի մը վայրկեանի մէջ կը յաջողի իր ծրագիրը իրագործել:

Գրիգոր դժնդակ գիշեր մը կ'անցընէ երբ թուրք հապարապետ մը երկու պիտոտրներով իր տիրոջ տունը կ'այցելէ իբր հիւր: Հապարապետը Գրիգորի իսլամ *մուհաճիր* ըլլալուն վրայ կը կասկածի եւ Գրիգորի հայ ըլլալուն գրեթէ վստահ կեցուածքով մը կը հարցուտորձէ պայն: Գիշերը պայն կը բանտարկէ ախտոյին մէջ. սակայն Գրիգոր կը յաջողի փախուստ տալ դէպի մօտակայ Աղպապա լեռան գագաթը, ուրկէ առաւօտ կանուխ տեսնելով պիտոտրականին եւ ընկերակցող պիտոտրներուն մեկնումը՝ տուն կը վերադառնայ: Այդ գիշեր Գրիգոր մահուան հետ ճակատ-ճակատի գտնուած էր:

Ջեյնալի հարսերէն՝ Խափիճէ յոյ մարտակ (գոմէշ) մը գնած էր: Ծննդաբերելէն ետք, մարտակին կուրծքերը կաթով լեցուած էին: Երբ Խափիճէն իր թրքական տարագով եւ թրքերէն լեզուով անասունին կը մօտենայ պայն կթելու համար, անասունը կը մերժէ

ենթարկուի: Շատ փորձեր կ'ընեն, բայց ապարդիւն: Ջէնալ օղլու Խալիլը կ'ըսէ, որ այդ անասունը հայու սեփականութիւն ըլլալով, կը մերժէ թուրքերուն կաթ հայթայթել: Ուստի Խալիլձէ, որ քիչ մը հայերէն գիտէր, հայկական փարապ հագնելով եւ հայերէն խօսքերով կը յաջողի անասունը կթել: Թուրք հանդիսատեսները կը հեռանան՝ կենդանիին դէմ արելութեամբ լեցուած: Գրիգորի համար մարակը աչքի լոյս կենդանի մը կը դառնայ ու ան հիացումով եւ յուզումով կը լեցուի:

Գանլը Թաշ գլնտող երկու հայ խլեակներու մասին Գրիգոր շար ուշ լսած էր: Առաջինը՝ Օսման վերակոչուած, Մնդրէասի գիտերէն Միսէն էր, որ Բիւրք նշանատր գիտին մօտակայ գիտ մըն էր: Երկրորդը աղուանիսցի հայ աղջիկ մըն էր, որ իր փանփրոտիկին նախանձին զոհ կ'երթայ: Տանփրոտիկին բահի հարուածով խեղճ աղջկան գլուխը պարտած էր եւ վայն սպաննած:

1916ի ձմրան թուրք փախստական զինուորներ Գանլը Թաշէն կ'անցնէին: Անոնք թրքական բանակի քայքայումին եւ պարտութիւններուն մասին կը պատմէին: Գիտացիները իրենց կառավարութեան անգթութեան եւ փութած անփանելի նեղութեանց գիտակից, սիրով ապաստան կու փային այդ փախստական զինուորներուն: Այդ օրերուն, երպնկացի Էպաճի Մուհամմէտ Էֆենտին Գանլը Թաշ կու գայ ութը ձիատր կառքերով: Կը պարզուի, թէ ռուսերը Կարինը գրաւած էին եւ Երպնկայի թուրքերը գաղթելու կը պարտաւորուէին: Այս լուրը որքան շմեցուցեր էր թուրքերը, նոյնքան ուրախութիւն եւ հրճուանք պարգեւած էր Գրիգորի մթագնած հոգւոյն:

Այս լուրերուն հետեւանքով, Գրիգորի աչքերը դէպի արեւելք կը սեւեռուին: Ան անհամբեր կը սպասէ գարնան: Երբ կու գայ գարունը, Գրիգոր մօտակայ յունական Գուլուլուք գիտը կ'երթայ քեհեայ Սափային հետ րեսակցելու համար: Ան կ'իմանայ, որ թուրք փախստական զինուորներ փնտրելու պարտուակով թուրք ոստիկաններ գիտը կրակի փութած էին, այրեր, կիներ եւ քեհեայ Սափան գանակոծած ու չարչարած էին: Անոնք մեկնած էին Գրիգորի հասնելէն ժամ մը առաջ՝ իրենց հետ դրամական եւ այլ աւար փանելով: Գրիգոր իր յուսարու լուրերով կ'ուրախացնէ ահաբեկուած յոյն Սափան եւ անոր փրկինը ու վերջապէս անոնց կը յայտնէ իր հայ ըլլալը:

Գրիգոր երբ նոր հասած էր Գանլը Թաշ գիտը եւ Ջէնալ օղլու

Խալիլի ներկայացած իբր թուրք *մուհաճիր*, ըսած էր որ ինք կարաւանին մէջ քոյր մը ունէր: Ծերուկ Խալիլը միշտ իրմէ պահանջած էր քոյրը իրենց մօտ բերել: Գրիգոր այս սուրը խօսած էր պարզապէս իր թուրք *մուհաճիր* ըլլալու կեղծիքը ամրապնդելու նպատակով: Երբ ծերուկը չի հրաժարիր Գրիգորի քոյրը պահանջելէ, Գրիգոր կը խոստանայ երթալ եւ բերել այդ երեւակայածին քոյրը: Քանի մը օր բացակայելէ յետոյ, ան կը վերադառնայ եւ կը յայտնէ ծերուկին, որ քոյրը մահացած էր: Ան կ'իմանայ գիւղին մէջ գտնուող սսեցի (Անդրէասի գիւղերէն) հայ տղուն՝ «Օսման»ի հրացանապարկ ըլլալը: Արդարեւ, թուրք ոստիկան մը սսեցի տղուն ապաստանած տունը գալով, կը պահանջէ պայն իրեն յանձնել: Երբ անոր ծերուկ հօրուն (որդեգորդը) եւ նոյնինքն տղան կ'ընդդիմանան, ոստիկանը վերջինս տեղնուրեղը կը սպաննէ՝ հայ ըլլալուն համար:

Երբ ռուսական բանակին մօտենալը կը տարաձայնուէր եւ շարան-շարան թուրք գաղթականներ կ'անցնէին գիւղէն, Գանլը Թաշը 1916ի Մայիսին ամբողջ գիւղով ճամբայ կ'իյնար դէպի Մեքաստիա: Կէրճանիս քաղաքն ալ իր բոլոր գիւղերով խուճապահար կը փախչէր:

Գրիգոր այժմ իբր իսկական *մուհաճիր*, իր տիրոջ եւ անոր գերդաստանին հետ չորս օրէն Մեքաստիա կը հասնի: Գրիգորը մտաւոր էր, թէ ինչպէ՞ս իր իսկական ինքնութիւնը պիտի ծածկէր: Թուրք ոստիկանները պիտոտրական տարիքի մէջ եղողները կը ձերբակալէին եւ ճակատ կը դրկէին: Մեքաստիան Գրիգորի համար ապահով վայր մը չէր: Սակայն, անոր համար փրկութեան մէկ միջոց կը մնար՝ Զէյնալ օղլու Խալիլի թոռնուհիին՝ Ֆէքրիէի հետ նշանուիլը: Երկար մտածելէ ետք, Գրիգոր կը յօժարի այս նշանտութին: Խումբը Մեքաստիայէն անցնելով Ագտաղ Մարտէն կը հասնի երեք շաբաթ ետք: Գրիգոր հոն կ'իմանայ հայ ասպատակներու խումբի մը գոյութեան մասին: Այս խումբը Սամուիլ *Չաւուշ* անունով հերոսի մը առաջնորդութեան տակ Չաթ կոչուած գիւղի լեռներուն մէջ թուրքերուն դէմ կը կռուէր: Սամուիլ *Չաւուշ* այդ շրջանի թուրք պատասխանատուներուն սարսափը դարձած էր: Սակայն, Գրիգորի խումբը հոն միայն մէկ օր կը մնայ եւ Գարամաղարա տուր թրքական գիւղը կ'երթայ: Թրքական կառավարութիւնը *մուհաճիր*ները յատուկ կերպով թրքական գիւղերու մէջ կը տեղատրէր, որպէսզի դժգոհ մնալով՝ վերադառնան իրենց տեղերը, որոնք ռուսերու կողմէ չէին գրաւուած: Այդ ժա-

մանակ, Գրիգոր իբր փերեպակ գիտերն ու քաղաքները կը շրջէր: Երկու ամառան մէջ ան կ'այցելէ Զիլէ, Եոզկափ եւ բազմաթիւ ուրիշ վայրեր:

Անգարայի շրջանին մէջ եւս *մոսհաճիք*ները կը վխտային: Անոնք ինքզինքնին պատերապմի պոռներ կը նկատէին, բայց կառավարութիւնը համապատասխան վերաբերմունք չուց չէր տար անոնց հանդէպ: Ուստի, անոնք տեղացի թուրքերը կ'ապրէին, իսկ տեղացիներն ալ՝ վառնէին: Անոնցմէ շատերը գողութիւնը եւ աւազակութիւնը իրենց արհեստն ըրած էին: Տեղացիները հապար անգամ կը նախընտրէին *կեափուր* հայուն ներկայութիւնը, քան աւազակաբարոյ այդ թուրք *մոսհաճիք*ներուն դրացնութիւնը: Մանաւանդ երբ 1917ի գարնան սովը կը փրիէ, *մոսհաճիք*ները, որոնք արդէն աւազակ դարձած էին, շատ մեծ նեղութիւններ կը պատճառեն տեղացիներուն: Վերջիններս այդ *մոսհաճիք*ներուն երեսին կը թքնէին եւ կը պոռային, որ հայոյ մը կեղտն անգամ չեն արժեր:

Գրիգոր Պաղտիկեանի խումբը Գարամաղարա գիտէն կը փոխադրուի Գարա Փունար գիտը, որ երեսուն տնտուր պուր թրքաբնակ գիտ մըն էր: Գիտին ամենէն հարուստ կիներ՝ Էշէ Խաթունը տեղ տուած էր այս խումբին: Գրիգոր այդ գիտին մէջ հայ կին մը կը տեսնէ: Անոնք իրարու կը պարպեն իրենց տառապանքները եւ յուսումը: Տիկինը՝ Սողոմէն թերպիլիցի էր եւ գիտին *մոխթար*ին պաշտպանութեան տակ կ'ապրէր: Կինը Ովսաննա անունով տասը տարեկան աղջիկ մը ունէր: Սողոմէն *մոխթար*ին տան գործերը կ'ընէր: Ազգաղ Մափէն քաղաքին մէջ ուրիշ հայ խլեակներ ալ կային:

Գրիգոր իր էջը ուրեստեղէնով (իտ, պլոտ, բրինձ, ալիւր, եւայլն) բեռնակով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Ազգաղ Մափէն: Տասը ժամ ճամբորդութենէ ետք ան կը հասնի քաղաք եւ հայ խլեակները կը գտնէ: Հոն էին տիկին Սանկիւլ հանըմը, անոր դուստրը, բժիշկ Գարամանեանի աղջիկը՝ Աղանին եւ ուրիշներ: Բժիշկ Գարամանեան սպաննուած էր: Աղանիի եղբայրը՝ Լուրֆիկը Պոլիս կը գտնուէր:

Յաջորդ առտու Գրիգորը վերադարձի ճամբան կը բռնէ:

Գարա Փունարի մէջ Գրիգոր կը ճանչնար *մոսհաճիք*ներէն քանի մը անձեր, որոնք աւազակութեամբ կը պրաղէին: Օր մըն ալ, երբ այս անձերէն քանի մը հոգի կը ձերբակալուին, Գրիգոր եւս անոնց հետ կը ձերբակալուի եւ բանտ կը նետուի: Թուրքերը

պայն Բէյիկ գիւղի բանտը կը տանին: Անմեղ ըլլալով՝ Գրիգոր 13րդ օրը ապար կ'արձակուի: Բանտին մէջ ան յոյներու ծանօթացած էր: Խալիլ աղան եւ անոր հարսը՝ Իմմահանը շար ճիգ թափած էին Գրիգորը բանտէն ապարելու համար:

Գրիգորի յոյն բարեկամները բանտին մէջ իրեն կարգ մը յանձնարարութիւններ տուած էին: Ուստի ան դէպի յունական Սպարու Ռահման գիւղը կ'ուղղուի: Գրիգոր ուղղակի կ'երթայ Լիզոր անունով յոյնին տունը: Վերջինիս եղբայրը՝ Լապար բանտարկուած էր: Գրիգոր Լիզորի կը յայտնէ, որ պէտք է գիւղին մէջ ապդեցիկ մարդիկ տեսնէ իր եղբայրը բանտէն ապարելու համար: Լապար թելադրած էր տեսնել Սամուիլ Չաւուշը, որ հայ ապարակներուն մեծատուն էր:

1917ի գարնան, Թուրքիոյ բոլոր կողմերը կադարեալ սով կը տիրէ: Տեղացիները մեծ քանակութեամբ արջառ կորսնցուցած էին: Պահեստի ամէն արմտիք սպառած էր: Կիներէն շարերը մերկ էին եւ դուրս չէին կրնար գալ տուներէն: Գայեր էր հայ ժողովուրդը եւ անոր հետ՝ ~~պէրէքթը~~ (օրհնութիւն). այս էր անօրինակ նեղութիւններուն համար թուրք ժողովուրդին խոստովանութիւնը: Ան ամէն բանին պակասը սիրով կը վերագրէր հայոց պակասին. հայոց տեղահանումով ու արքայրով՝ երկիրը տրուած էր ձեռներէյ եւ ստեղծագործող ոյժէն:

Տիկին Սողոմէի դրացի թուրքը՝ Սպարուլան, - Կոր թաղին մէջ «Զիպիտի Սպարուլա» կը կոչէին, - Սողոմէի բացակայութեան մտած էր անոր սենեակը եւ փորձած էր Ովսաննան բռնաբարել: Ուրիշ դրացի մը՝ ծերուկ Սալեհը կը միջամտէ եւ աղջիկը կ'ապարէ: Կարճ ժամանակ ետք Սպարուլայ պարիժը Սպարուլային վրայ կ'իյնայ եւ ան կը սպաննուի ուրիշ թուրքի մը կողմէ:

Գրիգոր Պաղտիկեան իր խումբին հետ Տէրէ Ֆախըը գիւղը կը փոխադրուի: Ան տիկին Սողոմէէն եւ Ովսաննայէն կը բաժնուի:

1918ի գարնան լուրեր կը տարածուին, թէ ռուսերը կը նահանջեն: Թրքական կառավարութիւնը հրահանգած էր *մուհաճի*ներուն իրենց տեղերը վերադառնալ: Գանլոթաշչիներն ալ, այդ շարքին՝ Զէնալ օղլու Խալիլի գերդաստանը եւ Գրիգորը, պէտք է վերադառնային իրենց գիւղը: Գրիգորը երկմտանքի մէջ էր: Վերադառնալ, թէ՛ ճամբան ուրիշ տեղ շարունակել առանձին: Ան պարտաւորուած չէր զգար *մուհաճի*ներուն հետ վերադառնալու:

Գրիգոր կ'որոշէ դէպի Անգարա ուղղուիլ: Կ'անցնի Ագուաղ Մա-

տէն քաղաքէն եւ Տէնէք Մաւտէն քաղաքը կը հասնի: Ախօրին երբ կերակուր ուրելու նպատակով ճաշարան մը կը մտնէ, հոն ճաշարանապետի տիկին Պործակեանի կը հանդիպի: Վերջինս իրեն բարեկամ աստուծոյ թոյլ տալով մը հովանաւորութեան տակ մնացեր էր իր տան մէջ եւ քանի մը մնացորդ հայեր կը պահէր այդ աշխատանքով: Պործակեան շատ կ'աղաչէ Գրիգորի, որ իրենց հետ մնայ եւ անորոշութեան մէջ չնետուի: Սակայն Գրիգոր կ'ուզէ շարունակել իր ճամբան դէպի Անգարա:

Անգարայի մէջ Գրիգոր երկու հայ պատանիներու եւ անոնցմէ մէկուն մօրը՝ տիկին Երամեանի կը հանդիպի: Երամեան վայն իր տունը կը հրաւիրէ: Գրիգոր քանի մը ժամ անոր հետ կը խօսակցի: Դուրս գալով տունէն, ան պարտէզի մը մէջ թուրք կին մը կը տեսնէ: Գրիգոր անոր կը յայտնէ իր անգործ ըլլալը: Թրքուհին անոր գործ կը կարգադրէ իր հարուստ խնամիքին մօտ: Գրիգոր քաղաքէն հեռու այգիի մը մէջ պիտի աշխատէր: Այսպիսով ան մարդոցմէ եւ աշքերէն հեռու կ'ըլլար:

Գրիգորի նոր աղան հարուստ եւ փորձառու մարդ մըն էր: Գրիգոր արդէն այգիին մէջ է եւ կ'աշխատի: Գործին մէջ Սթարի անունով յոյն պատանի մըն ալ կար: Սթարի անունը այրի մայր մը, որ Անգարա կը մնար: Այս պատանին Գրիգորի շատ օգտակար կ'ըլլայ տեղեկութիւններ տալու մէջ:

Այգին կը գտնուէր պտղաբեր պարտէզներով հարուստ շրջանի մը մէջ, որ Սուլ Ֆասլը կը կոչուէր: Շատ հաճելի գործ մըն էր երկու այգիներու պահապան ըլլալը: Գրիգորի աղան՝ Մուհամմէտ Էֆենտին պետական հացի բաշխման պատասխանատու էր: Ուստի Գրիգոր հնարաւորութիւն ունէր բաւարար հաց եւ ուրեստ տեղէն ստանալու՝ օգնելու համար տիկին Երամեանին: Իրօք, ան իր գործին սկսելէն քանի մը օր ետք երբ Անգարա կ'երթայ, այգիին ու պտղատուանին բարիքներէն եւ պետական հացէն խոշոր ծրար մը տիկին Երամեանի տունը կը տանի: Անկէ ետք այլեւս սովորական կը դառնան այդ այցելութիւնները՝ հետզհետէ ատելի մեծոքող ծրարներով:

Քանի մը շաբաթ ետք, Գրիգոր մալարիայով կը հիւանդանայ եւ սաստիկ ջերմութիւն մը կը տիրէ անոր: Այդ ջերմութենէն բռնուած օրերուն Գրիգոր պարտէզին դիմացը կը տեսնէ ռուս գերիներ, որոնք կ'աշխատէին: Ան չի վրանար անոնց բաւականաչափ պտուղ հայթայթել: Գրիգոր այդ գերիներուն մէջ հայու մը կը հանդիպի, սակայն առիթը չ'ունենար անոր հետ երկար զրոյցելու:

1918ի աշնան Թուրքիա պարտուած էր: Մուհամմէտ էֆենտիի փետսան՝ Մուսթաֆա Թուրքիոյ պարտութեան լուրը Գրիգորի կը յայտնէ: Ջինադադարը կնքուած էր, սակայն բովանդակ հայ աշխարհը կործանած էր եւ հայ ժողովուրդը՝ ցիրուցան եղած:

Շուրտվ մեծ թիւով հայեր երեսան կու գան: Քանի մը կարետր անձեր դիմում կը կապարեն կուսակալին, խնդրելով որ մօտակայ Կարմիր վանքը պարպուելով իրենց յանձնուի՝ առաջին պապարագը հոն կապարելու համար: Լուրերը յոյժ ուրախացուցիչ եւ քաջալերական էին: Գրիգոր կ'առաջարկէ պապարագի օրուան դպրապետը ըլլալ: Վերապրող հայ քահանայ մըն ալ գտնուած էր արդէն:

Յաջորդող Կիրակի օր, պապարագը տեղի կ'ունենայ: Պապարագէն ետք, գերեզմանատան մէջ հոգեհանգստեան պաշտօն կը մատուցուի:

Ջինադադարը պաշտօնական ըլլալով, ամէն մարդ ապար էր իր ուրած տեղը երթալու:

Երեկոյ մը, Գրիգոր յարմար առիթով մը Մուսթաֆային իր հայ ըլլալը կը յայտնէ: Մուսթաֆա լայնասրտօրէն կ'ընդունի այս յայտնութիւնը եւ կը խրապէ Գրիգորը այս փաստը Մուհամմէտ էֆենտիին եւ անոր որդոյն չյայտնել: Ան Գրիգորին կը խոստանայ իր կարելին ընել զայն Պոլիս հասցընելու համար: Մուսթաֆա էֆենտի Գրիգորի համար պինտորի հագուստ մը կը ճարէ եւ այդպէս ապահով Պոլիս կ'ուղարկէ: Շոգեկառքին մէջ Գրիգոր երեք հայ պինտորներու կը հանդիպի: Անոնք Գրիգորի օգտակար կը դառնան: Վերջապէս, Հայտար Փաշայի հոչակատր կայարանը կը հասնին:

Գրիգոր ապար էր այլեւս:

**Օսնիկ Փանիկեան, «Մահից Ղէպի Կեանք», «Հա-
յաստան» հրատարակչութիւն, Երեւան, 1965, մի-
ջակ չափի 336 էջ:**

Օսնիկ Փանիկեան ծնած է Մալ-
կարա, որ Պոլիսէն արեւմուտք՝
Թուրքիոյ եւրոպական մասին մէջ
գիտաքաղաք մըն է: Մալկարայի
բնակչութիւնը հայերէ, յոյներէ եւ
թուրքերէ կը բաղկանար: Հայերը
գիտաքաղաքի արեւելեան մասին
մէջ կը բնակէին, յոյները՝ հիւսիս-
արեւմտեան, իսկ թուրքերը՝ հարա-
արեւմտեան: Հայերը Մալկարայի
10,000 հոգի բնակչութենէն 4,000ը
կը կապմէին՝ 800 ընտանիքներով:
Քանի մը հարիւր տարի առաջ
անոնք 10-12 ընտանիքով հասած
էին Մալկարա եւ բազմացած այդ-
տեղ՝ քիչ մը խաղաղ կեանք եւ ապ-
րուստի տարրական պայմաններ գտնել՝ ելոք: Անոնք Սբ. Թորոս
եկեղեցին կառուցած էին, տղոց համար «Մամիկոնեան» երկար-
կանի դպրոցը, իսկ աղջկանց համար՝ «Հոփսիմեան» ուսումնա-
րանը շինած էին: Մալկարայի մէջ կար նաեւ գրադարան-ակումբ
մը, որ «Թանգարան» կը կոչուէր:

Հեղինակը իր ծննդավայր գիտաքաղաքին՝ Մալկարայի այդ
օրերու կեանքէն առօրեայ դրուագներ վերլիշելով կը պատմէ:
Օսնիկի հօր իսկական անունը Ստեփան էր, բայց «Մամիկոն-
եան» վարժարանի պէթոնցի ուսուցիչ ըլլալէն ետք Ստեփանի անունը
կոչած էր: Այս ապագա էր ուսուցիչը աշակերտներուն աստուածաշնչական
անունները հայկական ապգային անուններու կը փոխէր: Արա-
մայիսը արադձագործ էր: Ան մեղուաբծութեամբ ալ կը զբաղէր:
Օսնիկ Փանիկեանի մայրը՝ Աննիկը տնտեսային էր: Օսնիկ իրմէ
երեք տարի փոքր քոյր մը ունէր՝ Հոփսիմէ անունով, իսկ քրոջ
մէն երեք տարի փոքր եղբայր մը՝ Մուշէ անունով:

Օսնիկ դեռ մանուկ էր երբ Պաքստեան պատերազմը կը
սկսի: Այդ օրերուն, անորոշ կացութիւն մը կը տիրէ գիտաքաղա-

քին մէջ: Մալկարայի հայերը կը պինտին հաւանական վրանգներուն դէմ: Անոնք լսած էին, որ թուրքերը եթէ սպիպուէին Մալկարան Պուլկարիոյ յանձնել, նախքան յանձնելը տեղւոյն հայերը պիտի ջարդէին: Մալկարայի պինտած հայոց մէջ էին Օննիկ Փանիկեանի հայրը՝ Արամայիս (Սրտեփան) Փանիկեանը, դպրոցին տնօրէնը՝ Յակոբ Օշականը, բանաստեղծ Արտաշէս Յարութիւնեանը, անոր եղբայրը՝ գրող Վահան Յարութիւնեանը, անոնց հայրը՝ հաճի Արթին աղան եւ ուրիշներ:

Թուրքերը քանի մը անգամ կը փորձեն խուժել հայոց թաղերը, բայց ուժեղ դիմադրութեան կը հանդիպին: Թուրքերը կը փախչին եւ պուլկարացիք Մալկարա կը մտնեն: Հրապանաձգութիւնը կը դադրի:

Այդ գիշեր, Օննիկեանց տունին դուռը յանկարծ ուժգին կերպով կը թակեն: Պուլկարացիներն էին: Հինգ-վեց պուլկար պինտորներ ներս կը մտնեն: Անոնք խմիչք եւ ուրելիք կը պահանջեն: Արամայիսը իսկոյն սեղան դնել կու տայ եւ օղի կը հրամայէ: Այդ պատերապմին հերոս Անդրանիկ պուլկարացիներուն կողքին կը կռուէր իր երեք հարիւր պինտորներով: Ան Պալքանեան պատերապմին մէջ ցոյց կու տայ իր պինտորական բարձր տաղանդը: Անդրանիկի մշակած խորամանկ ռազմախաղին շնորհիւ թրքական գունդերու ընդհանուր հրամանատար Եաւէր փաշան գերի կը բռնուի պուլկարացիներուն կողմէ: Հերոս Անդրանիկ «Ջաջութեան Ոսկի Խաչ» շքանշանով կը պարգևատրուի, իսկ հայկական կամաւորական գունդը գովասանագրի եւ վկայագրի կ'արժանանայ:

Յաջորդ օրը Անդրանիկ Մալկարա կը մտնէ՝ մեծ ոգեւորութիւն յառաջացնելով հայոց մէջ: Բոլոր հայերը Մալկարայի եկեղեցին կը հաւաքուին Անդրանիկը տեսնելու համար: Ան մօտակայքի Խալիվիս յունական գիտի ճամբայէն եկած էր: Մալկարայի մէջ միայն երեք հոգի այս այցելութեան դէմ էր՝ թաղական Սահակը, Չարչիւնց Ջաքարը եւ Միշունեան Յովակիմը: Անոնք կ'ըսէին, թէ Մալկարան Թուրքիա է եւ թէ վաղն ալ Թուրքիա պիտի մնայ: Անոնք Անդրանիկի այս քայլը անխոհեմ կը սեպէին:

Մալկարայի եկեղեցւոյ մէջ Անդրանիկ կը խօսի ժողովուրդին ու կ'ըսէ. «Խօսելէն աւելի գործ պէտք է: Պէտք է ապգովին մտածել լաւ ըլլալու եւ ապագա ապրելու մասին: Հայը պէնք չի սիրեր, ան պէնքէն կը վախնայ: Միշալ բան է այս: Հակադարձակա՞ն սխալ»:

Յաջորդ օրը 20-40 տարեկան մալկարացի այրերը կը պինտ-

րագրեն՝ օգնելու համար պուլկարական բանակին: Պուլկարական բանակին ընդհանուր հրամանատարն էր պորավար Կենովը: Զանի մը սպաններ անոր համար տուն մը կը փնտռեն Մալկարայի մէջ եւ Օննիկ Փանիկեանենց տունը յարմար կը գտնեն: Երեկոյեան՝ պորավարը իրենց մօտ կու գայ հանգստանալու: Երբ ան իր ձեռքերը կը լուայ, Օննիկ անոր կը սպասարկէ: Զօրավար Կենով Արամայիսի հետ մտերիմ բարեկամի մը պէս կը պրուսէր եւ խորհուրդներ կու տար: Ան կը թելադրէ Արամայիսին հեռանալ գիտաքաղաքէն՝ աւելի ապահով ըլլալու համար: Զօրավարը պուլկարական իշխանութեան նամակ մը կը գրէ, որուն մէջ կը խնդրէ ամէն տեսակէտով օգտակար դառնալ Արամայիսին եւ անոր ընտանիքին, որպէսզի Պուլկարիա հաստատուի: Սակայն Արամայիս չ'ուզէր Պուլկարիա երթալ:

Ամիսներ ետք, հարցերը խառնակ վիճակ մը կը ստանան: Պուլկարիա, Մերսիա եւ Յունաստան, որ իրարու հետ դաշնակցելով կոռուած էին Թուրքիոյ դէմ, կը սկսին տարակարծութիւններ ունենալ եւ իրարու դէմ ելլել: Թուրքերը իրենց նահանջող ոյժերը վերակազմակերպելով՝ հակայարձակման կ'անցնին: Պուլկարայիք որ մինչեւ Պոլսոյ շրջակայքը՝ Չաթալճա հասած էին, կը սկսին նահանջել: Թուրքերը Մալկարան վերստին կը գրաւեն:

Հայոց վիճակը ծանր կը դառնայ: Թուրքերը կապողած էին եւ հայոց դէմ վրէժխնդրութեամբ լեցուած: Թուրքերու՝ Մալկարան գրաւած առաջին օրն իսկ քսան հայեր կը սպաննուին: Թուրքերը հայոց խանութները կը կողոպտեն եւ հարիւրաւոր թիօն գրաւուած նաւթ խանութներուն եւ տուներուն վրայ սրսկելով՝ կը հրկիպեն: Հայերը, լքելով իրենց տուները, մօտակայ այգիները կ'ապաստանին: Անոնք այգիներու որթերուն տակ նստած կը դիպէին Մալկարայի մոխրացումը եւ իրենց վախճանին կը սպասէին: Մալկարայի հայ մը՝ Պարեգ Աճէմեան դէպի Ռուսոսթօ կ'ուղղուի օգնութիւն հայցելու համար, սակայն ան ճամբուն վրայ կը նահապակուի:

Գիշերը հովը հրդեհը թրքական թաղամասը կը տանի: Անճարակ եւ անընդունակ թուրքերը *գայմագամ* Բիսան պէլին կը դիմեն՝ կրակը մարելու համար: *Գայմագամը*, իր կարգին, հայոց կը դիմէ: Վարպետ Եղիան կ'ըսէ, թէ հրդեհը թուրքերը սկսած են, ուստի իրենք ալ թող մարեն: Սակայն հայերը երբ կը տեսնեն, որ Բիսան պէլ կրկին կը խնդրէ իրենց օգնութիւնը, խումբ մը երիտասարդներ, մարդկային պգացումներէ դոյրուած, վարպետ

Եղիայի գլխաւորութեամբ կ'երթան եւ կրակը կը մարեն: Բարեբախտաբար, Մալկարայի հայերը վերձ կը մնան կոտորածէ: Ասոր պատճառը այն էր, որ պուլկարացիներուն Մալկարան գրաւած ժամանակ հայ մեծամեծները անոնցմէ խնդրած էին թուրքերուն չդաշիլ, քանի որ հայերը անոնց հետ իբր լաւ դրացիներ կ'ապրէին: Թուրքերու գրաւման ժամանակ յառաջացած հրդեհները թրքական բանակի աւաակաբարոյ պիւնտրները յարուցած էին: Հայոց խիզախ միջամտութիւնը շրջանին մօտ գտնուող Փիշման գիւղին պուլկարացիներն ալ ջարդուելէ կ'ապարտէ:

Հրդեհը լափած էր Մալկարայի շուկան, որուն մեծ մասը հայոց կը պատկանէր: Մոխիր կը դառնայ նաեւ Արամայիսի արհեստանոցին լեցուն ապաղձը՝ ապակիի, ներկի, ծխնիներու եւ կոպանքներու ապրանքներով:

Մակայն չարքաշ եւ անընկճելի մալկարացի հայը շուրտով կը վերականգնէ իր քանդուած տներն ու արհեստանոցները:

Այս խաղաղութիւնը երկար չի տեւեր: Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի: Հայաստանէն հեռու ապրող Մալկարայի մէջ հայութիւնը տեղեակ կը դառնայ հայկական գաւառներուն մէջ կարարուած խժոժութիւններուն: Ամէն կողմ պատերազմական մթնոլորտ էր: 24 Ապրիլ 1915ին թրքական կառավարութիւնը Պոլսոյ եւ գաւառներուն մէջ ապրող հայ մտաւորականները բանտերը կը լեցնէ: Գորդներ, ազգային գործիչներ, խմբագիրներ, հոգեւորականներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ, իրաւաբաններ եւ ճարտարապետներ կը ձերբակալուին:

Իթթիհատ Վէ Թերաքքի կուսակցութիւնը, որ թրքական պետութեան գլուխը անցած էր, օգտուելով պատերազմին ստեղծած պայմաններէն, որոշած էր վերջնական հաշուեյարդարի ենթարկել հայերը: Թալաթ փաշան հայ ժողովուրդի բնաջնջման հարիւրատր ոճրային հրամաններ կը ստորագրէ: Հայոց Աշխարհը մեծ սպանդանոցի կը վերածուի:

Օսնիկ Փանիկեանի հայրը՝ Արամայիս (Մարտիան) կը ձերբակալուի երկու թուրք ոստիկաններու կողմէ: Նոյն օրը 60 մալկարացի հայեր կը ձերբակալուին: Անոնք բոլորն ալ Մալկարայի աղէցիկ եւ ականատր մարդիկ էին:

Յաջորդ առաւօտ տեղահանութիւնը կը սկսի: Օսնիկեանց դրան առջեւ սայլ մը կը կանգնի եւ ընտանեօք վրան կը բարձրանան: Թուրք ոստիկանները չեն թողուր, որ անոնք իրենց հետ նոյնիսկ հայ առնեն: Շատ չանցած, սայլը ճամբայ կ'ելլէ եւ Ռուսոսթոյի

ճամբան կը բռնէ: Բանտարկուած այրերը հոն կը բերեն եւ կարաւանին կը միացնեն: Օննիկի հայրը ընտանիքին կը միանայ: Այդ առաջին օրը շար յուսահատական կը դառնայ Օննիկի ընտանիքին համար: Շար չանցած, տեղատարափ անձրեւ մը կը սկսի: Թուրքերը կարաւանին բռնագաղթեալները դէպի նաւահանգիստ կը տանին եւ երեք առագաստաւաններու մէջ կը տեղաւորեն զանոնք: Բոլորն ալ թրջուած էին: Վրանգատը նաւարկութենէ մը յետոյ, Փանիկեանները բարձած առագաստաւանաւ Պոլիս կը հասնի: Միւս երկու առագաստաւանները չէին կրցած նաւարկել եւ ծովափ վերադարձած էին: Անոնց մէջէն քանի մը ծերեր խեղդուած էին եւ շար իրեր՝ ծովը թափուած:

Գաղթականները կը շարունակեն նաւարկել եւ Բզմիթ գիւղաքաղաքը կը հասնին: Թուրքերը զանոնք Բզմիթի մէջ շոգեկառք նստեցնելով Գոնիա կը դրկեն: Մալկարայէն հեռանալէ տասը օր անցած էր: Անոնք Գոնիայէն Էրեւլիի գաղթակայանը կը հասնին: Հոն ահաւոր պատկեր մը կը պարզուի Օննիկ Փանիկեանի աչքերուն առջեւ. բազմահազար գաղթականներ զանազան գոյնի կերպասներով եւ գորգերով վրաններ լարած էին: Մեփական օճախի տէր եւ ամէն յարմարութիւն վայելած մարդիկ վրաններու տակ պալուսպարած էին: 1915ի Հոկտեմբերի սկիզբն էր: Օննիկենք Էրեւլիի մէջ իր մայրիկին ծնողներուն կը հանդիպին եւ անոնց կը միանան, ինչ որ իրենց շար օգտակար կ'ըլլայ: Էրեւլի տասը օր կը մնան: Օննիկին հայրը՝ Արամայիսը կ'ըսէր. «Հայերը իրարու հետ ապրիլ չեն գիտեր, բայց իրարու հետ մեռնիլ շար լաւ գիտեն...»:

Տասը օր ետք անոնք երկու կառքեր վարձելով կ'ուղղուին դէպի Տարսոն, ուր կը հասնին երկու օրէն: Մէկ գիշեր հոն կը մնան եւ ապա կ'անցնին Օսմանիէ, որ Տարոսեան լեռնաշղթայի ստորոտը անհրապոյր աւան մըն էր: Հոն շար դժուարութիւններու կը հանդիպին: Չեն կրնար հաց ճարել: Զուրն ալ դժուար կը գտնուէր: Երկու օր ետք, ոստիկաններու վոհմակը վրաններուն վրայ կը յարձակի եւ բռնագաղթեալները ճամբայ կը հանէ: Օննիկին հայրը եւ մօրեղբայրը կը յաջողին սայլ մը վարձելով զիրենք ճամբայ հանել: Անոնք Տարոսի գագաթը կը բարձրանան: Գիշերը հոն կ'անցընեն: Յաջորդ օրը, առաւօտեան, գիտով թուրք զինուոր մը Օննիկին մեծ մօր զլխուն կը զարնէ իր ձեռքի գաւազանով: Նոյն օրը երեկոյեան կը հասնին: Հոն ալ նոյն ահաւոր պատկերը կը պարզուի անոնց աչքերուն առջեւ: Բազմահազար գաղ-

թականներու համար տագնապն ու թշուառութիւնը անպակաս էին: Օննիկենք Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէսի հոնկէ անցած ըլլալը կ'իմանան: Իսլահիէի մէջ Օննիկի մօր մեծ հայրը եւ մեծ մայրը կը մահանան: Անոնք այս ընտանիքին առաջին տոհմըն էին:

Շաբաթ մը ետք կարաւանը Գաթմա կը հասնի: Հոսկէ մաս մը արհեստագործ հայեր Յամասկոս կը տանին: Օննիկին խումբը դէպի Հալէպ կը յառաջանայ: Օննիկին հայրը Հալէպի մօտերը իրեն ծանօթ Բէուֆ պէյին կը հանդիպի: Բէուֆ պէյ Մալկարայի նախկին քաղաքապետն էր: Մալկարայի մէջ անմեղ հայ մը անիրաւ թուրքի մը դէմ պաշտպանած ըլլալուն համար, թրքական կառավարութիւնը Բէուֆ պէյը աւանտէն քշած էր՝ Հալէպի մօտերը անոր *գայմագամ*ի պաշտօն տալով: Թէեւ թուրքերուն խաբի պատուիրած էին չօգնել հայոց, բայց Բէուֆ պէյ պատրաստակամութիւն կը յայտնէ եւ Բիլիսի ենթակայ Քըրըզխանի մէջ Արամայիսին համար շինարարական գործ կը ճարէ: Հոն թուրք երեխաներու համար դպրոց մը պիտի կառուցուէր:

Օննիկ իր բազմանդամ ընտանիքին հետ երկու կառքերով Բիլիս կը մեկնի: *Գայմագամ* Բէուֆ արքայութիւն կու տայ Արամայիսին եւ անոր ընտանիքին, որ Բիլիս բնակին: Այս գեղեցիկ կարգադրութիւնը միայն երկու շաբաթ կը տեւէ: Բիլիսի թուրքերը Հալէպի կուսակալին եւ Թալաաթ փաշային բողոքագիր մը կը հեռագրեն *գայմագամ* Բէուֆ պէյին դէմ: Փանիկեանները Բիլիսէն պարտադրաբար պիտի քշուին: Բէուֆ պէյ, անտույմէ չբաժնուած, խորհուրդ կու տայ Արամայիսին մէկ օրով ուշացնել մեկնումը: Ան կը խրափէ միշտ ետ մնալ, որովհետեւ առջեւ լաւ բան չէր սպասուեր:

Փանիկեանները յաջորդ օրը կ'երթան Ապէպ, որու վրանաքաղաքին մէջ անտանելի պայմաններ կը տիրէին: Ամէն կողմ ցեխ, աղտոտութիւն, հիւանդութիւն եւ մահ տարածուած էին: Փանիկեանները երկու ուղի վարձելով Պապ կը մեկնին: Ճամբուն վրայ Օննիկին Զիւմրիթ հօրաքոյրը եւ Յակոբ հօրեղբայրը կը մահանան: Պապի մէջ Փանիկեանները թայ գետնի վրայ յարդ թափելով իրենց վրանը կը լարեն:

Պապի մէջ Օննիկին քոյրը՝ Հոհիսիմէն, մեծ մայրը եւ փոքր եղբայրը՝ Մուշեղը յաջորդաբար կը մահանան: Այսպիսով, Փանիկեանները մէկ շաբթուան մէջ երեք տոհմ կու տան: Արամայիս եւ Օննիկ իրենց ձեռքերով կը թաղեն զանոնք: Զիշ մը անդին,

մեռելաթաղ մարդիկ երբեմն ողջ հիւանդներ ալ կը թաղէին թուրք ոստիկաններուն հրամանով: Պապի մէջ արաբ աւազակներ վարպետ Եղիան կը սպաննեն: Բոլոր իսլամները գիտէին, որ հայ սպաննող ոճրագործը թուրքերը չէին պատժեր: Հայ սպանները մեղք կամ յանցագործութիւն չէր համարուեր: Հեղինակը հոս կը մէջբերէ Թալաաթի ստորագրութեամբ Հալէպի կուսակալութեան ուղղուած նամակ մը.

«Կը լսենք որ շարք մը պաշտօնեաներ Պալերազմական Ալլեան յանձնուած են հայերու հանդէպ խստութիւն եւ հարստահարութիւն կատարած ըլլալով: Այս երեւոյթը որքան ալ ձեւական ըլլայ, այնուամենայնիւ, կրնայ նման պաշտօնեաներու համար ձակութիւնը նուազեցնել: Այս իսկ պատճառով, կը հրամայեմ, որ այս տեսակի քննութիւններու կարիքը չըլլայ: Ստորագրած է ներքին գործոց նախարար՝ Թալաաթ»:

Այս դժբախտներու կարաւաններուն հրեայ հարուստ եւ ընչաքաղց լուծայափոխներ կը հետեւէին Օսմանիէէն: Պապի մէջ այս վաշխառուները աւելի շարքած էին: Անոնք վարդեղէնի գնումով կը պրաղէին, չնչին գիներով գնելով եւ բարձր արժէքով վաճառելով: Այդ հրեայ վաճառականները օրէ օր եւ ժամէ ժամ աւելի եւ աւելի կը հարստանային եւ իրենց նիւթական կարողութիւնը կը բազմապատկէին:

Օսնիկին մայրը ոսկի շղթայով ոսկի սիրտ վարդեղէն մը ունէր, որ եօթը ոսկի գումար կ'արժէր: Կարիքի եւ ստիպողութեան տակ անոնք այդ վարդեղէնը միայն երկու ոսկիով պիտի ծախէին, բայց հրեայ վաշխառուները այդ ալ չէին տար, այլ՝ միայն մէկուկէս ոսկի:

Արեն մը ետք Փանիկեանները դէպի Մեսքէնէ կը քշուին: Համբուն վրայ անոնք մալկարայի գիտուն Օհանը կը տեսնեն թշուառ վիճակի մէջ: Մեսքէնէի մէջ շատ մալկարայիներու կը հանդիպին: Կարճ ժամանակ ետք, կարաւանը Տիպսի կ'երթայ: Հոն ալ սրտաճմլիկ տեսարաններն ու պատահարները անպակաս են: Անկէ կ'անցնին Ապու Հարար: Հոս Օսնիկը կը հանդիպի պատանի Օսնիկ Գրիգորի Շուշանեանին, որ սփիւռքահայ գրականութեան յետպալերազմեան սերունդի ամենէն աւելի յորդուն, յուսալէր, քաղցրառճ բանաստեղծ-գրող Վազգէն Շուշանեանն է: Շուշանեան իր քրոջ հետ որք մնացած էր:

Փանիկեաններուն կարաւանը Ապու Հարարէն Համամ կը մեկնի: Հոն, տարագրեալներուն թիւը շատ պակսած էր: Անոնք խորէ

զապ ոչ մէկ բան կրնան ճարել ուրելու համար, Մալկարայի մէջ բնաւ դդում չուրող Օննիկը Համամի մէջ աղբանային քանի մը կտոր դդումի կտորները մեծ ախորժակով կը լափէ: Այդ գիտին՝ Համամի մէջ հայերը թուրքէն զաւր ուրիշ թշնամի մըն ալ կ'ունենան՝ Էննէվէ ցեղախումբին արաբները: Օննիկ գիտին մէջ իր ընկերոջ հետ ձմեռուկի գողութեան կ'երթայ յաճախ:

Համամի կեանքը ուղղակի դժոխք էր: Հոն իրենց վրայ կարգուած հայ *պէքճիպաշը*ները (պահակ) շաւր դաժան կը վարուէին իրենց հետ: *Պէքճիպաշը* Արթինը իր ազգակիցները կը ծեծէր եւ անոնց վրանները կը քանդէր, որպէսզի անոնք Տէր Զօր երթան, ուր ջարդի ծրագիր մը պիտի գործադրուէր:

Համամի պիստորական պետը՝ 45 տարեկան հարիւրապետ Հասանը ամուսնացած էր Գեղանոյշ անունով 20 տարեկան հայ աղջկայ մը հետ: Վերջինս իրենց տան կահ-կարասին շինել տալու համար Արամայիսը իրենց մօտ կանչել կու տայ: Հարիւրապետ Հասանի օգնութեամբ, Օննիկին հայրը գործիքներ կը ճարէ եւ աշխատանքի կը սկսի: Ուրիշ չորս հայեր անոր հետ միասին կ'աշխատին: Գեղանոյշի նպատակն էր քանի մը հայեր Տէր Զօր դրկելէ ապաւել: Այդ իսկ պարճառաւ, ան չէր աճապարեր իր կահ-կարասին շուրջով վերջացնել: Արամայիս Գեղանոյշի միջոցաւ պատերազմի եւ գաղթականութեան վերաբերեալ լուրեր կը ստանար: Տարագրեալներուն կարաւանները աւելի նուազ թիւերով Համամէն կ'անցնէին եւ Տէր Զօր կ'երթային: Մեծ թիւով հայեր նահապտակուած էին: Միայն Իսլահիէի մէջ 60,000 հայեր թաղուած էին, Ալէքի մէջ՝ 80,000, Պապի մէջ ալ՝ 125,000 հոգի...: Համամի կառավարիչը Տէր Մարտիրոս անունով քահանայի մը մօրուքը ոջլուր տեսնելով, անոր ածիլել կը հրամայէ: Տէր հայրը կը մերժէ: Կառավարիչը քարիւղ թափել կու տայ անոր մօրուքին վրայ եւ կը վառէ: Տէր Մարտիրոս տանջուելով կը նահապտակուի:

Օննիկի եւ անոր մօր ընտանիքներուն ընդհանուրը 24 հոգիէն միայն վեցը ողջ մնացած էին երբ անոնք Համամ հասած էին:

Վերջապէս, Օննիկի վեց հոգիկոց ընտանիքը Համամ կը մնայ: Հոն անոնք Տէր Զօրէն լուրեր կը ստանային: Տէր Զօրի դժոխքէն հրաշքով ապարած մալկարայի Յովհաննէս Զէշեանը կը պապմէ իր ողիսականը:

«Մեզ Տէր Զօրէն անդին Շեւրպարէի մօտերը կը տանին եւ կը կողոպտեն: Թուրքերը ահագին դրամ եւ զարդեղէն կը հաւա-

քեն: Թիչ մը անդին արդէն, թուրքերը կը հրամայեն հայ գաղթականներուն, որ ինչ կայ-չկայ իրենց ձեռքին մէջ եւ շալակին վրայ, գետինը ձգելով յառաջ անցնին: Ժողովուրդը երբ այս կը լսէ, կը գիտակցի, որ վիրենք պիտի ջարդեն, եւ աղեխարշ վայնաստուն մը կը փրթի: Թուրքերը կը սկսին սուրերով, նիզակներով, փապարներով եւ մահակագունդերով ջարդել հայերը: Երբ որեւէ մէկը պաշարման շղթան կտրելով փախուստի կը դիմէր, անոնք հրապանով կը սպաննէին զայն»: Յովհաննէս Զէչիեանը ինքզինքը մահացած ձեւացնելով գետին կը փռուի: Երբ ջարդը իր աւարտին կը հասնի, խոր լռութիւն կը տիրէ: Այն արեւն Յովհաննէս սողալով սպանդի վայրէն քանի մը քիլոմէթր անդին կը յառաջանայ:

Արամայիս արքայութիւն կը ստանայ Ճարապիտու մեկնելու իր վեց հոգինոց ընտանիքով: Ան իրեն հետ հինգ հայեր ալ կը տանի Ճարապիտու: Հայրը Օննիկին մէկ ոսկի կու տայ որպէսզի ան գործի սկսի: Ան պէտք է առուծախով ապրուստ ճարէր:

Պատերապմը վերջ կը գտնէ եւ անգլիացի ու հնդիկ զինուորներ Ճարապիտու կը մտնեն: Օննիկ իր առեւտրոյին մեծ մասը անոնց հետ կ'ընէր: Հակիթ, նարինջ եւ ուրիշ ուրեւտեղէն կը ծախէր անոնց:

Փանիկեանները Հալէպ կ'անցնին: Օննիկ ականադես կ'ըլլայ Հալէպի հայոց ջարդին (խօսքը կը վերաբերի 1919 Փետրուարի վերջին օրերու կոտորածին, որ յայտնի դարձաւ «Ճումաա Պապարի ջարդ» անունով, - խմբ.): Արամայիս կը վիրատորոյի եւ իրենց ծանօթներէն երկու հոգի կը մեռնին:

Արամայիս Հալէպի մէջ որբանոցէ որբանոց կը շրջի մալկարացի որբեր գտնելով զանոնք իրեն հետ Մալկարա տանելու յոյսով:

Փանիկեանները նախ Պոլիս, ապա Ռուսթուք եւ վերջն ալ Մալկարա կը հասնին: Մալկարան ամայացած էր Հայաստանի բոլոր քաղաքներուն ու գիւղերուն պէս: Օննիկ կրկին դպրոց կը յաճախէ եւ յառաջադէմ աշակերտ կը դառնայ գրական նիւթերու մէջ: Ան տակաւին բարձր դասարանի աշակերտ՝ դպրոցին մէջ մինչեւ չորրորդ դասարանի աշակերտութեան հայոց պատմութիւն եւ լեզու կը դաստանդէ:

1919ին սկիզբ առած քեմալական շարժումը օրէ օր կը տարածուէր: Զանի մը տարիներէ ի վեր սմբած եւ պապանձած թուրքերը քաջալերուած եւ գոռոպացած էին: Այդ օրերուն էր ահա, որ Զմիւտ-

նիոյ պարպումը տեղի կ'ունենայ (1922ի Մեպտեմբերին,- խմբ.): Մալկարայի յոյները եւ հայերը ճամբայ կ'ելլեն: Փանիկեան ընտանիքը կրկին կը գաղթէ: Եւրաթ մը ճամբորդելէ ետք անոնք կը հապեն պուլկարական սահմանը եւ Սիվենկրափ (Պուլկարիա) կը հաստատուին:

Փոթորկալի կեանքին թէ՛ մարդկային եւ թէ՛ նիւթական կորուստներն ու տառապանքները քայքայած էին Արամայիսը: Ան չէր կրնար աշխատիլ եւ Օննիկն էր որ ընտանիքին ապրուստը կը հոգար: Ասով հանդերձ, Օննիկ Փանիկեանի առաջին բանաստեղծութիւնը Վատնայի «Հրապդան» թերթին մէջ լոյս կը տեսնէ:

Փանիկեանները Սիվենկրափ աւանէն Խասքովօ քաղաքը կը փոխադրուին:

Շեղինակը գիրքին մնացեալ էջերուն մէջ կը խօսի Պուլկարիոյ իրենց կեանքին, հօր մահուան, իր ուսուցչական ասպարէզին, իրենց հայրենադարձութեան եւ Խորհրդային Հայաստանի մէջ իրենց կեանքին մասին:

Գրիգոր Թաթուլեան, «Անթեղուած Գաղարնիքներ», գրի առաւ եւ խմբագրեց՝ Յարութիւն Մահակեան, տպ. «Արլաս», Պէյրութ, 1967, միջակ չափի 479 էջ:

Հեղինակը գիրքին սկիզբը կը խօսի Հաճնոյ եւ շրջակայքին վրայ իշխող Գոպան օղլուներու բարբարոս տիրապետութեան մասին: Ան մանրամասնօրէն կը նկարագրէ այս տիրապետութեան փլուզումը եւ Բսմայիլ փաշայի գերիշխանութիւնը այս շրջաններուն վրայ: Վերջինիս խռատումով, 1860ականներուն Շար գիւղը կը հիմնուի Հաճընէն եկած բնակիչներով:

1867էն սկսեալ յեղափոխական շարժումը կը սկսի հայոց մէջ: Այս սրբազան շարժումը օսմանեան խալիֆայութեան քունը փախցուցած էր: Յեղափոխութիւնը եւ ըմբոստութիւնը սաղմին մէջ խեղդելու համար, ոստիկաններ եւ լրտեսներ գործի վրայ էին:

Օոյլ, տգէտ, անբարոյ եւ վայրենի թուրքը իր ծանր թաթին տակ առած էր ժողովուրդը ու անխնայօրէն կը շահագործէր զայն: Մինչեւ այս շարժումը, հայը իր բախտին ձգուած էր: Յեղափոխական շարժման առաջին հաւատարմողներէն էր հաճընցի Մարտիրոս Պոյաճեանը, որ քաղաքէ քաղաք եւ գիւղէ գիւղ կը շրջէր: Մօրուք Ժիրայր եւ Վասակունի ծածկանուններու տակ: Ան Շարի մէջ Պեյրոս Թաթուլեանի հետ կը գործակցի եւ ճամբան շարունակելով Էվլէէկ կը հասնի: Մարտիրոս յեղափոխական շարժումը կը ծառայէ: Աւելի ուշ, Մասուն եւ Ետքը Զէյթուն կ'ապստամբին:

1895 Դեկտեմբերին օր մը թուրք խումանը, մօտ 500 հոգի Մուսթաֆա Չաւուշի գլխատրութեամբ կը յարձակի Շարի վրայ Խմբապետ Պեյրոս Թաթուլեանի խումբը անտր դէմ կը կենայ Շարի երկու թաղերուն բնակչութիւնը Պէլէնկ թաղը կը փոխադրուի Կէօպիւփէլիին գլխատրութեամբ: Բոլոր մուրքերուն դիմաւ

պարնէշներ կը կանգնեցոյին: Բախումը կը սկսի եւ շրջակայքը կը փարածոյի: Պէլէնկ թաղը կը պաշարուի եւ շարք փորատր յարձակման կ'ենթարկուի: Թուրքերը հայոց պէնքերուն յանձնումը կը պահանջեն: Հայերը կը մերժեն եւ կը նախընտրեն պէնքն ի ձեռին մեռնիլ: Առիթը անհաւասար է: Թուրք խուժանը միւս երկու պարպուած թաղերը մտնելով կողոպտուի կը սկսի: Թուրքերը խանութները կը թալանեն Հասան Չաուշին գլխատրութեամբ: Այս կողոպտուի ժամանակ ծագած վէճի մը ընթացքին հսկայ շէրքէպ մը Հասան Չաուշին աղիքները դուրս կը թափէ դաշոյնի մէկ հարուածով: Կողոպտուր մինչեւ ուշ գիշեր կը տեսէ:

Թուրքերը Թաթուլեանի շէրքէպ մէկ բարեկամին միջոցաւ կը բանակցին հայոց հետ: Նկատելով կացութեան շարք վրանգատը վիճակը, հայ խմբապետները ժողով կը գումարեն եւ կ'որոշեն դէպի Հաճըն նահանջել: Զիչ երբ ամբողջ Շար գիւղը նահանջի ճամբան կը բռնէ: Դէպի Հաճըն ճամբուն վրայ Շարի կարաւանը Վէօքէշէ գիւղը կը գիշերէ: Հայ հերոսները գիտին շուրջի բլուրներուն վրայ կը հսկեն: Թուրք գիւղացիները դաւադրութիւն մը կը սարքեն այս հերոսներէն Պեյրոս Թաթուլեանը սպաննելու համար: Պեյրոսի կինը՝ Թագուիին երկունքի ցաւերու մէջ էր: Պեյրոս կը յաջողի փախչիլ, իսկ Թագուիի 26 Դեկտեմբեր 1896ին կը ծննդաբերէ այս գիրքին հեղինակը՝ Գրիգոր Թաթուլեանը, որ Աւար կամ Շէկ Առիւծ կ'անուանուի:

Հաճնոյ մուրքին, հաճընցիք եւ Պեյրոս Թաթուլեան կարաւանը կը դիմատրեն: Պեյրոս կը գտնէ իր կինը եւ անոր ձեռքէն նորածին մանչը առնելով՝ վայն մօտակայ ցախերուն մէջ կը նետէ: Թագուիի թոյլ չի տար, որ իրենց զաւակը հոն մնայ: Անմիջապէս ան երկը բերէ իրենց զաւակը: Պեյրոս յուսահատական վիճակի մարնուած էր պարպալէս: Ան Հաճընի մէջ ողբ ու կոծ եւ վայնասուն տեսած էր:

Այդ ձմեռ Շարի գաղթականները Հաճնոյ մէջ կ'անցընեն եւ համբերութեամբ կը սպասեն ճամբաներուն բացման: Յաջորդ Մարտ ամսուան ընթացքին շարցիք կը վերադառնան իրենց գիւղը, որ իրենց տունները կողոպտուած ու քանդուած կը գտնեն:

Առաջին թուրք մարտը որ Շար կ'այցելէ, Տէլի Վէլին անունով մէկն էր: Ան Պեյրոս Թաթուլեանին բարեկամաբար կը յայտնէ կողոպտուած ապրանքներուն տեղը: Պեյրոս իր մօտ կը կանչէ Կէօպքիփիլին եւ Վանլէ Զեհեան, որոնք տրուած տեղեկութիւններուն հիման վրայ մասնատր ցանկ մը կը պատրաստեն, եւ ոստի-

կաններու ընկերակցութեամբ գիտէ գիտ շրջելով, Շարի տուները կողոպտած թուրքերը կը գտնեն ու անոնցմէ ետ կ'առնեն գող-
ցուած ապրանքները: Գտնուած գոյքերը իրենց տէրերուն կը բաժ-
նուին: Շար հետգլիտէն նոր կենդանութիւն կը ստանայ:

Լուրերական աղանդ մը 1890ականներուն Հաճնոյ հիւսիս-ա-
րեւելեան կողմը Թրփէտ կոչուած ձորին մէջ դարձեալ մը բացած
էին: Նոր «համոզուող»ներ գտնելու համար անոնք նիւթական
օգնութիւն կը բաժնեն Շար գիտի ժողովուրդին: 30 ընտանիքներ
ասոնց կը միանան: Հեղինակին մայրը՝ Թագուհի բոռն կերպով
կը դիրքաւորուի այս աղանդին դէմ:

1909ի Զարկուան ժամանակները թուրքերը հայերը ջարդելու
պարտաւորութիւններ կը տեսնեն: Հաճնոյ վարժապետ Յակոբ
Չալեանը անկէ առաջ արդէն գուշակած ըլլալով պապահելիք
դէպքերը, երիտասարդութիւնը խումբերու բաժնած, կը մարսէ:

Շարի բոլոր հայերը Պէլէնկ թաղը կ'ապաստանին: Անոնք
խրամներ կը փորեն եւ պարսկէշներ կը կանգնեն: Յաջորդ օրը
Կիւմիլէ կ'եւ Դուփուլիս դրկուած երկու անձերը՝ Յովսէփ
Օղլուեանը եւ Աբրահամ Պարախեանը կը տեղեկացնեն, թէ
թուրք խումբեր դէպի Շար կ'արշաւէ: Շար շանցած, թուրքերը
Պէլէնկ թաղը կը պաշարեն եւ բնակչութիւններու միջոցաւ հայե-
րէն կը պահանջեն իրենց գէնքերը յանձնել: Ո՞վ կը հաւատար
անոնց մեղրածորան խօսքերուն: Հայերը կը մերժեն յանձնուիլ:
Այս թուրքերը եկած էին Հէօթէշ գիտէն: Յարձակումը ամէն
կողմէն կը սկսի: Գրիգոր Սուլաքեան քիչ ետք իր դիրքէն մէկ
գնդակով կը տապալէ նախկին հապարապետ եւ թուրք խումբին
ղեկավար Ռեհիպը: Անոր հետեւող խումբեր ցիր ու ցան կ'ըլլայ:
Յաջորդ օրը խումբեր Շարի միւս պարպուած թաղերը մտնելով՝
կը կողոպտէ հայոց տները եւ զանոնք կրակի կու տայ:
Երկրորդ յարձակումը Պէլէնկ թաղին վրայ տեղի կ'ունենայ:
Ծերեր, երիտասարդներ, մանուկներ եւ կիներ կը պաշարուին:
Միւսա Քեհեան միտք մը կը յղանայ: Ան իր շուրջը երիտասարդ-
ներ կը հաւաքէ, գէնթոնցիներու տարապնէրով կը ծափուին եւ
ձայն կը բարձրացնեն իբր թէ 500 գէնթոնցիներ օգնութեան եկած
են: Թուրք խումբեր յանկարծակիի կու գայ եւ խուճապահար կը
սկսի նահանջել: Դիրքերուն մէջ եղող հայ մարտական տղաք
բոռն յարձակում մը կը գործեն թուրքերուն վրայ, անոնց հաւա-
րացնելով, որ գէնթոնցիները իրօք իրենց օգնութեան եկած էին:

Շարի կոիւները երկու շաբաթ կը տեսնէ: Ի վերջոյ, Մեքսա-
տիոյ նահանգի Ապիպիա գիտին շէրթէզ տեղակալը սպայ մը
հարիւր պիւտոններով Շար դրկելով, կը սրուէ թուրք խումանը:

Կիլիկիոյ պանապան շրջաններուն մէջ 30,000 հայեր կը նահա-
տակուին այս դէպքերուն ժամանակ:

Օսմանեան խորհրդարանին հաստատած օրէնքով, 1911ին Շա-
րէն 26 երիտասարդներ բանակին մէջ կը պիւտոնագրուին:

1914ին երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը ծագի, ամէն
տեղ բոլոր *մուխթար*ներուն (թաղապետ), բացի հայ *մուխթար*նե-
րէն, կառավարութեան կնիքը կրող մասնատու ծրարներ կը յանձ-
նուին: Զանի մը օր ետք, այդ ծրարները բացուելով կ'իմացուէր
հայերը բնաջնջելու թուրքերուն գաղտնի ծրագիրը:

Ա. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան վերին ղեկավարութիւնը նա-
խատեսած էր թուրք եւ գերման պինակցութեան ապագայ ահռելի
հետեւանքները: Թուրք Իթիլաֆ Կուսակցութեան պարագլուխնե-
րուն հետ խորհրդակցելէ ետք, հնչակեանները Քէօսթէնճէի նշա-
նատր պարգամատրական համագումարը կը կազմակերպեն, ուր
օսմանեան դահլիճը ահաբեկելու որոշում կ'առնուի: Բսան հնչակ-
եան ահաբեկիչներ Պոլսոյ մէջ Փարամպի գլխատրութեամբ կը
պարտաստուին այս գործին: Սակայն դաւաճան եւ մարտիչ Արշա-
լիր Եասեան կը յաջողի այս գործը ձախողցնել:

Շարի մօտերը Պոնտուրդ կոչուած օգափոխութեան վայրին մէջ
հայդուկապետ Բարսեղ Գըլպըրքեան աղային խումբը կը բանա-
կէր: Թրքական բանակի պիւտոններ, մօտ 400 հոգի, Սիմէտ պէ-
կի գլխատրութեամբ, յանկարծ կը շրջապատեն պանոնք: Հոն քա-
ռասուն հայ երիտասարդներ կը ձերբակալուին: Այդ միջոցին, շրջա-
պատող ոյժերուն ղեկավարները կը հիւրասիրուէին հայոց կողմէ:
Մեղանին սպասարկողներուն մէջ այս գիրքին հեղինակը՝ պարա-
նի Աւարն ալ կը գտնուէր: Ձերբակալուածները Արանա կը տար-
ուին ու կը գնդակահարուին: Զանի մը օր ետք լուր կը հասնի, թէ
Թոմարպայի մէջ Մեծն Մուրադն ալ ձերբակալուած էր:

Հնչակեան քսան կախադաններու բօքը ծայր աստիճան յու-
սալքած էր ժողովուրդը: Ամէն օր չարագուշակ լուրեր կը շրջէին:

1915ի գարնան, Ապրիլ ամսուն, ջարդերու, կողոպուտներու եւ
կոիւներու լուրեր կը հասնին Ջէթունէն: Սահակ Կաթողիկոսի
մէկ ձախատր հրահանգով՝ պէթունցի իշխաններ ու աղաներ,
բացի Նապարէթ Չաուշէն, անձնապարտ կ'ըլլան: Սակայն նենգ
խաբէութեամբ մը Նապարէթ Չաուշն ալ իր որդիներով կը ձեր-

բակալուի: Ան Մարաշի բանպը կը տարուի: Անոր հերոսախումբը Մբ. Աստուածածնայ վանքը կ'ապաստանի եւ կ'որոշէ դիմադրել: Ալի Վայտարի հրամանատարած թրքական զօրքը կը պաշարէ վանքը: Անհաւասար կռիւներ տեղի կ'ունենան: Վայ հերոսները այդ օրը 300 թուրք սինտուր կը սպաննեն եւ գիշերտուան մութէն օգտուելով՝ լեռները կ'ապաստանին:

Վերթը կու գայ Շար գիւղին: Թուրք սինտուրներ շրջակայ բլուրներուն վրայ դիրքեր կը գրաւեն: Թուրք հրամանատարը գիւղ մտնելով, մեծ պատիւներով կը հիւրասիրուի: Ան փոխանակ անմիջապէս տեղահան ընելու Շարի բնակչութիւնը, անոնց մէկ շաբաթ ժամանակ կու տայ պատրաստուելու համար:

5 Յունիս 1915ին Շարի հայութիւնը կը բռնագաղթուի: 150 թուրք ոստիկաններու հսկողութեան տակ, անոնք ճամբայ կ'ելլեն Վաճընի ուղղութեամբ: Առաջին գիշերը Պոնտուրդ լեռան ստորոտը կ'անցնեն: Սանդուրի դաւաճան տղան՝ Արամը, որ Վաճընը թուրքերուն մատնած էր, հոն կու գայ թուրք սինտուրներով եւ կ'անարգէ Շարի հայերը: Ան կը ստիպէ Շարի գաղթական հայերը գիշերով կրկին ճամբայ ելլել: Կարաւանը վեց ժամ անդադար կը քալէ հայաբնակ ըմբիշ Մեհմէտ անունով սինտուրականին գլխատրութեամբ: Ան կարաւանը դժուար ճամբաներէ կ'առաջնորդէ եւ մեծ նեղութիւն կը պատճառէ գաղթականներուն: Կարաւանը մինչեւ Կարս Պապար կը հասնի՝ տարիքոյ շատ մարդիկ եւ կիներ ճամբան կը մնան: Այս քաղաքին հայերը, մօտ 1,500 հոգի, 1909ին Ճին Թորոսի (Թորոս Տարտաղանեան, հաճընցի) ղեկավարութեամբ Միս հասած էին ապահով կերպով: (Հոս հեղինակը չի յիշեր, որ Կարս Պապարի հայութիւնը Ճին Թորոսի ղեկավարութեամբ եկեղեցիին մէջ ապաստանելով երկու շաբաթ դիմադրած էր թուրքերուն):

Շարցիներուն կարաւանը Կարս Պապարէն կը հասնի Օսմանիէ, ուր ուրիշ շրջաններէ 60,000 հայ գաղթականներ հասած էին արդէն, դժոխային պայմաններու տակ:

Տասը օր եւս քալելով, շարցիները կը հասնին Վալէպ եւ Ճեմիլի թաղը կը հաստատուին: Հոն ուրիշ տարագրեալներ ալ կու գան: Այրեր գրեթէ չէին մնացած, իսկ մանուկներէն շատերը առեւանգուած էին: Ամիս մը ետք, 25 շարցի ընտանիքներ Պապ եւ ապա Այիշէ գիւղը կը տարագրուին: Հոն դաւաճան Արամ Սանդրեանը կրկին գործի վրայ էր: Շարցի 25 ընտանիքները հինգական խումբերու բաժնելով՝ արաբական գիւղերը կը սրտեն:

Աւշար (Գրիգոր Թաթուլեան) արաբական գիւղերը գաւորոյ խումբին մէջ կ'իյնայ իր ընտանիքով: Ճամբորդութեան ընթացքին արաբ ռաբիկան մը անբարոյ վարմունք կ'ունենայ պատանի Աւշարին հանդէպ: Աւշար անոր լաւ դաս մը կու տայ. պայն ձիէն վար իջեցնելով, անոր կոկորդը ուժգնօրէն կը սեղմէ, բայց ողջ կը թողու: Վերջապէս, Աւշար իր ընտանիքին հետ Մադարա կը հասնի եւ ախոռի մը մէջ կ'ապաստանին: Շրջակայ գիւղերը ապաստանած շարցիներ այցելութեան կու գան անոնց եւ արաբներու բարեպաշտութիւնն ու իրենց մատուցած օգնութիւնը կը գովեն:

Միջանկեալ յիշենք, որ Աւշար Արանայի մէջ ծանօթացած էր վէթունցի քաջերու հետ եւ ականաւրես եղած անոնց վրիժառական մէկ արարքին: Այդ օրէն ի վեր, կը ծագի Աւշարի հոգիին մէջ վրիժառու դառնալու բռն մղում մը եւս:

Ամէն կողմէ հարիւր հազարաւոր հայ քարազրեալներ Հալէպ կը հասնէին: Հալէպէն անդին կարաւանները կը քալէին դէպի Տէր Զօր: Այս ճամբուն վրայ Պապի, Մեսքէնէի, Տիպսիի, Պէճէնի, Համամի, Ռաքքայի, Սապքայի, Թիպսիի եւ այլ վայրերու մէջ գաղթականներ հաստատուած էին: Անոնց մէջ, թուրքերը գաղթականներէն գիշերապահներ կ'ընտրէին: Կարգ մը աննկարագիր հայեր գիշերապահի կամ չաւուշի այս պաշտօնը ձեռք ձգելու համար ամէն տեսակ անբարոյ միջոցներու կը դիմէին: Անոնք իրենց ապգակիցներուն վրայ կը բռնանային:

Աւշար եւ Օհան Գայեան, իրենց ունեցած քանի մը բեռնաւարտ կենդանիներով, գաղթականները մէկ կայանէն միւսը փոխադրելու դժուարին գործով կը պառչին: Աւշարը Պապէն Պէճէն քանոյ ճամբուն վրայ կը հանդիպի Պարտիպակէն Տէր Մեսրոպ քահանային եւ անոր աղջկան: Ջանոնք շար խղճալի վիճակի մէջ տեսնելով՝ Աւշար օգնութեան ձեռք կ'երկարէ անոնց: Ան քահանային դստեր՝ Աղանիին կը համակրի եւ կը խոստանայ պաշտպանել պայն, մանաւանդ քահանայ հօր մահուընէ ետք: Շար չանցած սակայն, 16-ամեայ Աղանին ալ չդիմանալով խեղճուկրակ պայմաններուն եւ հիւանդութեան, կը մահանայ: Աւշար Աղանիի գերեզմանին վրայ կ'ուխտէ այս թշուառութեան եւ ողբերգութեան պատճառ դարձող թուրքէն իր վրէժը լուծել:

Ուշացած կարաւաններ Հալէպ կը հասնէին: Հալէպէն անդին Պապ, Ռաս-ու-Այն եւ ուրիշ վայրեր քարտուելով՝ դէպի Տէր Զօր եւ Մուսուլ կը քշուէին: Անոնց մէջ էին գմիտնիացի հարուստ

հայեր, որոնք Ռաքթայի մէջ չէրքէսներէ կը կողոպտուին եւ կը մորթուին: Հաճընցի քառասուն ջորեպաններ համաքաղաքացի երեսելիներու հետ Մեաքէնէ կը հասնին: Աւշարը Կանոնք ապահով ճամբաներէ դէպի Պապ կ'առաջնորդէ: Հրահանգ կու գայ, որ այս ջորեպանները եւ Աւշարը Տէր Զօր քշուին: Երբ կը հասնին Տէր Զօր, Աւշար կ'իմանայ, որ Կիրենք աւազակ չէքէսներու ձեռքը պիտի յանձնեն: Ան հնարամտութեամբ թուրք յիսնապետը կաշառելով, եօթը ընկերներով կը վերադառնայ Պապ՝ իր հարապատերուն մօտ: Աւշար եւ ընկերները երբ Պապ կը հասնին, հաճընցի հայրենակիցները շարք թշուառ վիճակի մէջ կը գտնեն:

Աւշար երկար ապրեն իր ընկերներուն հետ Մեաքէնէ կը մնար: Օր մըն ալ ան իր ծնողքը Կեսնելու համար դէպի Մաղարա կ'ուղղուի: Ճամբուն վրայ Պէճէն կը հանդիպի եւ հոն կը ձերբակալուի: Զինուորականը՝ Աւշարը գանակոծելու հրահանգ տուած Հասան պէկը, հայ հոմանոսի մը ունէր: Վերջինս Աւշարը կ'ապաւորէ բանտէն եւ անոր ծնողքը Պէճէն բերել կու տայ: Անոնք ժամանակ մը Պէճէն կը մնան եւ ապա կ'անցնին Այըլս կոչուած գաղթակայանը, ուր ուրիշ շարքիներ ալ կային:

Մեաքէնէ, Տիպսի, Այըլս, Ապու Հարար եւ Համամ, Հալէպէն Ռաքթա գալող ճամբուն վրայ հայ գաղթականներու կայաններ էին: Համամի մէջ 100,000 հայ գաղթականներ վրաններու մէջ կայք հաստատուած էին: Հսկողութիւնը յանձնուած էր թուրք սպայ Օմար էֆենտիին, որ օժտուած էր 25 պիստոլներով: Համամի հայ պահակներէն աւաքապարցի Արսէնը եւ Արթինը մեծ վստահութիւն ներշնչած էին Օմար էֆենտիին: Արսէնի կինը՝ Վարդանոյշը անոր հոմանոսին էր: Հայ պահակները եւ շատուշները եպերելի եւ քսմանելի ոճիւրներ ու մարտնչութիւններ կը կատարէին բոլոր գաղթակայաններուն մէջ:

Համամի մէջ Աւշար շարքի Յովսէփ Օղլուգեանին հետ միասին ձկնորսութիւն կ'ընէր: Գետեպերքի թուփերուն մէջ անոնք կը հանդիպին չորս վէթունցի հայ փախստականներու, որոնք կոտորածէ ճողոպրած ու հոն հասած էին: Աւշար եւ Յովսէփ անոնց օգնութեան ձեռք կ'երկարեն եւ մէկ շաբաթ անոնց հոգ կը տանին: Աւշար անոնց փախուստը կը սպաննէ:

Խումբ մը Կողամարդիկ, ներառեալ չորս վէթունցի փախստականները, Աւշարի գլխատրութեամբ ճամբայ կ'ելլեն գիշերով: Զվէթունցի հայ փախստական ծերունին կը պատմէ իրենց ողիսականը: Ապու Հարարի մօտերը բոլորն ալ կը ձերբակալուին: Բան-

տին մէջ Աւար շաւր կը մտածէ փախուստի ճամբայ մը գտնելու մասին: Ան բանտին մէջ դէպի դուռն ծակ մը նշմարած ըլլալով, այդ ծակը կը լայնցնէ: Այսպիսով անոնք մէկ առ մէկ դուռն կու գան, բացի չորս վեթոնցիներէն, որոնք արդէն տարուած էին սպաննուելու:

Փախստականներուն խումբը իր ճամբան կը շարունակէ: Անոնք աւազակներու կը հանդիպին: Փախստականներէն այն թապցի Կարապետը աւազակներուն կ'ըսէ, որ եթէ զիրենք Մեսքէնէ հասցնեն, իոն եղբօրը միջոցաւ 200 ոսկի կը վճարէ: Անոնք ճամբայ կ'ելլեն, սակայն Մեսքէնէ չհասած, աւազակներուն ընկերները կը կողոպտեն եւ կը ձերբակալեն փախստականները, բացի Աւարէն եւ Յովսէփ Օղլուգեանէն, որոնք կը փախչին: Աւազակները ապա ազատ կը թողուն ձերբակալուածները, որոնք Աւարին եւ Յովսէփին կը միանան:

Խումբը քիչ մը անդին նորէն կը ձերբակալուի՝ այս անգամ թուրք ոստիկաններու կողմէ, որոնք կ'որոշեն սպաննել զանոնք: Յիսնապետին հայ կինը զանոնք կը կերակրէ գաղտնաբար եւ խորհուրդ կու տայ փախչիլ: Վերջին պահուն Պապի կողմէն քանի մը ձիատուներ կը հասնին անսպասելիօրէն: Երկրասարդ սպայ մը յիսնապետին վրայ բարկանալով՝ զանոնք ազատ կ'արձակէ: Այս սպան խստիւ կը մեղադրէ թուրքերը ընդհանրապէս՝ հայոց դէմ գործած ոճիրներուն համար: Ան խօսքը կ'ոտղէ մասնատրապէս յիսնապետին: Վերջապէս, փախստականները Հալէպ կը հասնին:

Աւար եւ իր հաճընցի ազգականը՝ Գալուս Հալէպի հայոց եկեղեցիին մէջ Դարնադարենց Սրբեմանի եւ 70 տարեկան վեթոնցիի մը՝ Կարապետի կը հանդիպին: Անոնք բոլորը միասին դէպի Զիւրֆ Տաղի քրտական Չոլախան գիւղը կ'ուղղուին: Ճամբուն վրայ քրտական գիւղ մը հանդիպելով, հայ կնոջ մը տունը կը հիւրասիրուին, ապա Չոլախան գիւղը՝ Սրբեմանի տունը կ'երթան: Սրբեմանի մայրը զանոնք կը հիւրասիրէ: Զանի մը օր ետք, անոնք Մանան աղա անունով գիւղապետին կ'այցելեն: Մանան աղա անոնցմէ իրաքանչիւրին գործ կը հայթայթէ: Զեթոնցի Կարապետ միայն մէկ շաբաթ կը մնայ եւ ապա կ'անշայտանայ: Աւելի ուշ, անոնք կը լսեն Զիւլիսի մօտերը անոր անձնասպան ըլլալը, ինքնիր գլովսը քարով ջարդուելով...: Աւար արաբ Հասան պէկին հետ կ'աշխատի Մանան աղային պարկանդ ձմերուկի պարտէզներուն մէջ: Հասան պէկին կինը հայուիի մըն

էր: Անոնք Աւշարին Խալիլ ծածկանունը կու տան: Աւշար անոնց զաւկին՝ Ալիին հետ էշով յաճախ Հալէպ կ'երթայ ածուխ ծախելու: Սրտեփան եւ Աւշար քիրտերու փոխները մնացած անշափահաս հայ աղջիկներն ու մանչերը Հալէպ փանելով որբանոց կը դնեն: Աւշար կը յաջողի ապարել քսանի չափ հայ մանուկներ, սակայն փորձանքի կը հանդիպի այդ անյայտացման համար: Վերջին աղջնակը՝ Լուսիան Հալէպ հասցնելէ ետք, անոր փէրը՝ Շաքիրը կը կասկածի Աւշարէն: Աւշար սփոքուած կ'ըլլայ հնարամտութեամբ մը Հալէպ փախչիլ:

Հալէպի փողոցներէն քալած արեն, Աւշար կը ձերբակալուի եւ թրքական խանի մը մէջ կը բանտարկուի՝ Տէր Ջօր դրկուելու համար: Ան կը յաջողի այդ բանտէն փախչիլ եւ սասունցիներուն մէկ փոռը ապաստանիլ: Փոռին մէջ Աւշար կը հանդիպի իր ազգականին՝ Սամուէլ Մէֆէրեանին, որ անոր խորհուրդ կու տայ Գաթմա երթալ եւ Թորոս Տարփաղանեանին մօտ աշխատիլ: Հոն աւելի ապահով էր:

Թրքական հրամանաւարութիւնը Գաթմայի պիւտորական բանակարեղիին շինութիւնները Ղալֆա Աբրահամ անունով յանձնառուին յանձնած էր: Վերջինս, իր կարգին, հաճընցի Թորոս Տարփաղանեանին վստահած էր կառուցման աշխատանքները: Բանակարեղիին հրամանաւարն էր հապարապետ Հալիմ պէյ: Թորոսի մօտ յիսուն հաճընցիներ եւ շարցիներ կ'աշխատէին: Անոնք Տէր Ջօր աքսորուելէ վերծ էին: Հալիմ պէյ հայոց կրած փառապանքին հանդէպ խղճամիտ եւ հասկցող հապուազիւր թուրքերէն էր:

Աւշար գիշերով ճամբայ կ'ելլէ Հալէպէն եւ Գաթմա կը հասնի: Յաջորդ առօրու ան հաճընցի Օհան Գայեանը կը տեսնէ: Ուրիշ հաճընցի ծանօթներ ալ իր շուրջը կը հաւաքուին: Անոնցմէ մէկը զայն Հալիմ պէյին մօտ կը տանի: Աւշարի անունը կ'արձանագրուի եւ ան գործի կ'ընդունուի:

Հալիմ պէյ վարձացած մարդ մըն էր եւ թափրերգութիւններ կը սիրէր: Հայ երիտասարդները անոր թափրերգութիւններ կը ներկայացնէին: Բանակարեղիին մէջ անոնք իրարու Վանի, Ուրֆայի եւ ուրիշ քաղաքներու հերոսամարտերը կը պարմէին: Աւշար ուշի ուշով կը լսէր այս բոլորը եւ չէր մոռնար թուրքէն վրէժ լուծելու իր ուխտը:

Գաթմայի այս բանակարեղիին բարձրաստիճան պաշտօնեա-

ներէն՝ Հաճ Ահմէտ Չաուշն ու Հագգը էֆենտին շար մեծ վնասներ հասցուցած էին հայոց եւ քիւրտերուն։ Աւար եւ Թորոս Տարփաղանեան կ'որոշեն իրենց վրէժը լուծել անոնցմէ։ Ահմէտ Չաուշ ամէն հինգշաբթի Գաթմայէն Զիլիս կ'երթար՝ ուրբաթի աղօթքը հոն ընելու համար։ Գաթմայէն երկու քիլոմէթր հեռու գտնուող կամուրջին մօտերը Աւար եւ Թորոս կը զգեցնեն հրէշ Ահմէտ Չաուշը։ Ամէն ոք կը խորհի, թէ այս սպանութիւնը քիւրտերուն գործն էր։

Վրիժառու Աւարը եւ Թորոսը իրենց երկրորդ իրագործումը կը կատարեն իր խանութին մէջ գիշերով խեղդելով Հագգը էֆենտին։ Այս երկու հերոսական գործողութիւններէն ետք, Աւարը եւ Թորոսը փախուստ կու տան Գաթմայէն։

Աւար եւ Թորոս շոգեկառքով Մէլիան Էքալէ կը հասնին։ Սակայն երբ շոգեկառքէն կ'իջնեն, անմիջապէս կը ձերբակալուին եւ ոստիկանատուն կը տարուին։ Ոստիկանատան մէջ անոնք վայրագօրէն կը գանակոծուին մինչեւ որ Աւարը կը նուաղի։ Յաջորդ օրը Աւար կը յաջողի անձրեւէն թրջուած պատուհանին զետեղ քարերը քակելով բացուածք մը յառաջացնել։ Երկու ընկերները կը փախչին։ Գիշերով քալելով՝ կը հասնին Ղուրթ Ղուլախի կայարանը, ուր կը գտնեն Թորոսին մեծ եղբայրը՝ Մարգիսը, որ Վիրենք կը հիւրընկալէ։ Երեք օր հանգստանալէ ետք անոնք դէպի Հալէպ ճամբայ կ'ելլեն։ Սակայն ճամբան շարքիներու հանդիպելով անոնց հետ Հաճի Տէրէ անունով մարդուն մօտ կ'աշխատին։ Հոն կը լսեն Ամանտի լեռները ապաստանած եւ կոռուղ Թօփալ Յակոբին մասին։

16 Ապրիլ 1917ին Աւար երդուեալներու ահաբեկիչ խումբ մը կը կազմէ։ Աւար, Թորոս, Հաճի Արդեան, Ղասապ Հաճի, Պապիկ Նապար, արանապի Արամ Պէրպէրեան եւ մարաշցի Սարգիս Մէրայտարեան անդամներն էին այս խումբին, որ հաճընցի Պապիկ Նապարի տան մէջ հաւաքոյթի մը ընթացքին կազմուած էր։ Ինքզինք կրօնափոխ ձեւացուցած Սամանճի Պօղոսն ու անոր եղբայրները եւս երդում ըրած էին պատուհասել դաւաճան հայերը եւ միլիոնաւոր անմեղ հայեր ջարդած թուրքերը։ Անոնք Հալէպի մէջ ճաշարան մը բացած էին։

Պապիկ Նապար Տէր Զօրի դժոխքէն ազատած էր իր բանտի ընկեր արաբ Հասանի շնորհիւ, որուն ծանօթացած էր տարագործութենէն տասը տարի առաջ՝ Միսի բանտին մէջ։ Հասան Մեսքէնէի

մէջ գրած էր Պապիկ Նապարը եւ զայն ընկերներօք Հալէպ՝ իր փունը բերած էր։ Աւշար եւ իր ընկերները այդ փան մէջ է, որ ահաբեկիչ երդութեաներու խումբը կը կազմեն։

Ոչ միայն արաբ Հասանն է իր օգնութիւնը երկարած իր հայ բարեկամին, այլ՝ հայ ժողովուրդը երախտապարտ է արաբ ժողովուրդին, որ մեր դաժան ու ամենադժուարին օրերուն, երբ բոլորովին լքուած էինք, գրկաբաց ընդունեց ու պաշտպարեց մեզ։ Հեղինակը կոչ կ'ուղղէ որ օր մը հայ ժողովուրդը արաբ ժողովուրդին ասպնջականութիւնը արփայայտող յուշարձան-կոթող մը կանգնեցնէ։

Պապիկ Նապար այնթապցի երկու եղբայրներու՝ Գէորգի եւ Եագուպի հետ խումբ մը կազմած էր։ Այս խումբը Հալէպի հարուստներուն փան մառանները մփնելով անոնցէ դուրս զանազան ուրեստներ կը հանէր՝ հայ գաղթականներուն ու սովածներուն բաշխելու համար։

Ոսկեան անունով ափանապի կառապան մը Հալէպի մէջ իսլամութիւնը կ'ընդունի եւ թուրքին կը ծառայէ, Ջէքի անունով։ Ան հայ հարուստ փարագրեալները կը կողոպտէ եւ հայ աղջիկները թակարդը ձգելով՝ թուրք բարձրաստիճան պաշտօնեաներուն կը վաճառէ։ Օր մը Ջէքի Արամ Պէրպէրեանին կ'առաջարկէ գործակցիլ հայ աղջիկները խաբելու այս վաւր արարքին։ Հայրենասէր Արամը իր ընդվզումը թաքուն կը պահէ եւ մարաշցի Սարգիսին ու Հաճի Աբդեանին հետ կ'որոշէ ահաբեկել այս դաւաճանը։ Երեք հերոսները գործողութիւնը կը կատարեն եւ Ջէքիին դիակը գետը կը նետեն։ Հեղապաշտներու իբրեւ արդիւնք, Արամ կը ձերբակալուի։ Ան բանփին մէջ սոսկալի փանջանքներու կ'ենթարկուի, բայց չի խոստովանիր։ Արամ ազատ կ'արձակուի եւ գործը կը շարունակէ։

Չար դիպուածով մը, հայ ահաբեկիչներէն քանի մը հոգի կը ձերբակալուի եւ Տամասկոս կը դրկուի։ Հայ փասնապետ Սիմոնի ազդեցիկ միջնորդութեամբ, ափեն մը ելք անոնք ազատ կ'արձակուին եւ Հալէպ կու գան։

Աւշար եւ ընկերը՝ Թորոս հայ պոռնիկ դաւաճանի մը ամուսինը՝ Արսէնը կը սպաննեն։ Պոռնիկը Զիլիս կը փախչի եւ հոն հանրափուն մը կը բանայ։ Երկու հերոսները կը հասնին անոր երեւէն, բայց պոռնիկը մաքրագործելու արարքը կը ձախողի։

Աւշարը եւ ընկերները գիշեր ու ցերեկ աշաւորջ կերպով կը հեղապաշտին դաւաճանները։ Անոնք կը հեղապաշտեն Արշաւիր

Եասեանը, սակայն ան խոյս կու տայ: Պապիկ Նապար կը յաջողի պզգնել ասորի Պասիլը, որ Եդեսիոյ մէջ շար հայերու մահուան պարճառ դարձած էր եւ անմեղ հայուիներ թուրք մեծամեծներուն մօտ տարած էր բռնութեամբ:

1918ի վերջերը, Արարայի ճակատամարտին լուրերը Հալէպ կը հասնին: Թուրքերը կը սկսին փախչիլ քաղաքէն եւ Դաշնակիցները հետգհեպէ կը խորանան սուրիական հողերուն մէջ: Աւար եւ իր ընկերները Բթթիհապի երկու դահիճներ՝ Մէրթ Հաճիպ Նապըմը եւ երկրաչափ Հասան Ջէքին կը հետապնդեն Հալէպէն մինչեւ Իսլահիէի կայարանը, ուր պանոնք բռնելով, մօտակայ անտառներուն մէջ անոնց հաշիւը կը մաքրեն: Այս երկու դահիճները ամբողջ Ինթիլիի շրջանին հարիւր հազարաւոր հայերը ջարդած էին:

Կարգը կու գայ Արաբապարի ջարդարար Բպրահիմ պէկին: Աւար այս հրէշին հաշին ալ յաջողութեամբ կը մաքրէ Հալէպի մէջ:

Հոս հեղինակը միջանկեալ կերպով կը խօսի Կարս Պապարի 1909ի Ապրիլի դիմադրութեան եւ բժիշկ Համբարձում Բէքիկեանի մասին:

1918ին երբ հայ գաղթականները պանապան վայրերէ եւ Սուրիոյ անապատներէն Հալէպ կու գան, հոն ջարդ մը տեղի կ'ունենայ եւ հազար հայեր կը նահապտակուին: Զառաքը գրաւած անգլիացիք ձեռնածալ կը դիպեն: Հայերը կը սկսին իրենց բնօրրանները եւ մանաւանդ Կիլիկիա վերադառնալ: Այս միջոցին ընկերները Աւարի կը տեղեկացնեն ջարդարար չէշէն շէխ Միլլէմանի Հալէպ գտնուիլը: Այդ օրերուն մօտ 300 հաճընցիներ Հալէպէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Արանա, սակայն Աւար Հալէպ կը մնայ: Հրէշին կ'ընկերանար այնթապցի հերոս Արուր Լեւոնեանը, որ պայն Աւարի մօտ կը բերէ, իբր թէ պէնք գնելու համար: Աւար եւ Արուր Լեւոնեան շէխ Միլլէմանը իրենց հետ առնելով՝ քաղաքէն դուրս կը տանին, ուր Աւար անոր հաշիւը մաքրելով՝ պայն փոսի մը մէջ կը թաղէ:

22 Մարտ 1919ին 300ի մօտ հայ ընտանիքներ եւ 250 հոգիէ բաղկացած հայ ոստիկան պիւնտրներ Պօղոս Թուրսարգիսեանի ղեկավարութեամբ Միսէն Հաճըն կը հասնին: Շար հայեր Արանա համախմբուած էին: Ֆրանսացիք երկդիմի քաղաքականութիւն մը կը վարէին: Թուրքերը կը վախճային եւ կը սարսափէին հայ կամատրներէն, սակայն ֆրանսացիք պանոնք պօրանոց

ներուն մէջ կ'արգելափակէին: Արանայի մակիթներուն մէջ թուրք ծայրայեղականները հայոց դէմ գրգռիչ քարտւոյններ կը կարդային: Այդ օրերուն Աւար իր երկու ընկերներով Ճիհան հաստատուած էր եւ հայ կամատրներուն հետ կ'ապի մէջ էր: Աւար այդ շրջանին մէջ թուրք դահիճներու դէմ պատժամիջոցներ կը կիրարկէր:

Աւարի ընկերներէն Գարսոնցի Միսաք Հալէպէն Արանա գացող շոգեկառքին մէջ չէրքէպ ջարդարարի մը կը հանդիպի: Ան կ'որոշէ այս մարդուն մասին իր ընկերները տեղեկացնել: Արանա հասնելով, Միսաք պէտք եղած բոլոր կարգադրութիւնները կ'ընէ: Աւար իր ընկերներով այս հրէշ չէրքէպն ալ կը վերացնէ...:

Արանայի մէջ կերպասավաճառ Լեւոն Տէմիրճեան վրիժառու Արամը տեսնելով անոր կ'իմացնէ աղուան շէխի մը գործած ոճիրները իր մօտիկ ազգականներուն դէմ, 1909ին: Այս հրէշը վեց հայ ընտանիքներու 36 անդամներ չարչարելէ եւ խռովանգելէ յետոյ զանոնք տանջելով մորթած էր եւ դիակները ջրհորի մը մէջ նետած: Արամը եւ Աւարը այս շէխին տղան դժոխք կը դրկեն:

1919ին, Մեքաստիոյ մէջ, Սուրիոյ եւ Լիբանանի բարձր *քօմիսէ* ֆրանսացի Ժորժ Փիքոյի եւ թուրք միլիական շարժման ղեկավար Մուսթաֆա Քեմալի միջեւ ժողով մը տեղի կ'ունենայ: Անոնք կը համաձայնին Կիլիկիոյ պարպումին շուրջ: Անգլիա եւ Իտալիա Ֆրանսայի հետ մրցակցութեան մէջ մտած էին ապագայի շահեր ապահովելու համար: Այս երեք պետութիւնները կը ձգտէին շահագործել Կիլիկիոյ եւ Արեւմտեան Հայաստանի հանքային հարստութիւնները: Ահա թէ ինչո՞ւ Ֆրանսան Մարաշի եւ Ուրֆայի մէջ հայոց կը դաւաճանէ առաջին հերթին: Կը հետեւի հայ կամատրներուն պինաթափումը ֆրանսացիներուն կողմէ:

Վերադառնալով Գարազրութենէն վերադարձի խնդրին, 1750 շարքիներէն միայն 200 վերապրողներ Շար կը վերադառնան: Անոնք տենդագին աշխատանքի կը լծուին վերականգնելու համար իրենց օճախները: Կը սկսին դաշտային աշխատանքի եւ կարճ ժամանակի մէջ ընտանի կենդանիներ եւ գրաստ կ'ունենան: Անոնց բացակայութեան, շրջակայքի թրջական գիւղերը պրկուած էին արհեստագործներէ, որոնց բոլորն ալ հայեր էին: Այս պատճառաւ, թուրք դրացիները հայոց վերադարձը բարեկամական աչքով կը դիտէին:

1920 Փետրուարին թրջական միլիական շարժումը հետզհետէ կը ծաւալի Շարի շրջակայքը եւ միջատէպեր տեղի կ'ունենան: Հայերը Միս երթալով բողոք կը ներկայացնեն ֆրանսացի կառա-

վարիչ Անյորէ Թայարպային, որ անտարբեր կերպով անոնց կը թելադրէ իրենց բողոքը Արանայի մէջ գնդապետ Պրեմոնին ներկայացնել: Վերջինս ալ նոյն անտարբերութեամբ կը լսէ հայոց բողոքները: Պատուիրակութիւնը ապա Ալզային Միութեան վարիչներուն կը դիմէ: Միութեան նախագահին՝ Միհրան Տամարեանի ընկերակցութեամբ կրկին կը դիմեն Պրեմոնին, որ կ'ըսէ, թէ զինուորապէս չեն կրնար օգտակար ըլլալ հայոց, սակայն եթէ հայերը կամատրական գունդեր կազմեն, պատրաստ են հարկ եղած ռազմամթերքը եւ զէնքը հայթայթելու:

Միհրան Տամարեան Զօրավար Անդրանիկի ձիաւորներու նախկին վաշտապետ Սարգիս Արմաղանեանի եւ հաճընցի Ենովք Տարպաղանեանի հետ ժողով մը կը գումարէ: Ապա Արանայի Արգարեան Վարժարանին մէջ համախմբուած 30,000 հայերու ներկայութեան Հաճնոյ օգնութեան համար զօրակոչ կը յայտարարէ: Ասոր կը յաջորդեն Թէրս Գափուի խանին մէջ կամատրներու արձանագրութիւնները: Եռկակարի գիւղերուն, Զէյթունի եւ այլ տեղերու մէջ կռուած հայ մարտիկներ, ինչպէս նաեւ հաճընցիներ եւ շարցիներ Հաճընի օգնութեան փութալու նպատակով կազմուած կամատրական խումբին կը միանան: Այդ օրերուն Ճիհան գրնոտղ Աւարը իսկոյն Արանա գալով՝ կամատրական խումբին կը միանայ:

Կամատրներուն խումբը իր 150 հետիոտն եւ 60 ձիաւորներով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Հաճըն: Աւար խումբին առջեւէն կ'ընթանար, որպէս յառաջապահ հետախոյ: Աւար կամատրական խումբը ապահով ճամբաներէ կ'առաջնորդէ: Արագ կարգադրութիւններ կատարելով՝ առաջին գիշերը Դըմրտ գիւղը կ'անցընեն: Աւար գիւղապետ մուլային կը հրամայէ 3,000 հոգիի համար տեղ պատրաստել: Այս շարքի թիւով կամատրական խումբը բոլոր տունները պարպել կու տայ: Աւար կ'ուզէ թուրքերուն վրայ այն տաւառութիւնը ձգել, որ Հաճընի օգնութեան հասնող խումբը մեծաթիւ է: Այս նպատակով, յաջորդ առաւօտուն երբ խումբը ճամբայ կ'ելլէ, կամատրները գիւղին մէջ քանի մը անգամ շրջան ընելով մեծ աղմուկ կը հանեն: Վեց ժամ ետ քալելով խումբը Սիս կը հասնի: Թայարպա երբ կը դիմատրէ զանոնք, Պրեմոնէն եկած հեռագիր մը Տարպաղանեանին կը յանձնէ: Պրեմոն կամատրական խումբէն կը պահանջէր Սիս հասնելուն զէնքերն անմիջապէս յանձնել ֆրանսական ոյժերուն: Ահաւասիկ ֆրանսական դաւաճանութեան ծալքերէն մէկը:

Հեղինակը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ Հաճնոյ պաշարման ժամանակ պատահած դէպքերը, որոնք ցոյց կու տան Ֆրանսայի նենգութիւնն ու դաւաճանութիւնը: Ֆրանսացիք լքած էին հայերը եւ կ'օգնէին Զեմալի ոյժերուն:

Աւշար շրջանին մէջ զանազան կռիւներ կը ղեկավարէ թուրքերուն դէմ: Ան Հաճընի շրջակայքին մէջ անոնց արգելք կ'ըլլայ, որ իրենց ոյժերուն օգնութիւն հասցնեն: Շարժակարներու վրայ, Աւշար իր խումբով վտանգուած հայոց եւ ֆրանսացիներուն օգնութեան կը հասնի: Երբ ֆրանսական բանակին ծառայող Կէօվրէրէլին Թումուի մէջ պաշարուած էր իր խումբով, Աւշարն է, որ օգնութեան կը հասնի:

Հեղինակը 12 Մեպրեմբեր 1919ին Շար գիւղի դիմադրութեան մանրամասն նկարագրութիւնը կու տայ: Ապա կ'անդրադառնայ Միս քաղաքի հայութեան նահանջին:

Հաճընի եւ Շարի հայ քաջերը իրենց ճակատագրի բախտին կը ձգտին: Արանա գրնտող հաճընցիները կը համախմբուին եւ ժողովներ կը գումարեն հերոսական Հաճընին օգնելու համար: Ֆրանսացիք արգելք կ'ըլլան այս տեսակ որոշումներու իրագործման: Հայ կամատրները եւ զօրանոցը Արանայէն քանի մը ժամ հեռատրութեան վրայ Ախարճա կը փոխադրուին:

Գրիգոր Թաթուլեան կարգ մը հայ կամատրներու մասին դրուարանքով կ'արտայայտուի իր գիրքին մէջ: Միւս կողմէ, ան կը մէջբերէ ականապեսի մը վկայութիւնը թէ ինչպէս մահապառ դաւաճան Արշալիր Եսսեանը Արանայի մէջ:

Շար սաստիկ կերպով ռմբակոծուելէն յետոյ քարտաւանդ դարձած էր: Անոր վերապրող հայերը Հաճըն ապաստանած էին:

Այլեւս կասկած չկար, որ ֆրանսացիք քաղաքական եւ տնտեսական շահերու համար սերտօրէն կը գործակցէին թուրքերուն հետ: Անոնք Ախարճա գրնտող հայ կամատրները զինաթափ կ'ընեն վերջին հանգրտանին: Հերոս Հաճընը կ'իյնայ եւ անոր ժողովուրդը սոսկալի կերպով կը ջարդուի:

Ամէն ինչ վերջացած էր: Հաճնոյ պարպումէն ետք Կիլիկիան ամբողջութեամբ կը պարպուի հայերէն:

Արժանի է յիշել թուրք ազատարենչ մարդ մը՝ Մուսա Օղլու Քեպիմ, որ Աւշարի եւ անոր ընկերներուն հետ կը գործակցի ահաբեկելու համար թուրք դահիճները:

Յակոբ Ղարիպ Շահապետան, «Թանգարան Գիտեր Մեր Եւ Սիրոյ Արինոյր Ածուներ», խմբագիր եւ սրբագրիչ՝ Օննիկ Սարգիսեան, Կոպ. «Սեւան» (ՂԷյրութ), Ֆրանսա, 1967, միջակ չափի 556 էջ:

Յակոբ Ղարիպ Շահապետան իր այս երկին առաջին մասով Խարբերդի Ղատեմ գիւղաքաղաքի մասին աշխարհագրական եւ պատմական հարուստ ու մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ:

Եղեռնի օրերու իր կեանքը ան կը ներկայացնէ «Որբը» գլուխին տակ:

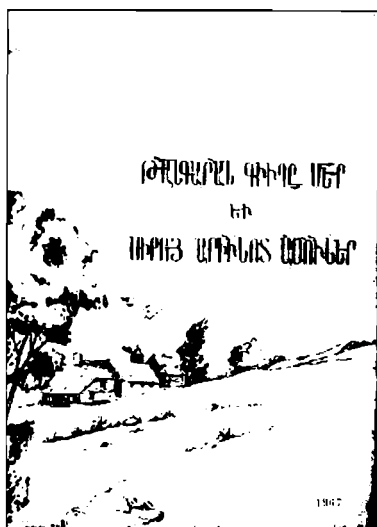
Մնացեալը իրական կեանքէ վերցուած երեք վիպակներ են, որոնք ուղղակի առնչութիւն ունին Մեծ Եղեռնի դէպքերուն եւ անկէ առաջ տիրած յետադիմութեան հետ:

Ա. գիրք) «Թանգարան Գիտեր Մեր»

Դատեմ աւանի բերդին բարձունքէն նայելով դէպի մօտաւոր արեւելք, աչքի առաջ կ'ունենանք բարձրագագաթ Մասփառ լեռը, Տէվէ Պոյնու լեռը եւ Ծովքը պարնէջող Հապար Պապա լեռնախումբը: Այս լեռներու սպորտօրին բաւական թիով հայկական բարգաւաճ գիւղեր կան. Իշմէ, Վարի Իշմէ, Զարդարիճ, Հապուսի, Շամուշի, Արողիկ, Աղմեպիրէ, Ախոր, Դոնաղ Ալմապ, Սարը Ղամիշ, Վերի Եելիս Հաճի, Վարի Եելիս Հաճի, Մուլուր Օղի, Գայլու, Սարբուցին, Վերի Աղնծիկ, Վարի Աղնծիկ, Խրաճ, Էլէմիկ, Գոմք, Գեղվանք, Ընթիլ եւ Խոյլու (Թվարին): Այս մեծ փափաստանը Օվա կ'անուանէին: Դէպի հարաւարեւելք կ'իյնան Ծովք կամ Ծովք, Վերի Խոխ, Վարի Խոխ եւ Կարմրի հայկական գիւղերը:

Խարբերդ քաղաքին, արեւմտեան կողմը, Դատեմի հիւսիսը, կան Վերի Մեպիրէ, Զարֆանիկ, Խոլավանք, Խոլագիւղ, Բապմաշէն, Զօրէ, Արփաուր, Հին Ագարակ, Հին Չոր, Չոր Գիւղ գիւղերը:

Դատեմ գիւղաքաղաքին արեւմտեան կողմը, մէկ մղոն հեռաւո-

ըրթեան վրայ Մանկալենց անունով բարձր լեռը կայ, որ սկիզբ կ'առնէ Աղուընքար լեռնախումբին կռնակէն եւ կը վերջանայ Ղուլմուղի անցքին վրայ:

Դարեմ գիւղաքաղաքը 450 տուն բնակչութիւն ունէր: Քսան տունը թուրքեր էին, երեսունը՝ հայ կաթողիկէ, իսկ մնացեալը՝ հայ առաքելական:

Բ. գիրք) «Միրոյ Արիւնտս Ածուներ»

«Ուրբը», էջ 285-354:

Յակոբ Ղարիպ Շահպալեանը պառակն է Մանուկ Շահպալի, որ եօթը անգամ ամուսնացած էր: Մանուկ իր առաջին կինէն ունէր դուստր մը՝ Մարգրիտը, որ այրիացած էր եւ դուստր մը ու որդի մը ունէր: Մանուկ վերջին կինէն, որ հաճընցի էր, ունէր մանչ մը՝ Յակոբը: Յակոբի մայրը մահացած էր երբ ան մէկ տարեկան էր: Մանուկ Յակոբը Մարգրիտի հոգածութեան տակ դրած էր: Մանուկը կը մահանայ երբ Յակոբ հինգ տարեկան էր:

Մարգրիտ քոյրիկը Յակոբին լաւ հոգ կը տանի: Յակոբ երկու տարի Դարեմի դպրոցը կը յաճախէ եւ շատ յառաջադէմ աշակերտ մը կ'ըլլայ: Տան նիւթական ծանր պայմաններուն տակ, Յակոբ դպրոցը լքելով խաշնարածութիւն կ'ընէ եւ ընտանիքին կ'օգնէ: Այրի Մարգրիտի դուստրն ալ կ'աշխատի, իսկ որդին Ամերիկա մեկնած էր եւ հոն ամուսնացած: Դպրոցին մէջ ուսուցիչը, Մանուկին ուղիմութիւնը նկատելով, պայն «Եպովբոս» կոչած էր: Եպովբոսը դպրոցէն զրկուած էր:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի շրջանին հայ երիտասարդութիւնը օսմանեան բանակ կ'երթայ: «Ճակատէն փախած են, թշնամիին կողմը անցած են եւ մեր թիկունքէն կը վարնեն» կ'ըսէին թուրքերը հայոց համար: Նման յերիւրածոյ պրոյցներ, իբրեւ պատճառաբանութիւն ապագայ գազանութիւններուն, հայերը նեղ կայութեան կը մտնէին:

Կարնոյ ճակատին վրայ թուրքերը նեղ դրութեան մէջ էին:

1915ին Եպովբոս Քլունկեան եղբայրներու մօտ ծառայութիւն կ'ընէր: Գարնանային անձրեւտը օր մը երբ Համբոյ եւ Մարգար Քլունկեան եղբայրները Եպովբոսին հետ միասին իրենց արտին մէջ կ'աշխատէին, Մարգար «Չէճ Կեպուկ» կոչուած լեռան գագաթին կողմէն կը տեսնէ ամբոխ (թապոտ) մը, որ իրենց աւանին՝ Դարեմի կողմը կու գար: Մարգար կ'առաջարկէ տուն վերադառնալ: Սկիզբը տուն երթալուն հակառակող Համբոյ երբ աչքերը

հոն կը դարձնէ, կը տեսնէ, որ իրօք, արտակարգ շարժում մը կը նշմարուի հեռուն: Թուրք բանակի թապուրը Դալեմ կը մտնէ ջորիներուն եւ ձիերուն համար յարդ ճարելու նպատակով:

Քանի մը շաբաթ ետք, Խարբերդ կը հասնին Կարինէն, Մուշէն, Վանէն, Ալաշկերտէն եւ Վարդոյէն բռնագաղթուած հայերը: Խարբերդի կուսակալը իր մօտ կը կանչէ առաջնորդ Պսակ ծ. վրդ. Տէր Խորէնեանը եւ անոր կը հրամայէ հաղորդագրութիւններով հրահանգել իր թեմին պատկանող հայոց՝ իրենց պէնքերը յանձնել: Կուսակալը կը խոստանայ պէնքերը յանձնելու պարագային ոչ մէկ հայու վնասել: Առաջնորդը կուսակալին հրամանը կը կատարէ: Քաղաքի եւ գիւղերու բոլոր հայերը իրենց պահած բոլոր պէնքերը կը յանձնեն: Շուրջով ձերբակալութիւնները կը սկսին Խարբերդի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ: Կուսակալը կ'աքսորէ Առաջնորդը եւ Տարոսեան լեռներուն վրայ սպաննել կու տայ պայն:

Ինչպէս հայկական բոլոր գիւղերէն, այնպէս ալ Դալեմէն թուրքերը կը սկսին հաւաքել ականաւոր մարդիկը եւ բանտերը կը լեցնեն: Աւելի ուշ, բոլոր տղամարդիկը կը հաւաքեն ու կը տանին...: Դալեմի յիսուն երեսիկի հայ այրերը կը ձերբակալեն եւ Հաֆըզ էֆենտիի կոչուող իծի ծնունդ եւ հայու արեան ծարաւի թուրքին մարագը կը լեցնեն: Չորս-հինգ օր անտնք անօթի ու ծարաւ ձգելով, բիրտով կը ծեծեն, արամները կը խախտեն, եղունգները կը քաշեն եւ կը չարչարեն: Նոյն այս Հաֆըզը 1895ին մօտ հարիւր դալեմցիներու գլուխը կտրած էր:

Այս կսկծալի չարչարանքներէն յետոյ, Դալեմի հալումաշ դարձած այրերը հինգ օր ետք ճամբայ կը հանեն դէպի Մեպիրէ՝ միացնելու համար ուրիշ վայրերէ բերուած հայոց, որոնք Գողգոթայ բարձրանալու վայրագ հրամանին կը սպասէին:

Դալեմի մէջ ծերեր, մանուկներ, պատանիներ, հարսեր, աղջիկներ եւ կիներ կը մնան առժամաբար: Դալեմի գիտապետն ալ տարած էին: Պատանի Եղովբոս, գիտապետին՝ վարժապետ Կարապետ Ղարիպեանի տիկնոջ մօտ երթալով կը խոստանայ Մեպիրէի բանտը այցելել եւ լուր բերել վարժապետէն:

Յաջորդ օրը Եղովբոս կը յաջողի կովարած տղոց հետ քիւրտի պզտաւով Մեպիրէ երթալ եւ գիտապետին միջնեկ որդին՝ Յարութիւնը տեսնել: Յարութիւն բանտին առջեւ կը սպասէր իր հօրը տեսնելու թոյլտուութեան: Արգիլուած էր գիտապետը տեսնել: Եղովբոս իր դասընկերոջ՝ Ասապուր Մենծոյեանի հետ Դալեմ

կը վերադառնայ: Յարութիւն իր բաճկոնը Եղովբոսի կը հագցնէ, որպէսզի ան անձրեւէն պաշտպանուի: Հապար դժուարութեամբ, անոնք կը հասնին Դաւրեմի մուտքին. Ասափոր կը յաջողի մտնել, բայց Եղովբոս կը ձերբակալուի իր հագած սիրուն բաճկոնին պարճառաւ:

Այդ բաճկոնն առնել ուրող թուրք ոստիկանը կը խուսափէ պայն եւ գրպաններուն մէջ հայերէն նամակներ կը գտնէ: Եղովբոսի կացութիւնը շար կը դժուարանայ, որովհետեւ Յարութիւնը դաշնակցական էր եւ այդ նամակները կուսակցութեան կնիքը կը կրէին: Նոյն վայրկեանին, հայ փարեց դաւրեմցի մը՝ Գեօն այդփետէն կ'անցնէր: Ոստիկանը պայն իր մօտը կանչելով կարդալ կու տայ այդ նամակները: Գեօն թէի կարդալ չէր գիտեր, «ասոր մէջ բան մը չկայ» ըսելով նամակին մեծ մասը կը փճացնէ եւ հովին կու տայ: Ոստիկանը կը յաջողի քանի մը նամակ ձեռք անցընել եւ հարուածելով Գեօն իր մօտէն կը վռնուի: Ապա ոստիկանը Եղովբոսը կը յանդիմանէ խիստ ոճով: Եղովբոս տրամաբանական խօսքերով կը յաջողի օձիքը ազատել եւ տուն վերադառնալ:

Սակայն կը շարունակեն Եղովբոսը հեփապոնդոմի ենթարկել բռնուած նամակներուն պարճառաւ: Դաւրեմցի Անժուրենց Աննի կը իր ախոռին մէջ ապաստան կու տայ Եղովբոսին: Սակայն թուրքերը Եղովբոսի քոյրը՝ Մարգրիտը կը ձերբակալեն: Եղովբոս կը յանձնուի եւ զինուորական կեդրոնափետին կը տարուի: Հոն յիսնապետ մը պայն ծեծելով կը փորձէ գաղտնիքներ կորսնցնել անկէ: Եղովբոս ոչ մէկ գաղտնիք ունէր յայտնելիք: Հաֆըզ էֆենդի, որ լաւ հայերէն գիտեր, նամակները կը կարդայ եւ կ'իմանայ անոնց սոսկ ընդհանրական բնոյթ ունենալը: Ան Եղովբոսը ազատ կ'արձակէ:

Յաջորդ օրը Դաւրեմի փողոցներուն մէջ մունետրիկները երկու օր պայմանաժամ կու տային անոր հայ բնակիչներուն: Բռնագաղթի հրամանը հնչած էր:

Գիտին քսան տունէ բաղկացած թուրք բնակչութիւնը, իբրեւ ազատարար ներկայանալով, իրենց տուները հարուստ հայերով կը լեցնեն եւ անոնց ինքներն ու նիւթական հարստութիւնները կը գրաւեն:

1915ի Մայիսի կէսին, Դաւրեմի ստաջին կարաւանը ճամբայ կը հանուի դէպի Եդեսիա եւ անկէ անդին...:

Մարգրիտ Պալլոմա գիւղէն բարեկամ թուրքի մը ազատարար:

րութեան կ'ապաւինի: Մարգրիտի դուստրը՝ քսան տարեկան Մարիամը մահուան ճամբան կ'ընտրէ:

Մեպիրէի հայ որբերու հայրիկ՝ գերմանացի *հէր* Էմմանը իր օգնութիւնը խնդրող հայերուն կ'ըսէր. «Հոգ մի՛ ընէք. Յիսուս Քրիստոսի երեւէն կ'երթաք»...:

Եպովբոս որբ մըն էր, հետեւաբար ան պէտք էր կարաւանին միանար: Բայց, ո՛վ հրաշք...: Թուրք ազատարար մը իր տունը կու գայ ազգական Վահանի ընկերակցութեամբ՝ վայն տանելու իբր ծառայող: Մարգրիտ համաձայն կը գտնուի, որ Եպովբոս այդ թուրքին հետ երթայ ծառայութեան:

Երեկոյեան, երբ մութը կ'իջնէ, կէօլցի Հաֆու Եաշար պատահի Եպովբոսը եւ Ղապարենց կաշեգործ-կօշկակար Օվանէս ամուն հետը առած, Կէօլ գիտը կ'երթան: Օվանէս կէօլցի Ահմէտ աղայի մօտ կ'երթար: Վերջինս Խրիմէն շար հին ժամանակներուն գաղթած հայերէն կը սերէր, մականունը Մուրադ օղլու (Մուրադեան) էր: Չորս եղբայրներ էին անոնք եւ 1915ին մօտ յիսուն հայեր մահէն փրկած էին: Ահմէտ էֆենտի Կէօլ գիտին պատասխանաբար աղան էր:

Ճամբորդութեան ընթացքին, Եպովբոս հայոց յօշոտուած դիակներ կը տեսնէ: Վերջապէս, փոքր կարաւանը Կէօլ գիտը կը հասնի եւ ամէն մէկը իրեն սահմանուած թուրք ընտանիքին մօտ կը մնայ: Եպովբոս ազատած էր բռնագաղթի գողգոթայէն:

Եաշար աղա Եպովբոսը կ'որդեգրէ եւ անունը Մուհամմէտ Մուսթաֆա կը դնէ: Թուրքերը վայն Մըստօ կը կանչեն եւ շար կը սիրեն: Կէօլ գիտին մէջ այդ օրերուն 50-60է անլի հայեր ապաստանած էին:

Մեպիրէի բանդի չորս հապար հայ կալանատրներու ջարդէն ճողոպարած երիտասարդ մը Կէօլի մօտերը ցորենի դաշտին մէջ ապաստանած էր շաբաթներէ ի վեր: Այս թկապինցի երիտասարդն ալ, հրաշքով ազատած, կը նկատուի չալորարցի քիւրտերուն եւ կէօլցի թուրքերուն կողմէ, որոնք հաւար մըն է, տըր կը փրցնեն եւ կը հալածեն վայն: Եպովբոս այս դէպքին ականաւորես կ'ըլլայ: Քիչ ետք, թուրք ոճրագործ մը երիտասարդի գլուխին բահով հարուած մը կու տայ եւ տեղն ու տեղը կը սպաննէ վայն: Մարտոտ մը կ'անցնի Եպովբոսի հոգիէն: Ան իր արածած կովերը թողելով՝ տուն կը փախչի: Ահմէտ աղա եղելութիւնը կ'իմանայ եւ խիստ բարկութեամբ կը պողոթկայ ոճրագործ Թօփալ Ալոյի գլխուն եւ վայն մտրակով կը ծեծէ: Ահմէտ ոճրագործին կ'ըսէ. «Կը

սպաննէք մարդը, երբ ան ինքզինք պաշտպանելու դոյպն միջոցը չունի: Կը սպաննէք մարդը, երբ վստահ էք, որ ան երկրի վրայ ոչ մէկ պաշտպան ունի»:

Գեղվանքի թուրք *միսրի*ը (կառավարիչ), որ շարի հայեր սպաննած էր, վերապրող հայ կիներն ու երեխաները կը հալածէր 1915ի Օգոստոսին: Ան 10-15 խեղճ հայեր հաւաքած՝ Կէօլ գիւղը կու գայ՝ իր կարաւանին թիւը ատելցնելու համար: Եպովբոս Եաշար աղայի պաշտպանութեան փակ իր ազգական Հիւսէնին (Առաքել Ղարիպեան) մօտ կը պաւտապարտի: Յաջորդ առաւօտ, Գեղվանքի *միսրի*ին կողմէ Նուրի աղա անունով թուրք մը Եաշար աղային մօտ գալով կը պահանջէ յանձնել Մըստօն (Եպովբոսը): Եաշար աղային որդիները կը պաւտասխանեն թէ ոչ իրենց հայրը, ոչ ալ Մըստօն փոխն են: Քիչ ետք ոճրագործ *միսրի*ը Կէօլ գիւղին թուրքերը հաւաքելով իր մօտ, անոնց կը հրամայէ բոլոր հայերը յանձնել: Մուրափ օղլու Պէքիր աղան իր մօտ ապաստանած կարնեցի երիտասարդ հայերը կը յանձնէ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ Ահմէտ աղան ալ իր մօտ գտնուող քանեակ մը հայոց հետ: Կը մնան Մըստօն եւ Առաքել Ղարիպեանը: *Միսրի*ը Եաշար աղան իր մօտ կանչելով՝ անկէ Մըստօն կը պահանջէ: Աղան անգիտանալ կը ձեռայնէ Մըստօնին թաքստոցը: Եաշարի խորհուրդով՝ Մըստօն եւ Առաքել Ղարիպեանը Մուրափ օղլու Ապփուլա աղայի հարեմանոցին մէջ ապաստան գտած էին:

Այդ իրիկուն *միսրի*ը իր յիսունի մօտ կալանաւորած, վերապրող հայերով Խան գիւղը կ'իջնէ: Միւս կողմէ, Մուրափ օղլու Ահմէտ աղան քաղաք երթալով, կաշառքով, այդ կալանաւորուած հայոց, իբրեւ կաթողիկէ, ապստամբութեան հրամանագիր կը բերէ:

Մըստօն եւ Հիւսէնը իրենց թաքստոցին մէջ նոյն բարձին վրայ իրենց գլուխը կը դնէին: Առաքել այդ բարձին մէջի պարտնակութեան կը կասկածի: Երբ կը բանան բարձը, մէջը պողպատէ սուր դանակ մը կը գտնեն: Դանակը Առաքելին սեփականութիւնը կը դառնայ:

Այս դէպքէն բանի մը ամիս ետք, Եպովբոսը Մուրափ օղլու Ահմէտի հարեմանոցին մէջ ապաստան գտած կօշկակար Խաշարենց Յովհաննէսին մօտ իբր աշկերտ կը բանի: Այսպիսով, Մըստօն Եաշար աղայի ծառայութենէն Մուրափ օղլու Ահմէտ աղայի ծառայութեան մէջ կը մտնէ: Մըստօն միայն կօշկակարութեամբ չպրաղիր, այլ՝ հօրաբաժնութիւն ալ կը կատարէ: Ահմէտ աղայի փան մէջ ուրելիքը առափ էր: Այդ փան մէջ Եպովբոսը ամենէն

շափ սիրտողը կ'ըլլայ աղային 18 փարեկան աղջիկը՝ Փաքիպէ հանըմը:

Մըսփօ Կէօլ գիտին մէջ կը հանդիպի Մնփույ անունով 18ամեայ թրքուհիի մը, որ իրեն կը սիրահարի: Ինք ալ կը համակրի թուրք աղջկան: Մըսփօ այն արեն լաւ կը գիտակցէր, որ ինք հաւաքարիմ է իր հայու զգայումներուն: Հեղեւարար, ան թուրք աղջկան որեւէ խոսքում չի փար: Մըսփօ թրքուհիին անկեղծօրէն կը հաղորդէ, թէ ինք հայ է եւ թէ ինք միայն երեսանց իսլամացած է:

Օր մը երբ Մըսփօ եւ Մնփույ ձորին մէջ միասին էին, հայ երիտասարդի մը դիակը կը նշմարեն: Մնփույ այդ երիտասարդի սպանութեան պարագաները կը պարմէ Մըսփոյին. դարեմցի հայ չորս երիտասարդներ, որոնք ողջ մնացած էին, թուրք ոճրագործներու թակարդին մէջ կ'իյնան: Մինչ երիտասարդներէն մէկը կը դիմադրէ՝ միւս երեքը փախուստ կու փան: Դիմադրող երիտասարդը կը նահապակուի:

Մըսփոյի անկեղծ խոսքովանութեան դիմաց, Մնփույ կը յայտնէ, թէ ինք հայանալ կը փափաքի՝ Մըսփոյի հետ կարենալ ամուսնանալու համար: Սակայն հայերը ոչ մէկ ապագութիւն ունէին: Մըսփօ կ'որոյն կերպով կը մերժէ ամուսնանալ Մնփույի հետ:

Գիտին մէջ կ'ապրէր հայ կաթողիկէ փիկին Սիրանը, որ մեծ ապոկոսթիւն կրնար գործել Մըսփոյի վրայ: Մնփույ Սիրանին կը դիմէ իր հարցով: Տիկին Սիրան այս վրանգատը հարցը փակելու համար իր ուշիմութիւնը կը գործածէ: Մըսփօն ալ թոյլ չի փար, որ որեւէ մէկ թուրք իմանայ այս հարցը: Խնդիրը այդպէս կը փակուի:

Եզովբօս գաղփնաբար կը տեսակցի Մնփույի հետ: Թուրքերը այս բանը գիտէին: Ան լուրջ հարցեր կ'ունենայ երբ Լճակ գիտին *մուխթար*ը (գիտապետ) Մարէ անունով հայ աղջկայ մը կը սիրահարի: Եզովբօս իր ուշիմութեամբ կը յաջողի ետ մղել *մուխթար*ին ոգրնագութիւնները: Անոր պաշտպանը միշտ իր աղային՝ Մուրափօղլու Ահմէտին աղջիկը՝ Փաքիպէ հանըմը կ'ըլլայ:

Թրքական չորրորդ բանակի ընդհանուր հրամանաւարար՝ Ալի Էհսան փաշան Կարնոյ ճակատին վրայ մեծ պարտութիւն կրած էր հայերէն: Կովկասեան ճակատի հայ կամատրներու հրամանաւար անմահն Անդրանիկի բանակին անհարկու հարուածներն ալ իջած էին անոր վրայ: Ան կ'ապրէր հայերը եւ լուր դրկած էր

Խարբերդ, որ երբ ինք գայ, ոչ մէկ ողջ հայ պէտք է տեսնէ։ Լճակ կամ Կէօլ գիւղին աղաները իրենց հայ պաշտպանեալները կը թաքցնեն։ Ետմբոս թուրք պատաւ կնոջ մը՝ Ջեպոյի մօտ ապաստան կը գտնէ։

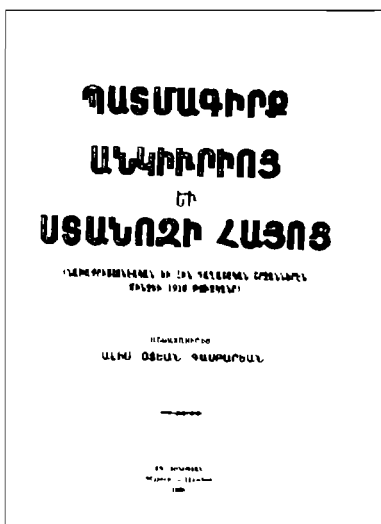
Փաքիպէ հանըմ կը խոստանայ Ետմբոսի ուրելիքը հայթայթել։ Ան իր խոստումը լիովի կը կատարէ մինչեւ Վինադադարը, որմէ ետք Ետմբոս հայկական գիւղի մը մէջ հայուիի մը հետ ամուսնանալով՝ կը վերագտնէ իր հայկականութիւնն ու անդորրութիւնը։

Այիս Օրեան Գասարեան, «Պարմագիրք Անկիրիոյ Եւ Սրանոյի Հայոց (Նախաքրիստոնէական Եւ Հին Գաղապական Երջաններէն Մինչեւ 1918 Թուականը)», Կոպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1968, միջակ չափի 319 էջ (որոնց 247 էջը՝ հայերէն, 72 էջը՝ անգլերէն):

Անկիրիա, այլ անուններով՝ Անգիրա, Անկորա, Գաղարիա, Էնկիրի, Էնգարէ կամ Անգարա, կոչուած է նաեւ Անպոնինիանա: Ծովէն 2,000-3,000 ուրք բարձր դիրքի վրայ կը գտնուի: Այիս գետը (Գըզըլ Ըրմազ) նահանգը երկու մասի կը բաժնէ: Անկիրիոյ նահանգին գլխաւոր քաղաքներն ու գիտաքաղաքներն են Եոզկար, Միվրիհիսար, Սրանոյ, Այաշ, Գըր Շէհիր, Գալէճիք, Չորում, Մուճուր, Պէկթաշ, Գարա Մաղարա, Պողապլեան, Փարսագ, Չանղըրը, Ասը Եոզկար, Էլմալը, Պէ Պապար, Մարէն, Տէնէք Մարէն, Մենթէշ, Պաշխան, Թաշ-

փունար, Իյիիք, Ալաճա, Սոնկուրլու, Պալապանլըզ, Հայմանա, Գըզըլճա, Նալլըխան, Մինջան գիւղ, Ագրաղ Մարէն եւ ուրիշ գիւղեր. թիով 49 գիւղ: Անկիրիոյ հայոց մեծ մասը կաթողիկէ էր:

1914ին Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը ծագի: Եւրոպայի մէջ կը մտնէ 1915ի Փետրուարին թուրք պաշտօնեաներ եւ ոստիկաններ կու գան գրաւելու շէնքերը Արաբապարի Հայոհեայ Վարժարանին, ուր հեղինակը՝ Այիս Օրեանը աշակերտութի մըն էր: Դպրոցի տնօրէնութիւնը՝ միշտ Զենին ամերիկեան դոճակը պարպելով կ'ընդդիմանայ՝ մերժելով ոստիկաններուն պահանջը: Սակայն ամիս մը անց անոնք կրկին կու գան եւ շէնքերը կը գրաւեն: Դպրոցին բոլոր աշակերտուհիները տուն կը ճամբուին: Այիսն ալ տուն՝ Անկիրիա կը վերադառնայ:

Անկիրիոյ մէջ, երեք շաբաթ ետք, Ալիսը կ'իմանայ, որ 24 Ապրիլ 1915ի գիշերը Պոլսոյ մէջ ձերբակալուած խումբ մը պոլսահայ մտաւորականներ Անկիրիոյ բանօր բերուած էին: Անոնցմէ քանի մը հոգի Ստանուպ գիտաքաղաքին մօտ Սինջան գիւղին կայարանը շրջայակապ վար դրուած եւ դէպի Այաշի բանօրը դրկուած էր: Անկիրիա բերուած մտաւորականներուն մէջն էին Երուանդ Օրեանը (հոս հեղինակը կը սխալի, քանի որ Երուանդ Օրեանը 24 Ապրիլի գիշերը չէր ձերբակալուած, այլ՝ աւելի ուշ), Կոմիտաս վարդապետը եւ ուրիշներ, որոնք Չանդըրըի բանօրը դրկուած էին:

Սինջան գիւղի կայարանը շոգեկառքէն վար առնուած էին 82 հայ մտաւորականներ, որոնց մէջն էին Ակնունին, Զարդարեանը, Խաժակը, Սայապալեանը, Մուրադը, Շահապալը, բժիշկ Տաղաւարեանը, Միամանթօն, Մելքոն Կիրճեանը, բժիշկ Փաշայեանը, Ռոստոմեանը, Չէօկիրեանը, Շահրիկեանը, Գալֆայեանը, Ենովք Շահէնը, Բրիս Ֆէնէրճեանը եւ ուրիշներ: Անոնք բոլորն ալ շրջայակապ Այաշի բանօրը դրկուած էին եւ հոն մնացած մինչեւ 15 Յունիս 1915: Բանտարկեալներէն ոմանք ազատ արձակման հրաման ստանալով՝ Պոլիս վերադարձած էին: Ուրիշներ մօտակայ վայրերու մէջ անյայտացած էին:

Պոլսոյ մտաւորականներու խումբին հետ միասին Անկիրիոյ հայերն ալ Ասը Եոպկադ կը քշուին շրջայակապ, սովահար եւ դիմադրական ոյժէ պրկուած, եւ բոլորն ալ ձորի մը մէջ վայրագորէն կը մորթուին ճիւղալային անգթութեամբ: Ստանուպի հայերն ալ նոյնպէս Անկիրիա կը բերեն եւ հոնկէ ալ հեռու քշելով՝ ձորի մը մէջ գազանաբար կը մորթեն:

Չանդըրըի բանօրը դրկուած պոլսահայ մտաւորականներէն մաս մը ուրիշ վայրեր կ'աքստրեն, իսկ ուրիշներ Չանդըրըի մօտակայ ձորերուն մէջ կը սպաննեն:

Ընդհանուր տեղահանութիւնն ու ջարդերը չսկսած, թրքական կառավարութիւնը պարտադրած էր որ ամէն ոք կուսակալութեան գլխաւոր գրասենեակին մէջ արձանագրուի: Ասիկա պատերազմական մարդահամար մըն էր: Ալիս Օրեանի հայրը խոհեմ գլոխուելով՝ իր եւ իր ընտանիքին անդամներուն անունները արձանագրել չէր տրուած: Անոր թուրք բարեկամներէն մէկը կը թելադրէ արժէքատու ապրանքները ապահովութեան համար իր երկաթապատ խանին մէջ պահել: Ալիսի ծնողները երեք սնտուկներ եւ արեւելեան գորգերու երկու խոշոր ծրարներ պատրաստելով, բեռնաւար կառքով մը թուրք բարեկամին խանը կը դրկեն: Անոնք

անստանալուն եւ ծրարներուն վրայ կը գրեն հասցէն Ալիսի եղբայրներուն, որոնք Ամերիկա կը գտնուէին:

15 Օգոստոս 1915ին Անկիւրիոյ բոլոր հայ այրերը ցուցակի մը հիման վրայ կը ձերբակալուին: Ոստիկանները Ալիսենց տան դուռը կը բխեն, սակայն անոնք ներսը, մութին մէջ նստած, պատասխան չեն տար: Այդ թուականէն սկսեալ Ալիսենք արգելափակուած կը մնան իրենց տան մէջ, որ լեցուն էր ուրեստեղէնով եւ պարէնով:

Անկիւրիոյ կուսակալը բարի ու ավնիւ թուրք մը ըլլալով, կը մերժէ գործադրել, Թալաաթի եւ անոր պաշտօնեաներուն հրամանները, որոնք հայաջիւնջ ծրագիր մը կը հետապնդէին յստակօրէն: Անկիւրիոյ ոստիկանապետը նոյնպէս կը մերժէ գործադրել Թալաաթի հրամանը: Թէ՛ կուսակալը եւ թէ՛ ոստիկանապետը պաշտօնանկ կ'ըլլան: Անոնց տեղ Տիգրանակերտէն Աթըֆ անունով տիւրքահռչակ թուրք արիւնարբոյ մը կը դրկուի եւ Անկիւրիոյ ջարդերուն հրամանը կը գործադրէ: 15 տարեկանէն վեր այրերը հաւաքելով՝ մօտակայ ձորերու մէջ կը կոտորեն: Բազմահազար կիներ կը բռնագաղթեցուին: Անոնցմէ ոմանք մօտակայ վայրերու մէջ կը սպաննուին, ուրիշներ մինչեւ Գոնիա եւ ապա Տէր Զօր կը բռնուին....

Շեղինակը՝ Ալիս Օրեան Գասթաբեանը կը կատարէ Տրապիզոնի թեմի վիճակատր Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Նապլեանի «Յուշեր»ուն Ա. հատորէն որոշ մէջբերումներ, որոնք ուղղակի առնչութիւն ունին Անկիւրիոյ բնակչութեան եւ տարագրութեան հետ: Ապա ան Թուրքիոյ մէջ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու դեսպան Մորկընթաուի (1914-1916) հանրածանօթ յուշագրութեան հայերէն թարգմանութենէն (պոր կատարած է Ենովք Արմէնը Պոլսոյ մէջ 1919ին) երկար մէջբերումներ կը կատարէ այս ջարդերուն առնչութեամբ:

Այս ջարդերուն ժամանակ Ալիս Օրեանը իր ընտանիքին հետ պահուողած էր իրենց տան մէջ՝ անտեղեակ դուրսի պատահարներէն, անգիտակ տեղի ունեցած ջարդերուն: Անորոշ սպասումով, վախով եւ պաշտօնեամբ կ'անցընեն իրենց օրերը: 15 Օգոստոս 1915էն մինչեւ Շոկոտեմբեր անոնք իրենց վեց յարկանի բնակարանէն դուրս չեն ելլեր: Արգելափակման շրջանին անոնք քաղաքին լուրերը իրենց դրացիներէն կը լսէին:

Ալիսի հայրը Մտանապէն եկող հայ երիտասարդի մը հետ Մուշկինէ մայրիկ (Օրեան) անունով իր ազգականին դրամ կը

դրկէ որպէսպի կարօտեալ հայոց բաշխուի: Այս երիտասարդը ճամբան թուրքերու կողմէ կը հարցաքննուի եւ ճնշումի տակ կը յայտնէ դրկողին անունը: Շուրտով թուրք ոստիկաններ Ալիսենց տունը գալով անոր հայրն ու մօրեղբայրը կը ձերբակալեն եւ Անկիւրիոյ բանօր կը նետեն:

Երկու օր ետք, թուրք ոստիկան մը Ալիսի մօրը կը յանձնէ Պոլսէն եկած հեռագիր մը: Հեռագիրը արաբաւորառ թրքերէնով գրուած ըլլալուն, մայրը չի կրնար կարդալ եւ ոստիկանէն կը խնդրէ որ ան կարդայ: Կը պարզուի, որ սուլթան Մեհմէտ Ե. Ռէշադի քարտուղարէն էր այդ հեռագիրը, որուն մէջ վերջինս 100 ծրար «սոֆ» կ'ապսպրէր Ալիսի հօրը՝ սոֆճի Կարապետ Էֆենտի Օրեանին: Ալիսի հայրը բանտին մէջէն աղերսագիր մը կը դրկէ սուլթան Ռէշադի քարտուղարին: Ալիսի մայրը Անկիւրիոյ դատախապին կը դիմէ այս հարցով: Շուրտով սուլթան Ռէշադէն ներում կու գայ եւ Ալիսի հայրն ու մօրեղբայրը բանտէն կ'ազատին: Սակայն Անկիւրիոյ ոստիկանապետը Ալիսի հօրմէն մեծ գումար կը պահանջէ իբր կաշառք, սպառնական խօսքերով: Կարապետ Օրեանը անոր քսակ մը ոսկեղրամ կու տայ: Այսուհանդերձ, Ալիսի հայրն ու մօրեղբայրը տունէն դուրս չեն գար, Վաղարշապատ պահուցուցին:

Կարապետ Օրեանը օսմանեան Մշակոյթի եւ Արդիւնաբերութեան Նախարարութեանց նամակներ կը գրէ եւ անոնց «սոֆ»ի արտադրութեան կապակցութեամբ որոշ ծրագիր մը կը ներկայացնէ: Քանի մը օր ետք նախարարութիւններէն մէկուն պետը՝ Քէմալ փաշան, Անկիւրիոյ ոստիկանապետին կը հրահանգէ ամէն կերպ օժանդակել Կարապետ Օրեանին: Շուրտով անոր առաջադրած ծրագիրը դրական փուլի մէջ կը մտնէ եւ, թուրք պաշտօնէներու օժանդակութեամբ, Իբրանուսեաններու լքուած մեծ վաճառատունը սփսիի գործարանի կը վերածուի: Կարապետ Օրեան այս գործին կը նուիրուի անձնուիրաբար՝ միակ նպատակ ունենալով օգնել իր ազգակիցներուն, գործ եւ ապահովութիւն տալ անոնց: Ան թրքական կառավարութենէն յարուկ արտօնագիր մը ձեռք ձգելով, Ստանպուլի մօտակայ թրքական գիտերը արտօնուած հայերը Անկիւրիա բերել կու տայ եւ անոնց գործ կը հայթայթէ: Այդ հայոց թիւը 150ի կը հասնի: Այդ թուականէն մինչեւ սինադատարը, Ալիսի հայրը անվճար կը ծառայէ այդ գործին: Թուրք պաշտօնէաներ իրենց տիկիններով յաճախ Կարապետի գործարանը եւ տունը կ'այցելէին: Անոնք կը զմայլէին երբ Ալիսի քոյրը՝

Հսամ Լուսի Օսթանը դաշնամուր կը նուագէր: Թուրքերը զայն Անկիւրիոյ թրքուիներու վարժարանին մէջ դաշնամուրի ուսուցչոսի կը կարգեն 1917ին:

Անկիւրիոյ թուրքերը հայոց լքուած տուններու արժէքատր առարկաները, գորգերը եւ յախճապակիները կը կողոպտեն ու Անկիւրիոյ Անարապ Յղութեան Մայրապետանոցը կը հրկիպեն: Հրդեհը վերապրող հայոց թաղերը կը տարածուի: Երեք գիշեր եւ ցերեկ անդադար հայոց տուններն ու խանութները կը վառին...: Ալիսենց տունն ալ կ'այրի, եւ անոնք ուրիշ տուն մը վարձելով՝ հոն կը փոխադրուին:

Ալիս իր մօրը հետ յապուկ արփօնագրով մը Պոլիս կը մեկնի: Մայրը որպէս ձեռարուեստներու ուսուցչոսի կանչուած էր պետութեան կողմէ: Անոնց համար Կրթական Նախարարութեան պաշտօնեայ Քէմալի ապարանքին մէջ բնակելու յարկաբաժին մը կը տրուի: Այդ ապարանքը Իւրալիոյ նախկին դեսպանինն էր: Ալիսի մօրաքրոջ որդին՝ Կարալիսը, որ Պոլսոյ մէջ ոստիկան էր, յաճախ կ'այցելէ իրենց:

Կարճ ատեն մը անոնք Պոլիս կը մնան: Ա. Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ պինդադարով:

Տարօրինակ կարգադրութեամբ մը եւ Քեմալ փաշայի թելադրանքով՝ Ալիսն ու մայրը թուրք գաղթականներու սօրանոցը կը փոխադրուին: Հոն անոնք տաղտկալի քանի մը ժամեր կ'անցընեն: Ոստիկան Կարալիսը կու գայ եւ պիտենք դուրս կը հանէ այդ գարշելի սօրանոցէն: Անոնք կը փոխադրուին իրենց ծանօթ Յովսէփի էֆենտի Փափապեանի բնակարանը, Գնալը կղզիին վրայ:

Ալիսի հայրը՝ Կարապետ Օսթանը Ամերիկա մեկնելու համար վիզայի դիմում կը կարարէ: Վիզան ստանալով, Օսթանները բոլորը միասին Յունաստան կը մեկնին, ուր երեք շաբաթ մնալէ յետոյ, 1919ի Նոյեմբերին դէպի Ամերիկա կ'ողողուին: Ամերիկա իրենց հասնելէն քանի մը ամիս ետք Ա.Մ.Ն. գաղթելու համար հայոց տրամադրուած թիւը կը կրճատուի, եւ թրքական ջարդերէն ազատուած հայ խեղճ գաղթականներուն առջեւ Ամերիկայի դռները կը փակուին:

1921-1922ին քեմալական թուրքերը կը ձեռնարկեն երկրորդ եւ դաժան տեղահանութեան մը: Ստանդ վերադարձած վերապրող հայերը կրկին կը բռնագաղթուին: Անկիւրիայէն հայերը Պոլիս կու գան եւ անոնց մեծ մասը Ֆրանսա կը մեկնի:

Թողք գողթականներ թե՛ Անկիրիոյ եւ թե՛ Սփանդի շքեղ
դռներուն վաղցրերը իբրեւ վառելանիւթ կը գործածեն: Անոնք
հողագործոր սեղիները կը փճացնեն նոյն ձեւով: Կը կտրեն ու
սորձագրովիկ կ'ընեն սպիտակու ծառեր ու բազմաշաղկապ որթա-
գոտիկեր, որոնց մշակութեան համար բնիկ հայերը փարիներով
բարիներ առաջնորդութեամբ բաժնաւ կ'են: Ամբողջ Անկիրիան եւ Սփա-
նդի տներակ կը դարձնեն Վան չկան այլեւս շինարար ձեռքեր:

Այդ անմիտքացած, անկասկած սպաւկերներու վերջիշումներուն
ընդմէջէն Ալիս կը լսէ սպօս, բայց միշտ անմոռանալի քաղց-
րաշուշ Հայն մը:

«Կը՛, ապիկա, որպէսզի թուրքին կատարած անօրէնութիւնը
եւ առիպը շմուշտին երբեք...»

Հաւաքեց՝ Կարապետ Թէրպեան, «Պատմագիրք Ստանուպի Հայոց», ԿԿ. Տօնիկեան եւ Որդիք, Պէյրուք, 1969, միջակ չափի 374 էջ:

Ստանուպ Անկիւրիայէն 30 քիլոմէթր դէպի արեւմուտք՝ Կուր հայաբնակ գիւղաքաղաք մըն էր, 6,000 բնակիչներով, որոնց մէկ երրորդը ատեւարանական էր, իսկ երկու երրորդը՝ առաքելական:

«Չարաշուք Տարիներ 1915-1921» եւ «Նոր Տարագրութիւններ 1921-1922», էջ 61-108:

1915ի Ապրիլին չարաշուք բան մը պատահած էր: Կարգ մը ծանօթ ու անծանօթ հայ մտաւորականներէն ոմանք՝ Ստանուպէն 15 քիլոմէթր հեռու. Այաշի մէջ բանտարկուած էին, իսկ ուրիշ մաս մըն ալ Չանդըրըր տարուած էր:

Ստանուպի դպրոցին տնօրէնը՝ Տէր Խորէնը բոլոր բանիմաց ազգայինները ժողովի կը կանչէ: Կացութիւնը փափուկ էր ու հարկ էր նախապգուշութիւններ ձեռք առնել: Ժողովին մէջ կը համաձայնին ամէն տեսակի զէնք, գիրք ու գրութիւն պահել եւ սպասել: Կացութեան ատելի մօտէն տնդեակ ըլլալու համար անոնք Ստանուպի մօտակայ Սինճան Թէյի կայարանապետը, Խորէն Աւագեանի հետ միշտ կապ կը պահեն: Խորէն Աւագեանը կարգ մը հայ մտաւորականներու արտորուելուն ականաւորեա եղած էր: Ուրթուն տարեկան այս ծերունի հայր, հայ մտաւորականներու արքայութեան նախօրեակին կ'ընդունի Անգարայի արգելափակման տնօրէնին անակնկալ այցելութիւնը Սինճան Թէյի կայարանէն: Ըստ իրենց սովորութեան, միասին կը ճաշեն եւ խօսք զրոյց: Ապառիտութեան տնօրէնը մտերիմ եւ անկեղծ ձեւով ասէր. «Խորէն Աւագեանին ո՞ր յարանտանութեան պապականիքը քեզ հետ ձեր խօսքը Աւագեանը «լուսաւորչական եմ» կ'ըսէ, «երեսը թէ քաղաքէն հայերէն եղած ըլլայիր» կը պատասխանէ: «Երեսը թէ քաղաքէն»

ոստիկաններ կայարանը կը պաշարեն: Քիչ ետք հայ մտատրականներուն կառաջարկը կը հասնի: Ոմանք գիշերանոցով, ոմանք շապիկով ձերբակալուած էին: Անոնք Խորէն Սազեանին իրենց ցատըրը կը պատմեն եւ անկէ կը խնդրեն լուր դրկել 'Պոլիս' իրենց հարապարտներուն: Մինձան Քէօյ բերուածները ապա կառքերու մէջ տեղատրելով դէպի թրքական Այաշ գիւղը կը փոխադրեն:

Տասնընիւց օր ետք Անգարայի ապահովութեան տնօրէնը իրեն ընկերակցող ոստիկաններուն հետ Խորէն Սազեանի տունը մտնելով, անոր գիրքերը կը գրաւէ: Այդ տարիներուն, բաւական թիւով հայ կայարանապետներ վերծ կը մնան բռնագաղթէ՝ շնորհիւ Թուրքիոյ երկաթուղիի ընկերութեան կեդրոնին ձեռք առած խոհեմ միջոցներուն:

Այաշ արտորուածներուն մէջ էին բժիշկներ Տաղաւարեանն ու Նազգաշեանը, գրող Ռուբէն Ջարդարեանը, Խաժակը, Ակնունին, Համբարձում Պոյաճեանը (Մուրադ), Հանկիւլեանը, Սմբատ Բիրապը եւ Բիւականդ Պօպաճեանը: Այաշի հեռագրատան հայ պետը՝ Սյուեփան էֆենտին, Խորէն Սազեանի հետ գործակցելով, բանտարկեալ մտատրականներուն հագուստեղէն կ'ապահովէ, որով հետեւ անոնցմէ ոմանք գիշերանոցով ձերբակալուած էին:

Քանի մը շաբաթ ետք Ստանուլէն կրկին օգնութիւն կը հասնի Այաշի բանտը, սակայն զայն պարպուած կը գտնեն: Աւելի քան 120 մտատրականներէն փոքր միայն թիւ մը ազատ կ'արձակուի:

1915ի Ապրիլին, Թուրքիոյ բոլոր բանտերուն մէջ գտնուող ոճրագործները, մարդասպանները եւ աւազակները ազատ կ'արձակուին եւ չէթէ կ'արձանագրուին՝ հայերը ջարդելու համար: Անոնց կը միանան թրքական գիւղերու արիւնարբու բնակիչները, որոնք կոտորելու գործը կ'ամբողջացնեն առաջիկներուն հետ:

Ամէն կողմ ձերբակալութիւններ, բանտարկութիւն եւ արքառ կը սկսին: Տունները կը խուլարկեն եւ հայերը վանապան շարչարանքներու ենթարկելով՝ գոյութիւն ունեցող եւ չունեցող վէնքերու թաքստոցներուն տեղերը կը ջանան խոստովանիլ տալ: Իթթիհատի կառավարութիւնը սանձարձակութեան ամէն արտօնութիւն տուած էր թուրքերուն: Անգարայի նոր կուսակալ սեւանիկցի Աթըֆը եւ ոստիկանապետ Պէհաշտուրիւնը իրենց գազանային կիրքերով կը գործէին:

Ստանուլի մէջ վէնքերու խուլարկութիւնը կը շարունակուի Մա-

յիս ամսուն: Գիտաքաղաքին երեւելի անձնատրութիւնները կը ձերբակալուին: Տէր Խորէնն ալ կը ձերբակալուի, կը փարուի Անգարա, ուրկէ ալ Օսմանճըզ աւանը կ'աքսորուի: Կարգ մը երեւելիներ՝ Կիրակոս Գապպէմալեան, Արսէն Թիւրքմէնեան, Յարութիւն Աւագեան եւ 15 ուրիշ ստանուկիներ կ'արգելափակուին Ջէնճիրի Դուլուի բանփոխ եւ խռովանգումներու կ'ենթարկուին: Յուլիսին, Հայմանայի շրջանը գրնոտող հայ ջաղացպանները քանի մը սիվրիհիսարցի արհեստակիցներով Անգարա կը փարուին: Այաշէն եւ Չանդըրդէն կարգ մը հայ մտաւորականներ ալ այս խումբին միացնելով, Ալմա Տաղի ստորոտը փանելով կը սպաննեն: Օգոստոսին, 15 փարեկանէն վեր հայ փղամարդիկը կը հաւաքեն ու կը փանին...: Այս խումբը 700 հոգիէ աւելի կը հաշուէր: Անգարայի մէջ աւերարանականներուն եւ կաթողիկէներուն համար միջամտութիւն փնտրելի կ'ունենայ, եւ անոնք բոլորն ալ ապար կ'արձակուին: Լուսատրչականները Չայաշ Պահշէսի ըստած վայրին մէջ կը կոտորեն: (Ըստ ստանուկի Կարապետ Գարակէօպեանի պատմածներուն, էջ 68-70):

Ստանուկի այրերը բանակ փարուած էին արդէն եւ միայն կիներ ու երեխաներ կը մնային: Աքսորուածներուն բոլոր ինչքերը, եկեղեցիներուն ոսկեղէն եւ արծաթեղէն առարկաները թուրքերը կողոպտած էին, մանաւանդ Անգարայի մէջ:

Թուրքերը Անգարայի հայաշատ եւ հարուստ թաղը կրակի կուրան ու կրակին վրայ քարիտ կը թափեն:

Ստանուկի մէջ անփէր մնացած հայ պատանիները կը հաւաքեն եւ աւանին մօտը գրնոտող Շախշախին Դարը կոչուած վայրին մէջ կը սպաննեն: Այդ փոհերէն էին Սարգիս Ալաճաճեանը, Սողոմոն եւ Յարութիւն Սողոմոնեանները, Շիրիննայ Արիստակէսը եւ Եղիշէ Տաղեանը: Սարայ գիւղը ապաստանած բողոքականներէն շատերը Համրի կոչուած ջարդարար հրէշին կողմէ կը կոտորուին:

1918ի Նոյեմբերին, Ստանուկի շրջակայ գիւղերը ապաստանած հայ խեղանքները գիւղ կը վերադառնան եւ իրենց փոխները կը վերաշինեն: Ստանուկի *միսրիք*ը անոնց բարիք ըրած էր՝ պանոնք շրջակայ գիւղերուն մէջ բնակեցնելով եւ չաքսորելով:

11 նոյեմբեր 1918ին երբ պինադադարը կը ստորագրուի՝ հայութիւնը ապար շունչ մը կը քաշէ: Անկէ շաբաթ մը առաջ արդէն, Թուրքիոյ կառավարական կազմը Գերմանիա փախած էր: Հայ

ապզը կը յուսար, թէ Համաձայնական պետութիւնները, իրենց խոստումին համաձայն, պիտի օժանդակէին իրենց ապրիկ դաշնակիցին: Գէ՞ որ հայերն ալ կոռած էին իրենց կողքին: Սակայն...

Զինադադարէն ետք, վերապրող ստանուպիները իրենց ծննդավայրը վերադառնալով կը սկսին իրենց տները վերականգնել: Բայց շուտով նորէն սեւ ամպեր կը կուտակուին հորիզոնին վրայ:

Քեմալական շարժումը մեծ ծաւալ առած էր, եւ այս պատճառաւ, Թուրքիոյ հայաբնակ քաղաքներն ու գիւղերը կրկին արտոյի եւ ջարդի սպառնալիքին առջեւ կը գտնուէին:

Յոյները Զմիւռնիայէն յառաջանալով Պրոսսան կը գրաւեն եւ Էսկիշէհիի կը մօտենան: Քեմալական թուրքերը իրենց նահանջի ճամբուն վրայ հայ տղամարդիկը, երբեմն ալ ամբողջ ընտանիքներ կը հաւաքեն ու երկրին խորերը կ'աքսորեն:

Աքսորուած հայերը Ստանուպի կ'անցնէին, երբեմն մէկ գիշեր, երբեմն ալ քանի մը օր կը մնային Սբ. Քառասնից Մանկանց եկեղեցին: Ստանուպի հայերը օգնութեան ձեռք կ'երկարէին անոնց: Այս միջոցին, Ստանուպի մէջ բնականոն կեանքը կը շարունակուէր:

Աքսորուած հայ ընտանիքները կրկին ջարդի ու կոտորածի կենթարկուին քեմալական ոյժերու կողմէ: Այս ջարդերը 1921ի Մարտին կը սկսին:

1921ի Օգոստոսին, Ստանուպի վերապրող, 15 տարեկանէն վերայրերը կ'աքսորուին: Կարապետ Ախօփէեան (այլ անունով «Էկիւլենց») 13 տարեկան պատանին Ստանուպի մէջ էր այդ օրերուն: Ան այս մասին կը պատմէ: Ստանուպի մէջ Կարապետ Ախօփէեանը Հասան անունով գործարհիրոջ մը կը ծառայէր, իբր աշկերտ անոր ունեցած նպարավաճառի խանութներէն մէկուն:

Ստանուպի մնացողներուն կեանքը տաժանելի էր:

1922ի սկիզբը ֆրանսացիները Աիլիկիան թուրքերուն կը յանձնեն:

Ստանուպի կողմերը քեմալական բանակը յունական բանակին դէմ յարձակողականի կ'անցնի: Շրջանին յոյն եւ հայ բնակիչները, խուճապի մատնուած, իրենց գտնուած գիւղերէն ու քաղաքներէն կը փախչին: Քեմալական ոյժերը, յառաջանալով, մինչեւ Զմիւռնիա կը հասնին ու վայն կը գրաւեն: Գաղթական հայերը եւ յոյները դէպի Պոլիս եւ Յունաստան կը գաղթեն նաւերով:

«Յուշեր Մեր Երկչ Հայրենակիցներին»

ա) Յարութիւն Զէօսէեանի Յուշերը», էջ 124-128:

1921ի Մարտին թրքական ազգայնական (քեմալական) շարժման հետեւանքով թուրք ոստիկանները Ստանուպի այրերը կը հաւաքեն: Յարութիւն Զէօսէեանէնս տան դուռն ալ կը թակեն: Հայրը՝ Գէորգ Զէօսէեանը՝ Նահապետեան ընտանիքէն հայ այրի կնոջ մը տան մէջ թաքնուած էր: Ոստիկանները տան գաղտնի տեղերը կը խուզարկեն եւ Յարութիւնն ու մայրը կը հարցաքննեն:

Յարութիւն իր հօրը կ'այցելէ անոր թաքնուած վայրին մէջ: Հայրը որդիին կը թելադրէ իր թուրք դասընկերոջ հետ իրենց գիտը երթալ եւ ճար մը գտնել: Առաւօտուն, Յարութիւնը եւ իր թուրք դասընկերը ճամբայ կ'ելլեն դէպի թուրքին գիտը: Անոնք պատգամը որոշուած գիտը կը հասցնեն եւ իրիկունը Ստանուպ կը վերադառնան, սակայն այրի կնոջ տան դուռը փակ ու կնքուած կը գտնեն: Յարութիւն իր եղբորմէն կ'իմանայ, թէ հօրը փոխարէն մայրը բանտ տարուած էր, եւ իրենց տունը «փախստականի տուն» պիտակուած էր: Երկու փոքր քոյրերը իրենց ազգականին՝ Մուշկիսէ Օրեանին մօտ կը մնային: Յարութիւնի հայրը կը յանձնուի թուրքերուն, որոնք բոլոր տղամարդիկը կ'աքսորեն դէպի Եոզկատ:

Երկու տարի ետք թրքական պետութիւնը բոլոր հայոց կ'արտօնէ արտասահման անցնիլ: Նոյն արտօնութիւնը Ստանուպ մնացող հայերուն համար ալ էր: 1923ին Յարութիւն Զէօսէեան իր ընտանիքին հետ կ'անցնի Պոլիս, ուրկէ Ֆրանսա կ'երթան:

բ) «Յովհաննէս Սարաֆեանի Յուշերը», էջ 150-157:

Յովհաննէս Սարաֆեանը ստանուպցի է: Ան միայն իր մանկութեան օրերը հոն անցուցած է: Հայրը 1900ին պաշտօնի բերմամբ Միլիթիիսար կը հաստատուի: Յովհաննէս տեղոյն Ներսէսեան Վարժարանը կը յաճախէ: Ժամանակի ընթացքին Անկիւրիա, Նալլըխան եւ Մուհալլըճըզ կ'ապրին: 1913ին Մուհալլըճըզի վարժարանին մէջ ուսուցչութեան պաշտօն կը ստանձնէ: 1915ին կ'աքսորուին Աֆիոն Գարահիսարի Զայ Սթասիոնը գիտը եւ մինչեւ 1917 հոն կը մնան: Հայրն ու ինքը կը սինտորագրուին: Հայրը Մալկարա կը դրկուի, իսկ ինք՝ Պոլիս՝ աստիճան-հունգարական բանակին մէջ որպէս հեռադիտակի պատասխանատու ծառայելու:

Յովհաննէս Սարաֆեանի վաշտը կովկասեան ճակատ մեկնելու հրահանգ կը ստանայ: Վաշտը Պոլսանքիէն անցնելով կը

հասնի Չայ Սթասիոնը, ուր կը գտնուէր անոր ընտանիքը: Այդ տեղի կայարանապետին օգնութեամբ, Յովհաննէս փախուստ կու տայ եւ կը վերադառնայ Պոլիս, ուր իր հօրեղբայրներուն միջնորդութեամբ հանրակառքի ընկերութեան մէջ գանձիչի պաշտօն կը ստանայ: Ընտանիքին օգնելու նպատակով ան Անգարա-Էսկի-շէհիր գիծին վրայ նոր պաշտօն մը ձեռք կը ձգէ:

Այդ օրերուն կը տուգադիպի միլլիական շարժումը: Անգլիացիք ներքին շրջանները կը թողուն եւ Պոլիս կը քաշուին: Յովհաննէս Սարաֆեան իր ընտանիքին մօտ ըլլալու համար՝ պաշտօնին վրայ կը մնայ: Սակայն, շար շանցած, քեմալականներու որոշումով, կայարանին բոլոր քրիստոնէայ պաշտօնեաները Քէսկին կը փոխադրեն եւ միայն կէս ամսական թոշակ կու տան անոնց, զոնք անօրինութիւն: Նոյն իրիկուն, Յովհաննէս իր ընկերոջ՝ Ստեփանի հետ փախուստ կու տայ եւ Ստանպուլ մէջ հայ կնոջ մը տունը կ'ապաստանի: Այս կնոջ շար դրացուին զիրենք կը մտնէ թուրքերուն: Երկու ընկերները եւ անոնց բարերարուին Անգարայի դատարանին որոշումով կ'աքսորուին, կինը՝ Քէսկին, իսկ Յովհաննէս Սարաֆեանն ու Ստեփանը՝ Վան: Անոնք բանտին մէջ Անաստաս անունով յոյն մը կը ծանօթանան: Յովհաննէսը, Ստեփանը եւ Անաստասը աքսորի ճամբան կը բռնեն: Թուրք բարեկամ պիտոտրական մը կը միջամտէ եւ աքսորի ճամբան դէպի Կարին կը փոխուի միայն Յովհաննէսի համար:

Կարին հասնելով՝ Յովհաննէս Արտաւազդ վարդապետ Միւրմէլեանի բնակած շէնքին մէկ սենեակին մէջ կը հաստատուի: Վարդապետը կուսակալին Պոլսէն ծանօթ ըլլալով՝ որոշ ապստոյթիւններ կը վայելէ: Ուստի, ան կարօտեալ հայերու օգնութեան կը հասնէր: Կարինի մէջ Յովհաննէս շար ստանպուլիներու կը հանդիպի:

Երբ յոյները պարտուած կը նահանջեն, թուրքերը կը ստիպեն հայերը, որ Թուրքիայէն հեռանան եթէ կ'ուզեն ազատ ապրիլ...: Յովհաննէս իր աքսորուած հայրը կը գտնէ Կեսարիոյ մօտերը ու միասնաբար Յունաստան կը մեկնին:

գ) «Անդրէաս Պոյաճեանի Յուշերը», էջ 157-163:

Երբ Թուրքիոյ մէջ Սահմանադրութիւնը կը վերահռչակուի, շարեր կ'որախանան, յուսալով որ հաւասարութիւն պիտի ըլլայ: Սակայն աւելի ուշ անոնք յուսախար կ'ըլլան: Երբ Անդրէաս Պոյաճ-

եան իբր զինուոր ծառայելու փարիքին կը մօտենայ, Ստանուզը ձգելով Պոլիս կը մեկնի: Զանի մը փարի հոն մնալէ ետք, Պոլս կարիս կ'անցնի:

1914ին երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը ծագի, Անդրէաս խումբ մը հայոց հեփ Կովկաս կը մեկնի՝ ռուսական բանակին մէջ իբր կամատր ծառայելու թրքական բանակին դէմ: Անոնք դէպի Իգգրի կ'ուղղուին: Վանի մէջ հայերը թրքական բանակին կը դիմադրէին: Թուրքերը ճակատին վրայ պարտուելով կը սկսին նահանջել եւ ռուսերը Վան կը մտնեն: Սակայն, շար չանցած, անոնք Վանը կը պարպեն եւ թուրքերը կրկին կը յարձակին: 120,000 հայ Վանէն դուրս կու գայ ռուսերուն հետեւելով: Հայերը կը հեռանան նաեւ Կարինէն եւ Պիթլիսէն: Երեւան, Էջմիածին, Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ հայ գաղթականներով կը լեցուին: Ոմանք Թիֆլիս եւ Խրիմի շրջանները կ'ապաստանին: Անդրէաս Պոյաճեան հիւանդութենէ վարակուած ըլլալով, երկու փարի Յարիցի (յերազայի Սթալինկրափ) քաղաքը կը մնայ դարմանուելու համար: Երբ Ռուսիոյ մէջ յեղափոխութիւնը կը ծագի, ան ուրիշներու նման կը գաղթէ եւ Պոլիս կը մեկնի:

1920ին, առիթն օգտուելով, Անդրէաս Ստանուզ այցելութիւն մը կու փայ: Թէեւ այդ ժամանակ Համաձայնականները Պոլիսը գրաւած էին, անոնք ներքին շրջանները մտնելու եւ թուրք ժողովուրդը զինաթափ ընելու փորձ չէին րրած բնաւ: Անդրէաս Ստանուզի մէջ ապահովական կացութիւնը վար գտնելով, կը փորձէ օր առաջ հեռանալ հոնկէ ու կը վերադառնայ Պոլիս: Անոր ընտանեկան պարագաները կարգ մը վրանգներէ անցնելով, երեք փարի ետք իրեն կը միանան:

Անդրէասի տոբանչը՝ Սրբուհին, 1915ի բռնագաղթի օրերուն իր 108 փարեկան հայրը՝ Տարագճը Տէփէն իրեն հեփ գիտերը կը փանի: Ստանուզի բնակիչները 1915ին շրջակայ գիտերը բռնագաղթուած էին: Երկու փարի ետք երբ ծերունին կը մահանայ, Սրբուհի ամէն վրանգ աչք առնելով, անոր մարմինը Ստանուզ կը փոխադրէ՝ զայն իր պապերուն քով թաղելու համար:

Անդրէաս ընտանեօք Պոլսէն Ֆրանսա անցնելով՝ հոն կը հաստատուի:

դ) «Գրիգոր Հաճի Դանիէլեանի Յուշերը», էջ 163-165:

Գրիգոր Հաճի Դանիէլեան ծնած է Ստանուզ, 1901ին: Մկիպը շերեմաբոծութեամբ կը սրաղի, ապա ստանուզի պատանի Գրի-

գոր Սալանեանի հետ Հայմանա գիտին մօտ գտնուող ջաղայքը կ'աշխատի: Գործի սկսելուն հապի երկու շաբաթ անցած էր երբ թուրք ոստիկաններ կու գան եւ շրջանին բոլոր ջաղայականները ձերբակալելով կը տանին: Մօտակայ գիտին աղան Գրիգոր Հաճի Դանիէլեանը եւ Գրիգոր Սալանեանը իր քովը կ'աշխատայնէ: Շաբաթ մը ետք այս թուրքը երկու Գրիգորները թրքայնելու փորձ կ'ընէ, զանոնք թփափել տալու պատրաստութիւններ կը տեսնէ: Սակայն Գրիգոր Դանիէլեանի հօրեղբայրը կը յաջողի երկու Գրիգորները ազատել եւ ուրիշ ջաղայքի մը մէջ գործի տեղափոխել: Այդ ժամանակ, Հայմանայի մէջ հայեր կը ձերբակալէին: Ստանուկի երեւելի անձնատրութիւններն ալ կը ձերբակալեն: Շատ չանցած, Օգոստոսին, Ստանուկի հայերը շուրջի գիւղերը կ'աքսորուին: Միայն պիտորագրեալներուն ընտանիքները վերձ կը մնան տարագրութենէն:

Կ'անցնին տարիներ: Պատերազմը վերջ կը գտնէ: Քեմալական շարժումի ժամանակ, Գրիգոր կը ձերբակալուի, սակայն շուտով ազատ կ'արձակուի կաշառքի շնորհիւ: Ետքը ան պիտորագրուելով, Կարին կը դրկուի: 1923ին Գրիգորի պիտորական ծառայութիւնը վերջ գտած ըլլալով, ընտանեօք Ֆրանսա կը մեկնի: Այսպիսով, անոնց տանջանքը վերջ կը գտնէ եւ Ֆրանսայի մէջ նոր կեանք մը կը սկսին:

ե) «Ստեփան Թիրքմէնեանի Յուշերէն», էջ 165-174:

Ստեփան Թիրքմէնեանը Կորած Քար (Կրաս Քար) աւանի տասնըհինգ տուն ստանուկիներէն մէկուն պատկն էր: Անոնք հողագործութեամբ կը պրաղէին: Շրջակայ թրքաբնակ գիւղերուն հետ բարի դրացնութիւն ունէին:

1915ին Ստանուկի այրերը քսորուելով կը ջարդուին, անոնց հետ նաեւ՝ Կորած Քար աւանին վարժապետը՝ Խաչատուր Միմոնեանը: Այդ արեւն Ստեփան Թիրքմէնեանը 13 տարեկան էր եւ իր հօրը կ'օգնէր: Անոր հայրը կը տանին: Ստեփան բռնագաղթի ժամանակ ընտանիքին հօր դերը կը կատարէ: Ան հինգ անչափահաս քոյրեր ու եղբայրներ ունէր: Ստեփան իր մօրը եւ քանի մը դրացիներուն հետ Պէշէնէկ կոչուած գիւղը կ'երթայ՝ ընտանիքին ուրելիք ճարելու համար: Ստեփանի հօր պարտապանները իրենց պարտքերուն մէկ մասը կը վճարեն: Վեց օր հիւրասիրուելէ ետք անոնք իրենց կառքը ուրելիքներով լցնելով դէպի տուն կ'ուղղուին: Ճամբուն վրայ թուրք մը, մէկ ձեռքին գաւազան, կը

սպառնայ եւ կը կռուի իրենց հետ: Այս կռուի ընթացքին Սյունի մայրը եւ մէկ դրացուհին կը վիրատուին: Այս երկու կանայք Վինտուրի մայր ըլլալով, ռաբիկանաւորան բողոք կը ներկայացնեն եւ թուրքը բանալ նետել կու տան:

1921ի ամառը ուրիշ պաւահար մըն ալ տեղի կ'ունենայ: Գարնան, Սյունի մայրը իր երեք ամսուան բանտարկութենէն նոր ապաւած էր: Սյունուքը թուրքերուն ձեռքն էր, իսկ Հայմանան՝ յոյներուն: Օր մը Սյունիան գործով Սյունուք գացած էր: Կտրած Զար գիւղը թուրքերուն ձեռքն էր եւ թուրք Վինտուրները հայ ընտանիքները կը նեղէին: Սյունիան թուրք հապարապետին ներկայանալով բողոք կը ներկայացնէ: Հապարապետը երկար հարցաքննութիւններէ ետք քսան Վինտուրներ կը դրկէ դէպքերուն վայրը: Հապարապետը այդ չորս անկարգ Վինտուրները ձերբակալելով բանտը կը դնէ:

դ) «Յուշեր Հօպալ Զէլէմճեանի», էջ 174-177:

1900 թուականին վերապատուելի Հայրապետ Օրեանը Սյունուքէն հինգ աղջիկներ, այդ թիւին՝ Հօպալէն, Թալասի Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանը կը դրկէ, որպէսզի ուսուցչութեան գործին պատրաստուին: Ուսման շրջանը աւարտելով, Հօպալ Սյունուք կը վերադառնայ եւ կրթական գործին կը լծուի:

1915ին երբ Սյունուքի այրերը կը տարուին եւ ժողովուրդին մեծ մասը շրջակայ գիւղերը կ'աքսորուի, Հօպալէ կարգ մը ուրիշ հայուց հետ Սյունուք կը մնայ: Այս հայերը միասնաբար որթաւունկ կը մշակեն եւ խաղողները վաճառելով կ'ապրին:

Երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը վերջ կը գտնէ, Հօպալէ կրկին կը նուիրուի իր սիրած կրթական գործին՝ յոյս ունենալով անվրդով կեանք մը ապրիլ: Ան ուսուցչութիւն կը կատարէ մինչեւ 1922ի վերջերը: 1924ին Հօպալէ իր դստեր եւ քրոջ՝ Մանանի հետ Ֆրանսա կը գաղթէ:

Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեան (Ուլնիածովք), «Մեծ Եղեռնի Պարզամ - Հայոց Տանթէական Քաւարան Եւ Հրաշալի Յարութիւն», նախապէս իբրեւ թերթօն հրապարակուած Գահիրէի «Արեւ» օրաթերթին մէջ, Կալ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1970, միջակ չափի 229 էջ:

Հայկ Արամեան 1906էն ի վեր Մեպիրէի, Խարբերդի եւ Ծովքի մէջ ուսուցչութիւն կ'ընէր: Թրքական կառավարութեան առաջարկով, ան 1914ին, երբ մօտաւորապէս քսան տարեկան էր, Արամայի Լիսէին մէջ պաշտօն կը ստանայ իբր լեզուագէտ եւ երաժիշտ ուսուցիչ: Մեպիրէէն դէպի Արամա մեկնումի օրը, քաղաքին հայ երեւելիներէն շատեր իրեն ողջերթի եկած էին: Ընտրիլի իր լեզուագիտութեան, ան յաջողած էր ուսուցչական պաշտօններու կոչուիլ գերմանահայ վարժապետանոցէն զատ՝ Խարբերդի Ար. Յակոբ թաղին Թղկատինցիի Կարմիր Գոլէճը, Կայսերական Լիսէն, Սուլթանիէ կոչուած միջնակարգ դպրոցը եւ Տար-ուլ-Մուալլիմին կոչուած նորաբաց պետական վարժապետանոցը, որ հայաբնակ Սուրսուրի գիտին մօտ էր:

Հայկ Արամեան 14 Մարտ 1914ին ճամբայ կ'ելլէ դէպի Արամա: Առաջին գիշերը կ'անցընէ Իսթուլ կոչուած փոքր աւանին, երկրորդը՝ Մալաթիոյ մէջ: Եւ այսպէս, ճամբորդելով, հինգերորդ օրը Մարաշ կը հասնի: Անցնելով Պաղէէն եւ Գանլը Կէշիտէն (Արիւնտր Կիրճ), Օսմանիէ եւ ապա Արամա կը հասնի:

Արամայի մէջ Հայկ իր առաջին այցելութիւնը Կրթական Նախարարութեան գաւառական տնօրէն Շիւքրի պէյին կու տայ: Ապա ան Սուլթանիէ Լիսէն կ'այցելէ եւ տեսուչի փոխանորդ Նապիր պէյին կողմէ կ'ընդունուի: Դպրոցին մէջ Հայկ Արամեան կը ծանօթանայ Միմոն Աղապալեան անունով ուսուցիչի մը եւ առա-

ջին գիշերը անոր հիօրը կ'ըլլայ: Հայկ Արամեան Ունիայէն (Ջէթուն) եօթը տարեկանին հեռացած էր:

Հայկ Արամեանը եւ Սիմոն Աղապալեանը միասին կ'երթան Հայ Գիւղ (Կեաւոր Զէօյ), զոր Արանայէն ուրթով երկու ժամ հեռու էր: Հայկ հոն սենեակ մը կը վարձէ: Անոր վարձած տան մօտ կար հայկական որբանոց մը, որուն տնօրէնն էր Վահագնը [հաւանաբար՝ Տաթեւեան, - խմբ.], օգնական ունենալով փորձառութեամբ բուժող պատուելի Խաչատուր Գոուպեանը:

Հայկ Արամեանի Կեաւոր Զէօյ հասնելէն երկու շաբաթ յետոյ, քսանամեայ երիտասարդ Լեւոն Մալմանեանը կու գայ Խարբերդէն: Ան հմուտ թրքագէտ էր: Հայկ Արամեան Արանայի Առաջնորդ Գէորգ Ժ. վրդ. Արսլանեանի այցելութիւն կու տայ: Իսկ իր ուսուցչական գործին սկսելէն կարճ ժամանակ ետք Արանայի կուսակալ Իսմայիլ Հագգըի թիկնապահներէն մէկը իրեն կ'այցելէ գերմաներէն նամակի մը թարգմանութեան համար: Հայկի այս ծանօթութիւնը տարի մը ետք, արհաւիրքի օրերուն, շատ օգտակար կ'ըլլայ:

Կեաւոր Զէօյին մէջ, շնորհիւ գիւղապետ Սստուր աղային եւ տանտէր Տիրան Էնէպեանին, Հայկ Արամեան իր պաշտօնակիցներուն հետ միասին կը յաջողի դպրոց մը հիմնել:

6 Յունիս 1914ին Արանայի Առաջնորդ Գէորգ Ժ. վրդ. Արսլանեանը եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոս Մահակ Բ. Խապայեանը Կեաւոր Զէօյ այցելութիւն կու տան: Այս առիթով հեղինակը կը յիշէ, թէ 1906ին կաթողիկոսը կայսերական բացառիկ հրովարտակով արտօնուած էր իր ծննդավայրը՝ Խարբերդի Եղէգի գիւղը այցելել: Կեաւոր Զէօյի մէջ գտնուող երեսելիները, որոնց մէջ թրքական երկրագործական դպրոցի տնօրէն Ֆայիք պէը, ջերմ հիւրասիրութիւն ցոյց կու տան վեհափառ հայրապետին:

1914ի ամրան, Հայկ Արամեանը Արանայի մէջ կը ծանօթանայ իրեն հայրենակից վէթունցի Խաչիկ Զարուկեանի, որ թրքախօս հայ աշակերտներուն մէջ հայախօսութեան տարածման ջանքեր կը թափէր: Հայկ Արամեան Տարսնի քաղաքը կ'այցելէ այդ ամառ: Նոյն ամառը՝ 4 Յուլիսին ան ռուսական «Օրեսա» նաւով Պոլիս կ'երթայ:

Հայկ երբ Պոլիս կը հասնի, կը նկատէ, որ քաղաքական պատճառներով տակնուվրայութիւն մը սկսած է հոն: Գիշերով ան Գում Գափու գտնուող պանդոկի մը մէջ յարմար սենեակ մը կը վարձէ

խարբերդյի բարեկամներու օգնութեամբ: Հայկ մտադրած էր դիմում կատարել կառավարութեան՝ Գերմանիա երթալու եւ իր ուսումը շարունակելու համար: Սակայն Կրթութեան Նախարարութեան պատասխանատու մը կ'իմայնէ իրեն, որ քաղաքական շփոթ կայութեան հետեւանքով դէպի Գերմանիա ուսանողներու ուղարկումը դադրած էր: Հայկի համար անորոշ դրութիւն մը կը ստեղծուի եւ իր հաշիւները ի դերեւ կ'ելլեն: Պոլսոյ մէջ պանդխտութեան բոլոր խեղճութիւնները կը ճաշակէ ան: Բրդուճ մը չոր հացով օրեր կ'անցընէ: Ան 300 դեղին ոսկի փոխ տուած էր ուրիշներու եւ չէր կրնար գանձել:

Հայկ խարբերդյի բարեկամի մը կը դիմէ՝ իր նիւթական նեղ կացութիւնը պարզելով: Տիգրան Եղիկեան օգնութեան ձեռք կ'երկարէ իրեն: Ապա Հայկ բարեբաստիկ առիթով մը Յակոբ Տէր Յակոբեանին կը ծանօթանայ եւ անոր խմբագրած «Վերջին Լուր» թերթին կ'աշխատակցի իբր արեւմտեան երեք լեզուներէ հմուտ թարգմանիչ: Աշխատանքի կողքին, ան 1914ի ամառը Պոլսոյ մէջ օգտակար շրջապայտյոյներ կը կատարէ:

Երոպայի եւ Պոլսոյ քաղաքական ու տնտեսական վիճակը հետզհետէ անելի խառն կը դառնայ 1914ի ամրան: Այդ անորոշ օրերուն, Հայկ Արամեան Պոլսոյ պատրիարք Զաւէն արք. Տէր Եղիայեանին կ'այցելէ: Հոն էր նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան նախկին արտաքին գործոց նախարար Գաբրիէլ Նորատունկեանը, որ այդ եւ գալիք տարիներուն մեծ դեր ունեցած է հայ ազգային կեանքին մէջ:

20 Մեպրեմբեր 1914ին երբ Հայկ գերմանացի գնդապետ Թեօնիկի տեսակցութեան կը սպասէր, չարաբաստիկ եւ անծանօթ պարագաներու տակ, թուրքերը պայն ուրիշներու հետ կը ձերբակալեն ու Միքքէճիի կայարանին ոստիկանատունը կը տանին: Հայկ հրամանատարին կ'ուզէ ներկայանալ պարզելու համար իր կացութիւնը: Առանց յուսահատելու, կաշառք տալով գրագիրին, ան կը յաջողի հազարապետ Ռէուֆ պէյին քով մտնել: Հայկ անոր ցոյց կու տայ Սուլթանիէ դպրոցի իր ուսուցչական թուղթը: Հազարապետը իրեն կը թելադրէ այդ թուղթը Կէլիպօլուի վերին հրամանատարութեան ցոյց տալ: Այս ժամանակատր արգելարանը շատ աղտոտ վիճակի մէջ էր: Ժանտարները օրական քանի մը հոգի կը տանէր: Անօթութիւն ու ծարաւ: Հայկ արգելարանէն դուրս եկող երկու կանայք կը տեսնէ ու անոնց հետ իր բարեկամ Տիգրան Եղիկեանին նամակ մը կ'ուղարկէ:

Կայարանի բանտին մէջ արգելափակուածները երկու ժամ տաժանակիր աշխատանքով կը բանեցնեն՝ անոնց ածուխի պարկեր եւ երկաթի գերաններ կրել տալով: Ծանր ու քնաթաթախ վիճակով՝ Հայկ կը մտնէ ննջարան: Խոշոր, ընտանի, անվախ մուկներ եւ փայտօցիներ կը խածկուեն պինք: Յաջորդ օրը պիրենք Ալէիպօլու-Տարփանէլ պիտի ուղարկէին:

Գրեթէ կէս գիշերին, հսկիչները Հայկի գտնուած խորշը կը խուծեն ահեղ գոռումով: Կարգով անունները կը կարդացուին: Երեք անգամ կը լսէ «Խարբերոյցի Փանոս օղլու Հայկապան, ծնեալ 302 հիժրի», բայց Հայկ իր տեղէն չի շարժիր: Հայկ Արամեան հրաշքով կ'ապագի... խորշին մէջ պահուրդելով: Մնացեալները կը տարուին հեռուն ու այլեւս չեն վերադառնար:

Միրքէճի կայարանին մէջ արգելափակուած Հայկ Արամեանը առաւօտուն դուրս կու գայ իր խորշէն: Ջայն հապարապետին առջեւ կը հանեն: Յանդիմանելէ եւ ապրակելէ ետք, անոր անունին առջեւ «փախստական» կ'արձանագրեն եւ պատին տակ իբր պարտուած կը սպասցնեն: Այդ վայրկեաններուն, Հայկ կը սկսի բարձր ձայնով իր կացութիւնը պարզել եւ իր ուսուցիչ ըլլալը շեշտել, յայտնելով որ ինք Կրթութեան Նախարարութեան Սուլթան Ահմէտի մասնաճիւղէն արտօնագիր ունի: Հսկիչներէն մէկը անոր հանդէպ համակրանքով կը մօտենայ: Կէսօրուան մօտ, Միրքէճի կայարանին բակին մէջ Հայկ Տիգրան Եղիկեանը կը տեսնէ: Տիգրանի երաշխատրութեամբ եւ 44 ոսկի գլխավճար խոստանալով, Հայկ Արամեանը ապագ կ'արձակուի ժամանակատրապէս: Սակայն պէտք էր 44 ոսկիի գումարը վճարել: Հայկ այդ գումարի վճարուելուն չի սպասեր եւ փախուստ կու տայ առանց որեւէ հետք ձգելու:

Հայկ կ'ուղղուի Կրթութեան Նախարարութեան Սուլթան Ահմէտի մասնաճիւղի տնօրէնին՝ Մապրի պէյի մօտ: Վերջինս կ'իմացնէ, որ Արամայի Լիսէէն Հայկը կ'ուզեն:

Հեղինակը մանրամասնօրէն կը յիշէ 1914ի վերջին ամիսներու քաղաքական եւ պինտորական դէպքերը: Ան Կոմիտաս վարդապետին այցելութիւն կու տայ եւ ապա ճամբայ կ'ելլէ դէպի Արանա: Օսմանեան Կայսրութիւնը արդէն պարտերապմ յայտարարած էր Դաշնակից պետութիւններուն դէմ եւ Գերմանիոյ կողքին դիրքորոշուած:

Վերադառնալով Արանա, Հայկ Արամայի Լիսէին մէջ իր պաշտօնին գլուխը կ'անցնի: Լիսէի նոր տնօրէն կարգուած էր Համդի

պէլ, որ Հայկի հանդէպ համակրութիւն ցոյց կու տայ: Արամեան ուրիշ կարգ մը հասարակութիւններու մէջ ալ կ'աշխատի իբր գերմաներէնի եւ երաժշտութեան ուսուցիչ: Կուսակալ Բսմայիլ Հագգըի 10-12 տարեկան աղջկան դաշնամուրի ուսուցիչն ալ կ'ըլլայ:

Ատանայի մէջ 1915ի ձմեռը հաճելի մթնոլորտի մէջ կ'անցնի Հայկին համար: Ան մօտակայ հայկական որբանոցը կ'այցելէ, եւ, այս առիթով, իր որբութիւնը Երուսաղէմի մէջ անցընելը կը յիշէ հպանցիկ կերպով:

1915ի Ապրիլին արդէն ծանր դէպքերը իրենց շուրջ կը տարածեն: Ատանայի մէջ՝ բռնագաղթուած հայոց առաջին կարաւանները կը նշմարուին: Զէյթունցիներուն համար գաղթակայան մը կը հասարակութի ժամանակատրապէս: Ատանայի մէջ հայկական եկեղեցիներ կը կողոպտուին:

Ատանայի կուսակալութեան կրթական տեսուչ Մուհամմէտ Ծիքրիի պէլ Հայկին կ'ողղէ նամակ մը, որուն մէջ կրօնափոխութեան եւ թրքանալու առաջարկ կ'ընէ անոր: Ատանայի մէջ շատ հայեր կը բանտարկուին: Անոնց մէջ էր Վահագնը, որուն մականունը հեղինակը չի յիշեր, որ շուրջով կախաղան կը բարձրացուի [խօսքը հաւանաբար կը վերաբերի դաշնակցական գործիչ եւ օսմանեան կառավարական որբանոցի տնօրէն Վահագն Տաթեւեանին, - խմբ.]:

Ատանայի հայերն ալ կը բռնագաղթեցուին: Հայկ տարագրեալներու կարաւանին մէջն է: Անոր կ'ընկերանայ պաշտօնակիցը՝ ուսուցիչ Հրանդ Սարըեանը: Քանի մը հարուստ հայեր կը թրքանան: Կիներէն ոմանք, այդ ստիպողական պարագաներուն տակ, իրենց աղջիկներն ու մանչերը վիրենք հալածող թուրքերուն կը յանձնեն:

Հայկի կարաւանը հապի 3-4 ժամուայ ճամբայ կ'որոշէր, երբ ձիաուոր աւազակներ վիրենք կը կողոպտեն: Հրոսակները արեւելեան մեծ շալ մը գետին փռելով, տարագիրներուն կը հրամայեն անոր վրայ թափել ունեցած դրամն ու վարդեղէնը: Իրենց կեանքը ապարելու համար, բոլորն ալ իրենց ունեցածը կու տան: Այդ օրը ուշ արեւն Օսմանիէ կը հասնին: Կարաւանը մօտաւորապէս 30,000 հոգի կը հաշուէր: Թուրք փերեզակներ հոն ստղ գիներով ուրեստեղէն կը վաճառեն տարագրեալներուն: Հայկ յանկարծ Ատանայի կուսակալը՝ Բսմայիլ Հագգըն կը տեսնէ: Վերջինս

իրեն խորհուրդ կու տայ ապահով Հալեպ հասնի: Կարաւանին մէջ կային Արսլանալէկէն, Պարտիպակէն եւ Էսկիշէհիրէն բռնագաղթուած հայեր: Գիշերը Օսմանիէի մէջ կ'անցընեն: Տակաւին չլուսցած, գաղթականներուն կը հրամայուի գրոհել Ամանոսի բարձունքները եւ փաժանելի վերելքներ բարձրանալ: Քանի՜ քանիներ, ուժասպառ, ետ կը մնան: Յոգնաբեկ մայրիկներ, սփայում, իրենց զաւակներէն մէկ-երկուքը ետեւին կը թողուն: Օդը լացի, հեծկլտութի եւ հատաչանքի աղիոգորմ ճիշերով կը լեցուի: Թուրք ոստիկանները հեղփհեղփէ ատելի ոխերիմ, ատելի սպառնական կը դառնան եւ կը սկսին կողոպտել զիրենք: Գիշեր մը Հասան Պէլիի ախոռ-փուներու մէջ կ'անցընեն: Բիրերով, գաւազաններով եւ հրացանի կոթերով ծեծուածներէն ոմանք ճամբուն եկերքը կիսամեռ վիճակի մէջ ինկած էին: Իրենցմէ առաջ փարագրուածներուն հետքերը ասդին-անդին դեռ կը մնային: Քանի մը օր ետք կարաւանը Բալահիլէն անդին Մէլփան Էքպէլ երկաթուղային կայարանը կը հասնի: Հոն Քսանթոփոլոս անունով յոյն վաճառական մը Հայկի եւ Հրանդի կը թելադրէ Հալեպ չերթալ, որովհետեւ խստիւ արգիւտած էր քաղաքը մտնել, եւ թուրքերը զանոնք դէպի անապատ պիտի քշէին: Այս յոյնը անոնց կը խոստանայ գործ հայթայթել: Գիշերը բեռնափար կառքի մը անկիւնը կ'անցընեն:

Ներելեալ օրը Քսանթոփոլոս զիրենք գերմանացի երկու արուեստագէտ-երկրաչափներու՝ Էրլէրի եւ Նորփատլէրի կը ծանօթացնէ: Հրանդը Նորփատլէրի մօտ կ'աշխատի, իսկ Հայկը՝ Էրլէրի:

Էրլէր Հայկը Բալահիլէ կայարանը կը փանի, խրատ տալով, որ ան սորվի հեռագրափայտի պաշտօնեայ ըլլալ: Ճեմալ փաշա այդ կայարանէն կ'անցնի: Շատ հայեր անոր խնդրագիր կը ներկայացնեն իրենց կեանքի ապահովութեան առնչութեամբ: Հայկ գերմանացի Էրլէրի գրագիրն ըլլալով, շատ հայեր կ'ապաւտէ անապատ երթալէ եւ զանոնք իր մօտը կը պահէ: Ան գրեթէ ամէն օր հայ արքայապետներու անվերջանալի կարաւանները կը փետնէր պարհուրած աչքերով:

Արամեան իրեն ծանօթ խաբէրոգոյի երիտասարդ Լեւոն Մալմանեանի ալ գործ կը ճարէ: Աբրահամ Շըվերթֆինկէր անունով ռումանացի ավսի ու մարդասէր մարդ մըն ալ կար գործին մէջ: Ան արքայապետներու շարքէն շատ հայեր կ'ապաւտէ անոնց գործ հայթայթելով մթերանոցին մէջ: Անոր փիկինը օր մը նոյնիսկ

թուրք ոստիկանի մը երեսին կը թքնէ եւ կ'ապրակէ ներկաներուն առջեւ. երբ կ'իմանայ որ ան բազմաթիւ հայ կոյսեր պղծած եւ բռնաբարած է:

Հայկ Շըվէրթֆինկէրէն կ'իմանայ, որ գերմանացի մարդասէր եւ ազնիւ երկրաշափ Վինքլերը լեզուագէտ գրագիրի մը պէտք ունի: Էրլերի թելադրանքով եւ օգնութեամբ՝ Հայկ նամակով մը Վինքլերի կը դիմէ: Վերջինս իրեն յարմար պաշտօն մը կու տայ: Արամեան, որ հոն անունը փոխելով դարձած էր Ժորժ Փանոս, իրենց օգնական Քեամիլի (Լեւոն Մազմանեան) հետ ճամբայ կ'ելլէ դէպի Քելլէր՝ Գոյիցերիացի Ֆրից Միկրէսթ անունով երկրաշափին մօտ: Չիտրով ճամբորդելով, անոնք երեք քառորդ ժամէն Քելլէր լեռնաւանը կը հասնին եւ երկրաշափին Գոնն-գրասենեակը կը մտնեն: Յաջորդ օրն իսկ Հայկը գործի կը սկսի: Ան երկրաշափին կնոջը՝ Բլարային եւ գրագիր-հաշուակալին՝ Սալվադորին կը ծանօթանայ: Քելլէր Ամանոսի լեռներուն վրայ, Իսլահիէէն քանի մը հարիւր մէթր բարձր է: Անոր չորս կողմը անփառածածկ բլուրներ կան: Հայկ Արամեան հոն երկու ուրիշ գերմանացի երկրաշափներու կը ծանօթանայ: Անոնք հայերը կը սիրէին, եւ Գոննի լեռնաշափին թշուառութիւնը, իրենց փնտրողական իշխանութեանց մօտ կը միջնորդէին: Քեամիլը (Լեւոն Մազմանեան) չերթէ՝ Գի Գգեստով լրիւ ծափուած էր: Ան լաւ թրքերէն կը խօսէր: Հայկ նեւշեհիրցի թրքախօս հայ ուրիշ օգնական մըն ալ կ'ունենայ եւ Գայն Միշել կը կոչէ:

Հայկի կէս փարտուան Քելլէրի կեանքը հեղաքրքրական եւ վրանգներով լեցուն դրուագներ ունի: Ան Իսլահիէ գաղթական յանին հայ խլեակներու թշուառ կեանքին կ'անդրադառնայ:

Հաւասարի ականաւորեսներ հեղինակին կը հաղորդեն, որ Քելլէրի վերի կողմը նոր կառուցուած ճամբայէն հայ երեք երեւելի անձեր արքորի կը փարտուին: Անոնք կ'ականարկեն Գրիգոր Զօհրապի եւ ընկերներուն: Նոյնպէս, այդ օրերուն կը շրջի ուրիշ Գոննի կոթիւն մը, թէ Ամանոսի կարգ մը անառիկ բարձունքներու կիրճերուն մէջ 36 հայ քաջեր ապաստանած էին: Անոնք ալեւն-ալեւն թրքական բանակին մեծ կորուստներ կը պատճառէին:

Քելլէրի եւ Ինթիլիի շրջանին մէջ շատ հայեր երկաթուղային գիծերու շինութեան մէջ կ'աշխատէին: Յարաբերական խաղաղութիւն կը տիրէր 1915ի վերջերը եւ 1916ի սկիզբները: Այդ շրջանին մէջ գոնոտող հայերը արարի փարապով փախուստ փութած ուրիշներէն կը լսէին Հայեպէն, Էփրատէն, Գարլորթէն, Մեսքէնէն եւ

նորիշ վայրերէն սարսափի, մահուան եւ սպանդի լուրերը:

1916ի գարնան Էնվեր փաշայի Ամանտս լեռներու շրջանը այցելութենէն յետոյ, այդպէղի հայոց կացութիւնը կը սկսի վաւանալ: Այդ մթնոլորտին մէջ, գերմանացի բարեսիրտ եւ բարձրաստիճան պաշտօնեաներ յաջողած էին Էնվերը համոզել, որ երկաթուղային գիծին արագ օւարտման համար անհրաժեշտ էր մասնագէտ եւ վարժ հայերու աշխատակցութիւնը: Սակայն այս վիճակը երկար չի տեսեր եւ դժբախտութիւնը ծայր կու տայ կրկին:

1916ի Մայիսին մէջ օր մը, թուրք գաղտնի ոստիկան մը Հայկը կը հարցուփորձէ: Կը պարզուի, թէ այդ թուրքը նախապէս իր իսկական անունը գիտցած էր, որովհետեւ Հայկ ինքզինք իբր ժորժ Փանոս ճանչցուցած էր բոլորին: Հայկ այս իրողութիւնը կը յայտնէ իր պոփոքիկացի մեծատրին՝ երկրաչափ Միկրէսթին եւ անոր պաշտպանութիւնը կը խնդրէ:

Երկրաչափ Միկրէսթի տիկինը՝ Զլարա Հայկին կը խոստանայ պայն Զուիցերիա ուղարկել: Արդէն հեղինակը միշտ համամիտ գտնուած է վրանգի պահուն փախչելու գաղափարին: Ան կ'ըսէ. «Ով որ կը փախչի, մահէն կ'ապարի»:

Երկրաչափ Ֆրից Միկրէսթը Արամեանը եւ անոր հետ երեք օգնականներ ժամանակատրապէս Այնթապ կ'ուզէ դրկել՝ յարդ գնելու եւ բերելու համար: Անոնք չորս ձիերով կը պատրաստուին ճամբայ ելլելու, իրենց հետ բաւարար դրամ ունենալով: Սակայն վերջին վայրկեանին Իսլահիէի *գայմագամ* Մալեհը իր հետերտողներով կ'ոտղոյի իրենց մօտ՝ մթերանոցը: Ան եկած էր Հայկը ձերբակալելու: Արամեանը պայն վերէն տեսած էր՝ առանց անոր տեսնուելու: Աղուէսի բոլոր խորամանկութեամբ ան կ'ընելով կ'ոտղոյի երկրաչափին գրասենեակը, որու կողքի սենեակին մէջ կը գտնուէր ծննդաբերութեան երկունքի բռնուած տիկին Զլարան: Հայկը կատուի նման կը սողոսկի տիկնոջ մահճակալին ներքեւ, իբրեւ փրկութեան ապաւէն, շունչը բռնելով: Ան փափսալով եղելու թիւնը ազնիւ տիկնոջ կը հասկցնէ: Արամեանի օգնական Միշելը եկող թուրքերուն կ'ըսէ, թէ ան գնումի համար դուրս ելած էր: Սակայն *գայմագամը* գրասենեակին բոլոր սենեակները խուզարկել կու տայ եւ կը փորձէ տիկնոջ սենեակը մտնել: Երկրաչափը եւ հաշուակալը բացատրելով տիկնոջ առողջական վիճակը, թուրքերուն մուտքը թոյլ չեն տար: Վերջապէս, *գայմագամը* ու անոր հետերտողները կը հեռանան: Երկրաչափը Արամեանին կ'ըսէ, թէ ա՛լ ոչ մէկ վայրկեան պէտք է կորսնցնէ եւ պէտք է

հեռանայ: Համբողջելու համար, Հայկն ու անոր օգնականները հարիրապետ Մեհմէտ Էֆենտիի ընկերակցութեան կարիքը կը զգան: Վերջինս խման թուրք մըն էր, որ այդ պահուն քնացած էր: Ան երկաթուղագիծին պաշտօնեաները եւ գործատրները կը պաշտպանէր:

Խումբը ճամբայ կ'ելլէ եւ հապար դժուարութեանց կը հանդիպի: Հայկն ու անոր հայ օգնականները Ամանոսի լեռներուն վրայ կապարտուած ջարդերուն լուրերը կը ստանան: Համբան անոնք երկրաչափ Սիկրէսթէն հեռագիր կը ստանան. Սիկրէսթ կը թելադրէր Հալէպ երթալ: Խումբը կ'առաջնորդէ Թեամիլ, որ անկէ առաջ քանի մը անգամ Հալէպ գացած-եկած էր: Խումբը ապահով կերպով Հալէպ կը հասնի: Հոն Հալէպի երրորդ երկաթուղային ընկերութեան երրորդ մասնաճիւղի պետ-երկրաչափին՝ Հանս Ֆէօլնէրին Թելլէրի երկրաչափէն հեռագիր մը կու գայ, խնդրելով որ Հայկին պաշտօն մը եւ պէտք եղած վկայագիրը տայ: Հանս Ֆէօլնէր երկու արաբ պաշտօնեայ կը դրկէ Հայկին մօտ: Անոնցմէ մէկը կը կոչուէր Սլէման Բիպք, որ Հայկի մտերիմ ընկերը կը դառնայ: Հայկ Արամեան կայարանի կեդրոնական մթերանոցին քարտուղար կը նշանակուի: Անոր գլխատրը Կուի-ցերիայի Եագոպ Մէմանն էր:

Հարիրապետ Մեհմէտը եւ Միշելը Թելլէր կը վերադառնան: Հարիրապետը կ'անդրադառնայ, որ Հայկը ապրանք գնելու պատրուակով փախած էր եւ այդ ալ՝ իր օգնութեամբ: Մեհմէտ խնդիր կը յարուցէ երկրաչափ Սիկրէսթին մօտ: Վերջինս բախտաւորուած էր մանչ զաւակով մը՝ Ռուփորֆ եւ անոր մօտ այդ պահուն այցելուներ եկած էին՝ Կայն շնորհատրելու: Նոյն պահուն, *ամէլէ թապուրին* (բանտորական գումարդակ) հարիրապետը, որ միշտ գումարներ եւ խմիչքներ կը ստանար Սիկրէսթէն, կը միջամտէ եւ գործը անոյշի կը կապէ: Յաջորդ օրն իսկ հարիրապետ Մեհմէտ Պաղտապ կը փոխադրուի:

Հայկը Հալէպի մէջ կը հանդիպի Ինթիլիէն քշուած Հրանդ Թրիքճի անունով ծանօթի մը, որ իրեն կը պատմէ Ինթիլիի 50,000 հայոց ջարդը: Հրանդ Կոհերուն դիակներուն վրայէն անցնելով ապագած էր: Նախապէս ան անցած էր նաեւ Ռաս-ուլ-Այնի (ուր 70,000 հայեր կոտորուած էին), Գաթմայի (60,000), Պապի (80,000), Մեսքէնէի (100,000) եւ Տէր Զօրի (200,000) ջարդերուն մէջէն: Խեղճ Հրանդ Թրիքճին, Թելլէրէն քշուած, Պաղչէի

եւ Ամանոսի հիւսիսային Եաւշա եւ Կէօվճէ լեռներուն կիրճերով, ոստիկաններուն հսկողութեան փակ լեռնէ լեռ եւ ձորէ ձոր, օրեր շարունակ կը քշուի: Էլ Օգլու ձորին մէջ քիւրպեր կը ջարդեն կարաւանը: Ամէն կողմ դիակներ կ'իյնան: Նոյն օրը, երկու հայ քաջեր ամենամօտ ոստիկաններուն վրայ յարձակելով, անոնց պէնքերը կը խլեն եւ կը դիմադրեն: Արտր վրայ անխնայ ջարդը կը սկսի:

Հալէպի մէջ, Հայկ Խարբերդէն իրեն ծանօթ գերմանացի գթութեան քոյր Աննա Եէնսէնի կը հանդիպի: Վերջինս պայն պաշտամունքի կը հրաւիրէ: Ի՛նչ հակասութիւն: Երբ անդին հայ խլեակները, անօթի եւ ծարաւ մնալէ ետք, անողոքաբար կը սպաննուէին, հոն, Հալէպի մէջ, գերմանացիք մաքուր զգեստներով եւ կուշտ փորերով պաշտամունք կը կատարէին...:

Հեղինակը կը յիշէ նաեւ Հալէպի մէջ պապահաճ ուրիշ դրուագներ ալ, բոլորն ալ՝ ցաւոք ողբերգութիւններ, որոնց կ'ենթարկուին հայ ազգին պաւակները: Ամենէն վայրագ ջարդերը Ինթիլի-Մարաշ-Քիլիս ճամբուն վրայ կը կատարուին:

Հայկի՝ Քելլէր գրնոտող բարեկամներէն ոմանք ողջ-առողջ Հալէպ հասած էին: Հայկը իր հին բարեկամներէն շարերուն Հալէպի մէջ կը հանդիպի: Ան Օթէլ Պարոնէն անցնելով՝ Սահակ կաթողիկոս Խապայեանը կը փնտռէ ու չի գտներ: Իրեն կ'ըստի, որ հայրապետը Տամասկոս կը գտնուի:

Երկու փարի Հալէպ մնացած միջոցին Հայկը կը ծանօթանայ գաղտնի ոստիկանութեան արաբ պետերէն մէկուն որդիին՝ Սուպիի պէյին: Վերջինս մեծապէս օգտակար կը դառնայ անոր եւ գաղտնի լուրեր կը հաղորդէ փարագրութեան նոր հրամաններուն մասին: Սուպիի պէյ օր մը լուր կու տայ, որ թուրքերը Արամեան անտունով լրդես-փախստական մը կը փնտռեն: Երկու փարի շարունակ Սուպիի պէյ արաբը հայոց համար նոյն հաւաքալի եւ վստահելի բարեկամը կը մնայ: 1918ի վերջերը ան կ'իմացնէ Էնվեր փաշայի կտրուկ հրամանը՝ ո՛չ մէկ հայ ողջ թողուի:

Հայկը Հալէպի մէջ գերմանացի պինտորական պապասխանաւորներու եւ ուրիշ անձնատրութիւններու կը ծանօթանայ: Անոնցմէ են գերմանացի վիպասան-գրագէտը՝ Արմին Վեկնէր (Հայ Արմին) ծածկանտումով, հարիւրապետ ֆօն Բէօլ եւ ուրիշներ:

Հալէպի մէջ Հայկ Արամեան իր գործը կը փոխէ, եւ ֆօն Բէօլի միջամտութեամբ, «Պէրք Փութման» ընկերութեան մէջ պաշտօն

կը ստանայ իբր մթերանոցի քարտուղար: Այդ գերմանական ընկերութիւնը լաւ վարձավորութիւն կու տայ Հայկին եւ ինքնութեան թուղթ մըն ալ կ'ապահովէ:

Հայկ Արամեան իր տեսած եւ լսած հայոց ողբերգական դրուագներուն մասին կ'ըսէ. «Հալէպի 32 հայրենակցական միութեանց կողմէ գրի առնուած ականաւրեսի եւ ականջաւորի վկայագրութիւնները անգին փաստաթուղթեր էին»:

Ֆօն Րէօլի 7րդ թրքական բանակի ինքնաշարժներու գունդին հետ, Հայկ Արամեան, իբրեւ գերմանացիներու մօտ պաշտօնեայ, կրցած է իր աչքերովը տեսնել Հալէպէն մինչեւ Եփրատ եւ անդին տարածուող դժնեւրեսիլ մահաստանը հայ տարագրութեան: Այդ դէպքերէն քանի մը վկայագրութիւններ կու տայ հեղինակը իր գիրքին մէջ:

Վերջապէս, 1918ի աշնան Ա. Համաշխարհային Պատերապմի վերջը յուսալու իրականութիւն կը դառնայ հայոց համար: Հայերը իրենց հայրենիքը կը վերադառնան շարան-շարան: Հալէպի կայարանին մէջ 200 չորքմարպպանցիներ մեծ խանդավառութեամբ իրենց ծննդավայրը կ'երթային: 250 հայ լեզէոնականներ Իսլահիէն գրաւեր էին: Ամանոս լեռներու Այրան, Ինթիլի, Քելլէր, Պսաղէ եւ Մամուրէ կայարանները հայ կամաւորներու հայրենասիրական երգերով կը թնդային: Ֆրանսացի պատուիրակ Ժորժ Փիքօ եւ անգլիացի Մայքլ Մայքս յատուկ կերպով կը յայտարարեն. «Հայերդ անկախ պետութիւն պիտի ունենաք»:

Հայկ Արամեան գիրքին վերջաւորութեան գերմանացի մեծ հայասէր Արմին Վեկնէրի մասին կը խօսի:

Խմբագիր՝ Բիւզանդ Եղիայեան, «Արանայի Հայոց Պարմութիւն», հրապարակութիւն Արանայի Հայրենակցական Միութեան Վարչութեան, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան քապարան, Անթիլիաս, 1970, մեծ չափի 1063 էջ:

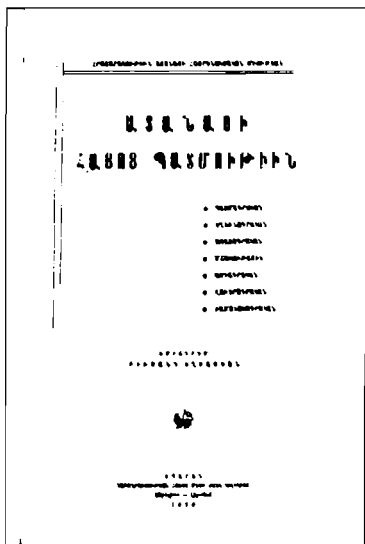
Բիւզանդ Եղիայեանի խմբագրած այս գիրքին մէջ Աշոտ Շահլամ օրագրութեան ձեռի փակ Արանայի եւ Կիլիկիոյ 1895-1896ի ջարդերուն մանրամասն նկարագրութիւնը կ'ընէ [էջ 173-210]:

10 Յուլիս 1908ին Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահռչակումէն փակաւին փարի մը չանցած, Պոլսոյ պետական վարչամեքենային գլուխը գտնուող Երիւսասարդ Թուրքերու իթթիհափական կառավարութիւնը ահաւոր ջարդ մը կ'իրականացընէ Կիլիկիոյ հայ բնակչութեան հանդէպ: Երկու փուլով գործադրուած այդ ջարդերուն փոխ կ'երթան Արանայի եւ շրջակայ ասաններուն հայերէն շարեր: Աւելի ճիշդ է այս ջարդերը կոչել «Կիլիկիոյ Աղէտը», քոր 30,000 անմեղ հայոց կեանքը արժեցաւ:

Նշանակը մանրամասնօրէն կը բացատրէ Կիլիկիոյ Աղէտէն առաջ գոյութիւն ունեցած հայ եւ թուրք յարաբերութիւններուն բնոյթը:

Այս ջարդերը փութացնող նախընթաց դէպքեր փեղի կ'ունենան: Արանաբնակ հաճընցի դեղագործ Յակոբ Յ. Թէրպեան «Կիլիկիոյ Աղէտը» վերագրուած իր գիրքին մէջ քսան փարբեր «ցոյցեր ու ոճրագործութիւններ» կ'արձանագրէ, որոնք Արանայի եւ շրջակայքին մէջ փեղի ունեցած են ջարդերէն 8-9 ամիս առաջ [էջ 222-228]:

Կիլիկիոյ եւ մանաւանդ Արանայի առաջին ջարդը փեղի կ'ունենայ 1909ի Ապրիլ 1-4ին (հին փոմարով) կամ 4-18ին (նոր փոմարով): Մէկ շաբաթ ընդհատումէ ետք կը սկսի երկրորդ ջար-

դը 1909ի Ապրիլ 12-13ին (հին տոմարով) կամ 25-26ին (նոր տոմարով): Ասոնց մանրամասն նկարագրությունները տրուած են 228-272րդ էջերուն մէջ: Այս գիրքին Ժ. գլուխին մէջ [էջ 273-310], «Վկայութիւններ Հոգեւոր Պետերէ» խորագրին տակ, խմբագիրը փաստացի տեղեկութիւններ կու տայ «Կիլիկիոյ Աղէտ»ին մասին:

Ա) «Որք Մը Առանձին»:

Արանայի Բիւզանդ Ճամպապեան, Լուս Անճելուս, «Պապանիի Մը Կեանքի Պատմութիւնը», մատենաշար Ապրիլեան Եղեռնի, թիւ 4, Անթիլիաս, 1960, էջ 9-49, քաղուած՝ համառոտագրութեամբ, էջ 373-389:

1909ին, Կիլիկիոյ Աղէտին, Բիւզանդ Ճամպապեան ուրը-ինը տարեկան էր երբ իր հայրը կը սպաննուի: Թշուառութիւնն ու անօթութիւնը կ'ընկերանան իր ընտանիքին: Բիւզանդի մայրը զայն Մարաշի գերմանական Պէթ Շալոմ (Տուն Խաղաղութեան) որբանոցը կը դրկէ: Հոն Բիւզանդի թիւը 389 էր: Հաստատութեան տնօրէնն էր *հէր* Սթարխը:

Սակայն, Բիւզանդի եւ ընկերներուն կեանքը կրկին պիտի խանգարուէր 1914ին, երբ թուրքերը որբանոցը կը գրաւեն եւ որբերը կը տրուեն: Բիւզանդ Արանա վերադառնալ չ'ուզէր, որով հեմբեւ իր հոգիին մէջ խորապէս տեղ գրաւած էր հերոսներու արծուաբոյն Ջէթունը: Ան Ջէթունի Ալապաշ գիտը կ'երթայ: Բիւզանդ այդ գիտի հովիւներուն հետ լեռները կը բարձրանայ եւ հոն ապաստանած հայ փախստականներուն կը միանայ: Անոր կը տրուի Ալապաշ գիտէն ուրելիք բերելու պարտականութիւնը:

Օր մըն ալ Ալապաշ եւ շրջակայքը թուրք զինուորներով կը պաշարուին: Ջէթունը յանձնուած էր արդէն: Ալապաշի բնակչութիւնը կը բռնագաղթուի: Բիւզանդ ջորեպաններու հետ Մարաշ կը փախչի: Մարաշի մուտքին ան ականաւորես կ'ըլլայ թուրք խուժանի՝ քսան վէթունցի հայ երիտասարդներ ծաղրանքի եւ չարչարանքի ենթարկելուն: Բիւզանդ կ'ողողուի Պէթ Շալոմի որբանոցը, զոր դատարկ կը գտնէ: Ան կը տեսնէ միայն վարժապետ Յովհաննէս Մելքոնեանը, որ Բիւզանդին խորհուրդ կու տայ լեռները ապաստանիլ: Երեկոյեան, ան Ղալափիպի եկեղեցին կ'երթայ եւ հոն կը գիշերէ: Բիւզանդ, անօթի ու յոգնաբեկ, գետին կ'իյնայ: Առաւօտուն ան դատարտը Յովհաննէս Սահակեանի կնոջ եւ երկու մանչերուն կ'ընկերանայ՝ Եղեսիա երթալու համար: Անոնք տաժանքով ու վախով ճամբորդութենէ մը ետք կը հասնին Հալէպ,

ուր դատարար Յովհաննէս Սահակեան Վերսալի կը դիմատրէ: Սպա բոլորը միասին Եղեսիա կը մեկնին:

Եղեսիոյ հայ երեսելիները ժողով մը կը գումարեն եւ կը մերժեն Վերսալի յանձնել: Փախստական հայեր Եղեսիա կը հասնին եւ մանրամասն լուրեր կը բերին հայոց ջարդերէն: Եղեսիա կը բերեն նաեւ Գրիգոր Զօհրապն ու Յովհաննէս Սերենկիւեանը (Վարդգէս): Դատարար Սահակեան իր կարելին կ'ընէ համոզելու Զօհրապն ու Վարդգէսը որ փախչին: Սակայն ի պարտք...:

Շատ չանցած, Եղեսիոյ մէջ ձերբակալութիւնները կը սկսին: Շուկայի հրապարակէն 45 հայեր հաւաքելէ յետոյ, կը ձերբակալեն նաեւ ազգային մեծամեծները: Կը բռնեն նաեւ թեմին առաջնորդը, որ բողոքելու գացած էր կառավարչատուն: Մկրտիչ Եօթնեղբարեան բերդէն ապստամբութեան ապդանշանը կու տայ:

Այս միջոցին, Բիւզանդ Ճամպապեան դատարար Յովհաննէս Սահակեանի տունը կը մտնար: Վերջինս քիւրտ բարեկամ պէկեր ունէր: Դատարարը անոնց միջոցաւ կառք մը գտնելով, ընտանեօք ճամբայ կ'ելլէ: Ճամբան ամէն կողմ Բիւզանդ մարդկային մարմնի ու ոսկորներու մասեր կը տեսնէ: Տիկին Մարիամ Սահակեան անդադար կու լայ: Երբ Արաք Փոնսար կը հասնին, *զանոն-չաւուշ* մը ոստիկաններով կը պաշարէ զանոնք եւ դէպի Եղեսիա վերադարձնել կը փորձէ: Սակայն անոնք կաշառքով կ'ապաւորին: Արաք Փոնսարէն շոգեկառք առնելով կ'երթան Հալէպ, ուր տուն մը կը վարձեն:

Հայ գաղթականներուն թիւը օրէ օր կը շարունակուի:

Հալէպի մէջ Յովհաննէս Սահակեան կը ձերբակալուի ու բանտը կը ներսուի: Օր մը Յովհաննէս իր զաւակները կ'ուզէ տեսնել: Բիւզանդ անոր երկու որդիները՝ Լեւոնն ու Յովսէփը կը տանի բանտ՝ իրենց հօր տեսութեան: Յովհաննէսի կիներ՝ Մարիամը մեծ ճիգ կը թափէր ամուսինը բանտէն ազատելու համար: Ան շարերու կաշառք կու տար: Թուրքերը կը փորձեն զայն ալ իր զաւակներով աքսորել: Տիկին Սահակեան եւ զաւակները, ինչպէս նաեւ Բիւզանդ օրտուան հայի կարօտը կը մնան: Բիւզանդ Յովհաննէս Սահակեանին հետ միասին բանտարկուած երկու քահանաներէ գրութիւն մը կը տանի առաջնորդարան, բայց որեւէ օգուտ չի քաղեր: Մարիամ Սահակեանի փափաքին վրայ, Բիւզանդ կը հեռանայ եւ իր գլխուն ճարին կը նայի:

Բիւզանդ Հալէպի մէջ արաք տղոց հետ բռնակրութիւն կ'ընէ:

Այս արհեստին բերմամբ՝ Բիւզանդ հայու մը պանդոկին մէջ գործ կը ճարէ։ Օր մը երբ թուրք ոստիկան մը պանդոկ մտնելով կը հարցնուի որովհետեւ իր մասին, Բիւզանդ հնարքով մը պանդոկին երեսի պատուհանէն կը փախչի։ 1916ի Փետրուարի ցուրտ օրերէն մէկն էր։ Բիւզանդ ամբողջ օրը իսլամներուն թաղերը թափառելէ յետոյ, իրիկունը եկեղեցի կը դիմէ։ Երկու շաբաթ հոն կը մնայ։ Ապա, ճարահատ, պանդոկ կը վերադառնայ։ Պանդոկին տիրուհին՝ տիկին Փերուզը սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց կու տայ Բիւզանդին, որ կրկին գործի կը սկսի։

Բիւզանդ պանդոկին մէջ կը հանդիպի Հիւսնի անունով արաբ սպայի մը, որ Տէր Զօրէն հայեր փախցնելով կ'ապարկէր փոխան չնչին վարձքի մը։ Բիւզանդ չէր արձանագրեր անունները Հիւսնի եւ անոր ապարագրած հայերուն, որոնք քանի մը օր պանդոկը կը մնային։ Փերուզի թուրք ամուսինը կռահած էր այս իրողութիւնը եւ թրքական ոստիկանութեան իմացուցած էր։ Ոստիկան ոստիկան մը պանդոկ գալով Բիւզանդը կը ձերբակալէ ու բանդ կը նետէ։ Քանի մը օր ետք Բիւզանդը ուրիշ հայերու հետ Հալէպի մօտ գտնուող «Լարլըղ»ի գաղթակայանը կը տանին։ Չորս-հինգ շաբաթ ետք Բիւզանդը 22 հոգինոց խումբով դէպի անապատ կը բռնէ շրթայակապ։ Երեկոյեան, արաբական գիւղ մը կը հասնին եւ հոն կը գիշերեն։ Առաւօտուն, այդ գիւղին արաբները կ'ուզեն կաթով, պանիրով, հացով եւ ջուրով պանոնք հիւրասիրել, բայց թուրք ոստիկանները խստիւ կ'արգիլեն անոնց։ Հայ կալանատուները կաշառք տալով կը յաջողին քանի մը պատառ ուրելիք գնել արաբներէն։ Քիչ ետք կարաւանը դէպի անապատ կ'ուղղուի։ Բիւզանդի շատ մօտ գտնուող քանի մը հայեր փախուստի մասին կը մտածեն ու կը խօսին։ Քիչ անդին կը հասնին ուրիշ արաբական գիւղ մը, ուր կը հիւրասիրուին։ Ժանտարմները շուարումի կը մտնուին, բայց չեն կրնար արգիլել։ Այդ բարի արաբ գիւղացիները առանց տարագրեալներու վիճակէն պէտքով եւ թուրք ոստիկաններէն վախնալու, իրենց խղճի մարդկային պարտականութիւնը կը կատարեն։ Երբ գաղթական հսկ երիտասարդներու կարաւանը կրկին ճամբայ կ'ելլէ, քանի մը տղաք, ոստիկանները կաշառելով, փախուստ կու տան։ Բիւզանդն ալ անոնց հետ կ'օժիկը կը դնէ։

Փախչող տղաքը գիշերով կը հասնին Պապ, ուր կրկին կը ձերբակալուին։ Տոյցմէ մէկը Բիւզանդէն կը խնդրէ տեղոյն սպային աղերսագիր մը գրել թրքերէնով որպէսզի իրենց պա-

որո՞ւ շնորհիւ պատերազմն ետք Միւնիխի Գեղարուեստից Վարժարանին մէջ ուսանած է: 1922էն ի վեր Պոլէնոս Այրէս հաստատուած է, ուր միջազգային գնահատանքի եւ համբաւի արժանացած է: Գիրքին մէջ կը տրուին վարի երկու փոքրիկ պատկերները՝ առնուած անոր «Աքսորանքի Վերոյիշումներէն»:

1) «Նեպոլիոն Անեպարան Մը»

Ռաս-ուլ-Այնի վրանաբնակ Գարագրեալները սարսափի եւ թշուառութեան մէջ շաբաթ մը անցընելէ ետք, աւելի հեռուները կը քշուին: Կեանքի ապահովութիւն չկար բացարձակապէս: Հիւանդութենէ եւ անօթութենէ չմեռած մնացորդներն ալ, մաս առ մաս, սփիւղողաբար ճամբայ կ'ելլէն: Անկարագրելի շարչարանքներէ, կանանց եւ աղջիկներու առեւանգումներէ յետոյ, այս խեղճերը Ճըրճոպ ըստած տեղը կը տանին մորթելու համար: Իրենց ախորժակը սրած քիւրտեր, պեղտիներ եւ չէշէններ հայ գաղթականներու վրաններուն շուրջը կը վխտային ու գիշերները հայոց վրայ յարձակումներ կը գործէին: Ընդիմացողները կամ օգնութեան աղաղակ բարձրացնողները անմիջապէս սուիններու հարուածներուն տակ մահացած կ'իյնային: Հայ Գարագրեալները իրենց անսպողգ կեանքի վերջատրութեան կը սպասէին:

Ճըրճոպի մէջ պիտոտրական բժիշկ հարիւրապետ Վանլեանը քանի մը հայ ընտանիքներ մահէն փրկելու համար հիւանդանոց մը կը բանայ տեղոյն *գայմազամին* արփօնութեամբ: Շինութեան բոլոր մարպետուն մէջ կարող հայ գաղթականներ կը սկսին աշխատիլ: Այս ծրագիրին շնորհիւ, շինարարները ուրելիք պիտի ստանային եւ աւելի հեռուները պիտի չաքսորուէին: Հեղինակը՝ Պաղտասար Այվապեանը եւս պիտոտր կ'արձանագրուի: Հիւանդանոցին շինութեան ընթացքին համաճարակը հայ գաղթականներուն վրաններէն ներս կը տարածուի:

Հայ գործատրները Ռաս-ուլ-Այնի հանդիպակապ բլուրներէն քարեր կը կրէին դէպի շինութեան վայրը: Սակայն, օր մըն ալ գաղթակայանի հաճընցիներուն հրաման կու գայ պատրաստուիլ կրկին տեղահանութեան: Սրտաճմլիկ լացն ու կոծը կը փրթին անոնց մէջ, որովհետեւ այրերը կը պատէին կիներէն: Այս խեղճերը կը կարծէին, որ իրենց կեանքը պիտի խնայուի, որովհետեւ իսլամութիւնն «ընդունած» էին: Պաղտասար 15 հայ տղոց հետ հաճընցիներու վրաններուն մէջ լքուած գոյքերը *գայմազամին* տունը փոխադրելու ընթացքին, գետին ինկած, ոսկեպար կողքով

Անգլարան մը կը վերցնէ, սակայն թուրք ոստիկանին մարակը անմիջապէս կ'իջնէ անոր գլխուն: Պաղտասար Սր. Գիրքը գեղին կը ներէ...:

2) «Մահմուդը...»

Հեղինակը՝ Պաղտասար Այվազեանը 1916ի Փետրուարին ընկերներով Ռաս-ուլ-Այնի գաղթակայանէն կը փախչի գերմանացի հարհուրապետ փաստաբան Դոկտ. Օթթօ Բիրքերի վրանները ապաստան գտնելու համար: Փախուստը կը յաջողի եւ Պաղտասար թարգմանի ու խոհարարի պաշտօններով Դոկտ. Բիրքերի խումբին կը միանայ գերմանական պինտորի պզտակով: Այս խումբը Հալէպէն Պաղտատ ոսկեղրամի փոխադրութիւն կը կատարէր՝ Պաղտատի ճակատի արաբները կաշառելու համար: Ճամբորդութեան ընթացքին Պաղտասար հայ խլեակներու թշուառութեան, տառապանքին եւ նոյնիսկ մահուան ականապետ կ'ըլլայ: Ան իր կարելին կ'ընէ անոնց օգնելու համար: Հարհուրապետը իր մօտ գտնուած մանր դրամները կը բաժնէ հայ տառապեալներուն...:

Խումբը կ'անցնի Համամէն, ուր Պաղտասար իր ապգականներուն կը հանդիպի: Երկու օր ետք կը հասնին Տէր Զօր: Պաղտասար հարհուրապետին հետ քաղաքը կը շրջագայի: Անոնք կ'այցելեն թուրք բարձրաստիճան սպաներու տունները, որոնց մէջ ճերմակ, սիրուն դէմքով հայուհիներ իբր աղախին սուրճ կը հրամարդեն իրենց:

Անցնելով Մէպրիսէն եւ Սապահիէն, խումբը 15 Փետրուած 1917ին Ապու Զեմալ կը հասնի: Արաբները իրենց հաւ եւ հաւկիթ կը բերեն վաճառելու համար: Անոնք պիրար հրմշտկելով եւ իրարու հայիոյելով կ'ուզեն իրարմէ առաջ ծախել: Երբ հապի 8-10 տարեկան սեռաչեայ տղեկ մը բոլորէն առաջ կ'անցնի, միւսները կը գոռան ու կը պոռան. «Անկէ մի' գներ, անկէ մի' գներ, անիկա հայու տղայ է...»:

Արդարեւ, տղեկը Գասպարն էր, զոր իր արաբ ապագարարը Մահմուդ կոչած էր: Պաղտասար Գասպարը իր վրանին մէջ առնելով, անոր բերած բոլոր հաւկիթները կը գնէ եւ առաքօրէն կը վճարէ անոր: Գասպար նախ վախի ու սարսափի տակ չ'ուզէր խօսիլ, բայր երբ Պաղտասարի հայ ըլլալը կ'իմանայ, դառն արցունքներով կը պատմէ, թէ իր ծնողքը Եփրատի մէջ խեղդուած են, թէ ինք լողալով դուրս եկած է եւ թէ արաբ մը փնք իր տունը տարած էր: Գասպար արաբներու կողմէ Մահմուդ վերանուանուած էր:

Գ) «Աքսորականի Մը Յուշերը», էջ 393-407:

Արանայի Պօղոս Մարգարեան, «Ինքնակենսագրութիւն», Պրիկընֆիլդ, Նիւ Ճըրկի, Ա. Մ. Ն., 1951, էջ 74-131:

1915ի Մայիսին Արանայի *քովհսերիան* հրամանով մը մէկ շաբաթ ժամանակամիջոց կու տայ Պօղոս Մարգարեանին եւ ուրիշներու՝ արքորի պապրաստութեւն համար: Պօղոս մէկէ աւելի ապրիլիկ անձերու կը դիմէ այդ հրամանը բեկանելու համար, սակայն ի պոր: 22 Մայիս 1915ին ան կը միանայ Արանայէն ելող 18 հոգինոց առաջին կարաւանին, որ շոգեկառքով Հալէպ կը հասնի: Հալէպի մէջ հայ վաճառական մը՝ Դաւիթ Ճիպէճեանը երաշխատր կ'ըլլայ այս 18 արքորեալներուն, պորս ապար կը թողուն, պայմանով որ շաբաթը մէկ անգամ Հալէպի *քովհսերիան* ներկայանան:

Հալէպի մէջ Պօղոս Մարգարեան կը ծանօթանայ քիլիսցի մեծահարուստ եւ *Մեճլիսը Իպարէի* (վարչական խորհուրդ) անդամ Թորոս Չաղլասեանի: Վերջինիս բարեկամը՝ քիլիսցի մահմետական Իսմէթ էֆենտին Զիլիսէն մասնատր այցելութեան կու գայ անոր: Իսմէթ էֆենտի խորհուրդ կու տայ Թորոս Չաղլասեանին Հալէպի մէջ չմնալ, այլ՝ մեկնիլ Լեռնալիբանան: Թորոս լրջօրէն չի հեպելիր այս խորհուրդին եւ ափսոս որ վերջատրութիւնը ցաւալի կ'ըլլայ:

Կարճ ժամանակ ետք, Պոլսէն արքորուած Գրիգոր Զօհրապն ու Յովհաննէս Մերենկիլեանը (Վարդգէս) Արանա կը բերտին: Երբ անոնք Արանայի դապարանը կը հասնին, *քովհսերիան*ը խումբին կը միացնէ նաեւ Պօղոսին եղբայրը՝ Նապարէթ Մարգարեանը եւ խումբը Հալէպ կը դրկէ: Հալէպի մէջ Պօղոս կը տեսակցի Գրիգոր Զօհրապին եւ Վարդգէսին հետ: Զօհրապ Հալէպի կուսակալ Սամի պէլի միջոցաւ խնդրագիր մը կը դրկէ Պոլիս: Իբրեւ այս խնդրագրին պապասխան՝ կը հրահանգուի «տրուած որոշումին անյապաղ գործադրութիւնը», եւ Գրիգոր Զօհրապն եւ Վարդգէսը դէպի Տիգրանակերտ ճամբայ կը հանտին՝ դապտելու համար:

Հայաստանի զանազան կողմերէն տեղահանուած հայերը կը սկսին Հալէպ հասնիլ: Հապարատր տղամարդոց, կանանց եւ երեխաներու առաջին կարաւանը, որ Կարինէն ելած էր, ճամբան կողոպտուելէ ետք, անօթութենէն, ծարաւէն եւ անգթօրէն սպանուելէն կ'ոչնչանայ ու միայն 10 առ հարիւրը Հալէպ կը հասնի: Կեսարիայէն ելողներուն հապի 20 առ հարիւրը ողջ, բայց

թշուառ վիճակի մէջ Հալէպ կը հասնի:

25 Յունիս 1915ին Պօղոսն ու եղբայրը շոգեկառքով նախ Տամասկոս եւ ապա Ռայաք կը դրկեն: Ռայաքի մէջ երկու եղբայրներուն կ'արօնուի պանդոկի մը մէջ մնալ, ուր անոնք Լեռնալիբանանի *մութասարրիֆ* (նահանգապետ) հայազգի Յովհաննէս փաշա Գոյումճեանին կը հանդիպին: Պօղոս Մարգարեանը փաշային մանրամասնօրէն կը պատմէ հայոց բռնագաղթին մասին: Յովհաննէս փաշա Պօղոսին կը յայտնէ, որ ինք Պոլիս կանչուած է եւ նախ դէպի Հալէպ պիտի երթայ: Յովհաննէս փաշա կը մեկնի եւ երկու օր ետք ափանայի Ալի Միւնիֆ պէյ Ռայաք կը հասնի: Կը պարզուի, որ Յովհաննէս փաշան պաշտօնանկ եղած էր եւ Ալի Միւնիֆ պէյ անոր տեղ Լեռնալիբանանի *մութասարրիֆ* նշանակուած: Վերջինս Պօղոս Մարգարեանի բարեկամն էր Ափանայէն: Ան Պօղոսին կը խոստանայ Տամասկոսի մէջ Ճեմալ փաշայէն խնդրել, որ ափանայիներուն համար հանգստաւէր վայր մը տրամադրուի: Պօղոս Մարգարեանը, եղբայրը եւ իր բարեկամը՝ Կարապետ Չալեանը Ալի Միւնիֆ պէյի միջամտութեամբ Ռայաքի մէջ կը մնան:

Շաբաթ մը ետք, Ալի Միւնիֆ պէյ Ռայաք կը վերադառնայ: Այս անգամ անոր վերաբերմունքը շար պաղ կը թուի Պօղոսին: Ան կ'ուզէ Պօղոսին խումբը Տամասկոս ուղարկել: Աղաչանք ու պաղապանք օգուտ չեն բերեր: Անոնք Ջահիլ կը փախչին, ապա ճարպիկ միջնորդ Էլիասը գտնելով, 15 օսմանեան ոսկի տալով իրենց ընտանիքները Հալէպէն Ջահիլ բերել կու տան: Այս հարցին մէջ Հալէպի «Պարոն» պանդոկին սեփականատէր Մալումեան եղբայրները մեծապէս օգտակար դարձած էին: Անոնք ընդհանրապէս բոլոր հայերուն օգնած են:

Ջահիլի մէջ Պօղոսը եւ ընտանիքը շար դժուարութեանց կը հանդիպին: Սակայն ազնուական լիբանանցի պապասխանապետներ անոնց օգտակար կը դառնան: Պօղոս Հաւրանի մէջ վախճանած իր քրոջ ընտանիքը եւ իր մայրը կը յաջողի Ջահիլ բերել:

Պօղոս Ռայաք գտնուած միջոցին Թահիր պէլէն օգնութիւն ստացած էր: Այս արարքին համար վերջինս պարգևուած էր եւ Հաւրան դրկուած: Ան ետքը Ջահիլ կու գայ եւ շար դժուարութիւններ կը յարուցէ Պօղոսին ու անոր ընտանիքին: Հետապնդումներէ խուսափելու համար, Պօղոս իր ամբողջ խումբով Տիւր Շուէր կը փոխադրուի:

1917ի Մայիսին Պողոս Մարգարեան Տնօր Շուկրէն հեղինակը Պէրոթ կ'երթայ, նպատակ ունենալով *մութասարրիֆ* Ալի Միւնիֆ պէյին ներկայանալ, որովհետեւ իր դրամը հափնելու վրայ էր: Ալի Միւնիֆ կը խոստանայ կառավարութեան շրեմարանէն ցորեն տալ Պողոսին եւ զայն հովանաւորել առանց վեսիքայի (արքունագիր): Այս կարգադրութիւնը այդ սովի օրերուն հսկայ օրհնութիւն մը կ'ըլլայ Պողոսին եւ անոր խումբին համար:

Արեւն մը եփք, խումբը իմանալով որ Թահիր պէյ Պէրոթ մեկնած է, Ջահիլ կը վերադառնայ: Կրկին ապրուստի դժուար պայմաններու առջեւ կը գտնուին: Պողոսը Տամասկոս՝ Ճեմալ փաշային հեռագիր մը կը դրկէ՝ ապաք վաճառականութիւն ընելու եւ ճամբորդելու արգոնագիր մը խնդրելով: Մակայն վերջինս Ջահիլ կը գտնուի եւ Պողոս անձամբ անկէ կը ստանայ իր ուրախութիւնը: Պողոս Ռայաք եւ ապա Հալէպ կը մեկնի: Պարոն Օննիկ Մալումեանը Պողոսն ու Թահիր պէյը իրարու հետ կը հաշտեցնէ, որմէ ետք անոնք միասնաբար Արանա կը մեկնին: Արանայի մէջ Պողոս իր պարտաւորութիւններէն դրամ կը հաւաքէ եւ նախ Հալէպ, ապա Ջահիլ կը վերադառնայ:

Պողոս Ջահիլի մէջ իրեն բարեկամ Ռուբէն Պապիկեանին հետ ճաշարան մը կը բանայ եւ կ'աշխատի մինչեւ 11 Նոյեմբեր 1918ի զինադադարը: Այնուհետեւ Պողոս Պէրոթ կ'երթայ եւ ապա կ'անցնի Մերսին: Հոն կ'իմանայ, որ ֆրանսացիք Արանան գրաւած են 4.000 հայ կամաւորներով:

Գ) «Նամակներ՝ Մեծ Եղեռնի վերապրած խլեակներէ», էջ 407-418:

Բիւզանդ Եղիայեան հոս կը հրապարակէ ութը նամակներ, զորս գրած են Մեծ Եղեռնի արհաւիրքէն վերապրողներ: Անոնք վկայութիւններ են հայոց հանդէպ թուրքերու գործած ոճիրներուն եւ վերապրողներու տառապանքներուն:

Ե) «Հայութեան Մեռնելու Եւ Ապրելու Արուեստը», էջ 412-418:

Նախապատերազմեան շրջանին, վերապատելի Միսակ Մանուկեանը (1866-1945) եղած է Արանայի Y.M.C.A.ի (Young Men's Christian Association, Երիտասարդ Տղամարդոց Քրիստոնէական Հասարակութիւն) վարիչ, Մեծ Եղեռնի տարիներուն՝ Հալէպի մէջ հայ որբերու եւ այրիներու խնամարար, զինադադարին, դարձեալ

Արանայի մէջ, Մերձատր Արեւելքի Նպաստամարտի գործիչ, այնուհետեւ եւս՝ հայ գաղթականներու պայքարներուն բաժնեկից: Ան 1921ին Լոնդոնի մէջ հրապարակութեան տուած է անգլերէն գրքոյկ մը՝ "Armenian Experts in the Art of Dying, Also in the Art of Living" տիտղոսով, բազմաթիւ այլ հայանպաստ յօդուածներու ու քարոզներու շարքին: Իր հարազատներուն նախաձեռնութեամբ, 1967ին Պէրութի մէջ հրապարակուեցաւ վեր. Ս. Մանուկեանի «Ինքնակենսագրութիւնը», ուր ան իր անձնական կեանքի պրիսմակին մէջէն կը ցոլացնէ Արանայի եւ ապա գաղութներու մէջ կատարած ազգային ծառայութեանց մասին վկայութիւններ: Ասոնցմէ քաղուածաբար կը ներկայացնենք հետեւեալ հատուածները:

17 Օգոստոս 1916

Հալէպի մէջ տուները կը խուզարկեն, գաղթական հայեր ձեր բակալելով Տէր Զօր կը դրկեն: Կուսակալը գերմանացի միսիոնարուի միւ Ռոնըրի ըսած է, որ իր հովանաւորութեան տակ պահուող հայ որբանոցը պիտի գրաւուի: Պաշտօնեաները անօթութենէ այնպիսի կացութեան մատնուած են, որ մայրեր իրենց հիւանդ զաւակները կը մորթեն ու կ'ուրեն...: Համայի մէջ իսլամ ըլլալ կ'առաջարկուի: Մերժողը լեռները կը քշուի:

14 Փետրուած 1917

Ճեմալ փաշայի հրամանով՝ Հալէպի որբանոցէն 70 մանուկներ Այնթուրայի (Լեռնալիբանան) որբանոցը կը փոխադրուին: Պետական պարենատրման օգնութիւնը կը նուազի մեծ չափով: Թուրք պաշտօնեաներ կաշառք կ'ակնկալեն, զոր միւ Ռոնըրը կ'անտեսէ:

5 Մարտ 1917

Գաղթականաց պատրաստանաւորու Հագգը պէյ. անսիրտ մարդ մը, որ Մեսքէնէի կողմերէն շատ հայեր Տէր Զօր դրկած է, Հալէպի որբանոցը կու գայ եւ կաշառք առնելու միտումով կ'առաջարկէ մանուկները Պոլիս դրկել: Միւ Ռոնըրը կը մերժէ. Հագգը պէյ կը հրամայէ, որ մանուկները պատրաստ ըլլան Պոլիս երթալու: Եղելութիւնը իմացող պատրանիներէն շատեր փախուստ կու տան:

Հագգը պէյ 420 որբեր հետը շոգեկառքով դէպի Պոլիս կը տան: Երբ Գոնիա կը հասնին, որբերուն իսլամանալ կ'առաջարկուի:

կուի: Բոլոր որբերը կը մերժեն: Սպառնալիք ու քաղցր լեզու չեն կրնար վանտնք համոզել: Միս Ռոնըր շատ կը յուզուի եւ կը հիւանդանայ:

Հալէպի որբանոցին մնացած պաշտօնեաները վիճաբանութեամբ կը տանին եւ վանտնք մութ ու գարշահոտ նկուղի մը մէջ կ'արգելափակեն: Այս վանտնք պատսպարան մը կը տանին: Հիւանդոսները կը տարածուին անտնայ մէջ:

Միսակ Մանուկեանը բարեբաստիկ առիթ մը օգտուելով կը մեկնի Արանա, ուր կը հասնի 26 Օգոստոս 1918ին:

Վերջին Փոթորիկը, Կիլիկիոյ Պարպումէն Ետքը

Երբ պատերազմը վերջ կը գտնէ Դաշնակիցներուն ի նպաստ, անգլիական բանակը Կիլիկիա կու գայ խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն բերելու: Անոր կը յաջորդեն ֆրանսացիք, որոնք նոր քաղաքականութիւն մը կ'որդեգրեն...: Մարաշի մէջ 1920 Փետրուարին թուրքերը եկեղեցին կ'այրեն եւ 11,000 հայեր կ'ոչնչացնեն: Հաճըն իր 6,000 բնակիչներով անօգնական մնալէ յետոյ երկրի երեսէն կը սրբուի 1920ի Հոկտեմբերին: Հաճընցիներէն միայն 345 հոգի կը յաջողի փախչիլ: Զեթուն կ'աւերուի, իր 1,500 բնակիչները կը սրբուին: Կիլիկիոյ մէջ 35,000 հայեր կը սպաննուին «պարպումած» թուրքերուն կողմէ:

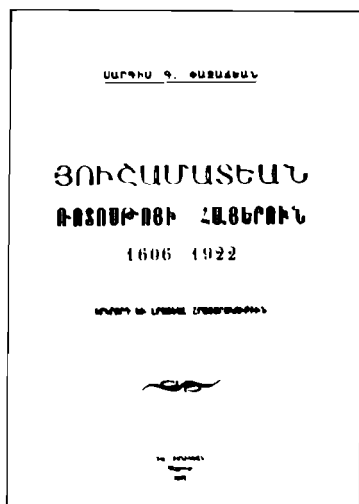
Սակայն մեռնելէն զատ, կա'յ հայութեան ապրելու արուեստը նաեւ:

**Սարգիս Գ. Փաշաճեան, «Յուշամարեան Ռուրու-
թոյի Հայերուն (1606-1922)», Բ. եւ լրացեալ հրա-
պարակութիւն, Կոպ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1971,
միջակ չափի 266 էջ:**

Ռուրութօ կը գտնուի Մարմարա
կամ Պրոպոնտոս Ծովուն հիւսիս-
արեւմտեան եկերքը՝ Պոլսէն 72 մղոն
դէպի արեւմուտք, իսկ Տարսանէի
նեղուցի ներքին բերանէն մօտաւորա-
պէս 60 մղոն դէպի հիւսիս-արեւելք:

1895-1896ի հայկական ջարդերուն
ժամանակ, Ռուրութոյի մէջ վախճն ու
սարսափը կը տարածուին հայոց մէջ:
Մութասարրիֆը հայոց շինարար ու
աշխատանքի տնօրէն վրայ հիացած
ըլլալով, բարեացակամ վերաբեր-
մունք ցոյց կու տայ: Ան բարձրէն
եկած հրամանները կ'անտեսէ: Սուլ-
թան Ապտուլ Համիտի հրամանով՝
հայերը քաղաքին մէջ կ'արգելափակուին: Շուրջ սակայն *մութա-
սարրիֆը* պաշտօնանկ կ'ըլլայ: Քաղաքին հայ երիտասարդները
կը ձերբակալուին եւ Պոլիս կը տարուին: Անոնք յաջողօք ապրանքի
մը կողմէ որպէս հայրենադաւնէր կը դատուին ու կը բան-
տարկուին: Այդ տարիներուն էր, որ մեծ թիով հայ երի-
տասարդներ Ռուրութոյէն եւ ուրիշ հայաշատ քաղաքներէ եւ
գիւղերէ գաղտնի միջոցներով Պոլսկարհա եւ Ռումանիա կը
մեկնին: Անոնք իրենց ապրուստը կը ճարեն ընդհանրապէս
կօշկակարութեամբ:

1908ի Սահմանադրութեան հռչակումով, թէի սուր եւ ժամանա-
կատու խոստումներով, հայերը քիչ մը շունչ կ'առնեն: Ինչպէս
բոլոր հայերը, ռուրութոյիներն ալ Իթթիհատի այս շրջանի
խօսքերէն կը խաբուին: Իթթիհատի քարոզչութիւնը կատարող
Եփրէնցի Շերիֆ պէյը Ռուրութոյի մէջ եկեղեցիէ եկեղեցի եւ
խորանէ խորան կը պարտնէն ուսամբարձ: Կարգ մը լրջախոհ
հայեր, ինչպէս օրուան Սառաջնորդը՝ Արիստակէս Եպիսկոպոս
Վանքեանը, իրենց վերապահութեան համար, կարգ մը «ապարտ-

միտ» հայերու կողմէ նախադինքի առարկայ կը դառնան: Անոնք նոյնիսկ Պոլսէն Ռուսոսթօ գաղթած Մուշեղ վարդապետ Պօղոսեանը կը հրաւիրեն որպէսզի ան իր քարոզներով փառաբանէ հայ-Իթթիհապ «եղբայրութիւնը»:

Նոյն տարին, Պոլսոյ մէջ Օսմանեան *Բաղլամենթը* (Խորհրդարան) կը կազմուի: Սուլթան Ապտուլ Համիտ կը փորձէ խեղդել յեղափոխութիւնը: Ռուսոսթոյի մէջ խանդավառ հայեր, ինչպէս Խաչ թաղի Յիսուսեան դպրոցի տնօրէն Գէորգ Մեսրոպ, միանալով քաղաքին ոստիկանական հրամանատար Նիհապ պէշի, բանախօսութիւններ կը կատարեն քաղաքի Սբ. Թագատր եկեղեցւոյ բակին մէջ: Գէորգ Մեսրոպ հայ երիտասարդներուն կոչ կ'որդէ կամատր արձանագրուելով Պոլիս երթալու՝ յեղափոխութիւնը պաշտպանելու: 31 Մարտ 1909ի դէպքին հետեւանքով Ապտուլ Համիտ գահընկէց կ'ըլլայ եւ գահ կը բարձրանայ եղբայրը՝ Մեհմէտ Ռէշադը, որ անկարող եւ անաւրակ մէկն էր:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն տասը ամիս ետք տեղի կ'ունենան Արանայի հայոց ջարդերը: Հայոց «ապստոսութիւն» բերող Իթթիհապի կողմէ ծածուկ նպատակով կը սարքուի այս կոտորածը: «Հիւրըիթ»ի երգերը կը փոխարինուին «Կոտորածն անգութ, հայերը թող լան» երգով: Այս եղեռնէն քանի մը ամիս ետք որբերէն մաս մը Պոլիս կը բերուի: Անոնցմէ 20 որբ Պարիսարքարանին կողմէ Ռուսոսթօ կը դրկուին եւ տեղոյն հայոց կողմէ կ'որդեգրուին: Սարգիս Փաշաճեանի հայրն ալ այս որբերէն Գէորգ անունով մէկը կ'որդեգրէ: Երբ 1915ի Դեկտեմբերին բռնագաղթուած այս ընտանիքը Հալէպ կը հասնի, հոն Գէորգ իր քոյրը գտնելով անոր կը միանայ:

5 Հոկտեմբեր 1912ին Պուլկարիա Թուրքիոյ դէմ պատերազմ կը յայտարարէ: Պուլկարական բանակը Ռուսոսթօ կը մտնէ 26 Հոկտեմբերին: Անդրանիկը եւ անոր հայկական կամատրական խումբը՝ 300 հոգի, Ռուսոսթօ կը մտնեն Սբ. Ծնունդին օրը՝ 6 Յունուար 1913ին: Անդրանիկ իրենց գունդի հրամանատարին՝ գնդապետ Բոթօկերօֆի կ'ընկերակցէր:

1913ի Յուլիս ամսու օրերէն մէկը, պուլկարական բանակը Ռուսոսթոյէն կը քաշուի առանց նշմարուելու: Քաղաքին մէջ մնացեր էին քանի մը ոստիկաններ, ոստիկանապետը՝ Մկրտիչ Թէքիր-տաղլեանը (թաթարապարճըզցի հայ մը, որուն նախահայրը ժամանակին Ռուսոսթոյէն Փապարճըզ հաստատուեր է) եւ քաղաքապետը՝ Իվան Տիմիթրօֆը, որ քաղաքը պաշտօնապէս թուրքե-

րուն կը յանձնէ: Զաղաքին թուրքերը հրճուանքի մէջ են: Թրքական սրահատը մը, քաղաքին մօտենալով, մօտաւորապէս 150 թուրք զինուոր ցամաք կը հանէ: Այս լուրը լսող հայերը իրենց խանութները գոցելով տուն կ'երթան: Հագգը փաշայի գլխատրած թուրք զինուորները քաղաքապետարանը կը գրաւեն: Առաջնորդ Գէորգ վրդ. Արսլանեան քաղաքէն բացակայ ըլլալուն, անոր փոխանորդը՝ Տ. Խորէն քին. Համձեանը իր հետը առնելով Զաղաքական Ժողովին անդամներէն Կարապետ Թաւօգճեանն ու Ասապուր Փափապեանը, Հագգը փաշային բարի գալուստ մաղթելու կ'երթայ: Հոն էր նաեւ պուլկարայի քաղաքապետը՝ Տիմիթոֆը, որ քաղաքը յանձնելու գացած էր: Հագգը փաշա Տիմիթոֆը ձերբակալելով Պոլիս կը դրկէ: Այս միջոցին, քաղաքին մէջ հրապանակութեան ձայներ կը սկսին լսուիլ...

Յամաքահանուած թուրք զինուորները տեղացի թուրք խուժանին հետ ոստիկանապետ Մկրտիչ Թէքիրպաղլեանը եւ պուլկարայի ոստիկան մը կը սպաննեն: Անկէ ետք, անոնք կը սկսին տարածուիլ հայոց թաղերը: Հայերը իրենց պաղարհինութիւնը կը պահեն եւ առիթ չեն տար թուրքերուն վաւորութիւն ընել: Մակայն թուրք խուժանը եւ զինուորները քաղաքէն դուրս գրնտող դաշտերուն մէջ աշխատող հայոց վրայ կը յարձակին, զանոնք կը սպաննեն ու կը վիրատրեն: Ընդհանուր կոտորածի մը առաջին առնելու համար, Առաջնորդական Փոխանորդը եւ քաղաքին քանի մը հայ երեւելիները օտար հիւպատոսներուն կը հաղորդեն պատահածը: Ռուսոսթոյէն Պոլիս հեռագրական կապն ու երթելը թուրքերը արգիլած ըլլալով, հայերը անկարող էին Պատրիարքարան դիմելու եւ կայութիւնը պարզելու: Ոստի, անոնք կը դիմեն Ռուսոսթոյի բրիտանական փոխ-հիւպատոս Պ. Սթոիթին, որ յանձնառու կ'ըլլայ նոյն օրն իսկ իր 14 տարեկան դուստրը շոգենաւով Պոլիս դրկել՝ հայոց պատրիարքարանը լուր հասցնելու համար: Անգլիոսիին իր հետ երկու նամակներ կը տանի Պոլիս, մէկը ուղղուած պատրիարք Յովհաննէս արք. Արշարունիին, միւրը՝ ռուսոսթոյի Պօղոս Գլընճեանին, որ Բարձր Դուռ դիմելով՝ միջամտութիւն եւ հանդարտութիւն կը խնդրէ հայոց համար: Ներքին գործոց նախարար Թալաաթը կը խոստանայ անձամբ Ռուսոսթօ երթալ եւ խնդիրը քննել:

3 Յուլիս 1913ին, Թալաաթ փաշան, Ռուսոսթոյի նոր *մութասար*՝ ռիֆ գոնիայի Մուհիէտտին փաշան, Երուանդ վրդ. Փերպահճեանը եւ ազգային երեսփոխան Միհրդադ Հայկապը մասնատու շո-

գենալով մը Ռուրուսթօ կը հասնին: Նոյն օրն իսկ անոնք քաղաքապետարանին մէջ ժողով մը գումարելով քաղաքին ու շրջակայ պարփէսներուն մէջ թուրքերու սպաննած 60 անմեղ հայոց պարագան կը քննեն, ու կ'որոշեն անմիջապէս յանձնախումբ մը դրկել Մալկարա, գոնէ հոն պապահելիք անկարգութեանց առաջքն առնելու համար: Մալկարայի մէջ Հագգը փաշայի վինտորները եւ տեղացի թուրք խուժանը արդէն հայկական թաղերը մտնելով հայոց խանութները հրկիպած էին (տե՛ս Օննիկ Փանիկեանի «Մահիյ Դէպի Կեանք» յուշագրութիւնը, ուր նոյն հրդեհը կը յիշուի, տե՛ս այս ժողովածուն էջ 104):

Լսելով Մալկարայի հայոց պապահած աղէտը, Ռուրուսթոյի հայերը անմիջապէս օգնութեան յանձնախումբ մը կը կազմեն Տ. Խորէն քինյ. Ճամճեանի եւ առեւտրական Վահրամ Բիրպեանի գլխատրութեամբ, որոնք բաւականաչափ ուրեստեղէն առնելով իրենց հետը՝ հինգ կառքերով Մալկարա կ'ուղղուին:

Ռուրուսթոյի մէջ հայերը Մովսէս պէյ Յակոբովիչի տան մէջ թէյասեղան մը կը սարքեն ի պատիւ Թալաաթին: Վերջինս կարգ մը քաղաքավարական խօսքերով կը փորձէ խժոժութիւնները ցամաք ելլող վինտորներուն վերագրել եւ այդպիսով խնդիրը կը փակէ:

Ռուրուսթոյի հայութիւնը վերաշինութեան կը սկսի: Պաշքանեան պատերապմին հետեւանքով տեղի ունեցած ցաւալի կոտորածին կսկիծը մոռցող անյիշաչար հայ ժողովուրդը դարձեալ աշխատանքի կը լծուի:

Սակայն, տեղացի թուրքերու սրտերուն մէջ բոյն դրած ապեւութիւնը դեռ չէր մարած:

1914ին ծայր կու տայ համաերոպական պատերապմը: Ռուրուսթոյէն Պուլիս երթեւեկը կ'արգիլուի: Կարգ մը երիտասարդներ գաղտնի կերպով արպասահման կ'անցնին: Անոնք Պուլկարիոյ ճամբով Կովկաս կ'երթան՝ հայ կամատորներուն միանալու: Յուլիսին, օսմանեան կառավարութիւնը բոլոր քաղաքներու եւ գիւղերու *մուխթար*ներուն կնքեալ ծրարներ կը բաժնէ՝ խստիւ պատուիրելով անոնց, որ միայն որոշուած ժամանակին բանան: Նոյն ամսու 21ին *սէֆերպէրլիք* (պօրակոչ) կը յայտարարուի: 20-45 տարեկան բոլոր այրերը զէնքի տակ կը կանչուին: Երբ կնքուած ծրարները կը բացուին, կը պարզուի, որ *Ճիհալ* (սրբապան պատերապմ) մղելու կոչ կ'ըլլար: Շատերը կ'երթան բանակին մէջ արձանագրուելու, ոմանք ալ տուներու մէջ փախստական կը մնան: Բարե-

կեցիկ ընդանիքներու պատկները 44 հնչուն ոսկի կը վճարեն իբրեւ *պէրէլ* (փրկագին)՝ զօրակոչուելէն պերժ մնալու յոյսով: *Թէքէիֆի հարպիյէ* կոչուած յայտարարութեամբ՝ կառավարութիւնը հայոց հարստութիւնները կը կողոպտէ: Այդ օրերուն, քաղաքին հիւսիսակողմի նորաշէն հիւանդանոցին բացման առիթով, Ռուրոսթոյի հայերը խոշոր ժամացոյց մը կը նուիրեն: Թալաթ փաշա Էփիրնէի կուսակալ Արիւ Ռահմի պէը կը զգուշացնէ հայերը րեզահանելու ժամանակ շար ուշադիր ըլլալ, որովհետեւ ամբողջ Թրակիոյ մեծագոյն հայաշատ քաղաքն էր Ռուրոսթօն, որուն հայ երիտասարդները պուլկարական զինավարժութիւն ստացած էին ու կրնային զինեալ բախումներ յառաջացնել...:

1915ի աշնան սկիզբը, Ռուրոսթոյի մէջ ամէն մարդ իր եղբոր կամ հօր կիսատ թողած գործը կը շարունակէր: Այրերը բանակ գացած էին արդէն: 7 Մեպրեմբերի երեկոյեան, Թագուր Մահմուդեանի երեք որդիները՝ Խաչիկ, Սարգիս եւ Պետիկ կը ձերբակալուին, կը բանտարկուին եւ յաջորդ օրը իրենց ընդանիքներով շոգեկառքով կը բռնագաղթեցուին դէպի Պոլիս՝ ապա Փոքր Ասիոյ խորքերը դրկուելու համար: Ամէն մարդ սարսափի եւ մտադրանքութեան կը մտնուի: Թուրքերը կը շարունակեն ձերբակալել: Քէրէմեան եղբայրները, Գրիգոր Շուշանեանը, փաստաբան Պետրոս Էֆենդիին, Միլիտոս, Մանուկ եւ Մկրտիչ Ճամճեան եղբայրները, Յովակիմ Գարանֆիլեանը, Յովհաննէս Փափազեանը եւ Ղասապ Հաճի Վարդերեսը կը ձերբակալուին եւ քաղաքէն կը հեռացուին նոյն ձեւով: Ձերբակալութիւններուն ընդհանուր բնոյթ ունենալը կը պարզուի: Ռուրոսթոյէն 1,544 հայ ընդանիք՝ մօտաւորապէս 9,700 հոգի կը բռնագաղթեցուի: Քաղաքին մէջ քանի մը քահանաներ եւ 405 հայ ընդանիքներ կը մնան: Ասոնք մեծ մասամբ զինուորի ընդանիքներ, այրի կանայք եւ կամ վարպետ արհեստավորներ էին: 7 Փետրուար 1916ին թուրքերը կը հաւաքեն Ռուրոսթոյի հայերէն 120 հոգի եւս, որոնց մէջն էին Տ. Խորէն քինյ. Ճամճեանը, վերապատուելի Սարգիս Մանուկեանը եւ Էփիրնէի Տ. Արսէն քինյ. Դերձակեանը, զանոնք առագաստանաւի մը մէջ կը լեցնեն եւ ճամբայ կը հանեն դէպի Նիկոմեդիա: Այս խումբը թուրքերը 20 օր ծովին վրայ պտուղոցնելէ յետոյ, Ռուրոսթօ կը վերադարձնեն:

Քաղաքէն բռնագաղթած հայերը աքսորի ճամբուն վրայ տաժանելի չարչարանքներու եւ անլուր խժոժութիւններու կ'ենթարկուին, եւ հանգրուանէ հանգրուան քալելէ յետոյ Տէր Զօրի սպանդանոցը

կը հասնին՝ հիծուած ու սպառած: Այնպէղի չարչարալից կեանքին չղիմացողները կը մեռնին: Իրենց պապոյն եւ ընտանեկան սրբութիւններուն նախանձախնդիր կիներ Եփրատի մէջ նետուելով վերջ կու տան իրենց կեանքին: Շատ աղջիկներ եւ կիներ քիւրտերու եւ արաբներու սեփականութիւնը, ուրիշներ կիսավայրենի թուրքերու եւ զինուորներու կրքոտ քմահաճոյքներուն խաղալիքն ու զոհը կը դառնան: Ոչ քիչ թիւով հայ տարագրեալներ ալ չոր հացի կտորի մը եւ ումպ մը ջուրի փոխարէն վրանաբնակ արաբ պետեւիներու մօտ ստրուկի կեանք մը քարշ կու տան:

30 Հոկտեմբեր 1918ին կնքուած Մուկրոսի պինադադարով վերջ կը գտնեն պատերազմական գործողութիւնները: Անգլիացիք Մուրիոյ եւ Տէր Զօրի անապատները կը գրաւեն ու այնպէղ տարադնուած հայ գաղթականութեան մնացորդները կը հաւաքեն: 1919ին հայերն իրենց ծննդավայրերը կը վերադառնան: Ռուսութոյէն բռնագաղթած 1,544 ընտանիքներէն կը վերադառնայ միայն 665ը, որոնցմէ 115ին անդամները Պոլիս կը հաստատուին: (Այս թուահամարը հեղինակը առած է Տ. Խորէն քին). Ճամճեանէն, որ չէր բռնագաղթած):

1919ի Մայիսին իտալացիք Ռուսութօ կը մտնեն: Քանի մը ամիս յետոյ շշուկներ կը տարածուին, որ իտալացիք պիտի քաշուին եւ թուրքերը քաղաքը կրկին պիտի ստանան: Հայերն ու յոյները մտահոգուիլ կը սկսին: 4 Յուլիսին Ռուսութոյի հայոց առաջնորդարանին մէջ հայերու եւ յոյներու միացեալ ժողով մը կը գումարուի: Այս ժողովէն կ'ընտրուի յանձնախումբ մը, որ Պոլսոյ յոյն պատրիարքին կը դիմէ: Յանձնախումբը կը դիմէ նաեւ ամերիկեան ծովային ոյժերու հրամանատար Զօր. Պրիսթօլին եւ բրիտանական ոյժերու հրամանատարին, որպէսզի հայերն ու յոյները անպաշտպան չմնան:

16 Յուլիս 1919ին իտալական ոյժերը կը քաշուին եւ միայն երկու օր անգլիացիք տրահատորով մը կու գան եւ քաղաքին անդորրութեան կը հսկեն: Երկու օր ետք անոնք Պոլիս կը մեկնին: Քաղաքը վերստին կ'ենթարկուի թրքական վարչաձեւին: Թուրքերը, հետպիտէ կը ստանան եւ իրենց ներկայութիւնը կը պարտադրեն:

Թրքական «Միւլի» (պզգային) շարժումը կամայ-կամայ կը ստանայ: Անատոլիոյ մէջ այս հոսանքն արդէն սկսել էր մեծ իրարանցում յառաջ բերել եւ ըմբոստանալ Դաշնակից գրաման ոյժերուն դէմ: Մուսթաֆա Քեմալի հրամանատարութեան տակ

գործող այս շարժումը այնքան կը մեծնայ ու կը փարածուի, որ նոյնիսկ Թրակիոյ հողամասերը կը բռնկեցնէ: Մուսթաֆա Քեմալի կուսակիցները Ճաֆէր Թայեար փաշա անունով մէկը Թրակիոյ մէջ գրկնուող քեմալական ոյժերու ընդհանուր հրամանատար եւ աւագ կազմակերպիչ կը նշանակեն: Թայեար 18 Մարտ 1920ին Էփիրնէի մէջ մեծ հաւաք (միթինկ) մը գումարելով՝ Դաշնակից ոյժերու ձերբակալած քեմալական երեսփոխաններու ազատութիւնը կը պահանջէ: Աւելի յառաջ երթալով՝ Էփիրնէի բրիգանական գրաւման ոյժերու զինուորական ներկայացուցիչը՝ *քոլոնէլ* Թոմսընը եւ անոր օգնականը՝ *քարիթեն* Լիսթերը կը ձերբակալէ: Ճաֆէր Թայեարը նոյն օրերուն կ'ամրացնէ Ռոտոսթոյի ծովեզերքը՝ որեւէ ցամաքահանում արգիլելու համար:

Էփիրնէի մէջ *քոլոնէլ* Թոմսընի ձերբակալութեան իբր հետեւանք, անգլիացիք կը թոյլաբրեն յունական բանակին, որ Արեւելեան Թրակիան գրաւէ: Յունական ու բրիգանական խառն ոյժերը Ռոտոսթոյի ծովուն բացերը կը բռնեն, իսկ անոնցմէ մաս մը ցամաք իջնելով՝ Չորլուի խճուղին կը բռնէ՝ արգիլելու համար թուրքերուն փախուստը դէպի Պոլիս: Թուրքերը կը նահանջեն Մուրափուլի ուղղութեամբ՝ Ռոտոսթոն յոյներուն թողելով: Յոյները Ճաֆէր Թայեարը կը ձերբակալեն եւ Աթէնք կը փանին իբր զինուորական գերի:

Ռոտոսթոն գրաւելէն հապի փարի մը ետք, 1921ին, յոյները ընտրութիւններու միջոցաւ Յունաստանի թագաւորական գահին վերստին կը բարձրացնեն Կոնստանդին թագաւորը, որ գերմանաէր ըլլալով՝ Դաշնակիցներուն կողմէ վարարած էր (Կոնստանդին Ա. թագաւորը գահին վերստին բազմեցաւ ոչ թէ 1921ին, այլ՝ 19 Դեկտեմբեր 1920ին: Ան կը սերէր Գերմանիոյ Ելեզվիկ-Հոլշթայն երկրամասի իշխանական տունէն. ամուսնացած էր Փրուսիոյ Մոֆի իշխանուհիին հետ, - խմբ.: Այս ընտրութեամբ, Վենիզելոսի դահլիճը կը փապալի եւ Յունաստանի տնտեսական կեանքը կը սկսի վարթարանալ: Ռոտոսթոյի մէջ յոյները եւ հայերէն շարքեր մեծապէս փարուած եւ խանդավառուած էին Յունաստանի թագաւորին հարցով. առանց անդրադառնալու որ համայնքին անունով խօսելու ոչ մէկ իրաւաստիւն փրուած էր իրենց: Հայ երիտասարդութիւնն ալ փորկ էր քաղաքական հասունութենէ եւ փորձառութենէ: Միայն հնչակեանները դէմ էին յոյներուն զինուոր փալու խոստումին, որովհետեւ հայոց յիշողութեան մէջ դեռ թարմ էր Կիլիկիոյ գրաւ-

ման ժամանակ ֆրանսապիներու փութ խոստումին պարճառած յոսախաբութիւնը:

Ռոպոտսթոյի մէջ յունական բանակին ծառայելու կոչեր կը յայտարարուին: Հայ երիտասարդութիւնը կը շքմի եւ կը շուարի, որովհետեւ ան դեռ նոր վերադարձած էր բռնագաղթի արիւնտր ճամբաներէն...: Անոնք հրաւիրուած էին յունական բանակին մէջ մտնելու՝ քեմալականներուն դէմ կռուելու համար:

Հեղինակը՝ Սարգիս Փաշաճեանը 305 հայ երիտասարդներու հետ կ'երթայ Չորլու եւ յունական բանակին մէջ պիւտոր կ'արձանագրուի: Անոնք երեք ամիս մարզանքներու կը հետեւին եւ լաւ սնունդ կը ստանան: Սակայն դժգոհութեան հոսանքը ծայր կուտայ բանակին մէջ: Յոյները պիւտորագրուած հայ երիտասարդները չորս օր կ'արգելափակեն եւ ապա խումբերու բաժնելով՝ պանոնք թորքերուն դէմ կը դրկեն: Սարգիս Փաշաճեանը իր ընկերոջ՝ Պետրոս Միսքճեանի հետ Չիլիսկոս կը դրկուի: Հայ պիւտորները յունական սահմանապահ գունդերու մէջ ծառայութիւն կը կատարեն մինչեւ 1922ի աշունը, երբ յունական բանակը, քայքայուելով, դէպի բուն Յունաստան կը նահանջէ: Յունական բանակի քայքայումէն առաջ երբ հայերը հալածանքի եւ սպանութեան կ'ենթարկուէին՝ յոյները շատ վերապահ եւ երկչոր դիրք բռնած էին:

Պոլիսը գրաւելու նպատակով, 1922ի ամառը յոյները Փոքր Ասիոյ ճակարներուն վրայ իրենց ունեցած ոյժերուն մեծ մասը քաշելով Թրակիա կը բերեն: Սակայն, Դաշնակից ոյժերը կ'արգիլեն Պոլսոյ յունական գրաւումը: Այս պարզացումներէն մեծապէս կ'օգտուին քեմալականները: Անոնք Փոքր Ասիոյ մէջ յունական բանակին վրայ յարձակելով, պայն պարտութեան կը մատնեն: Ասոր հետեւանքով, Փոքր Ասիոյ քրիստոնէայ բնակչութիւնը կը սկսի փախչիլ դէպի ծովեկերեայ քաղաքները: Անոնցմէ մաս մը Ռոպոտսթօ կու գայ: Մարդկային տեղափարափ մըն էր, որ Ասիայէն դէպի Եւրոպա կը թափէր: Արդէն տարի մը առաջ Բիթանիոյ շրջանէն փախած հայեր եւ յոյներ վերադարձած էին Ռոպոտսթոյի Թագուր եւ Խաչ թաղերուն, ինչպէս նաեւ՝ քաղաքին պօրանոցներուն մէջ: Տեղի չգոյութեան պարճառաւ, նոր գաղթականներն անպատշաճ կը մնան փողոցներուն մէջ: Այս ձեւով, քաղաքին մէջ անկարգութիւնները եւ քառսը կը շարունակուին: Այս միջոցին, քեմալականները կը պարտաստուէին Ռոպոտսթօն ալ գրաւելու: Զրիստոնէաները շուարումի կը մատնուին: Ամէն մարդ կ'ուզէր

քաղաքէն հեռանալ: Կարաւանները կը սկսին ճամբայ ելլել: Հայոց Առաջնորդական Փոխանորդը քաղաքէն հեռացած էր արտօրանքով: Խեղճ ժողովուրդը իր ճակատագրին ձգուած էր այդ ճգնաժամային օրերուն: Կարաւաններուն պաշտպանութիւնը հայ քաջարի կամատրները կ'ընէին: Ռուտութեանքները մեծ մասամբ դէպի հիւրընկալ Պուկարիա կը մեկնին: Յոյներն ալ սիրայօժար կերպով կ'ընդունին հայ գաղթականները: Ռուտութեանքի 603 հայ ընտանիքներէն շուրջ 3,000 հոգի նախ Սիվլէնկրատ սահմանամերձ քաղաքը կ'իջեւանի, ապա աստիճանաբար ուրիշ քաղաքներ կ'ապաստանին:

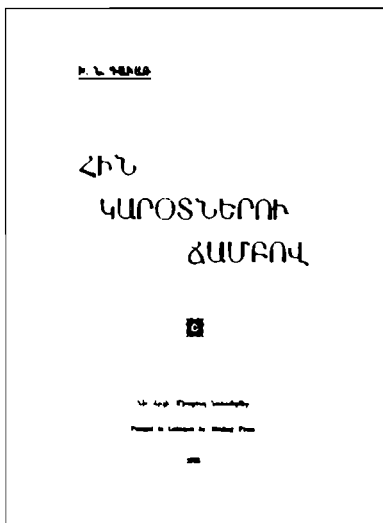
Այսպիսով վերջ կը գտնէ երեք հարիւր տարիներու պատմութիւն ունեցող Ռուտութեանքի հայ գաղութը: Ռուտութեանքի հայ վաւականները աշխարհով մէկ կը գրտին:

Խ. Ն. Գալստ (Խաչիկ Ն. Ներսիսեան), «Հին Կարօսներու Ճամբով», փպ. «Մշակ» (Պէյրուք), Նիւ Ճըրպի, 1973, մեծ չափի 696 էջ: Լէջ 165-168/

Խ. Ն. Գալստ 1960ականներուն Ամերիկայէն նաւով ճամբայ կ'ելլէ այցելելու համար իր հայրենիքը, ուրկէ ան յիսուն տարի առաջ բռնագաղթած էր: 1915ին, ան, դեռ պատանի, կը ճաշակէ Մեծ Եղեռնի արհաւիրքները: Հայաստանի գրատուած քաղաքներէն եւ գիւղերէն անցնելով երբ ան Մալաթիա կը հասնի, կը յիշէ իր կեանքին ողիսականը:

22 Յունիս 1915ին երբ Խաչիկ Ներսիսեանը Մալաթիա կը հասնի, Ֆըրընճըլարի մեծ գաղթականներն ահաւոր լուրեր կը հասնին անոր ականջին: Հայերը մեծ խումբերով դէպի հարաւ կ'աքսորուէին ու ճամբան կը կոտորուէին: Մեծ մասամբ կիներ ու երեխաներ էին անոնք: Մալաթիոյ մէջ անոնց փոխադրական միջոցները կը գրաւուէին, որպէսզի անոնք հեփիոտն շարունակէին իրենց ճամբան: Բռնագրաւուած կառքերն ու անասունները քաղաք փոխադրելու համար, կարաւաններուն մէջէն պատանիները կը վարէին՝ վանոնք որպէս կառապան կամ իշապան գործածելու համար: Տեղ հասնելէ ետք, այդ պատանիները կը բանտարկէին: Ահա՛ այդ պատանիներէն մէկն էր հեղինակը՝ Խ. Ն. Գալստը: Թուրքերը Խաչիկէն ամէն բան կը կոտորպէն: Ան կը մնայ շապիկով ու վարդիկով: Ապա վայն իրեն նման պատանիներու հետ խուցը կը ներսնայ: Հայ պատանիները խուցին երկաթէ ձաղերէն դուրս՝ արեւին եւ ապարտութեան նայելով «Անօթի՛ ենք, ծարա՛ւ» կը պոռան: Առաջին երկու օրերը անոնց երեսը նայող շրջապատ: Երրորդ օրը երբ խուցին դուռը կը բացուի, հայ պատանիները դէպի ջուրին աղբիւրը կը վազեն:

Խաչիկ Ներսիսեանը իր հօրմէն լսած ըլլալով որ ան Մալաթիոյ մէջ երեսուն տարի խանութ ու գրասենեակ ունեցած էր եւ

քաղաքին մէջ բոլորն ալ կը ճանչնային զայն, կը մտածէ բան-
տապեպին հետ խօսիլ: Շարունակ կրկնելով ու պնդելով, որ բան-
տապեպին ըսելիք ունի, Խաչիկ կը յաջողի ներկայանալ անոր ու
իր ինքնութիւնը յայտնել: Բանտապեպը կը ճանչնար անոր հայրը
եւ կը խոստանայ զայն ազատելու միջոց մը գտնել: Բանտա-
պեպը, որ այդ շրջանի *միսկիր*ն էր նաեւ, կը թելադրէ ինքզինք
ուշաթափած ցոյց տալ երբ ծեծի ենթարկուի:

Խաչիկ երբ բանտին բակը կը վերադառնայ՝ իր ընկերները եւ
հայրենակիցները վիրատու վիճակի մէջ կը գտնէ: Ոստիկանները
ծեծած էին զանոնք: Խաչիկն ալ կը ծեծեն, սակայն ան *միսկիր*ին
տուած թելադրանքին համաձայն ինքզինք ուշաթափ եղած ըլլալ
կը ձեռացնէ: Այդ օրը անոր ընկերները կը տանին եւ բոլորն ալ
անհետ կը կորսուին: Թուրքերը Խաչիկը բանտին խույր կը նե-
տեն: Առտուն, ոստիկանները զայն *միսկիր*ին մօտ կը տանին:

*Միսկիր*ը իր արաբկիրցի Շիքրի *Չաուշ*ին ուղղելով խօսքը
կ'ըսէ, թէ Խաչիկին պէս պատանի մը պէտք է իբր սուրճ պատ-
րաստող իր գրասենեակին հիւրերուն համար: Շիքրի *Չաուշ* իր
գրասենեակին մօտ, քանի մը քայլ անդին քուրջէ վրան մը շինել
կու տայ, տուփ մը սուրճ ու փոպրակ մը շաքար կը յանձնէ պա-
տանի Խաչիկ Նեպիւրեանին, որ հիւրերուն համար սուրճ պատ-
րաստէ: Այսպիսով ան սպոյգ մահէ կ'ապարի եւ ականապետ կ'ը-
լայ հոն հասնող հայ պատանիներու չարչարանքներուն եւ սպա-
նութեան:

Վեղինակը հոս իր յուշերը ընդհատելով կը վերադառնայ Մա-
լաթիոյ մէջ իր շրջապատը:

Բ/ենհամին/ Կ. Ժամկոչեան, «Պատմութիւն Մամիւրէք Բւլ Ապիպի Գերման Որբանոցներու», ԿԱԿ. «Տօնիկեան եւ Որդիք», Պէյրութ, 1973, մեծ չափի 444 էջ:

«1914, 1915, 1916, 1917», էջ 173-188:

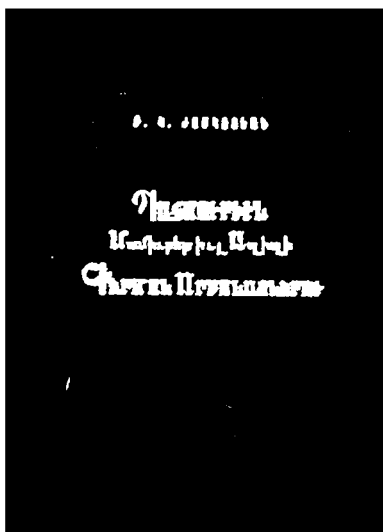
1914ի ամբան՝ արձակուրդի մէջ էին Մեպիրէի գերմանական որբանոցին սաները, երբ *սէֆէրպէտիք* (պօրահաւաք) կը յայտարարուի Թուրքիոյ մէջ: Երիտասարդները իրենց տունները ձգելով՝ դէպի պօրանոցները կ'ուղղուին: Փախստականները հոս ու հոն կը թաքնուին, իսկ *պէտէ* (փրկագին) վճարողները որոշ ապեն մը պերճ կը մնան պինտորագրուելէ:

1914ի աշնան գերմանացի Զօրավար Ֆօն Լանկ Կարինէն դէպի Պաղատալ իր ճամբուն վրայ, Մեպիրէի գերմանական որբանոցը կ'այցելէ: Որբանոցին տնօրէնն էր *փասպոռ* Էիմանը, որուն «հայրիկ» անունը կու տային սաները:

1915ի Ապրիլին չորս վանեցի աշակերտներ կառավարութեան կողմէ Վան կը տարուին, որովհետեւ քիչ մը տղայական արտայայտութիւններ ունեցած էին իրենց նամակներուն մէջ, առանց գիտնալու, թէ նամակները կը գրաքննուէին: Իրենց մեղքը քաւելու համար՝ մինչեւ Վան հեղիւտին կը դրկուին:

1 Մայիս 1915ին, հարուածը կ'իջնէ հայութեան գլխուն: Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի դասախօսներէն Նիկողոս Թէնէքէճեանը, Խաչատուր Նահիկեանը եւ Յովհաննէս Պաճիգանեանը, իսկ Մեպիրէէն՝ Նշան Ղապարոսեանը (հնչակեան), ընկեր Կարօն (դաշնակցական) եւ ուրիշներ կը ձերբակալուին: Մթնոլորտն անշնչելի կը դառնայ:

1915 տարուան ընթացքին, փախստականներ հաւաքելու պարըրուակին տակ, Խարբերդի բազմաթիւ գիւղերու մէջ թուրքերը

անպատմելի արարքներ կը կատարեն, ինչպէս ծեծ, խռչմանգոմ, բռնագրաւում եւ բռնաբարութիւն:

Ջինտոտրական տարիքի մէջ գոնտոտները արձանագրուելու կը կանչուին: Չյանձնտոտները կախաղան բարձրացուելու սպանաւիքը կը ստանան: Ջէնքերու յանձնում կը պահանջուի:

Օսմանեան Պետութիւնը (իթթիհապականները) իր յետին ծրագիրը մշակած էր նախօրօք, եւ գործադրելու համար կասկածներ կը պատրուակէ: Ռուսական ճակատին վրայ, թուրքերը ջախջախիչ պարտութիւն կը կրեն: Էնվերի հրամանադատութեան տակ: Հայ կառապան մը՝ Էկենեանը, Էնվերը շալկելով կը փախցնէ եւ կ'ապարտէ գերի իյնալէ: Էնվեր շնորհակալագիր մը կը գրէ հայոց Պոլսոյ պարտիարքարանին: Բայց այս պարտութեան պատասխանատու մը պէտք էր ստեղծել եւ պատժել: Հայ վինտորները պատասխանատու կը նկատուին եւ կը սկսին վինաթափուիլ: Անոնք ճամբաներու շինութեան տարապարհակ աշխատանքին կը տարուին՝ շատ անգամ անօթի եւ ծարաւ: Հայ վինտորներով կը կազմուին *պիրասթ* (երկրագործական) վաշտերը, ինչպէս նաեւ *ամէլէ թապուրիները* (բանտորական վաշտեր):

1915ի Մայիսին *պրասթ* (երկրագործական) վաշտերու հայ վինտորները Կարմիր Խոնախ բանտը կը տարուին: Յայտնի էր, թէ անկէ ալ դէպի սպանդանոց պիտի տարուէին:

Վեդինակը՝ Բենիամին Ժամկոչեանը լաւ հասկցած էր թուրքը: Փախստական մը երբ յանձնուէր, անպայման կը մեռնէր կա՛մ ծեծին տակ, կա՛մ կախաղանով: Բենիամին վինտորագրուելու տարիքին մէջ ըլլալով, փախստական էր եւ միշտ կը մերժէր յանձնուիլ:

Գիտերէն գէշ լուրեր կը հասնէին որբանոց: Ծեծի, խռչմանգոմի եւ առեւանգոմի պարագաները շատ էին: Ջէնքերը հաւաքելու պատրուակին տակ թուրքերը շատ կը նեղէին հայ տղամարդիկը: Եկեղեցիներու եւ ժողովարաններու բեմերէն Վէնքերը յանձնելու կոչեր կ'ոտղոյէին: Վեր Էհման՝ որբանոցին «հայրիկը» այդ կոչն ոտղոյներէն մէկն էր:

Օրուան հայ մեծերը, նոյնիսկ յեղափոխականները, Վէնքերը յանձնելու կողմնակից էին: Հայոց քաղաքացիական կորուրդը կորած էր Սահմանադրութեան վեց մեղկ տարիներուն ընթացքին:

1 Մայիսէն մինչեւ 25 Յունիս սարսափելի շրջան մը կը դառնայ հայոց համար: Հայ վինտորները վինաթափուած էին եւ տարապարհակ աշխատանքով, անօթի ու ծարաւ կը հիծէին: Քաղաք

ներու ու գիտերու բոլոր կրօնական եւ մտաւորական երեւելի դէմքերը բանտերը լեցուած էին:

25 Յունիսին, բռնագաղթը կը սկսի: Սպանդէն ապաւելու եւ վերապրելու փոքր փորձեր կը կատարուին Ծովքի եւ Մօրենիկի մէջ:

Այդ օրերուն գերմանական ժողովարանին մէջ քարոզներ կը խօսուէին: Ներկաները կը յուզուին, կու լան՝ այդպիսով իբր միանալով բոլոր այն լացողներուն, որոնք դուրսը փառապանքի տակ էին: Հայ ժողովուրդը ամբողջ կու լայ...:

Հայոց տուններու խուզարկութեանց ժամանակ ամէն մարդ իր ձեռագիր գրութիւնները, գիրքերը եւ թերթերը կ'անհետաւան: Գերմանական հասարակութիւններու մէջ գտնուողներու անուններուն ցանկը կը պահանջուի: Այս առիթով, գերմանական հասարակութեանց մէջ կարգ մը ուրիշ հայեր ալ կ'արձանագրուին՝ թրքական հալածանքներէն վերձ մնալու համար: Անոնք այդ հասարակութիւններուն մէջ կը պահուրդին եւ հոն ապաստան կը գտնեն: Փրոֆ. Յովհաննէս Պուճիգանեանի պաւակները «Մարանաթա» որբանոցը կը թաքնուին: Զարուիի մայրիկ Յովհաննէսեանը եւ անոր յդի դուստրը՝ Փայլածուն ալ տղայոց որբանոցը կը պահուրդին: Հիւսէնիկիկի Արամ Ակոճեանը ժամանակ մը կը թաքնուի որբանոցը, ապա Տերսիմ անցնելով՝ դէպի Կովկաս կը փախչի: Յովհաննէս Բզնունին եւ Կորիս Արամը նոյնպէս հոն կը պահուրդին:

Որբանոցին մօտերը, Սարգիս Գարանեանի տան մէջ, տասնեակներով հայ պատանիներ լեցուած էին: Անոնք անմաքրութեան, անօթութեան եւ ծարաւի մարտնչութեամբ վիճակի մէջ, մթնոլորտը հոնդիւններով լեցուցած էին: Օր մըն ալ «Մարանաթա»ի հարաւը, այգիներուն մէջ, փոսեր կը փորուին, եւ մեծ թիով մանուկներ, թերեւս վերոյիշեալ տան մէջ գտնուողները, ողջ-ողջ կը թաղուին:

8 Յունիս 1915ին Բենիամին Ժամկոչեանը իրեն պաշտօնակից ուսուցիչներով եւ ընկերներով որբանոցէն ճամբայ կ'ելլէ՝ Տերսիմ փախչելու համար: Սակայն անյաջողութեան մարտնչելով՝ որբանոց կը վերադառնան:

Հայ տղաքը եւ գերմանացի պատասխանատուները դժնդակ օրեր կ'անցընեն որբանոցին մէջ: Անոնք թուրքերու մշտական հետապնդման առարկան կը դառնան: Այս շրջանին համար՝ *փաստորոշ* Էհման կը գրէ. «1914ին երբ հասարակութիւնը տիրացած էր

վեց որբանոցներու, երկու փառատոր դպրոցներու, հիւանդանոցի, երկաթագործի, կօշկակարութեան, դերձակութեան խանութներու եւ սեփական փոռի, եւ կը սպասէինք նորանոր գործունէութիւններու, շարագոյժ դէպքեր եկան, վերիվար ըրին ամէն բան: 1914էն 1915ի ձմեռը ճիհալը (սրբազան պապերազմ) յայտարարուած էր հայոց դէմ մասնատրաբար եւ քրիստոնէից դէմ՝ ընդհանրապէս: 1915ի Մայիս եւ Յունիս ամիսներուն հարիւրատր եւ հազարատր հայեր բանտներու նկոտներուն մէջ կը շարշարուէին սաղայէլական վայրագութեամբ: Որքա՛ն անձկանօք կը սպասէինք այդ օրերուն, որ աստուածային պապական դատաստանով երկրաշարժ մը գար Վոմարդի եւ անասնային թուրքերու գլխուն, հոգ չէ թէ ակնկալուած բնական աղէտին փակ մենք ալ կործանէինք: Իրաւմբ, երբ քաղաքներու եւ գիւղերու մէջ ողբագին հառաչանքը, անմեղ հայերու լացն ու կոծը մինչեւ երկինք բարձրացան, եկաւ հասաւ աղերսարկու յոյսերով սպասուած երկրաշարժը, բայց աւա՛ղ, ո՛չ այնքան ուժգին, որ կարենար պատուհասել թրքութիւնը, իր կատարած խուժդուժ հալածանքներուն որպէս հատուցում: Բայց Աստուած թոյլ տուաւ, որ թուրքեր անպատիժ կերպով շարունակեն իրենց դժոխային արարքները, թէւ շատ կարճ ժամանակ մը իրենք ալ ցնցուեցան երկրաշարժէն»: Էհման կը շարունակէ. «Ներքնապէս որքան կը փառապինք տեսնելով, որ քրիստոնէայ հայեր շարունակ կը խաբուէին գերմանական իշխանութեանց վրայ դրած իրենց յոյսերուն մէջ»:

«1917-1922», էջ 188-198:

ա) Յարութիւն Փէքմէլեանի «Պայքար»ի մէջ գրած յօդուածաշարքէն:

«1917 Վարին սով տիրեց: Թուրքերը ամէն բանի մասին մտածած էին, բայց հացը մոռցած էին: Երկրագործ ժողովուրդը կտրորած էին եւ ուրեմն սովը եկաւ: Օրական 750 հոգի կերակրող գերման որբանոցներու սնունդը Վազնապի մարմնուած էր: Պապերազմին սկիզբը աղջկանց շէնք մը կառուցանելու համար 4,000 հնչուն ոսկի եկած էր Գերմանիայէն, ինչ որ աստուածային շնորհք մը եղաւ: Պապերազմը վերջանալու ոչ մէկ նշան: Գերմանիայէն օգնութիւն ակնկալել կարելի չէ: Սկսան փղաքը հոս-հոն ցրուելու մասին մտածել: Մալաթիա հապի կրցաւ 15 որբ ընդունիլ: Դասաւանդութիւնները դադրեցան: Տղաքը պապերուն փակ պարապութիւնը կը դիտէին: Մաստիկ յուլուած՝ ելայ սաներէս

միրալայ Վէհայի պէյին գայի: Երկար խօսակցութենէ յետոյ հար-
ցուց. «Նոր պաշտօնէդ գո՞հ ես»: Կարծես լոյս ծագեցաւ: Նկարագ-
րեցի սնունդի պակասը եւ տիրող արգահաւտելի վիճակը ու
խնդրեցի որ օր մը այցելութեան գայ: Հետեւեալ առօրու ժամը
10ին եկաւ, պղըրեցաւ, թափուր մատանը տեսաւ, տեսաւ կմախա-
ւած մանուկները: Գնաց: Յաջորդ օր քովը կանչեց: Ըսաւ. «Գիշե-
րը չքնացայ: Որոշում մը տուի: Քեզի հետ սուր տարաձայնութիւն
մը պիտի հանենք, որպէս թէ որբանոցներու հոգաւոր փնտրէն
հեն Շուխարպ Մեկիրէի որբերուն անուանացանկը ձեռքը ներ-
կայացած է գերման կայսրին եւ անոնց սնունդ ճարելու դժուարու-
թիւնը նկարագրելով խնդրած է, որ կայսրը թրքական պետութեան
մթերանոցներէն պաշար պահանջէ: Կայսրը հրաման հանած է,
որ այդ խողովակով սնունդ հայթայթուի: Եթէ այս լուրը լաւ տա-
րաձայնուի, ես պաշտօնական գործողութիւնը յանձն կ'առնեմ»:

Այս լուրը կը տարածուի եւ Մեկիրէի գերմանական որբանոցը
50 ոսկիով 2,000 քիլօ ցորեն կը գնէ: Այս ցորենը վեց ամիս
որբերուն բաւարար կը դառնայ: Որբերուն հետ Կարապետ
Պետրոսեանին (Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսին թիկնապահը) տան մէջ
խումբ մը փրկիկներ, որոնք արհեստական գերդաստաններէ էին եւ
սակայն թշուառութեան մարտնչած, կ'օգտուէին ցորենէն: Այս պա-
րագան իթթիհաբականներու ուշադրութիւնը կը գրաւէ, եւ անոնք
Կարապետ Պետրոսեանն ու Յարութիւն Փէքմէլեանը ցորենի
խնդրով եւ Ռուսաստան մարդ փախսցնելու ծանր յանցանքով
կ'ամբաստանեն:

1918ի 11րդ ամսուն գերմանացիք իրենց պէնքերը վար կը դնեն:
Զինադադար:

Անպիտան եւ աղուէսի խորամանկութեամբ թուրքերը անմիջա-
պէս բոլոր գերմանացիները եւ պինտորական պաշտօնով գործող
հպարակները կը ցուցակագրեն: Անոնք գերմանացի պինտորնե-
րը կը պինաթափեն եւ զանոնք Պոլիս տանելով՝ Համաձայնական-
ներուն կը յանձնեն: Թաքնուած հայեր երեւան կ'ելլեն:

Գերմանացիք չարաչար պարտուած էին:

բ) ԸՎէՍՔՐՈՒ ՄԻՆԱ ԷՆԱՐՆ «ՊԱՅՔԱՐ»Ի մէջ կը գրէ.

«Որբանոցին մէջ ուրիշ պատիկ աղջիկ մըն ալ ունէինք: Ան ալ
Փրկչին յանձնուած էր, սակայն մէկ փափաք ունէր. «Երանի՛
մայրս ալ զար որբանոց եւ ինք ալ Փրկիչը գտնէր»:

Առօրու մը եկաւ այդ փոքրիկին մայրը եւ քանի մը օր իբր

այցելու մնաց: Թէեւ շափ կը փափաքէր որբանոցը մնալ, բայց
տունն ալ պարտականութիւններ ունէր: Փոքրիկին մայրը՝ Աննա
քոյրը ճշմարիտ Փրկիչը գտած մեկնեցաւ գիտ: Մեկնեցաւ, բայց
ուրախ ու զուարթ:

Ամիսներ անցան: Աքսորը սկսաւ: Եկան այն օրերը, երբ ամէն
ատուոյ աքսորեալ հայեր Փանուկի (շէնք) շուրջը կը թափառէին
եւ կերակուր կը խնդրէին: Ատուոյ մը իջայ վար, տեսայ կին մը
կծկտած նստած էր: Սօսեցաւ եւ հարցուցի. «Աննա՛ քոյր, դո՞ւն
ես», պատասխանեց. «Այո՛, ես եմ»:

Զինք ներս առինք: Մարմինը ամբողջ վերքերով պատուած էր:
Խոյլոյ (Թլկապին) գիտի սպանդէն կիսամեռ եկած էր: Ձեռքերուն
վրայ մորթ մնացած չէր: Երկու շաբաթ վիրաւոր քալած էր
գիշերները: Ցերեկները ցորեններու դէպերուն մէջ պահուրդած էր
եւ վերջապէս հասած մեր քով: Վերջին գիշերը գրեթէ սողալով
յառաջացած էր: Կը պալմէր, թէ շափեր դիակներու մէջ կիսա-
մեռ, անօթի ու ծարաւ մնացած էին: Վրան կիսկալար կտոր մը
հագուստ մնացած էր, այն ալ՝ արիւնի մէջ թաթխուած եւ մարմ-
նին փակած: Անոր վերքերէն որդեր դուրս կու գային: Կարծե-
ցինք, թէ քանի մը օրէն պիտի մեռնի: Բայց, փա՛ռք Աստուծոյ,
ատողացաւ հիւանդապահուիչներու եւ բժիշկներու խնամքին
տակ եւ փարիներ ապրեցաւ»:

Յարութին Չախսուրեան, «Պարմութին Բալահովարի Վնուց Մինչեւ Մեր Օրերը», ԿԿ. «Տօնիկեան», Պէյրութ, 1974, մեծ չափի 596 էջ:

«Դրուագներ 1895ի Բալուի Կոտորածին – Ականաբեսի Վկայութիւն. Վահան Չախսուրեանի Յուշերէն», էջ 431-433:

Դժբախտ օր մը, զապա Հիւսէն պէկ 10-15 զինեալներով Բալուէն կը հասնի գիւղ եւ հոն կը գիշերէ: Յաջորդ օրը ան իր զինեալներով քիւրտերու գիւղերը շրջան ընելով կը հրահանգէ հայկական գիւղերուն վրայ յարձակիլ Կրտած հրամանի մը վրայ: Երկու օր ետք կարգ մը հաւաքիներ Բալու կ'երթան: Հայութեան մէջ խուճապ կը տիրէ:

Հաւաքի երեւելիները ժողովուրդը կը պգուշացնեն դաշտ գործի երթալ: Քիւրտերը կը սկսին իրենց կողմնակի, թեթեւ գողութիւններուն: Հիւսէն պէկի մարդիկը Քայրապ կամ Քարհապ հայկական գիւղը կը շրջապատեն: Անոնք կողոպտուի կը սկսին եւ միայն անհատական դիմադրութեան կը հանդիպին: Հաւաքի մէջ հայերը Սբ. Մարութածածին եկեղեցւոյ մէջ կը հաւաքուին: Սակայն անոնք լուր կը ստանան, որ քիւրտերը եկեղեցին պիտի հրկիպեն: Հայերը շուրջով դուրս կը վազեն եկեղեցիէն: Փախչելու ժամանակ, քիւրտերը կը կրակեն հայոց վրայ: Հաւաքի ժողովուրդը Քաղցրահայեաց վանքը կ'ապաստանի: Հաւաք իր բնակչութենէն կը պարպուի եւ քիւրտերը ապա համարձակ կողոպտուի կը սկսին: Վահան Չախսուրեանը ընտանեօք Չիթակիապոլիս գիւղը կ'ապաստանի: Հոնկէ անոնք Խօշմաթ, Ներխը եւ Դաշտի գիւղերուն հրկիպումը կը տեսնեն. Չախսուրեանները ապա Սագրաթ գիւղին մէջ Բարահիմ պէկի Կունը կ'ապաստանին: Պէկին մայրը ապնի կին մըն էր. ան մեծ կաթսաներու մէջ կերակուր կը պատրաստէր իր Կունը ապաստան գրած 300-400 հայ փախստականներուն համար,

որոնցմէ 100ը հաւաւցիներ, միւսները՝ Ձէք, Շնապ, Ապրանք, Սդամ եւ այլ գիւղերէ էին:

Բալուէն հրաման կու գայ որպէսզի տեղւոյն հայ ժողովուրդը կառավարութեան յանձնուի: Ի պրահիմ պէկ իր տունը ապաստանած հայերը ճամբայ կը հանէ իր դղամներուն պաշտպանութեան տակ եւ զօրանոցը կը տանի: Հայերէն միայն մաս մը զօրանոցը կ'ապաստանի: Թուրք զինուորները Բալուի հայոց վրայ կը յարձակին, կը սպաննեն, կը վիրատրեն եւ կը կողոպտեն: Գիւղացիներուն մեծ մասը զօրանոց չի մնար եւ քաղաքին մէջ կը տարածուի: Հաւաի մէջ Թորոս քինյ. Չախսուրեանը կը նահապտակուի ուրիշ տասնըերկու հայերու հետ:

Այդ օրերը կօպարաքիյ Ջըյնէ օղլու Սիմէտը Բալու կու գայ եւ Վահան Չախսուրեանի ընտանիքը իր հետն առնելով Կօպարաք գիւղը՝ իր տունը կը տանի: Չախսուրեանները այս մարդուն պաշտպանութեան տակ կը մնան մինչեւ 1896ի գարունը: Այս միջոցին՝ Հաւա գրեթէ պարապ էր, միայն քանի մը ընտանիքներ կ'ապրէին:

Չախսուրեանները 1896ի գարնան Հաւա վերադառնալով իրենց տունը կը վերաջինեն: Այդ ամառ հունձքը շատ առատ էր լաւ կ'ըլլայ: Փոլ եկած տնտեսութիւնը կամայ-կամայ կեանք կ'առնէ: Սակայն այդ տարիներուն շատեր կը սկսին գաղթակաւնութեան դիմել ապրտուհամիտեան սարսափներէն ապատելու յոյսով: Բալուի եւ Եէնի Խարա ու Քուրում գիւղերուն մէջ 3-4 հայ կիներ իսլամացած էին, իսկ բազմաթիւ ուրիշ հայ կանայք եւ աղջիկներ առեւանգուած էին քիւրտերու եւ զապաներու կողմէ:

«Պաղտասար Արամեանի Յուշերը», էջ 435-438:

ա) 1895ի Կոտորածը

Պաղտասար Արամեանը (1865-1930) Հաւաի մէջ երբ կը լսէ քիւրտերուն մօտալուր յարձակման մասին, Բալու կ'երթայ ստուգելու համար այս լուրը: Առաջնորդ հայր սուրբը իրեն լուրջ կարեւորութիւն չի տար: Բալուի մէջ Պաղտասար ուրիշ բարեկամէ մը կ'իմանայ, որ հաւանական կը նկատուի նման յարձակում մը:

Պաղտասար Արամեանը Հաւա վերադառնալով գիւղին երիտասարդները ժողովի կը հրաւիրէ այս հարցին կապակցութեամբ: Գիւղին մեծամեծները զայն կ'այապանեն եւ կը սպառնան զայն կառավարութեան յանձնել այս տեսակ խօսքեր տարածելուն համար: Սակայն, 22 Հոկտեմբեր 1895ին, քրտական աշիրէթները

գիտը կը պաշարեն: Գիտին մեծամեծները քիւրտ Բպրահիմ պէկին կը դիմեն, որպէսզի պիտենք պաշտպանէ: Պէկը կը յօժարի հայերը իր պաշտպանութեան տակ առնել փոխան 1,000 հնչուն ոսկիի, պայմանաւ որ հայերը թուրք *գայմագասմէն* հրամանագիր մը բերեն...:

Բպրահիմ պէկին մօտ գացողներուն մէջն էր Պաղտասարը: Վերադարձի ճամբուն վրայ ան իր ընկերներուն հետ Մրզան գիւղէն կ'անցնի: Քիւրտերը Մրզանը կողոպտեր էին եւ քանի մը հայ կիներ առեւանգեր: Անոնք պիտենք ալ ձերբակալելու կը պատրաստուէին: Պաղտասարը եւ անոր ընկերները իրենց ձիերը նստելով փախուստ կու տան եւ Անապատ կոչուած վանքը կ'ապաստանին: Շուրջով անոնք Հաւաւ կը վերադառնան եւ գիտը պաշարուած կը գտնեն: Անոնք Ապարենց տունէն գողցուած տաւարը կը յաջողին խլել քիւրտերուն ձեռքէն՝ անոնց վրայ կրակելով ու զանոնք փախուստի մատնելով:

Պաղտասար Արամեանը եւ անոր ընկերները պէնքով կը պաշտպանեն Հաւաւը: Անոնք կը յաջողին 15 քիւրտեր բռնել եւ անոնց պէնքերը գրաւել: Քիւրտերը կրկին կը յարձակին եւ Հաւաւի մէջ քանի մը տուն կ'այրեն: Պաղտասարը եւ ընկերներէն մէկը կը ջանան գիւղացիները Անապատ վանքը փոխադրել: Ապա ժողովուրդը Բալու կը տանին: Անոնցմէ մաս մը՝ պօրանոցը, իսկ ուրիշներ՝ եկեղեցին կ'ապաստանին:

Պաղտասարը իր ընկերներով Խարբերդի Հիւսէնիկ գիտը կ'երթայ եւ հոնտեղի հայերը կը պաշտպանէ: Ապա ան դէպի Չարսանճագ կ'ուղղուի: Ճամբուն վրայ կը հանդիպի երեք թուրքերու, որոնցմէ մէկը հրացանապարկ կ'ընէ, իսկ միւսները կը փախչին: Պաղտասար անոնց երեք ջորիները կը գրաւէ եւ իր ճամբան կը շարունակէ դէպի Հօշ գիտը: Ապա ան Հաւաւ կը վերադառնայ, եւ մօտակայ լեռը բարձրանալով, կռուի կը բռնուի քիւրտերու եւ թուրք ոստիկաններուն հետ: Ան մինչեւ իր վերջին փամփուշտը կը կռուի: Վերջապէս թուրքերը զայն կը ձերբակալեն եւ Բալուի բանտը կը նետեն: Ան մէկ տարի բանտը մնալէ յետոյ հայ փաստաբաններու օգնութեամբ ազատ կ'արձակուի:

բ) «Աքսոր եւ Եղեռնապատում 1915-1918 թ.», էջ 438-443:

23 Մայիս 1915ի պէնքի խուլարկութենէն առաջ, Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անդամ Պաղտասար Արամեան եւ անոր ընկերները գիտին դաշնակցական ղեկավարութեան հետ

միացեալ ժողով մը կը գումարեն եւ կ'որոշեն պէնքերը շանձնել ու կռուիլ թուրքերուն դէմ: Սակայն, Անպոն Աիկեանը (Թագուրեան) իբր վերակազմեալ հնչակեան պարասխանապու եւ Վահան Փափապեանը իբր դաշնակցական պարասխանապու արգելք կ'ըլլան գիտին մէջ խրամապներ փորելու գործին: Արդարեւ, Հաւա գիտը ապաստանած 150 հայ փախստական պիւնտրներ իրենց պարտաստականութիւնը կը յայտնեն խրամապներ փորելու եւ ինքնապաշտպաններուն կողքին կռուելու Հաւաի մէջ: Վերոյիշեալ երկու կուսակցական պարասխանապուները տղոց կը թելադրեն խրամապ չփորել եւ պէնքերը թրքական կառավարութեան յանձնել: Պաղտասար Արամեանը 85 հայ երիտասարդներու կողքին կռուելու կողմնակից էր: Երիտասարդները պէնքերուն մէկ մասը կը յանձնեն, իսկ մնացեալը կը պահեն: Թուրքերը պանոնք կը ձերբակալեն եւ հայ կաթողիկէ եկեղեցիին մէջ կ'արգելափակեն: *Գայմագամը* իր գրագրին, Վահան Փափապեանին եւ Անպոն Աիկեանին ընկերացած, կու գայ, տղոց անունները կ'արձանագրէ եւ պանոնք ապար կը թողու:

Պաղտասար կը խորհի թէ պէտք չէ ենթարկուիլ թուրքերուն: Ան ինքզինք ապարելու մասին կը խորհի: Տուն կը մտնէ, իր պահուած պէնքերը եւ իր պաակը՝ Երուանդը առնելով Խոշընդոտ կ'երթայ: Հոն քիւրտերը կը վիստային: Քիւրտերը պանոնք կը պաշարեն եւ կռիւի կը բռնուին: Ապա հայր ու որդի Պետրեի գիտը կ'երթան: Երկու օր հոն մնալէ ետք, Հաւա կը վերադառնան: Կուսակցականներն ու հայ տղաքը այլեւս չէին ուզեր դիմադրել: Ուստի Պաղտասար եւ իր որդին՝ Երուանդ կրկին կը բարձրանան լեռ, ուր կը մնան երկու ամիս: Երբ Պաղտասար կրկին գիտ կ'իջնէ, կը տեսնէ որ Հաւաի հայերը բռնագաղթեցուած են: Պաղտասար, Երուանդ եւ վերջինիս ընկերները՝ Մարութկանց Սիմոնն ու Բարսեղը տասը օրուան մէջ քսան քիւրտ կը սպաննեն: Ապա այս վերջին երկուքը կը բաժնուին իրենցմէ: Փոխարէնը՝ քիւրտ մը սպաննած Տօլպաշ Մկրտիչը եւ Էլլօնց Կարապետը Պաղտասարի եւ Երուանդի կը միանան:

Տարաձայնութիւն կը շրջի, թէ գիտին մէջ ֆետայի հայեր կան: Թէ՛ֆիլ պէկ կառավարութեան կը բողոքէ, որ ֆետայիները իր *դոնախը* (ապարանք կամ շքեղ տուն) հրկիպած են: Պաղտասար եւ Երուանդ Լոյմար գիտը քիւրտի մը տունը կ'ապաստանին: Ապա անոնք Կեսարիոյ լեռները կ'երթան եւ հոնկէ ալ կ'ապաստանին Կօլլան գիտը, ուր կը մնան 8-9 ամիս:

10 Մարտ 1916ին Բալուի գայմագամը 15 ոստիկաններով պարտյոյի կ'ելլէ: Պաղտասարը Օխու գիտի ճամբուն վրայ պան սպաննել մրադրած էր, սակայն քիւրտերը իրեն պէնք չէին տուած: Այս միջոցին, ռուսական բանակը Կարինը գրաւած էր:

Տերսիմի խռովութեան ժամանակ, թրքական բանակը քիւրտերը կը հարուածէ: Պաղտասար եւ Երուանդ քիւրտերուն հետ Տերսիմի խորերը կը փախչին, ապա Իպօլ, յետոյ Չուխուր գիտերը կը վերադառնան: Կարգ մը հաւաքի հայրենակիցներ ալ իրենց հետ չին:

Աւելի ուշ, Պաղտասար իր երկրորդ որդին՝ Նշանն ալ առնելով, երեքով կ'երթան Խարբերդ, ուր կը ձերբակալուին: Պաղտասար կը յաջողի փախչիլ: Ան Մինամուր գիտի եկեղեցին կ'ապաստանի: Ամիս մը ետք Երուանդը ապստի կը թողուն: Ան Մինամուր՝ հօրը քով կու գայ: Հոն հայր ու որդի կաշիի գործով կը զբաղին մինչեւ վինադադարը: Անոնց շուրջը 15 ուրիշ հայեր կը բոլորուին եւ միասին Պաքըր Մարէն կ'երթան:

Հոս յարկանշական է յիշել Օխու գիտի Նաճիպ պէկի խաբէութիւնները: Այս մարդը շատ հայ գաղթականներ խաբէլով, անոնց դրամները իբր կառավարութեան եւ քիւրտ չէթէներու վճարուելիք կաշառք՝ իւրացուցած է եւ ապա տարագրեալները սպաննած: Կարինէն, Ալաշկերտէն, Քղիէն եւ Ճապաղջուրէն արքաւորուած հայերէն շարերը անոր զոհը դարձած են:

1918ի վերջին երբ անգլիացիք Պոլիս կը մտնեն, կը հրահանգեն, հայոց ջարդարարները ձերբակալել: Բալուի նախկին գայմագամը՝ Գաբրի պէլը Խարբերդի մէջ կը բանտարկուի: Անոր հետ նոյնպէս կը բանտարկուին երկու զաւառ ոճրագործներ՝ Հաճի Խայան եւ Բրուրուի Խալիլը: Տասնըհինգ օր ետք այս երեքը դէպի Պոլիս ճամբայ կը հանուին: Սակայն անոնք երբ Իպօլ գիտը կը հասնին՝ փախուստ կու տան...:

Պաղտասար Արամեան տարեց հաւաքիներէն կ'իմանայ, որ Բալուի քիւրտերը, զաւանները եւ թուրքերն են, որ ջարդած են հաւաքիները: Անոնք բազմաթիւ հայ գեղեցիկ կիներ եւ աղջիկներ առեւանգած էին, հարիւրի մօտ հաւաքի հայ երեխաներ իւրամացուցած: Ուրիշներ սովամահ եղած էին կամ հիւանդութիւններէ մեռած: Հազարաւոր հայեր Բալուի կամուրջէն Արածանիի մէջ նետուած էին:

Բալուի կառավարչութիւնը, գայմագամին հրամանով, հայ կուսակցականները մասնաւորապէս դանակով մորթած էր Բալուի

Խանլը կամուրջին վրայ: Առհասարակ նոյն միջոցները գործադրուեցան Բալուի ողջ հայ գիտալստիութեան ոչնչացման համար:

«Փափազեան Ասափոր (Տէր-Ասփորենք)», էջ 444-448:

1914ի գարնան, *գայմագամը* Ասափոր Փափազեանի մեծ հօր եղբորորդոյն՝ Վահան Փափազեանի Հաւաի տունը ճաշի հրաւիրուած էր: Երկու ամիս ետք պատերազմը կը սկսի:

1915ի գարնան տեղի կ'ունենայ Հաւաի տուներուն առաջին խուլարկութիւնը: Թրքական կառավարութիւնը Վենքերը կը հաւաքէ: 10-12 հաւաւիներ Բալուի բանփը կը տարուին: Երկրորդ խուլարկութիւնը Մայիսի վերջերը կ'ըլլայ: Գիտալստիներէն շատերը ստակալի ծեծի կ'ենթարկուին եւ անոնց լացն ու աղաղակը ամբողջ գիտը կը լեցնեն: Հարիւրի մօտ հաւաւիներ կալերուն մօտ կը հաւաքեն: Մասնատր կերպով ահաւոր տանջանքներու եւ ծեծի կ'ենթարկուին Պոյաճոնց Օննիկը եւ Տէր Միստոնց Նշանին կինը: Նոյնպէս սաստիկ կերպով կը ծեծուին Չախստրենց Փօլը եւ Ասափոր Փափազեանի հայրը՝ Միհրան Փափազեանը: Վերջինս քըմըցի Թօփալ Մըլլայէն Վենք մը գնելով կառավարութեան կը յանձնէ:

Գրնուած բոլոր Վենքերը եւ հարիւր հաւաւիներ Բալուի բանփը կը տարուին: Անոնք այլեւս չեն վերադառնար: Բալուի գիտերու անվէն ու անպաշտպան բնակիչները դժբախտ ճակատագրին յանձնուած էին:

Օր մը 10-20 հեծեալ ոստիկաններ Հաւա կը հասնին: Անոնք եկած էին իբր թէ հաւաւիները քիւրտերուն դէմ պաշտպանելու: Բալուի շրջակայ Զուրում, Կօպարաք, Պեպեւի, Ամրխան, Փայամլու եւ Մղարա քրտաբնակ գիտերէն զինեալներ եւ նոյնիսկ Տերսիմի քիւրտեր շրջափակած էին Հաւաւը: Թուրք ոստիկանները Հաւաի կալերուն մէջ քիւրտերուն մօտ կ'երթային-կու գային: Հաւաի հայերը սարսափի եւ համապարփակ վախի մէջ կ'ապրէին: Երեկոյեան, թուրք ոստիկանները յանկարծ կ'անյայտանան եւ քիւրտերը գիտին վրայ կը յարձակին: Կողոպտու եւ սպանութիւններ տեղի կ'ունենան: Ամէն կողմ խուճապ, լաց ու կոծ, արին...: Դիակներ կ'իյնան...: Ասափոր Փափազեան իր ընտանիքին հետ Դիսիսենց Նշանին տունը ապաստանած էր: Ժողովուրդը տան բակը լեցուած էր: Դահար էֆենտիի որդին՝ Իպպէթ էֆենտի իր մարդոյցմով իբր թէ պիտի պաշտպանէր զանոնք: Հոն Ասափորի մեծ հայրը կը սպաննուի: Ամէն մարդ այլեւս իր գլխուն

ճարին կը նայի: Ասափտորի չորս կողմը դիակներ կ'իյնան: Ասափտորի եղբորորդին՝ Չախստրենց Սարգիսն ալ կը սպաննուի: Բոլորը կը սկսին գիտէն փախչի: Ասափտորը դէպի Քուրում գիտը կը վազէ: Ան Հաւաւի կալերուն մէջ իր մօրը կը հանդիպի: Կաշառք տալով՝ անոնք Քուրումէն կ'անցնին Ղանպաշէխ գիտը: Հոն իր հայրն ալ կը միանայ իրենց, ուրիշ հաւաւիներու հետ: Ղանպաշէխ գիտին մէջ Ասափտորը եւ ուրիշ հաւաւիներ Բզկէթ Էֆենդիի *դոնախը* կը շինեն մէկ ամստան մէջ: Օր մըն ալ կը տեսնեն, որ Բալուի *գայմագամը* գիտերը շրջապայտոյտի ելած է եւ հայերը բռնելով հրապանապարկ ընել կու տայ: Ղանպաշէխի մէջ *գայմագամը* 24 հայ երիտասարդներ եւ քահանայ մը բռնել կու տայ: Անոնց մէջ էր Ասափտոր Փափապեանի հայրն ալ: Թուրքերը զանոնք գիտին մօտերը կը գնդակահարեն: Ասափտորի հայրը միսներուն մէջտեղը եղած ըլլալով՝ միայն կը վիրատրուի եւ ուշաթափ գեղին կ'իյնայ: Ոստիկանները կարծելով, որ բոլորն ալ մեռած են՝ կը հեռանան:

Այս դէպքէն առաջ Ասափտորի հայրը որդին եւ անոր մայրը տարած էր Հիւսէյն Էֆենդիի տունը, որ Զօվեան գիտին մօտ էր: Անոնք ճամբուն վրայ բազմաթիւ դիակներ կը տեսնեն: Հոն երկու օր մնալէ ետք Մրջին Միրզա գիտը կ'անցնին: Ասափտորի հայրն ալ ուշաթափ վիճակով իրենց կը միանայ: Բոլորը միասին Հաւաւ կը վերադառնան: Այդ տարի՝ 1915ին բերքը առաւ էր: Մակայն երեք շաբաթ ետք թուրք *մուհաճի*ներ (գաղթականներ) Հաւաւի կալերը կը թափուին: Անոնք հայոց դէմ արելութեամբ լեցուած էին: Ասափտորենք գիտէն կրկին փախուստ կու տան ուրիշ հայերու հետ:

Ասափտորենք Ամրխան գիտը կ'երթան եւ քիւրտերու մօտ հողագործութիւն կ'ընեն: Հոն կը մնան երկու շաբաթ, ապա Քաղցրահայեաց վանքը կ'անցնին: Բոլորն ալ կ'աշխատին:

Ասափտորի հայրը՝ Միհրանը ուրիշ քանի մը հաւաւիներու հետ վանքին անտառը ապաստանած էր:

Այսպէս կ'անցնի 1915ի ամառը:

Օր մը Միհրանի եւ ընկերներուն ապաստանարանը յայտնի կ'ըլլայ կառավարութեան: Թուրքերը Միհրանը եւ անոր ընկերները վանքին մէջ կը բանտարկեն: Ան օր մը պատուհանէն ցարկելով Տերսիմ կը փախչի: Կարճ ժամանակ ետք, Ասափտոր իր մօրը հետ վանքէն կը փախչի: Անոնք հապի սկսած էին լեռ բարձրանալ, երբ քիւրտի տարաւով Միհրանին կը հանդիպին: Անոնք

բոլորը միասին Խռան գիտին մէջ Մէիւր Ալի կոչուած քիւրտին
տունը կ'ապաստանին եւ 1916ի ձմեռը հոն կ'անցընեն:

1916ի գարնան, Տերսիմի քիւրտերը հայերէ պարպուած Բալուի
վրայ կը յարձակին: Անոնց կողքին հայերն ալ կը մասնակցին
կռիւներուն: Ասափորենք կրկին Հաւաւ կը վերադառնան Տերսի-
մի քիւրտերուն միացած: Սակայն վերջիններս շուրջով կը նահան-
ջեն: Ասափորենք Չարսանձագի Քարընձոր գիւղը կը հաստատու-
ին: Ժամանակ մը վերջ Ասափոր իր մեծ մօր հետ Խարբերդ
կ'երթայ, որովհետեւ ամերիկացիները հոն հայոց «թային» (ուրե-
ւիք) կը բաժնէին: Ասափորի ծնողքը Քարընձոր կը մնայ, ապա
Միհրան Փափազեան Տերսիմ կ'անցնի: Ասափոր եւ մեծ մայրը
Խարբերդ կը մնան մինչեւ 1918ի պինադադարը:

«Երուանդ Արամեանի Պատմութիւնը», էջ 449-450:

Երուանդ Արամեանը 1916ի գարնան իր ընտանիքով Տերսիմի
Իւզու գիւղը ապաստանած էր: Երբ քիւրտերը Տերսիմէն դէպի Բա-
լու կ'արշաւեն, այնտեղի հայերն ալ իրենց կը միանան: Երուանդ
Արամեանը կօլլանցի Ալիւ աղայի խումբին մէջ էր: Զինուած
տերսիմցիները կարգ մը աւաւական պէկերու առաջնորդու-
թեամբ կողոպտուի եւ աւարի նապաւակով կը կռուէին. քան քաղա-
քական նկատումներով: Քիւրտերը թուրքերու վրայ կը յարձակին
Փերիի, Դպքիլիսայի եւ Մեծկերպի մէջ: Անոնք Մեծկերպի *գայմա-
գամը* կը սպաննեն: Այս շրջանները մաքրագործել էրք. Տերսիմի
քիւրտերը կ'անցնին Բալու, որուն շրջակայ գիւղերուն բոլոր քիւր-
տերը (զապա) փախուստ տուած էին:

Թէֆօ պէկ Հաւաւէն կը փախչի եւ տերսիմցիք Փերնայ Զուրը
կ'անցնին: Թուրքերը Բալուն եւ Խարբերդը պարպելու պատրաս-
տութիւն կը տեսնեն: Կարգ մը զապայաբնակ գիւղեր պատուիրա-
կութիւն մը կը դրկեն տերսիմցիներուն՝ խոստանալով չէպօք մնալ
եթէ իրենց գիւղերը խնայուին եւ աւարի չենթարկուին: Տերսիմի
ոյժերուն մէջ գրնոտող հայերը խորհուրդ կու տան զապաներուն
չվստահիլ եւ յարձակիլ: Եւ կը պատահի անբաղձալին, այն որով
հայերը պոռուցուցած էին: Երբ Տերսիմի ոյժերը Բալու կը հաս-
նին, քըրմըցի զապաները զանոնք կոնակէն կը հարուածեն:
Տերսիմի քիւրտերուն միացած հայերը կարգ մը քրտական գիւղեր
վառած էին: Շատ չանցած, տերսիմցիները եւ հայերը կը սկսին
նահանջել: Թուրքերը, զապաներուն միացած, հակադարձակողա-
կանի կ'անցնին տերսիմցիներուն դէմ: Այդ օրերուն այդ շրջանէն

3,000 հոգիների թրքական պորթ կ'անցնէր: Անոնցմէ մաս մը թուրքերուն եւ պապաներուն միանալով՝ Կերսիմցիներուն դէմ կը կռուի:

Չորս ամիս ետք, Տերսիմ գտնուող 100 հայեր Կօլլան եւ Չուխուր գիւղերը կը վերադառնան: Հոն հայոց տուները քանդուած էին, ուստի անոնք վրաններու տակ կը մնան եւ կօշկակարութեամբ կը պրաղին: Թրքական կառավարութիւնը կրկին կը ձեռքալալէ հայերը: Երուանդ Արամեան հեղապնդուելէ կ'ապագի, Խարբերդ կը մեկնի եւ հոն միայն երկու շաբաթ կը մնայ: Ապա ան Կօլլան կը վերադառնայ: Կրկին հեղապնդուած ըլլալով, ան իր հօրը հետ նորէն Խարբերդ կու գայ, սակայն հոն կը ձեռքաւալուի: Արեն մը ետք ապագ կ'արձակուին եւ մինչեւ 1918ի պինադադարը Խարբերդ կը մնան շարունակական վախի տակ:

Ներքին Տերսիմի մէջ, Կերսիմցիք տըմըլիկ լեզուն կը խօսէին (պապա լեզուի խառնուրդ մը): Անոնք շատ հայասէր էին եւ անոնցմէ ոմանք հայկական անուններ ունէին: Եկեղեցիներու եւ վանքերու աւերակներ ու կանգուն մնացած հին կամուրջներ կային չորս կողմը:

«Տիկին Եղսիկ Չախսուրեան (Մարութկանք)», էջ 451-458:

1914ի ամառը ընդհանուր պօրակոչ կը յայտարարուի: Հայեր եւ քիւրդեր օսմանեան բանակին կը միանան: Բալուի դաշտէն դէպի Կարին պօրքեր կ'անցնին: Վախը հեղպիեպէ կը տարածուի: Թուրքերը սննդամթերք կը հաւաքեն հայերէն՝ անհատոյց կերպով:

1915ի գարնան, մանաւանդ Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներուն, Հաւաի հայ կուսակցական պատասխանատուները Բալու կը տարուին: Ուրիշ շրջաններէ հայ փախստական պիւնտրներ Հաւաի մէջ ապաստան գտած էին: Անոնց ընդհանուր թիւը հարիւրի մօտ էր: Բանակէն փախուստ կու տային նաեւ թուրք եւ քիւրդ պիւնտրներ՝ հիւանդութիւններէ եւ անօթութենէ հեռու մնալու համար:

1915ի Մայիսի վերջերուն, Բալուի *գայմագամը*՝ Գափրի պէը Հաւաւը կը պաշարէ 40-50 հեծեալ ոստիկաններով: Զէնքերը եւ գաղտնի գրութիւններն ու թուղթերը հաւաքելու պատրուակին տակ, անոնք կը սկսին Հաւաի հայ տղամարդիկը չարչարել: Ա' որքան ծեծ, չարչարանք, լաց ու կոծ հայոց համար: Շրջակայ գիւղերու հայերն ալ Հաւաի մէջ կը հարցաքննուէին:

Զէնքի խուպարկութիւնները օրեր կը տեսնէ:

1915ի Յունիսի մէջ թուրքերը հաւաքեցին Գաբռեյէնայ տաւարը կը բռնէն ու կը տանին: Գիտցալիները ոչինչ կրնան ընել: Յաջորդ օրը Նանայէնայ (Մանուկեան) տաւարը կը տանին: Թէֆիլ պէկը գիտին մէջ դրամ կը հաւաքէ՝ իբր թէ հաւաքիները բանտէն ազատելու համար: Միւս կողմէ, Բալուի գայմագամը, քրտական գիտերը շրջելով, զապանները հայոց դէմ կը հրահրէ: Քիւրտերն ու զապանները Հաւարը կը պաշարեն եւ յարձակումի կը պատրաստուին: Անոնք մոխրաւոր Անտոնը եւ կինը կը սպաննեն, Հաւարի հարսերն ու աղջիկները կ'առնուան: Լայ, անպօր պայրոյթ եւ անվերջ հեկեկեկանք համաժողոված կ'ըլլան հայոց մէջ: Գիտին մէջ կողոպուտն ու մասնակի կոտորածը սկսած էին արդէն: Այս բաներէն վերջ, հաւաքիները փախուստ կու տան դէպի շրջակայ գիտերը՝ իրենց քիւրտ բարեկամներուն մօտ:

Հաւաքիները երկու-երեք շաբաթ կը մնան քրտական գիտերը եւ անոնց հունձքերը քաղելով իրենց ապրուստը կը ճարեն: Կարգ մը կիներ՝ բռնի, քիչեր՝ կամովին կը սկսին քիւրտերու հետ կենակցիլ: Հաւարի մէջ երկու շաբթուայ ընթացքին հայ չէր մնացած: Թէֆիլ պէկը գիտին մէջ շրջելով՝ կը խոստանայ հայերը պաշտպանել...:

Շաբեր կը հաւաքան Թէֆիլ պէկին եւ Հաւար կը վերադառնան՝ հունձքերը քաղելու: Սակայն շուրջով Հաւարի բռնագաղթը կը սկսի: Առաջին կարաւանը 2,000 հոգի կը հաշուէ: Բալուի բոլոր հայկական գիտերը պարպուած էին:

Շաբեր առաջին պարտեհութեամբ կ'ուզէին ազատիլ այդ դանդաղ, ճակատագրական մահէն: Արածանին փախուստի ճամբայ մըն էր: Հապարաւորներ անոր ջորերուն մէջ ներգրուած էին՝ իրենց գիրկին մէջ սեղմած երեխաները:

Անպաշտպան կիներ եւ աղջիկներ կը շարունակեն ընթանալ մահուան կարաւանով: Առաջին գիշերը Թիլ գիտին մէջ կ'անցնեն: Հոն քիւրտերը հաւաքի քսան կիներ կ'առնուան: Յաջորդ օրը Չաթալ Չայիր գիտէն կ'անցնին: Կը հասնին Արդնի Մարտին: Շաբերը ջորէն կը հիւանդանան: Շարունակելով գողգոթայի ճամբան՝ Մեւերակ կը հասնին:

Եղեսիոյ մէջ հաւաքիները սեբաստիայի արքայներու հետ կը խառնեն: Կրկին ճամբայ կ'ըլլեն եւ Ճարապուս կը հասնին: Տարագրեալները նեխած դիակներու եւ յօշոտուած մարմիններու վրայէն եւ մօտէն կը քալէին անընդհատ: Անթոնիոնը եւ Ժարալը անոնց հետ կ'ընթանային: Կարգ մը կանայք Սուրուս կը մնան:

Բալուէն մինչեւ Ճարապլուս փանջանքներու եւ մղձաւանջի իրական դժոխային կեանք մը կ'անցընեն: Հաւաւիներու կարաւանի 300էն աւելի անդամներէն հապի 10-15 հոգին Հալէպ կը հասնի 1915ի Հոկտեմբերին: Հոնէ շոգեկառքով դէպի Համա կը մեկնին: Հոս շար աքտրեալներ ժանտաբուժէ կը բռնուին ու կը մեռնին: Երկու ամիս բաց դաշտի մը մէջ կը մնան: Ապա թրքական կառավարութիւնը սիրենք արաբական գիւղերը կը սրտի: Եղսիկը Համայի եւ Հոմսի միջեւ գտնուող արաբական Պիսերին գիւղը կ'ապաստանի: Հոն երկու փարի կը մնայ մինչեւ որ անգլիացիները կը գրաւեն Սուրիան: Անգլիացիք Հոմս քաղաքը կը գրաւեն 14 Հոկտեմբեր 1918ին: Քանի մը օր ետք Համան ալ կը գրաւուի անգլիացիներուն կողմէ:

Եղսիկի ամուսինը Նիւ Եորք կը գտնուի: Եղսիկ «Լոշնակ» թերթին միջոցաւ անոր հասցէն կ'իմանայ եւ կապի մէջ կը մտնէ, ինչպէս ուրիշ կիներ՝ իրենց ամուսիններուն հետ: Ապա ան Հալէպ կը մեկնի եւ ետքը՝ Արանա: Ան Մերսինէն նաւ առնելով՝ դէպի Պոլիս կը մեկնի, հոնկէ կ'անցնի Մարսէլ, Փարիզ, Լը Հաւլո եւ վերջապէս կը հասնի Նիւ Եորք: Եաթաղանէն կ'ապագին, սակայն Նիւ Եորքի մէջ գիշեր-ցերեկ գործի կը լծուին՝ գոյարեւելու համար...:

«Տիկին Նապիկ Գաբրիէլեան (Գաբրելենք)», էջ 459-464:

1914ին Ա. Համաշխարհային Պատերազմն սկսելէն ետք ինչպէս ամէն քաղաքէ եւ գիւղէ, Հաւալէն ալ սինտոր կը փանին ռուս եւ թուրք պատերազմին համար: Նոյն փարտուան աշնան հաւաւիները գաղտնաբար վէնքեր կը գնեն՝ որեւէ հաւանականութեան պարագային ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու համար: Ետք հաւաւիներ իրենց եզներով սայլերը եւ իրենց կառքերը օսմանեան բանակին համար ձրիօրէն փրամադրելով՝ կ'երթեւեկեն:

1915ի գարնան, կացութիւնը Հաւալի մէջ կը վաթաբարանայ: Թուրքերն ու քիւրդերը հայոց հանդէպ թշնամական կեցուածք կը բռնեն, որովհետեւ Կովկասի մէջ հայկական կամատրական գունդեր ռուսերու կողքին կը կռուէին: Զէնքի խուպարկութիւնները կը սկսին: Գիւղին մեծերը՝ *մուխթար* Անտոն Աիկեանը եւ Վահան Փափապեանը ժողովուրդը կը հանդարտեցնեն, վստահեցնելով որ հայոց դէմ բան մը չկայ: 1915ի Ապրիլ-Մայիս ամիսներուն, սինահաւաքի երեք առանձին խուպարկութիւններ իրարու կը յաջորդեն, որովհետեւ Հ.Յ.Դ., Ս.Դ.Հ.Կ. եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակ-

ցութիւնները ըմբոստութեան ծրագիր մը պատրաստած էին: Թուրքերուն համար Բալոյի շրջանին մէջ ամենէն վրանգատը վայրը Վաւաւը կը նկատուէր:

Բալոյի *գայմագամը* Վաւաւի երեւելիներուն մտերմաբար կ'ըսէ, թէ քրմըցիք բողոքած էին, որ հաւաւիները Քուրումի վրայ կը հսկեն եւ վէնքեր ունին: Ուստի *գայմագամը* խորհուրդ կու տայ կարգ մը վէնքեր յանձնել կառավարութեան: Ջէնքերու երկրորդ հաւաքումին *գայմագամը* նորէն խորամանկութեան կը դիմէ: Այս անգամ Վաւաւի մէջ 10-15 հայ կուսակցականներ կը ձերբակալուին: Ջէնքերու երրորդ հաւաքումին պարհուրելի խուպարկութիւն տեղի կ'ունենայ: Վաւաւիները անպատմելի ծեծի, մահուան սպառնալիքի եւ բանտարկութեան կ'ենթարկուին: Մասնաւորապէս Պոյաճոնց Օննիկը, Նանայենց Մանուկը, Մարութկանց Փօլը եւ Տէր Մխսոնց Նշանին կինը սոսկալի ծեծ եւ ահաւոր տանջանքներ կը կրեն:

Բալոյի միւս հայկական գիւղերը զինաթափ եղած էին արդէն: Թուրք ոստիկանները իրենց հետ առնելով Իփօլի քիւրտերը, պապաները եւ քրմըցիները, Վաւաւի վրայ կը յարձակին: Գիշերով կողոպուտ եւ ջարդ տեղի կ'ունենան Վաւաւի մէջ: 200-300 հայեր կը սպաննուին: Մնացեալները շրջակայ լեռները, ձորերը եւ քրտական գիւղերը՝ իրենց քիւրտ *տուք*երուն մօտ կ'ապաստանին: Քիւրտերը կողոպուտէն ու սպանութենէն վազ ամէն տեսակ խայտառակ արարքներ ի գործ կը դնէին. առեւանգում, կանանց բռնաբարում, մերկ վազցնել եւ այլն...:

Վաւաւի հայերը շրջակայ քրտական գիւղերուն մէջ իրենց ապրուստին համար հողագործութիւն եւ ուրիշ գործեր կ'ընէին: 1915ի ամրան վերջատրութեան, թրքական կառավարութիւնը խաբէութեան կը դիմէ՝ հաւաւիները Վաւաւ կը վերադարձնէ բերքերը քաղել տալու համար: Վերադարձող հայերը կեղոռնական 6-7 տուներու մէջ կ'ապրէին:

Իրիկուն մը Կարինէն եւ Ալաշկերտէն թուրք *մուհաճի*րներ Վաւաւ կը հասնին եւ սարսափ կը տարածեն: Գիւղը ապրող մօտ 300 հաւաւիցի հայեր կը տեղահանուին 10-15 թուրք ոստիկաններու հսկողութեան տակ: Նապիկ Գաբրիէլեանը այս կարաւանին կը միանայ: Կարաւանը հեղիփոյն ընթանալով Շնապ գիւղը կը հասնի: Այս գիւղին մօտ Մրջին Մրգա, Ապրանք, Խօշմըթ, Սաքրաթ, Սղամ, Ներիլը եւ այլ գիւղերէ տեղահանուած հայեր անոնց կը միանան: Գաղթականներուն չորս կողմը դիակներով լեցուած

էր: *Մտնէ թապուրիի* հայ պիւնտրներուն դիակներն էին անոնք: Երբ Թիւ գիւղը կը հասնին, Թէֆօ պէկի մարդիկը իրենցմէ քսան հարսեր կ'առնեանգին: Ապա թուրքերը կարաւանը Հաւաւ կը վերադարձնեն: Թէֆօ պէկ, որ իր ձեռքին տակ վեց պինեալ *դոլամ* ունէր, Հաւաւէն թուրք *մուհաճի*րները կը հեռացնէ եւ հայերը շարունակ կ'աշխատցնէ:

1916ի գարնան, Տերսիմի քիւրդերը Բալուի շրջանին վրայ կը յարձակին: Թէֆօ պէկ Հաւաւը պարպել կու տայ՝ գիւղին հայերը իր հետ տանելով: Անոնք Արմըճնայ դաշտին մէջ կը հաստատուին, իսկ պէկը Թիւ կ'երթայ: Ան կռիւներուն չի մասնակցիր:

Հաւաւցի հայերը 1916ը կ'անցընեն պէկին համար ձրիօրէն աշխատելով: 1917ի գարնան պէկը հայերուն շինել կու տայ իր ապարանքը Հաւաւի մէջ: Հաւաւի երկու եկեղեցիներէն մէկը՝ Սբ. Աստուածածինը մարագի վերածուած էր, իսկ միւսը՝ Սբ. Կաթողիկէն՝ փլափլակ դարձած:

Կենսքը այսպէս կը շարունակուի մինչեւ պիւնադադարը:

Հայ կիները Թէֆօ պէկի ապարանքին մէջ սպասատրութիւն կ'ընէին:

Տիկին Գաբրիէլեան Խարբերդ մեկնելով, անկէ Ա. Մ. Ն. կ'անցնի 1922ին:

«Դրուագ Մը Եւս Բալուի Աքսորի Օրերէն, Մելքոն Խոսրովեանէ», էջ 465-468:

7 Ապրիլ 1915ին, Եզնիկ եպիսկոպոս Գալփաքճեանի նախագահութեան տակ, Բալուի բոլոր գիւղերէն պարզամատրներ ժողով մը կը գումարեն Զադարահայեացի Սբ. Աստուածածին վանքին մէջ: Եպիսկոպոսը կը յորդորէ հին պէնքերը յանձնել, իսկ նորերը՝ պահել: Կարգ մը հին յեղափոխական հնչակեան մարտիկներ, թրքական հոգեբանութեան լաւ ծանօթ, պէնքերը առնելով լեռ կը բարձրանան: Մնացեալ ժողովականները տակաւին իրենց տուները չհասած՝ կը ձերբակալուին:

Յաջորդ օրը թուրք ոստիկանները գիւղէ գիւղ կը շրջին եւ երեւելի մարդիկը կը ձերբակալեն: Դաշնակցական գործիչ Բարսեղը եւ հնչակեան գործիչ Գարեգին Լուկիկեանը Պաքըր Մարէն տարուելու համար կը ձերբակալուին, բայց քաղաքէն երկու ժամ հեռու, Ճառոյի գետին մօտ կը նահապտակուին: Եզնիկ եպ. Գալփաքճեանը *գայմագամ* Գաբրի պէկի ձեռքով Շէյխ Մայիփի կը յանձ-

նուի՝ Խարբերդ փարտելու համար: Ան եւս ճամբուն վրայ Կեա-
տուկ ըստած վայրին մէջ կը նահապակուի:

Բալուի տեղահանութիւնը կը սկսի: Թղիէն, Մուշէն, Կարինէն եւ
Չարսանձագէն աքսորական հայոց կարաւանները Բալուէն կէս
ժամ հեռու դէպի հիւսիս Եալի Պագլար դաշտը կը հասնէին: Հոն
այրերը կիներէն զատելով կը տանէին սպանդանոց՝ կամուրջին
վրայ: Հեղինակը այս չարչարանքներուն նկարագրութենէն հապ-
ուած մը կու տայ 466րդ էջին մէջ:

Այս չարչարանքներուն ժամանակ Միսաք անունով զինեալ
հայ երիտասարդ մը թուրքերուն վրայ յարձակում կը գործէ: Մշե-
ցի հայ գործիչ մըն էր ան եւ եկած էր օգնելու հայ կալանատու-
ներուն: Հրապանակութիւն կը սկսի: Այդ խուճապին ընթացքին,
մորթուելու բերուածներէն երեք հոգի՝ չարսանձագի Եփրօն,
սղամցի Կակապ Միսաքը եւ բարձրհայքցի Յակոբօսը փախուստ
կու տան: Հերոս մշեցի Միսաքը մութէն օգտուելով կը փախչի եւ
Բալուէն մէկ ժամ հեռու Մէլիկար թրքաբնակ գիւղը հասնելով՝
հոն Մավուտ անունին տակ կ'ապրի:

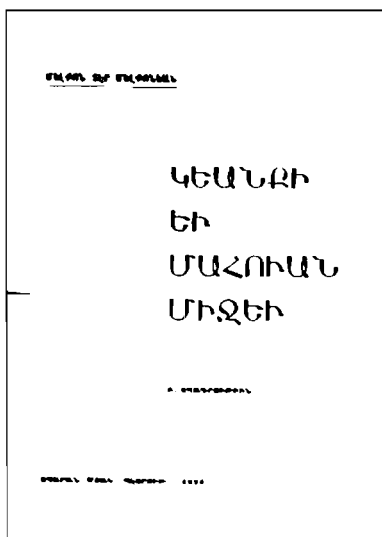
Փախչող երեք հայերը, դարձեալ մութէն օգտուելով, դէպի
Թալապի գայող ճանապարհով բերդին պարիսպը կը հասնին եւ
Մբ. Մեսրոպի բերդը բարձրանալ կը փորձեն: Հոն թուրք պահակ
մը կեցած էր: Կենաց-մահու հարց էր: Պէտք էր այդ պահակը
սպաննել: Սղամցի Կակապ Միսաքը առանձինն վեր բարձրանա-
լով՝ քար մը կը գլտորէ պահակին գլխուն: Երեքը մութ անցքէ մը
վար իջնելով՝ երեք օր հոն կը պահուիլոյին: Անդին, չլուսցած, ամ-
բողջ կարաւանը կամուրջին վրայ փճացուած էր արդէն:

Երրորդ օրը երեք հայերը իրենց թաքստոցէն դուրս կու գան
եւ գիշերուան մութին մէջ կը կորսուին:

Գիշերները քալելով, անօթի ու ծարաւ այս երեքը իրենք զի-
րենք Տերսիմ կը ձգեն: Չարսանձագի Եփրօն Կովկաս կ'անցնի.
անորմէ յետագային լուր մը չ'ելլէր: Սղամցի Միսաքը իր հարա-
պատները գտնելու յոյսով դէպի Բալու կը վերադառնայ, բայց
ճամբան քիւրտերէն կը սպաննուի: Բարձրհայքցի Յակոբօսն է
այն միակը, որ կ'ապրի Արիւնտ Կամուրջի 300 կալանատու-
րէն...:

Մելքոն Տէր Մելքոնեան, «Կեանքի Եւ Մահուան Միջեւ», Բ. տպագրութիւն, տպ. «Մշակ», Պէյրութ, 1974, միջակ չափի 429 էջ: [էջ 1-268]

Մելքոն Տէր Մելքոնեանը ծնած է Այնթապ, 1894ին: Այնթապի բնակչութիւնը մօտաւորապէս 40,000 հայերէ եւ 60,000 թուրքերէ կը բաղկանար: Կային նաեւ հրեաներ եւ արաբախօս քրիստոնեաներ: Մայրենի լեզուին հանդէպ այնթապցիներուն ունեցած սիրոյն անոնք Հայկապեան, Ադենական եւ Վարդանեան դպրոցները հիմնած էին: Աւելի ուշ կը գործեն Կիլիկեան ճեմարանը մանչերու համար, Հայկանուշեանը, Հոփսիսիմեանցը (երկուքն ալ՝ աղջըկանց վարժարաններ) եւ Կրթասիրացը (երկսեռ): Կեդրոնական Թուրքիոյ Ամերիկեան Գոլէճը, ինչպէս նաեւ Աղջկանց "Seminary"-ն մեծապէս նպաստած են ուսումնարենէ ժողովուրդին պարգայման:

Մելքոնի հայրը՝ Աւերիս Տէր Մելքոնեանը Միսի մէջ քահանայ կը ձեռնադրուի Միսիս (Մամեստիս) գիղաքաղաքի եկեղեցիին համար: Միսիս գիղաքաղաքը կը գտնուի Ճիհուն գետի աջ ափին, 200 մէթր բարձրացող լայնանիստ բլուրի մը վրայ: 1900ին Մելքոն իր մօր եւ քրոջ հետ կ'երթայ Միսիս՝ իր քահանայ հօր մօտ: Միսիսի բնակչութիւնը 300 տուն թուրքերէ եւ 90 տուն հայերէ կը բաղկանար: Թուրքերը թիով աւելի շատ ըլլալով, չափէն աւելի շփացած էին: Անոնք փոքր առիթէ մը օգտուելով, հայոց վրայ կը յարձակէին եւ կը խռովանգէին զանոնք: Այս բլուրին հանդէպ հայրն ստիպուած էր գլուխ ծռել եւ խնդիրները անուշութեամբ վերջացնել:

1904ին անոնք ընդհանուր Պէլլան կը փոխադրուին: Պէլլան Իսկէնդերունէն դէպի Հալէպ 30 քիլոմէթր հեռու է, համանուն կիրճին երկու կողերուն վրայ: Պէլլանէն հինգ քիլոմէթր հիսիս կը գտնուի Աթըք հայաբնակ գիղը: Աթըքցիներու հոչակը Արանայի

շարդին ժամանակ կը նուիրագործուի անոնց ցոյց տուած դիմադրութեամբ: Սթըքսիները Պէլանի հայութեան միանալով՝ օրերով միասնաբար կռուած էին եւ թուրքերու յարձակումներէն նուազագոյն վնասով ապարած:

Միսիսցիներու բռն խնդրանքին վրայ, Տէր Մելքոնեան ընդանիքը կրկին Միսիս կը փոխադրուի 1907ի վերջերը: 10 Յուլիս 1908ին Սահմանադրութիւնը կը վերահռչակուի: Անկէ առաջ, Մելքոնի եղբայրը՝ Միհրան որ Միսի վանքին մէջ կ'ուսանէր, կը թողու զայն եւ Տարսուսի Գուլէճը կը մտնէ: Հոն, Միհրան դպրոցին տնօրէնութեան կողմէ իբր յեղափոխական կ'ամբաստանուի: Միհրան դպրոցէն հեռանալով Իսկէնսկըրուն կ'երթայ իրենց մեծ եղբոր՝ Յակոբ Տէր Մելքոնեանի մօտ, եւ իբր պաշտօնեայ կ'աշխատի մաքսային գործակալար Մովսէս Աշճեանի մօտ: Իր պաշտօնին բերմամբ Միհրանը եկած շոգենաւերուն մէջ ապար ելք եւ մուրք ունենալով, շար հայեր արտասահման կը փախցնէ: Թուրքերը շուրտով կ'իմանան իր այս գործունէութեան մասին, ուստի Միհրան Եգիպտոս կը փախչի եւ հոն կը մնայ մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը: Միհրան կ'անցնի իր եղբոր՝ Յակոբի մօտ, որ Չորք Մարգպան կը գտնուէր: Միհրան Սահմանադրութեան հռչակումէն ոգեւորուած, գործունեայ ամիսներ կ'անցընէ եւ զանազան վայրերու մէջ ճառեր կը խօսի:

Հակառակ Առաջնորդ Մուշեղ եպս. Մերոբեանի կամքին, Միհրան իր հօրը ստելով թէ ինք Առաջնորդին հաւանութիւնը առած էր, օր մը գիշերով ընդանիքը Միսիսէն Չորք Մարգպան կը փոխադրէ: Հոն հասնելէն ետք միայն Տէր Հայրը կ'իմանայ, որ Միհրան վէճ ունեցած էր Առաջնորդին հետ, որ մերժած էր Տէր Հօր փոխադրուիլը:

Իսկէնսկըրունի Ծոցէն դէպի հիւսիս-արեւմուտք, ծովէն մէկ ժամ հեռու կը գտնուի Չորք Մարգպանը, նարինջի մշտադալար պարտէկներով շրջապատուած: Աւանին մէջ երկու հայկական դպրոց եւ երկու եկեղեցի կային, չորս քահանաներով: Օճագը եւ Էօլերիի հայկական գիւղերն ալ ունէին իրենց դպրոցներն ու եկեղեցիները:

Մելքոն 1909ի Ապրիլի սկիզբները պարանի էր, երբ Չորք Մարգպանի մէջ, կը լսէ, որ Սայ կոչուած ագարակին մէջ (Չորք Մարգպանէն դէպի Արանա մէկ ժամ հեռու) երկու հայեր սպանուած են թուրքերու կողմէ, իսկ երրորդ մըն ալ վիրաւոր վիճակով Չորք Մարգպան ապաստանած է: Այս լուրին վրայ՝ ամ-

բողջ քաղաքը մէկ հոգիի պէս ուրքի կը կանգնի: Ճամբաները կը գոցուին եւ պաւսնէներ կը շինուին: Ամէն մարդ, ձեռքին պէս, կ'երթայ դիրքերը պաշտպանելու: Նոյն օրն իսկ հրացանաձգութիւնները կը սկսին: Շրջակայ Չայլը, Գարաքիլիսէ, Էօպերլի եւ Օճագլը գիւղերը ուրքի ելած էին: Վերջին երկու գիւղերուն հայերը Չորք Մարպպան կու գան՝ ապաստանելու եւ կռուելու համար:

Կռուին յաջորդ օրը Նաճարլը գիւղէն Ալթըփարմագ Զաքար անունով ձիատր հայ մը կու գայ եւ կ'ըսէ, որ Նաճարլի բոլոր հայերը եւ անոր շրջակայքը գրնտող չորքմարպպանցի ազարակապանները, բոլորն ալ պիտուած, թուրք խուժանին դիմադրելով՝ քաղաք կու գան: Նաճարլըն 110 րնտոր րուր հայաբնակ գիւղ մըն էր Այասէն դէպի Կիլիկիոյ դաշտերը երկարող բարձունքներուն վրայ:

Մելքոնի եղբայրը՝ Միհրանը այդ կռիւներուն Չորք Մարպպանի մէջ առաջնակարգ դեր մը կը վերցնէ, եւ, երեսուն ձիատրներու գլուխն անցած, Նաճարլէն եկող փախստականները կը դիմաւորէ: Կռիւն սկսած էր արդէն եւ հետզհետէ կը սաստկանար: Թուրքերը հայերէն պարպուած Օճագլը եւ Էօպերլի գիւղերուն րուները կը հրկիպեն:

Չորք Մարպպանի մէջ սպեղծուած էր Զինտորական Խորհուրդ մը, որ ինքնապաշտպանութիւնը կը ղեկավարէր: Անոր անդամներէն էին Պետրոս Փելթէքեանը, Տէր Սահակ Գէորգեանը, Իսկէն-րէր Զէօթօղլեանը, Յակոբ եւ Խաչեր Գարաեաղուպեանները, Յարութիւն Շաքլեանը, Յակոբ Տէր Մելքոնեանը եւ ուրիշներ: Խորհուրդը կռուին հրամանավարութիւնը Մելքոն Տէր Մելքոնեանի եղբօր՝ Միհրանի կը յանձնէ: (Կռուին մանրամասնութիւնները րեսնել էջ 50-56: Չորք Մարպպանի ինքնապաշտպանութեան կռիւները նկարագրուած են նաեւ Մինաս Խապրիկի «Եթէ Չորք Մարպպանը Ինձի Վեր Խօսէր» գիրքին մէջ, րե՛ս այս ժողովածուն, էջ 279-283):

Վայոց 1909ի Ապրիլին պապահած ջարդերը վերջ կը գրնեն: Թրքական կառավարութիւնը աչքերուն փոշի ցանելու համար, առժամապէս պաշտօնանկ կ'ընէ Ասաֆը (Ճէպէլի Պէրէքէթ գաւառի կառավարիչ Մեհմէթ Էսափ Ասաֆ պէյ,- խմբ.) եւ կը ձերբակալէ Արանայի «Իթիպալ» թերթին րնօրէնը (Իսմայիլ Մեֆա,- խմբ.): Վերջինս հակահայկական յօդուածներով գրգռած էր իսլամ ամբողջը հայոց դէմ: Արանայի եւ Էրպիւի մէջ պիտորական աւերաններ պիտի կազմուէին: Թրքական բանակը մեծ թիով

Չորք Մարպպան կը մտնէ: Իշխանութիւնները աւանին բոլոր հայ երեւելիները, իսկ թուրքերէն միայն քանի մը հոգի կը ձերբակալեն: Վերջինները կարճապէս բանտարկութենէ ետք ազատ կ'արձակուին: Միհրան, որ կոտուած էր եւ ապա Իսկէնպէրուն մեկնած, հոնկէ կը բերուի եւ կը բանտարկուի:

Թրքական բանակի մուրթին 14րդ օրը փարօրինակ դէպք մը կը պատահի: Այդ օրը երեկոյեան ժամը ութին յանկարծ հրացանաձգութիւն կը սկսի եւ թնդանօթները կը գոռան: Չորք Մարպպանի հայութիւնը, խուճապահար, եկեղեցին կ'ապաստանի: Երբ ժամ մը ետք կրակը կը դադրի, հայերը քանի մը քոհ փութ կ'ըլլան: Յաջորդ օրը կը պարպուի, որ գինով թուրք պիտուոր մը օդը կրակած էր, իսկ բանակը, կարծելով որ հայերն են կրակողը, ինք ալ հայոց վրայ կրակ բացած էր...: Թուրք պիտուորը հետեւեալ օրն իսկ կախաղան կը բարձրացուի եւ հրամանադար հապարապետը պաշտօնանկ կ'ըլլայ:

Այս դէպքէն 40 օր ետք, Մելքոնի հայրը՝ Աւերիս առագ քահանայ Տէր Մելքոնեանը կը վախճանի: Միհրան Տէր Մելքոնեանը դրկուած էր Էրպին՝ հոն Պատերապմական Արեանին առջեւ դատուելու համար: Պատերապմական Արեանին կողմէ Չորք Մարպպանի մարտիկներուն արգելափակութիւնն ու հարցաքննութիւնը երկար կը տեւեն, սակայն ի վերջոյ բոլորն ալ, 25 հոգի, ազատ կ'արձակուին, բացի Տէր Սահակ քահանայ Գէորգեանէն, Պետրոս Փելթէքեանէն եւ Միհրան Տէր Մելքոնեանէն, որոնք ինքնապաշտպանութեան գլխաւոր պատասխանատուները կը նկատուէին: Երկար ատեն հարցաքննութիւններէ ետք Արեանը ի վերջոյ երեքն ալ մահուան կը դատապարտէ եւ իրենց թղթածրարներով փանոնք Արանա կը դրկէ: Սուլթան Մեհմէտ Ռէշադի հրամանով՝ այս վճիռը 101 փարուան բանտարկութեան կը փոխուի: Երեք ամիս ետք, շնորհիւ Պատրիարքարանին եւ ազդեցիկ անձնատրութիւններու միջամտութեան, անոնք ազատ կ'արձակուին ինը ամիս բանտը մնալէ ետք: Էրպինի Պատերապմական Արեանը կը յաջողի երկու հայ կախաղան հանել, մէկը՝ Հաճընի դիմադրութեան հերոսներէն Գարեգին Աճէմեան անունով 18 փարեկան երիտասարդը, միւսը՝ Պաղչէի միֆթին (Իսմայիլ, - խմբ.), գլխաւոր ջարդարարը իր շրջանին, որ այդ կողմերու հայերը սպաննել փալէ ետք, իր հորդաներով Չորք Մարպպան եկած էր՝ իր ոճրագործութիւնը շարունակելու համար:

Միհրանը բանտ եղած ատեն կ'ընդունի փիկին Արշակուիի

Թէոդիկի այցելութիւնը: Վերջինս ետքը Չորք Մարգարայան իրենց
տունն ալ կ'այցելէ: Այդ այցելութեան ընթացքին տիկին Թէոդիկ
Մելքոնի կը խոստանայ զայն Պոլսոյ մէջ վարժարան մը ընդունիլ
տալ, առանց վճարումի:

Պոլիս վերադարձին, տիկին Արշակունիի Թէոդիկ «Ամիս Մը Ի
Կիլիկիա» անունով հատոր մը հրատարակութեան կու տայ: Անոր
մէջ ան մանրամասնօրէն կը գրէ Կիլիկիոյ մէջ կատարած իր
ուսումնասիրութեանց արդիւնքներուն մասին: Տիկին Ա. Թէոդիկի
օգնութեամբ, Մելքոն Պոլսոյ Պէրպէրեան Վարժարանը կը մտնէ:
Մելքոնի հօրեղբօրորդոյն աղջիկը՝ Լուսաբերը նոյնպէս Պոլիս
կ'երթայ իրեն հետ ուսանելու: Մելքոն միայն մէկ տարի ուսում
ստանալէ ետք, նիթական պատճառներով դպրոցէն կը դադրի:

Մելքոն իր եղբայրներուն՝ Միհրանի եւ Յակոբի հետ Մերսին
կ'երթայ եւ հոն գրագիրի պաշտօն կը ստանձնէ: Անոնք Մերսին
կը գտնուին երբ 1914ին պատերազմը կը ծագի: Մերսինի մէջ
բոլոր *մուսթար*ներուն գոյ ծրարներ կը դրկուին: Ընդհանուր
պօրակոչ տեղի կ'ունենայ: Գիտացիներուն օգնական բոլոր անա-
սունները կառավարութիւնը կը գրաւէ:

Այդ օրերուն Բալայիան տակաւին պատերազմի մտած չէր
Օսմանեան Կայսրութեան դէմ: Բալայական գիծի շոգենաւեր դեռ
կու գային ու կ'երթային: Միհրանին ծանօթ իտալացի *գօմիսէր* մը
անոր կ'առաջարկէ հեռանալ Թուրքիայէն: Միհրան կը մերժէ՝ այդ
արարքը դաւաճանութիւն սեպելով:

Թէեւ հայը, գիտակից իր պարտականութեան, թուրքին կողքին
կը կռուէր եւ արին կըլ թափէր Օսմանեան Պետութեան համար,
սակայն թուրքերը Կովկասի մէջ հայկական կամատրական շար-
ժումը պատրուակ բռնելով, խորթ աչքով կը նայէին հայոց: Անոնք
Վանի, Ուրֆայի եւ Շապին Գարահիսարի ապստամբութիւնները
եւս կ'աշխատէին ցոյց տալ իբրեւ դաւաճանութիւն: Թուրքերը
կ'ամբաստանէին հայերը իբր հայրենիքի թշնամիներ:

Օր մը, Մելքոնն ու իր ընկերը՝ Կիլպէնկը եւ եղբայրը՝ Միհ-
րանը Գարա Բլիսս գիտը կ'երթան գործի համար: Չարաքաստիկ
պատահարով մը, անոնք իբր լրտես՝ կասկածելի կը դառնան, կը
ձերբակալուին եւ Մերսին կը դարձուին: Մերսինի մէջ Մելքոնի
մայրը ազդեցիկ դէմքերէն Գրիգոր Էֆենտի Ջելվէեանի միջա-
մտութեան կը դիմէ: Ան կը յաջողի զանոնք ազատ արձակել տալ:

Կը տրուի հայերը տեղահանելու եւ արքտրելու հրամանը:
Մերսին ծովեզերեայ քաղաք մը ըլլալուն, վտանգի ենթարկուած

էր օլար պրահատրներու կողմէ: Օսմանեան «բարեխնամ» կառավարութիւնը «նախանձախնդիր» էր հայոց գոյութեան ու կեանքին, եւ պանոնք պերձ պահելու համար հաւանական վրանգներէ, աւելի ապահով վայր մը պիտի փոխադրէր, օրինակի համար՝ Տէր Զօր: Այս բացաւորութիւնները թուրք պաշտօնեաներու կողմէ կը տրուէին...:

Մելքոն վարձուած սայլով մը վրայ ճամբայ կ'ելլէ իր մօր եւ եղբօր՝ Յակոբի հետ: Առաջին կայարանը Տարսոնն էր: Անոնց մեկնելէն առաջ Մելքոնի միւս եղբայրը՝ Միհրանը իր աներորդիին հետ միասին որպէս պիտոտր փոխադրուած էր Տամասկոս:

Մելքոնենք Տարսոնէն շոգեկառքով Օսմանիէ կ'երթան: Հոն Մելքոն եւ Յակոբ երկձիանի կառք մը կը գնեն: Մելքոն այդ կառքով դէպի Գաթմա վարձքով մարդ կը փոխադրէ: Եօթը հոգինոց ընտանիքին բոլոր ապրանքները կառքին վրայ բեռնելով՝ ճամբայ կ'ելլեն: Գիշերը Գանլը Կէշիպի մէջ կ'անցնեն: Ատրուս կրկին ճամբայ կ'ելլեն: Չիերը վերելքը չեն կրնար յաղթահարել իրենց բեռներով: Մեծ դժուարութեամբ Հասան Պէյի կը հասնին: Կը ստիպուին հոն օր մը հանգիստ ընել: Յաջորդ առօրու Մելքոնի խումբը իր ձիերով եւ կառքով Ամանոսի գագաթը կը բարձրանայ: Վայրէջքին վրայ առաջին կայարանը Ինթիլին կ'ըլլայ, ապա՝ Իսլահիէն: Հոն գաղթականներուն վիճակը շար գէշ էր: Վարուժութիւնն ու հիւանդութիւնները խեղձուկ վրաններէն ներս մուտք գործած էին: Շարունակելով ճամբան՝ անոնք Թախթա Զեօփրիւն, Գարա Պապայէն, Ռաճոյէն, Աֆրիսէն եւ Պայրամ Օղլուէն անցնելով, Զիւրպ Տաղը կոչուած լեռն ալ կտրելով կը յառաջանան: Աֆրիսի մէջ անոնք կողոպտուի կ'ենթարկուին քիւրտերու կողմէ, սակայն թուրք ոստիկանները աւազակները ետ մղելով՝ իրենք կաշառք կը գանձեն: Գաթմա չհասած, մէկ ժամ հեռու, Մելքոնի կառքին անիւր ջարդուիչուր կ'ըլլայ: Ան ձիով Գաթմա կ'երթայ եւ, բարեբախտաբար, կը հանդիպի իր ընկերոջ՝ Մանուէլի, որուն կառքով կը վերադառնայ եւ իր յաճախորդները առնելով Գաթմա կ'երթայ: Մելքոն Գաթմայէն Հալէպ կ'երթայ եւ իր կուրած կառքը շինել կու տայ: Ան կառապանի յարուկ զգեստ մը կը ճարէ եւ իր անունն ալ Նուրիի կը փոխէ:

Հարկ էր շուրջով Օսմանիէ վերադառնալ՝ իր ծնողքին մօտ: Վերադարձի ճամբուն վրայ ան դժուարութեանց կը հանդիպի: Կը տեսնէ թշուառ վիճակի մարմնուած պէթոնցի գաղթականներ, որոնք կրկնակի աքսորի ենթարկուած էին. առաջին անգամ Զէ-

թունէն Գոնիա արքայութեան էին, իսկ հիմա ալ՝ Գոնիայէն անապատները կը բռնէին: Թուրք ռազմականները Մելքոնը կը բռնեն եւ անոր կառքը կ'ուզեն ձրի օգտագործել՝ զայն հակառակ ուղղութեամբ ուղկելով: Սակայն ան ուրիշ կառապաններու հետ կը յաջողի փախչիլ: Վերջապէս, Մելքոն կը հասնի Օսմանիէ՝ իր Յակոբ եղբոր եւ մօր մօտ: Իր բացակայութեան, թուրքերը քանի մը անգամ ստիպել էին մօրը եւ եղբորը, որ վրանը քակեն եւ գաղթի ճամբան շարունակեն...: Թուրք ռազմականները նոյն պահուն զանոնք կը ստիպեն, որ ճամբայ ելլեն: Մելքոնէնք կրկին ճամբայ կ'իյնան եւ Ռաճոյի մէջ Միհրանին կը հանդիպին, ապա Գաթմա կը հասնին:

Գաթմայի գաղթականանը հարիւր հազարի հասնող արքայազներ կ'ընդգրկէր: Կայսրութիւնը շատ վաղ էր առանց ջորի եւ հացի: Ամէն բան սող գինեղով կը վաճառուէր: Գաղթականանին մէջ հիւանդութիւնները տարածուած էին: Ծայրամասի վրանները ամէն գիշեր գողութեան կ'ենթարկուէին: Այս գաղթականանին մէջ կը գտնուէր Իսմայիլ Առաջնորդ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսն ալ (Յովակիմեան, - խմբ.), որ իր իսկ խօսքերով արտայայտած, կ'ըսէր, թէ իր ազգին տառապանքը կը կիսէր: Ֆրանսի Եղեղէն կայսրէն իր ազգայնական համար հրամանագիր մը եկած էր, սակայն ան կը նախընտրէր իր հօտին հետ մնալ...:

Մելքոնը իր կառքով անընդհատ գաղթականներ կը փոխադրէ Վալէա: Մելքոնի այս երթելակներուն դրոշակները շատ են: Յակոբ տաք օրէ ի վեր Վալէա կը գտնուէր գործ ճարելու: Մելքոնն էր, որ զայն թշուառական վիճակի մէջ գտնելով, առած եկած էր Գաթմա: Անոնք Գաթմայէն Քիլիս կը մեկնին՝ գործ ճարելու յոյսով:

Քիլիսի հայութիւնը թէւ այդ ժամանակ բռնագաղթած էր, սակայն արքայազներէն շատեր հոն հաստատուած էին: Այրան-Ինթիլի երկաթուղիի գործին վերսկսումով, Կոնստանտնուպոլիսէն Գոթիլը մասնատր արտօնութեամբ մը Վաթմայէն, Իրաքիէն եւ Ամմանէն հայ գործատրները ետ բերել տուած էր: Մելքոն եւ Յակոբ եղբայրները կը համաձայնին օր մը այդ, օր մը ոչ փոխնիփոխ աշխատանքով կառքը:

Պատերազմը հետզհետէ կը սաստկանար: Թշուառութիւնն իր գագաթնակէտին հասած էր, իսկ հիւանդութիւնները հոգիներ կը հնձէին անվերջ: Այդ վիճակին մէջ, բոլոր գաղթականները Ազէլ կը մեկնին: Հոն թշուառութիւնը, հիւանդութիւնները եւ տառապանքը կ'իջխէին: Վրաններուն տակ, երբեմնի բարգաւաճ ազգի

մը բեկորները ի սպառ հիծած ու կմախք դարձած էին: Ազգի մէջ Կոլոմը իր գազաթնակէտին հասած էր: Թուրք ոստիկաններ ամէն միջոցի կը դիմէին խեղճերը գաղթել փախու համար: Հարիրատր վրաններու վրայ քարիտ թափելով կ'այրէին, որպէսզի գաղթականները իրենց տեղերէն հեռանան: Թուրքերը Ազգի գաղթականները Միսթարին կը քշեն բռնի ոյժով:

Մելքոնը եւ Յակոբը Գաթմա-Քըրըքխան գիծին վրայ փայտ փոխադրելով կը սրտին եւ իրենց ապրուստը կը ճարեն մինչեւ 1916ի սկիզբը:

1916ի գարնան, Միհրան Մելքոնի եւ ընտանիքին կը թելադրէ իր մօտ՝ Ինթիլի գալ: Անոնք փապտոլի գործին մէջ կ'աշխատին: Հոս ալ երեք եղբայրները շատ դժուարութեանց կը հանդիպին: Անոնք միւս հայ գաղթականներուն նման կը հետապնդուին ու կը հալածուին: Այս հալածանքներէն զերծ մնալու համար, անոնք Ամանոսի լեռներուն բարձունքները կ'ապաստանին: Հայ փախստականներուն թիւը այնքան շատ էր եւ այնքան զգալի անոնց ներկայութիւնը, որ կառավարութիւնը, ոչնչացնելու համար զանոնք, նոր օրէնք մը կը հրատարակէ: Այս օրէնքով, փախստական սպաննողը ո'չ միայն ապար էր օրինական որեւէ հետապնդումէ, այլեւ իրատնք ունէր փորանալու անկէ գրաւուած ինչքին: Թուրք զիտացիները իրենց բաժնուած զէնքերով լեռները կը բարձրանալին՝ հայ որսալու համար:

Մելքոն իր ընտանիքով Ամանոս լեռներուն վրայ, Միհրանի վաշտին մօտիկ թաքստոցի մը մէջ կ'ապաստանի: Միհրան իր եղբայրներուն ամէն օր կերակուր կը բերէր: Օր մըն ալ անոնք թուրք զինուորներու հետապնդումներուն ենթակայ կ'ըլլան: Սակայն, շնորհիւ իրենց ճարպիկութեան, վրանը կը շրջանցեն: Այդ դէպքէն ետք Միհրան այլեւս չէր գար իրենց քով, այլ՝ իրենք զիշերները լեռնէն վար կ'իջնէին կերակուր ապահովելու համար:

Ուրիշ հայ փախստականներ ալ իրենց կը միանան: Խումբին թիւը կը հասնի տասնըմէկ հոգիի: Սակայն, հետապնդումներէ հեռու մնալու համար, անոնք կրկին անջատ խումբերու կը բաժնուին: Մելքոն եւ Յակոբ կը փոխադրուին Գորէլի տան մօտ՝ նոր թաքստոց մը, ուր աղբիւր մըն ալ կար: Անոնց գոյութիւնը միայն Գորէլի հայ պատանի հովիւին յայտնի էր: Պատանին իրենց ջուր կը բերէր եւ օրուան նորութիւնները կը հաղորդէր: Խումբին մէջ էր նաեւ զէթունցի Արամ Չոլաքեանը, որու խումբին զէնք հայթայթողներէն մէկը Մելքոնի եղբայրը՝ Միհրանն էր:

Այս թաքստոյին մէջ ալ փախստականները յաճախ կը հետապնդուէին եւ վրանգներու առջեւ կը գտնուէին: Ամիս մը ետք, խստութիւնները կը դադրին, որովհետեւ շաւր մեծ թիւով հայեր հաւաքուած ու Ռաս-ուլ-Այն դրկուած էին: Այդ ժամանակ միայն, Մելքոնն ու Յակոբը լեռնէն վար կ'իջնեն՝ գործ ճարելու համար: Յակոբ շիտէ հիւղակի մը մէջ թաքստոյ մը կը շինէ: Մելքոն խիճեր կոտրելու աշխատանքին կը սկսի: Այս գործը շաւր ծանր էր: Ուստի, Միհրանի օգնութեամբ, Մելքոն ուրիշ աշխատանք մը կը ճարէ Միսաք Երամեանի փոխադրական գործին մէջ իբր գրագիր, Իսլահիէի մէջ: Յակոբն ալ Մելքոնի մօտ կու գայ: Անոնք երեք ամիս Իսլահիէ կը մնան, ապա, 1916ի աշնան, Տարսոն կը փոխադրուին: Մելքոն Պոպանթի կը դրկուի Հայկ Պալեան անուանով հայու մը հետ: Պոպանթիի մէջ ան կը հանդիպի աքսորական Թէոդիկի եւ անոր օգտակար կը դառնայ: Մելքոն եւ Յակոբ Իսլահիէ-Մամուրէ փոխադրական աշխատանքին կը ծառայեն:

Այդ ժամանակ. Արամ Չոլաքեանի խումբին ներկայութիւնը նոր դէպքերու պատճառ կը դառնայ: Այս խումբը Ամանտսի լեռներուն վրայ գտնուող գիւղերէն կը պարենատրուէր: Խումբին նպատակը աւաակութիւնը չէր, այլ՝ լոկ ապրելու հարկադրանքին տակ, փոքր շահատուկութիւններ կը կատարէր: Ինթիլիի մօտ գտնուող Էօրթիլիի գիւղացիները այս խումբին համար ծուղակ կը լարեն: Թուրք ռաբիկանները կը պաշարեն խումբին անդամները եւ կռուի կը բռնուին անոնց հետ: Խումբը երեք փոխ կու տայ եւ պաշարման շղթայէն կ'ազատի: Շուրջով սակայն, խումբին ողջ մնացած անդամները վրէժ կը լուծեն Էօրթիլի գիւղէն: Անոնք գիշեր մը անակնկալի բերելով գիւղը, կը պաշարեն, կրակի կու տան զայն եւ բնակչութիւնը կը ջարդեն: Էնվեր փաշան հրաման կ'ընէ բնաջինջ ընել Արամ Չոլաքեանի խումբը: Թուրք պիւտորները Իսլահիէի հովիտին մէջ կը պաշարեն զանոնք եւ երեք օր կը կռուին: Թուրքերը կոխով չեն կրնար յաղթել խումբին, ուստի հրէշային միջոցի մը կը դիմեն: Անոնք շուրջի խիւր ու բարձր եղէգները կրակի կու տան եւ անոնք կը հսկեն: Արամի խումբը միայն հինգ փոխ տալով, կրկին կ'ազատի այս դժոխքէն:

Իսլահիէ եւ շրջակայքը գտնուող շաւր հայեր կը ձերբակալուին: Մելքոն իր մօրը եւ եղբայրներուն հետ կը մեկնի Հալէպ, ուր չոր սենեակի մը մէջ կը հաստատուին: Հալէպի մէջ անոնք հալածական կեանք կ'ապրին: Ամէն մարդ կաշառքով կը յաջողէր Հալէպ մնալ, ապա թէ ոչ՝ դէպի Տէր Զօր կը քշուէր...:

Միհրանի օգնութեամբ եւ Ճիւրճիս աղա անունով գործարհրոջ մը կարգադրութեամբ, Մելքոն Պաղտատի երկաթուղիի ընկերութեան մէջ գրագիրի պաշտօն կը ստանայ Նիսիպիին (Մօքին) մէջ։

Միհրանի միակ թշնամին հանրածանօթ մարմնիչ Արշաիր Եասեանն էր։ Ան Հալէպի հայոց եկեղեցիին (խօսքը կը վերաբերի Սբ. Թառասնից Մանկանց մայր եկեղեցիին, - խմբ.) դիմացը գտնուող խանութներէն մէկուն մէջ կը նստէր ու կը լրտեսէր։ Գիշեր մը Միհրան իր ընկերոջը՝ Էվէրէկի Սողոմոնին օգնութեամբ, ձեռք կ'անցնէ Արշաիրը եւ անոր լաւ դաս մը կու տայ։ Արշաիր կը խոստանայ Միհրանը բնաւ չհեղափոխել։

Մելքոնը 1917 Սպրիլի վերջերը օր մը, Ճիւրճիս աղայի մեծատրին՝ Խայրի պէ անունով թուրքին հետ շոգեկառք կ'առնէ դէպի Տէրապէսիլ։ Ապա Նիսիպիին կը հասնին։ Պոլսեցի Խայրի պէ ընկերութեան առաջին թուրք պաշտօնեան էր։ Մելքոն 25-ամեայ գերմանացի Լաու անունով երիտասարդի մը հետ կը շրջէր մօտակայ գիւղերը եւ ընկերութեան համար պէտք եղած ընդեղէնը, իւղը եւ ձիերը կը գնէր։ Սակայն այս գործին մէջ Մելքոն երկար չի մնար։ Ուրիշ տեղ գործ մը կը ճարէ եւ կը սկսի աշխատիլ։ Ան Նիսիպիինէն Հալէպ ճամբուն վրայ առաջին «Լօ»ին մէջ «Բաւունթէօր»ի պաշտօն կը ստանայ։

Օր մը, Մելքոնին հետ աշխատող բժիշկ Լուսֆեանին ստիպողական հրաման կու գայ Նիսիպիինէն երեք *սեքսինոն* (բաժանմունք) անդին, նոր բացուելիք Ուվէնաթ բաժանմունքը երթալ։ Բժիշկը Մելքոնը իր հետ առնելով կը մեկնի։ Ուվէնաթի մէջ *միսիսի* Կիպէ անունով պատասխանատուն գործը Մելքոնի կը վստահի՝ անոր հանդէպ սիրալիւր վերաբերմունք ցոյց տալով։ Սակայն Մելքոն գործին մէջ շարք դժուարութեանց կը հանդիպի, կ'ունենայ թշնամիներ, ինչպէս նաեւ հաւաքարիմ բարեկամներ։

Այս շինութեան գործը Նիսիպիինէն մինչեւ Մուսուլ կապմտած էր վեց բաժանմունքներէ՝ Նիսիպիին, Հէլվա, Տէմիր Գաբու, Ուվէնաթ, Հոգնա եւ Մուսուլ։

Մելքոն Ուվէնաթ գտնուած միջոցին շարք հայերու կ'օգնէ եւ շարերն ալ մահէն կ'ապարտէ։

1918 Մայիսի վերջին օրը, Հոգնայէն փախուստ տուող հայ գործատր մը կու գայ եւ իմաց կու տայ, որ թուրքերը Հոգնայի եւ Մուսուլի հայերը հաւաքելով Ջախօ տարած եւ ջարդած էին։ Ապագային յայտնի կ'ըլլայ, որ այս հրամանը փոխադարձութիւն մըն

էր Կովկասի ճակատին վրայ Խալիլ փաշայի կրած պարտութեան, ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան հաստատման:

Ջարդի վրանգը երբ Ուվէյնաթ կը հասնի, այդտեղի բոլոր հայերը Մելքոնի հետ փախուստ կու տան դէպի անապատները: Անոնք օրերով անօթի ու ծարաւ կը շրջին: Մելքոն իր ընկերներով պետեի արաբներու կը դիմէ, սակայն անոնք կը փորձեն կողոպտել զիրենք: Անոնք կը դիմեն Շամմար *աշիրէթի* մեծաւոր շէյխ Ասի անունով արաբին: Շէյխ Ասի անոնց կողոպտուած հագուստները ետ բերել կու տայ եւ զանոնք կը կերակրէ: Մելքոն հայ աղջիկի մը պաշտպանութիւնը յանձն առած էր իր խումբին մէջ: Սակայն շէյխ Ասիի տղան թոյլ չէր տար, որ այդ աղջիկը իրենց միանար: Մելքոն շէյխին կը դիմէ այդ աղջիկը ազատելու համար, եւ բաւական դժուարութիւններէ ետք, կը յաջողի: Անոնք ճամբայ կ'ելլեն դէպի Մինճար լեռը: Մինճար հասնելէն ետք հոն աննախանձելի օրեր կ'անցընեն եղիպիներու մօտ: Ապա խումբը երկուքի բաժնուելով, ճամբայ կ'ելլեն դէպի Ուվէյնաթ: Ճամբան շատ փորձանքներու կը հանդիպին: Նիսիպիինի մէջ Մելքոն կը ձերբակալուի եւ ապա ազատ կ'արձակուի: Ճիշդ այդ ժամանակներուն, անգլիացիք Հալէպ կը մտնեն:

Ջինադադարը կը կնքուի եւ պատերազմը վերջ կը գտնէ: Ամբողջ հայութիւնը եւ մանաւանդ Հալէպի հայերը մեծ ոգետրութիւն կ'ապրին:

Միհրանը Չորք Մարգպան կը մեկնի, իսկ Մելքոն իր մօրը հետ կ'երթայ Այնթապ, Յակոբի մօտ:

Անգլիացիներուն գրաւումէն ետք, հայութիւնը ազատ շունչ մը կը քաշէր եւ վերելքի շրջան մը կը սկսէր: Դպրոցները կը բացուին: Հայութիւնը կը կարծէր իր վերջնական հանգիստը գտած ըլլալ:

Միհրան սկիզբը Չորք Մարգպանի մէջ Ֆրանսական Տեղեկատուութեան Դիւանին մէջ պաշտօն կը ստանայ: Թուրք չեթէյապետ Հաճի պէլը ձերբակալելու համար ան իր ոստիկաններուն պէնք արձակելու հրաման տուած ըլլալու յանցանքով 15 օր կը բանտարկուի ֆրանսացիներուն կողմէ: Այս պարագան Միհրան արժանապատուութեան լուրջ խնդիր մը կը նկատէ, ուստի հրաժարական կու տայ իր պաշտօնէն եւ Օսմանիէ կը մեկնի: Օսմանիէի մէջ Միհրան ֆրանսական բանակին համար տախտակի յանձնակատարութեան գործի մը կը ձեռնարկէ պոլսահայ Գրիգոր Փափապեանի հետ:

Արանայի մէջ հայութիւնը վերելքի շրջան մը կ'ապրէր: Ընդհանուր պատերազմի վախճանին՝ թրքական բանակը քայքայուած եւ ցրուած էր: Սակայն չէթէական շարժման սաղմնաւորման շրջանին ֆրանսացիք մեզի համար անիմանալի հաշիւներով թոյլ կու տան, որ թուրքերը կազմակերպուին ու սինտիւն: Այդ շարժումը հեղուկեպէ կը ծաւալի:

1920ի սկիզբը ռումբի պէս կը պայթի Մարաշի անկումին բօթը: Ֆրանսական հրամանաւարութիւնը, հակառակ թուրքերու նկատմամբ իր վերջնական յաղթանակին, անիմանալի որոշումով մը, սոր կարելի է անմարդկային եւ անգութ արարք մը նկատել, օր մը, աղջամուղջին, երբ տակաւին ժողովուրդը քունի մէջ էր, նահանջի հրաման կու տար իր սօրքերուն, առանց նոյնիսկ իմաց տալու իր կողքին կռուած եւ իր պաշտպանութեան ենթակայ հայոց: Հայերը մեծով պզտիկով փախուստի կը դիմեն: Այս նահանջը 20,000 հայոց մահուան պատճառ կը դառնայ:

Մարաշի անկումէն ետք, քեմալականները հեղուկեպէ կը սեղմեն Հարունիէն (Խառնը): *Կոսկէրնէօր* Անտրէ (կառավարիչ Անտրէ Թայարտա, - խմբ.) Խառնըն պաշտպանելու համար Անտրիս *Չաուուշի* գլխաւորութեամբ եւ մասնաւորաբար հայերէ կազմուած *միլիս* սինտուրներու խումբ մը հոն կ'ողարկէ: Միհրան չի կրնար հաշտուիլ Անտրէի վարած թոյլ քաղաքականութեան հետ: Խումբին ղեպի Խառնը երթալէն օր մը վերջ, Միհրանը անոնց կը հեղուկի: Քեմալականներուն դէմ կռուի ընթացքին Միհրան կը նահաւակուի: Այդ ժամանակ, Մելքոն Օսմանիէ կը գտնուէր: Քեմալականները աւելի կը յառաջանան եւ հայկական գիւղերն ու քաղաքները կը պաշարեն: Հաճընն ալ կը պաշարուի: Արանայէն ճամբայ ելած հաճընցիներու օգնութեան խումբը ֆրանսացիք ետ կը կանչեն: Այս դէպքերը լաւագոյնս կը փաստեն Կիլիկիոյ հայութեան փճացումին համար ի գործ դրուած ֆրանսական դաւը...:

Այսպիսով, հայութիւնը անգամ մը եւս կը խաբուի ու կը լքուի օտարներէն: Տարագիրի ցուպը ձեռքին՝ հայը կը ցրուի աշխարհով մէկ:

Վեդինակը՝ Մելքոն Տէր Մելքոնեանն իր խօսքը կը վերջացնէ հեղուկեալ պատգամ-խորհուրդով.

«Ո՛չ եղբա՛րք, ո՛չ, օտարներէն չկա՛յ յոյս»:

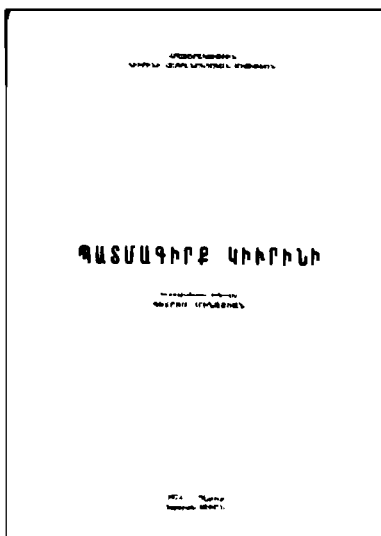
Պապասխանալու խմբագիր՝ Պեպրոս Մինասեան, «Պապմագիրք Կիրիինի», հրապարակութիւն Կիրիինի Հայրենակցական Միութեան, Կրպ. «Սեւան», Պէյրութ, 1974, մեծ չափի 823 էջ:

Կիրիւնցի, «1895ի Ձարդը, Կողոպուտը», էջ 216-224:

1895ի առաւօտ մը թուրքերը, քիւր-տերը եւ շէրքէսները Կիրիին գիւղա-քաղաքը ամէն կողմերէն կը պաշա-րեն: Շուտով թաղը միայն կէտով մը պաշտպանուած էր հիւսիսէն եւ արեւելքէն՝ բնական ժայռերով: Քաղաքին մէջ ամէն մարդ կը շրջագայէր վէնքը ուսին՝ անքուն գիշերներ ան-ցընելով: Էօրէն եւ Չախձոր թաղերու լեռնամասերու արեւմտեան կողե-րուն վրայ բազմահարկիւր մուշեանդ ու արինածարաւ թուրքեր կը թա-փառէին: Այս պաշարման վիճակը քանի մը օր կը տեւէ:

Առաջին յարձակումը կը սկսին քանի մը հապար թուրքեր՝ Պոյ աղայի եւ Պոյրապ օղլուի մարդիկը՝ Էօրէն թաղի արեւմտեան կողմէն, իսկ Գոպան օղլուի բանակը Չախձոր թաղի եկեղեցին կը պաշարէ: Շուտովի բնակիչներէն վէնք ունեցողները դէպի կռիւին վայրը կը փութան: Կիրիինի կեդրոնական թաղերէն զինուած հայեր նոյնպէս օգնութեան կը հասնին: Յարձակող քիւրտերն ու թուրքերը խուճապի կը մտնուին եւ բոլոր ճակարներէն կը նա-հանջեն: Հայերը իրենց դիրքերէն դուրս խոյանալով՝ կը հալածեն զանոնք: Նահանջող պաշտպանութիւնները շար սպանեալներ եւ վի-րաւորներ կ'ունենան:

Երբ կռիւը կը վերջանայ, կառավարութիւնը բոլոր հայ զինուած մարդիկը կը ձերբակալէ եւ թուրք ու քիւրտ խուժանին թոյլ կու տայ յարձակելու եւ քարութանդ ընելու Կիրիինը: 1895ի այս կոպտ-րածին, Կիրիինի մէջ 1,600 հայեր կը ջարդուին, իսկ հարստութեանց կորուստը եւ կալուածներուն հասցումը վնասը շար մեծ կ'ըլլան: Բարեբախտաբար, Կիրիինի հայոց վաճառագործներն ու

խանութները կողոպուտի վերո կը մնան: Այս փաստին շնորհիւ, հայութիւնը շար կարճ ժամանակի մէջ իր առաջուան վիճակը կը վերագործէ:

Այս ջարդերուն ընթացքին քանի մը հարիւր հայեր Միմոն Կէրկէրեան անունով վաճառականին ընդարձակ տան մէջ պաշտպանութիւն կը գործեն: Միմոն կանչած էր մօտակայ գիւղէ մը իրեն բարեկամ քանի մը շէրքէպներ, որոնք շէնքը շրջապատելով, կապողած խուժանին մուտքը թոյլ չէին տուած: Միմոն հայ կաթողիկէ էր եւ միւս կաթողիկէ հայոց թելադրած էր պաշտպանել բոլոր հայերը, ինչ համայնքի ալ պարկանէին անոնք: Մակայն, Միմոնի այս արարքը կարգ մը Կոնստանտնուպոլսի հայեր դաւաճանութիւն սեպած էին:

Վեդինակին համար 1895ի ջարդերու անցուդարձերէն կէտ մը հարցական մնացած էր. եթէ Կիւրին վէնքը յանձնէր՝ ի՞նչ կ'ըլլար հետեւանքը: Ըստ իրեն, Կիւրինի հայերը պէ՛տք է վէնքը յանձնէին, որպէսզի Զեյթունի ճակատագրին չ'ենթարկուէին (այս կարծիքին ես ամենեւին համաձայն չեմ, որովհետեւ, ամէն պարագայի տակ, յետագային ամբողջ Հայաստանն ու Կիլիկիան այդ դժիւժմ ճակատագիրն ունեցան):

1) պարմէյ Յարութիւն Հալաճեան, «1915ի Եղեռնը՝ Նախապետած եւ Կազմակերպուած», էջ 640-656:

Երբ 1914ին Թուրքիա պարտերազմի մէջ կը մտնէ, բոլոր քաղաքներու եւ գիւղերու այրերու պիտոտրագրութեան նման, Կիւրինի երիտասարդութեան գրեթէ կէսը բանակ կ'երթայ: 35էն վեր տարիք ունեցող այրերը Կիւրինի մէջ երկու հազար վէնք վերցնելու կարող անձեր կը հաշուէին: Ասոնց մէջ բաւական խիզախ, կռուելու կամք ունեցող «կուսակցական»ներ կային, ինչպէս Միսաք Ծառուկեանը, Յակոբ Զեօսէփօղլեանը, վաճառականներ Միսաս Պուլտուխեանը, Յարութեան Խրատեանը եւ շար ուրիշներ: Փորձառու եւ անձնուէր ղեկավար մը կը պակսէր ասոնց մէջ: Սեբաստիայի Մուրադ կռուող փախստականներէ խումբ մը կազմելով՝ կը մտադրէր Կիւրին հասնիլ, սակայն թրքական կառավարութիւնը իմացած ըլլալով՝ ճամբան փակած էր: Մուրադ, ստիպուած, Մեւ Ծովու եզերքը կ'ուղղուի:

Երբ Կիւրինի հայութիւնը բնաջնջելու հրահանգ կու գայ Պոլսէն, տեղական իշխանութիւնը կը շարժի կայծակի արագութեամբ: Նախ դաշնակցականներու եւ հնչակեաններու ակումբները խուժե-

յով ինչ գրութիւն որ գրեն՝ կը գրանեն եւ *գայմագամին* կը յանձնեն: Այդ գրութիւններուն հետ կը տանին նաեւ Կիրիւնի մէջ հայոց պահած բոլոր պէնքերուն ցանկը՝ անոնց տէրերուն անուններով: Ապա, տեղական կառավարչութիւնը իրաքանչիւր թաղի հայ *թահսիլարին* (հարկահաւաք) գոյ նամակներ կը դրկէ, հրահանգելով որ այդ նամակները մէկ ամիս ետք բացուին: Սակայն հայերը դրկուած նամակներէն հար մը անմիջապէս շոգիի վրայ բռնելով պգուշութեամբ կը բանան եւ պարունակութիւնը կ'իմանան: «Այս նամակը բացուելէն հինգ օր ետք ամէն հայ, տասնըհինգ տարիքէն վեր, պէտք է կառավարութեան ներկայանայ *Մմէլէ թապուրիին* (բանակին մէջ բանտօրական վաշտ) արձանագրուելու համար»:

Այս նամակներուն պարունակութեան չարագուշակ բնոյթը Կիրիւնի Առաջնորդին՝ Խորէն եպս. Դիմաքսեանի գլխատրութեամբ խորհրդաժողովի մը մէջ կը մեկնուի: Ուստի, Կիրիւնի բոլոր հայերը մայր եկեղեցիին մէջ ժողովի կը հրաւիրուին: Այս ժողովին, Կիրիւնի «աղայական» խաւը թրքական կառավարութեան հնապանդելու կողմնակից կ'ըլլայ: Կոտելու համակիր մասը ի վտր կը ճգնի համոզել չվստահիլ թուրքերուն: Թեմակալ Առաջնորդը կը յայտնէ իր՝ կոտելու կողմնակից ըլլալը, ըսելով. «Եղբայրներ, թուրքը որոշած է մեզ բնաջնջել, ուրեմն, լաւ կ'ըլլայ որ կոտելով մեռնինք»: Սակայն, այս ժողովին մէջ Առաջնորդին առաջարկը երկչոր մեծամասնութեան կողմէ կը մերժուի:

Այս ժողովէն քանի մը օր ետք, կառավարութիւնն իր գրաւած գրութեանց մէջ երեւոյող եւ պէնքեր ունեցող հայերը կը ձերբակալէ ու բանտ կ'առաջնորդէ: Բանտերուն մէջ կը սկսին անխոր չարչարանքներն ու խոշտանգումները: Քաջ հայորդի Միսաք Ծառուկեանը երկար չարչարանքներէ ետք կ'ազդարարեն, որ եթէ պէնքերուն տեղը չ'ըսէ՝ վիպը պիտի կտրեն: Բայց անոր բերնէն բառ մը չ'ելլէր: Դանակը կը մօտեցնեն անոր վզին եւ ոչխարի պէս կը մորթեն պայն: Յակոբ Քէօսէփէփէեանն ալ պէնքեր պահած ըլլալուն համար, ուրիշներու հետ խումբ առ խումբ սպանդի վայրը տանելով կը սպաննեն:

Կիրիւնի մէջ մնացած այրերը բանտերը կ'առաջնորդեն: Գիւղաքաղաքին ամենէն հոշակատր ոճրագործները Քէօր Եահիան եւ Ղասապ Պարտալն էին: Ատոնք, չուանները իրենց ուսերուն շալկած, բանտերը կը մտնեն եւ հայերը խումբ առ խումբ կը կալանաւորեն:

Թուրքերը կը հեփապնդեն շանձնուող այրերը եւ բանակէն փախուստ Կուած 15-20 կիւրինցիները: Մեքասփայէն փախուստ Կուած կիւրինցիներու երկու խումբերուն ղեկավարներն էին Արփաշէս Խանգապեանն ու Յարութիւն Հալաճեանը:

Արփաշէս Խանգապեանի խումբը երեք օր ճամբորդելով Կիւրին կը հասնի: Այս խումբին անդամները փորձանքի մը հանդիպելով Կիրար կը կորսնցնեն: Ապա ողջ մնացածները Կիրար կը գտնեն եւ Կիւրինի Շուղուլ թաղին մօտակայ «Արջի Մաղարա» կոչուած քարայրը կը պահուրդին: Ոստիկանապետ Հասան Չաւուշը Կանոնք կը պաշարէ: Երկար մաքառումներէ յետոյ Արփաշէսի խումբին անդամները կը նահապարկուին:

Արփաշէսի խումբը փճացնելէ ետք, թուրքերը Կիւրինի Առաջնորդ Խորէն Սրբապանը կառքով կը տանին: Կէս ժամ ետք՝ կառքը կը վերադառնայ պարապ: Թուրքերը Կիւրինի մայր եկեղեցիին արժէքատու սպասները կը կողոպտեն:

Կարգը կու գայ Կիւրինի հայութեան: Թուրքերը Կանոնք կ'աքսորեն: Երբ մօտակայ ձորի մը մէջտեղը կը հասնին, դարանակալ սպասող արիւնարբու թուրք խումբանը տարագիրներուն վրայ կը յարձակի, կ'առեւանգէ եւ կը խոշտանգէ: Թուրք ոստիկանները քիչ մը հեռուն քաշուած, հրճուանքով ականաբետ կ'ըլլան այս վայրագութեանց:

Արփաշէսի խումբի նահապարկուելէն 8-10 օր ետք, Յարութիւն Հալաճեանի խումբը Կիւրին կը հասնի եւ Շուղուլ թաղի հիւսիսամասը կ'իջնէ: Անոնք տեղահանութեան օրէն զիշեր մը առաջ բաւական ուրելիք առնելով իրենց հետ, ժայռերուն ետեւը կը բարձրանան: Հոն պահուրդուող շուղուլցի ուրիշ երիտասարդ մը՝ Մարգիս Կէկեանը, կը միանայ խումբին, որու անդամներուն թիւը վեցի կը հասնի: Մինչեւ աշնան սկիզբը անոնք կը յաջողին ուրելիք ապահովել: Օր մը, թուրք հովիւ մը կը նշմարէ Կանոնք, ուստի հայ փախստականները Կայն կը սպաննեն: Մօտակայ այգիներուն մէջ պտուղ քաղող թուրքերը կ'իմանան եղելութիւնը: Այս միջադէպէն ետք Յարութիւն Հալաճեանի խումբը ծանր վիճակի կը մտնուի: Զինուած թուրքերը Կանոնք կը հալածեն: Ուրեստեղէն ճարելը սաստիկ կերպով կը դժուարանայ: Չինը կը սկսի տեղալ եւ խումբը կը պաշարուի: Դիրքին ետեւը ապաստանող Յարութիւն Հալաճեանը, Սամուլ Գոչունեանը, Թորոս Պորժակեանը, Սամուլ Պէճիկեանը, Կարապետ Պէճիկեանը եւ Մարգիս Կէկեանը, բոլորն ալ Շուղուլ թաղեցի, ճգնաժամային պահեր

կ'անցրեն: Ջիրենք պաշարողը Ղասապ Պապուային խումբն էր: Երկարատև հրաձանաձգութիւններէ յետոյ, Պապուայ կը ջանայ համոզել հայ փախստականները որպէսզի յանձնուին՝ խոստանալով չդաշիլ անոնց կեանքին: Յարութիւն չալաճեանի խումբը թուրքերու ընթրիքի դադարէն օգտուելով, փախուստ կու տայ:

Խումբէն երկու հոգին հայոց բարեկամ չէրթշական ցեղի մը մօտ կ'ապաստանի: Միւս չորսը լեռնէ լեռ թափառելով Կիլիկիա կը հասնին: Ժամանակ մը ետք, թուրք ոստիկաններէ պաշարուելով՝ Մարաշի բանտը կը տարուին: Անոնք ուրիշ բանտարկեալներու հետ Եդեսիա կը տարուին՝ կախուելու: Ճամբան Յարութիւն չալաճեանը եւ Սամուէլ Պէճիկեանը կը յաջողին խոյս տալ: (Պապերազմէն ետք այս երկուքը Ամերիկա կը գաղթեն): Թորոս Պործակեանը եւ Սամուէլ Գոշունեանը Եդեսիոյ մէջ կախաղան կը բարձրացուին:

Վերոյիշեալ անձերէն զատ կան նաեւ ուրիշ անվեհեր քաջեր, որոնք իրենց կարելին ըրած են իրենց կեանքը սուղ ծախելու եւ վրէժ լուծելու կամ հայոյ կեանքեր ազատելու համար: Բժիշկ Տիգրան չալաճեանը, որ Կարնոյ վիճակագրական կեդրոնը կանչուած էր ծառայելու իբրեւ վիճակագրական բժիշկ եւ հապարապետի պաշտօն ստացած էր, երկու թուրք ռճրագործ կը սպաննէ: Անոնք իրեն սպասարկող երկու ծառաներ էին, որոնք անգիտանալով անոր ինքնութիւնը, սկսած են պատմել թէ ինչպէ՞ս աքսորի ճանապարհին շատ հայեր սպաննած են: Անոնց գազանային պատմութեան չկարենալով դիմանալ՝ Տիգրան երկուքը մէկ կը սպաննէ, ինք ալ յաջորդ առօրէ կախաղան կը բարձրացուի:

Կիրիսի Էօրէն թաղեցի Յակոբ Կարայեանը Մեքսիկոյ վարանոցէն խոյս կու տայ իր վիճակագրական տարագով: Ան մօտակայ գիւղերէն 20-25 հայեր հաւաքած, անոնց ձեռքերը սուր կերպով կը կապէ՝ զանոնք սպաննելու փոխիլ ձեռացնելով...: Ան ճանապարհ կ'իյնայ Կարնոյ ճակատէն՝ ռուսական սահմանը անցնելու համար: Անոնք կը յաջողին սահմանը հատել եւ ազատի:

2) Սաթենիկ Գալայճեան, «Կիրիսի Տեղահանութիւնը», Փարիզի «Նուպարեան Մատենադարան»ի ձեռագիրներէն, էջ 657-661:

1915ի Մարտիի կէսէն սկսեալ թրքական կառավարութիւնը վէճերը յանձնելու կոչ կ'ընէ Կիրիսի հայոց: Վերջիններս Առաջ-

նորդ Խորէն եպս. Դիմաքսեանի նախագահութեան փակ քաղաքական ժողով մը կը գումարեն եւ կ'որոշեն պէնքերը յանձնել՝ օրինապահ հպատակութիւն ցոյց փռած ըլլալու համար կառավարութեան, ինչպէս նաեւ *գայմագամ* Քեամիլ էֆենտիի եւ Միմէլի պէլի փոխարէն հաւաստութիւններուն ու խոստումներուն հաւատք ընծայելով: Թրքական կառավարութիւնը կը սկսի Կիւրիսի հայ ընտրանին բանտարկել, աքսորել եւ բնաջնջել: Կիւրիսի մէջ փակալիս կային երիտասարդներ, որոնք իրենց պէնքերը չէին յանձնած: Անոնք ինքնապաշտպանութեան համար լեռ կը բարձրանան: Քեամիլ էֆենտիի փոխարէններ կ'ողարկէ անոնց երեւել: Վայ փոքր քաջ դիմադրութիւնը փայն կը յուսահատուցնէ: Նոյն ժամանակ, Կիւրիսի թրքական բանտերուն մէջ աննկարագրելի խժժութիւններ փռուի կ'ունենային: Թուրքերը կը կեղեքէին, կը փանջէին կուսակցական պետերը, մասնատրաքար Վարդան Ճըղըեանը, Ջոզն Չոլճեանը, Գեղամ Ապարեանը, Վամբարձում Ջննտեանը, Թերճան Չոլճեանը, Վամբարձում Պոյաճեանը եւ ուրիշներ: Այս մարդիկը սկիզբը պէնքերը յանձնելու կողմնակից էին, սակայն ուշ մնացած էին, այսինքն լեռ չէին բարձրացած: Կառավարութիւնը ասոնց միացուցած էր նաեւ *պետել* (փրկագին) վճարողները: Այս բոլոր փանջուող կուսակցականները կապարեալ գաղտնապահ ըլլալով՝ պատուաւոր դիրքի մէջ կը մնան, բացի Պ. Ս. Խաչապաշեան մարտիչէն: Յիշատակելի են նաեւ Թորոս Չոգդարեանը եւ Առաքել Գոչունեանը, որոնք կապարեալ յեղափոխականի ոգիով կ'ուզէին պայքարիլ:

18-20 Ապրիլ 1915ին Կիւրիսի մէջ 74 հայ կուսակցականներ եւ նշանատր դէմքեր կը բանտարկուին: Երկու ամսուան շարժարանքներէ ետք, թրքական կառավարութիւնը կ'որոշէ փանոնք 8 Յունիսին աքսորել: Նոյն օրը փեղափարափ անձրել կը փռուի եւ քանի մը հոգի փախուստ փոխ փոխ: Կառավարութիւնը մնացեալները ազատ կ'արձակէ, սակայն շուտով կրկին կը ձերբակալէ փանոնք: 10 Յունիսին կառավարութիւնը փանոնք կ'աքսորէ եւ Գարպաշար կոչուած ձորին մէջ բոլորն ալ կը գնդակահարէ ու կը մորթէ: Ատր կը հեղուին օրական 30-40 ուրիշ բանտարկեալներու աքսորն ու ջարդը Կիւրիսէն Մեքասփա ճամբուն վրայ՝ Չալըխ օղլու կոչուած գիւղին մէջ: Վայերը անմարդկային ձեւերով կը սպաննուին:

27-28 Յունիսին, 13-15 փարեկան պատանիներ եւ 70 փարեկան ծերեր, հիւանդներ, կոյրեր եւ խելագարներ կը բանտար-

կուին: Անոնյ կ'առաջարկուի թոքանալ: Շափ քիչեր կ'ընդունին առաջարկը. մեծամասնությունը հաստատելու մնայ իր հաւատքին վրայ:

5 Յուլիս 1915ին Կիրինի կանանց եւ մանուկներու առաջին տեղահանութիւնը տեղի կ'ունենայ: Կիրինի կանանց եւ մանուկներու երկրորդ կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ 31 Յուլիսին: 24 ժամուան մէջ թուրքերը զանոնք կը խուլարկեն ու կը կողոպտեն անասելի ձեւերով եւ անասնային վերաբերմունքով: Ասոնցմէ ետք, *գայմագամին* յափուկ հրահանգով, Առաջնորդ Խորէն եպս. Դիմաքսեանը եւ ատեալարանականներու պատուելի Պետրոս Մուղալեանը ուրիշ ծանօթ կղերականներու եւ անձերու հետ կը տարուին: Ըստ հասած լուրերու, ասոնք քաղաքէն երեք ժամ հեռու գտնուող վայրի մը մէջ մտնում են՝ իբրեւ պետութեան դէմ դաւադիրներ ամբաստանուելով: 1915ի Վարդավառի տօնէն ուրջ օր ետք Սաթենիկ Գալայճեանն ու անոր ընտանիքը ուրիշ 200 ընտանիքներով ճամբայ կը դրուին: Գարա Թէփէի երեւելի ընտանիքներն ալ անոնց կը միացուին: Կարաւանը երեկոյեան ճամբայ կ'ելլէ: Կը գիշերեն Չուխուր գիւղի մարգագետիններուն վրայ՝ եղկելի վիճակի մէջ: Առաւօտուն կրկին ճամբայ կ'ելլեն, եւ Ղաւախ գիւղին մօտէն անցնելով, վեց ժամ հեռու վայր մը կը հասնին: Ճամբուն վրայ իրենց կարաւանին Յակոբ աղա Շահպապեանն ու Յակոբ աղա Պուլպուքեանը կը միացնեն: Գիշերը այս երկու անձերը Ղաւախ գիւղին կողմերը տանելով կը սպաննեն: Յաջորդ առտու, ճամբայ կ'իյնան դէպի Տէվէ Տէրէսի գիւղը: Ճամբուն վրայ, ջրհորի մը մօտ, թուրքերը զանոնք կը կողոպտեն ամենէն վայրագ ձեւերով: Մինչեւ իրիկուն թուրքերը կողոպտուով կը սպաննեն: Իրիկունը թուրքերը խաղաղ սրտով եւ արիւնտր ձեռքերով իրենց նամապը կը կատարեն: Յաջորդ օրը կարաւանը իր ճամբան կը շարունակէ: Հայ գաղթականները կրկին կողոպտուի եւ առեւանգումի կ'ենթարկուին: Ապա անոնք կ'ուղղուին դէպի Ալախստան: Օր մը ետք, ուրիշ կարաւան մըն ալ իրենց կը միանայ: Կը հասնին Ալախստան, ուր կը մնան քանի մը օր: Երկար ճամբաներէ առաջնորդելով զանոնք, թուրքերը կրկին կը կողոպտեն, կ'առեւանգեն ու կը ջարդեն: Շափերն իրենց սիրելիները կը կորսնցնեն: Բազմաթիւ մայրեր լեռներն ի վեր կը փախչին՝ իրենց մանուկները լքելով: Թուրքերը կոտորակուած կարաւանը ետ դէպի Ալախստան կը տանին: Սաթենիկ Գալայճեան իր սիրելիները կը կորսնցնէ: Աքսորի այս կարաւանին միայն քառորդը

կը մնայ: Աստնցմէ մաս մը եր Կիրին կը վերադարձնեն: Շաբաթ մը Ալպիստան մնալէ ետք ճամբայ կը հանեն եւ ոլորապտոյտ ուղիներով նոյն տեղը կը բերեն զանոնք: Ամիս մը եւս անոնք Ալպիստան կը մնան եւ ապա մաս մը դէպի Եդեսիա եւ մաս մըն ալ դէպի Ջէթուն կը քշեն: Սաթենիկ իր խումբին հետ Ջէթունէն անցնելով՝ Մարաշ կը հասնի: Մարաշէն ետք կարաւանը Այնթապ կու գայ:

Կիրինէն Այնթապ տաւր օրուան ճամբան 3-4 ամիսէն հասած էին: Անոնք հինգ օր Այնթապ մնալով, շարք բարիքներ կը տեսնեն բժիշկ Մերիէն: Զանոնք Այնթապէն հինգ ժամ հեռու Արը գիւղը տանելով՝ շրջակայ գիւղերը կը բաժնեն: Սաթենիկ կիրինցի ծանօթներով Պաթալ գիւղը կը մնայ: Անոնք 47 հոգիով քարայրի մը մէջ կ'ապրէին: Իրենց մէջ կոյս աղջիկ գրեթէ չէր մնացած...: Պաթալ գիւղին մէջ մէկուկէս տարի մնալէ յետոյ, Սաթենիկ *իմալաթխանէ* (որբանոց-ապաստանարան) կ'երթայ: Հեղինակը չի յիշեր այս որբանոց-ապաստանարանին վայրն ու անունը:

3) Եղիա Խրըտեան, «Կիրինի Զարդն Ու Աքսորը», Փարիզի «Նուպարեան Մատենադարան»ի ձեռագիրներէն, էջ 661-665:

1915ի Ապրիլի կէսերուն երբ Սուլթան Մեհմէտ Ռէշադի տարեդարձը կը տօնուէր ամէն տեղ, Կիրինի մէջ 15-70 տարեկան հայ այրերը կը ձերբակալուին եւ բանտերը կ'առաջնորդուին: Կենդանիները ախոռ լցնելու պէս մէկ սենեակի մէջ հարիւր մարդ լցնելով, ուրբի վրայ կը խոնուին բանտարկեալները: Հարցաքննութիւն, ծեծ, խռովանգում եւ ապա սպանութիւններ տեղի կ'ունենան: Հարցաքննութիւնները կեղծ էին. որովհետեւ շարք շանցած, այդ թուրքերը փոխանակ Մեքաստիա դրկելու, թուրքերը կը պատռէին ու կը թափէին: Հայերը 90-100 հոգինոց խումբերու կը բաժնեն: Վերջին խումբը 13-15 տարեկան պատանիներու խումբն է. զոր քաղաքին ետերը տանելով՝ կը մորթեն: Առաջնորդ Խորէն եպս. Դիմաքսեանն ու պատուելի Պետրոս Մուղալեանն ալ կը տանին, իբր թէ Մեքաստիա, բայց ճամբան զանոնք կը սպաննեն: Ականատեսներ կը պատմեն, որ սրբազանին գլուխը քաղաք բերած են:

Կառավարութիւնը կիները եւ 13 տարեկանէն վար պատանիները կը կանչէ եւ անոնց իսլամանալ կ'առաջարկէ: Ընդդիմացողներուն գլուխներն անմիջապէս կը կտրեն: Մնացեալները, խելագար վիճակի մէջ, իրենց գլուխը ձեռմակ փաթոց կապելով, կ'իս-

լամանան: *Գայմագամը* Կիրինի տուները պտղորդելով, հայ աղջիկները կ'առեւանգէ:

Թուրքերը հայ կիներն ու երեխաները չէթէնելու ձեռքով գաղթի ճամբան կը դնեն: Ճամբուն վրայ կողոպուտը, առեւանգումն ու սպանութիւնը անպակաս են: Ալպիստանէն դէպի Այնթապ 15 ժամ հեռու ձորի մը մէջ սոսկալի ջարդ տեղի կ'ունենայ: Հայ երեխաները քիւրդերու սուիճներով կը սպաննուին: Մայրերէն շատերը լեռները կը փախչին:

Կիրինէն Այնթապ ճամբան, որ ութը օր կը տեւէր, հայ տարագիրները թուրքերու հարուածներուն տակ մէկ ամիս քալելով կը հաւեն: Շատերը ճամբան կը մեռնին: Շատ քիչեր կը հասնին Այնթապ, ապա Հալէպ կ'անցնին:

4) Թարգմ.՝ Վահան Անտոնեան, «Քաղուածքներ Թուրքիոյ Մէջ Մահապած Գերմանացիի Մը Արձանագրութիւններէն», առնուած «Գերմանիա, Թուրքիա եւ Հայաստան» գիրքէն, Լոստոն, 1917, էջ 665-670:

1915ի Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներուն գերմանացի մը քսան ճամբորդութիւն կը կատարէ դէպի Մարաշ: Ան իր տեսածները եւ լսածները գրի կ'առնէ:

Գերմանացին Քիլիսի եւ Այնթապի միջեւ գտնուող Պէշկէօզ գիւղին մէջ կը հանդիպի լաւ հագուած չէրքէզի մը, որ հայ տարագիրները կողոպտելու իր ախորժակը սրած էր: Չէրքէզը թուրք պիւնտրի պզտիկով ծափուած էր եւ երախտապարտ կը պզար գերմանացիներուն, որոնք այս «գեղեցիկ» առիթը կ'ընծայէին իրեն եւ իր նմաններուն: Գերմանացին անկի ուշ կը լսէ, որ Այնթապէն բռնագաղթուած առաջին կարաւանները, որոնք գրեթէ բացառապէս ունեւորներէ կը բաղկանային, մինչեւ իրենց վերջին շապիկը կողոպտուած էին: Վերոյիշեալ չէրքէզը առնչուած էր այս կողոպուտին հետ:

Գերմանացին Մարաշի եւ Այնթապի միջեւ գտնուող Գարապէտիք գիւղին մէջ ականաւոնաւ կ'ըլլայ թուրք պիւնտրներու բռնի ոյժով երկու հայ կիներ լլկելու փորձին: Կանանց օգնութեան հասնող մահմեդական ջորեպաններու շնորհիւ՝ թուրք պիւնտրները ետ կը մղուին:

6 Օգոստոս 1915ին, Մարաշի մօտ գտնուող եւ մօտ 3000 բնակիչ ունէր Ֆընտրճազ հայկական գիւղը քարութանդ կ'ըլլայ: Գերմանացին կը լսէ, որ Ֆընտրճազի հայ ջորեպանները Եփրատի

մէջ դիակներ տեսած են եւ հայ կանանց ու աղջիկներու վաճառման ու բռնաբարումին ականաւոր եղած: Շէդինակը Մարաշի հայկական դպրոցի մը մէջ իրենց թեւերէն եւ սրունքներէն փամփուշտով վիրատրուած ատելի քան հարիւր կանայք եւ երեխաներ կը տեսնէ: Երեխաներուն մէջ մէկ-երկու տարեկան մանուկներ ալ կային:

Մարաշի մէջ 13 Օգոստոս 1915ին 34 հայեր կը գնդակահարուին: Անոնց մէջ կային տասներկու տարեկան տղաներ: Իսկ երկու օր ետք 14 հոգի կախաղան կը բարձրացուին եւ ուրիշ 24 հայեր կը գնդակահարուին Մարաշի Ամերիկեան Գոլէճի երեսի կողմը՝ տեղոյն բնակչութեան ներկայութեան: Գերմանացին իր սեփական աչքերով կը տեսնէ, որ մահուան ցաւերէն ցնցուող մարմինները քաղաքային այլանդակ ամբոխին ժպիտութեանը կը թողնուէին: Ամբոխը կը քաշքշէր դիակներուն ձեռքերն ու ոտքերը: Թուրք ոստիկանները աւորճանակներով շարունակ կը կրակէին այս դիակներուն վրայ, մինչ ժողովուրդը կը դիտէր հրճուանքով: Նոյն այս ամբոխը ատելի ուշ երբ գերմանական հիւանդանոցին առջեւէն կ'անցնէր, *Էաշասըն Ալմանիա* (կեցցէ՛ Գերմանիան) կը բացագանչէր: Մահմետականները այս գերմանացի հեղինակին միշտ կ'ըսէին, որ Գերմանիան է պատճառը հայոց այս կերպ անճիտումին:

Գերմանացի յուշագրողը ականաւոր եւ ականջալուր կ'ըլլայ պգայացունց ոճիրներու, որոնք հայոց վրայ ի գործ կը դրուին:

Շէդինակը տակաւին կը խօսի հապճեպ որոշումներու հետեւանքով կատարուած Մարաշի բռնագաղթին եւ սպանութիւններուն մասին, որոնք տեղի կ'ունենան 20 Օգոստոս 1915էն ետք: Այսպիսի մօտակայ Պէօլերէն գիտին 92 հոգինոց հայ բնակչութիւնը կը սպաննուի ամբողջութեամբ, բացի տասներկու տարեկան պատանիէ մը, որ ջուրը ցատկելով կը փախչի: Ծաղկախտէ վարակուած բազմաթիւ հիւանդ հայեր կը տարագրուին Զէթունի շրջակայքէն: Գերմանացին արտօրականներուն մէջ կոյրեր եւ կաղեր կը տեսնէ Մարաշի շրջանին մէջ: Մեքաստիայէն տարագրուածները միայն երեք ամիս ետք Մարաշ կը հասնէին: Այնքապի մէջ թուրք բնակչութիւնը կը կողոպտէր բռնագաղթուած հայոց ինչքերը:

Գերմանացին կը գրէ, թէ Կիւրինէն տեղահանուած 2,800 հայեր Մարաշէն 12 ժամ արեւելք գտնուող Այրան Փունարի մէջ ութը աւազակներու յարձակման կ'ենթարկուին ու կը կոտորուին: Նոյն

վայրին մէջ կարաւանը երկուքի կը բաժնեն: Մէկ խումբը միայն կիներ էին, որոնք կը մերկացուին, կը կողոպտուին եւ կը բռնաբարուին: 200 հոգի կը սպաննուին: Այրան Փունարի սպանողը կը կաւարտուի Ալպիստանի *գայմագամ*ին մեղսակցութեամբ, որ 200 թրքական ոսկի գանձելով փարագիրներէն, անոնց խոստացած էր ապահով կերպով Այնթապ հասցնել: Հիւրիինի *գայմագամ*ը անոնցմէ գանձած էր 1020 օսմանեան ոսկի՝ նոյն խոստումները փախով:

Խարբերդէն եւ Մերասրիայէն փեղահանուած 18,000 հոգիէն ընդամէնը 350ը Հալէպ հասած էր, իսկ Կարինէն փեղահանուած 1,900 հոգիէն՝ 11ը միայն...: Այս ճամբաներէն անցած իսլամները կը պատմէին, թէ անթաղ մնացած բազմաթիւ դիակներու պատճառաւ, ճամբաները անանցանելի դարձած էին: Օսմանեան կառավարութիւնը կը հաստատէր, որ փեղահանուածները ուրելիք կը ստանան, բայց Խարբերդէն եկող կարաւանի պարագային, հայ փարագիրները երեք ամսուան մէջ միայն մէկ անգամ հայ սրբայցած էին:

5) Մարգիս Մանուկ Գասպարեան, «Վերյիշումներ 1915-1919 Շրջանէն», էջ 670-677:

Մարգիս Գասպարեանի գրածը ոչ թէ լսողներէ կամ երկրորդական աղբիւրներէ քաղուած պատմութիւններ են, այլ՝ իր անձամբ տեսած, լսած եւ ապրած իրողութիւններ են:

1915ի Մարիլին մէջ երեկոյ մը, հեղինակին հայրը՝ Մանուկ Գասպարեանը իր տիկնոջ՝ Նապելին մտաւորապէս կը բացատրէր, թէ ինչպիսի՝ լուրջ վրանգ կը սպառնար ամբողջ հայութեան: Արդարեւ, թրքական կառավարութիւնը հրահանգած էր բոլոր հայոց յանձնել իրենց զէնքերը, իբրեւ հաւատարմութեան նշան: Հայերը ժողով մը գումարած էին եւ որոշած զէնքերը յանձնել: Այս տեսակէտին դէմ խօսողներ եղած էին, զգուշացնելով որ կարելի չէ թուրքին վստահիլ, պնդելով որ թուրքերը սովորական ջարդերէն մէկը կը պատրաստէին հայոց համար: Այդ ժամանակ Մարգիսը ինը տարեկան էր եւ հասուն մարդու նման կը լսէր այս խօսակցութիւնը:

Նոյն երեկոյ Գասպարեան ընտանիքը իրենց տան կից լքուած տունի մը ածխանոցին մէջ գոհարեղէն, դրամ, երկու փոքր արորճանակ եւ այլ արժէքատու առարկաներ կը թաղէ, իսկ ունեցած զէնքերուն մեծ մասը կը յանձնէ կառավարութեան: Հեղինակը

միայն իր հօրը մահէն ետք կ'անդրադառնայ, թէ ինչո՞ւ ան զինք հաղորդակից կ'ընէր այդ գաղտնիքներուն:

Ջէնքերը հաւաքելէ յետոյ, թրքական կառավարութիւնը Կիւրի-նի հայ այրերը կը ձերբակալէ եւ բանտերը կը ներկէ: Մանուկ Գասպարեանը անկողինին մէջ հիւանդ պառկած ըլլալուն համար՝ վայն չեն փանհր այդ օրը:

Սարգիս լաւապէս կը յիշէ, թէ ինչպէս 1915ի Ապրիլի վերջերը կամ Մայիսի սկիզբները Կիւրիին մայր եկեղեցոյ իրենց դպրո-ցէն վերադարձին, աշակերտները կը յամենային բանտին դիմաց եւ կը տեսնէին իրենց հարապարտներէն ոմանց փոխադրութիւնը բանտին մէկ մասէն միւսը՝ ահաբեկուած եւ վայրագօրէն խռչ-փանգուած: Օր մըն ալ լուր կը փարածուի, թէ բոլոր բանտար-կեալները Մեքասփիա պիտի փանհն: Աշակերտները եւ ժողովուր-դը երբ բանտին դիմաց կեցած անձկանօք այդ անցուդարձերուն կը հետեւէին, յանկարծ տեղափարափ անձրեւ կը սկսի եւ հեղեղ կը գոյանայ: Ամէն մարդ խուճապի կը մտնուի: Բանտարկեալ-ները ազատ կ'արձակուին: Սակայն քանի մը օր ետք թրքական կառավարութիւնը զանոնք կրկին ձերբակալելով՝ շրթադակապ Մեքասփիա կը փանհ:

Մանուկն ալ բանտ կը փարտուի հիւանդ վիճակով, սակայն իրենց ընտանիքին բարեկամ ազդեցիկ թուրք պաշտօնեայի մը դիմելով՝ Սարգիս կ'ազատէ իր հայրը:

Կիւրիին հայերը կարաւան առ կարաւան կը բռնագաղթեցունին: Սարգիս եւ ընտանիքը 4-5 հարիւր հոգինոց երրորդ կարաւանին հետ ճամբայ կ'ելլեն: Երկու-երեք օրէն կը հասնին Ալաիսփան: Քանի մը օր հոն մնալէ ետք, կարաւանը ճամբու կը դրոյի դէպի Մարաշ: Անոնք երկրորդ կարաւանէն առեւանգուած աղջիկներու եւ կիներու կը հանդիպին, ինչպէս նաեւ կողոպտուած ապրանք-ներու եւ բեռնատր գրաստներու, զորս թուրք աւագակները բռնա-գրաւած էին եւ Կիւրիին կը փանհին:

Երբ Ալաիսփանէն դէպի Մարաշ երկու օրուան ճամբայ կտրած էին, երրորդ կարաւանը յարձակումի կ'ենթարկուի: Սար-գիս կողոպտուի, առեւանգումի եւ սպանութեան ակննադէմ կ'ըլ-լայ առուակի մը եպերքի խոյրերուն մէջ գտնուող իր թաքստոցէն: Կողոպտուի աւարտին, գիշերը երբ ան դուրս կու գայ թաքստո-ցէն, կը տեսնէ, որ կարաւանին բոլոր գրաստները թուրքերը փարած էին: Տարագիրները կ'ընդվկին եւ խումբ առ խումբ եւ Ալաիսփանի ճամբան կը բռնեն: Սարգիս իր հօրեղբորորդիներ-

րուն հեղի կր հասնի Ալախստան, ուր իր ծնողքը կը գտնէ: Մա-
կայն իր հիւանդ հայրը Ալախստանի մէջ կը մահանայ:

Երկու-երեք շաբաթ ետք, կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ եւ հերոսա-
կան Զէյթունէն անցնելով Մարաշ, հոնկէ ալ անելի հարաւ, Այն-
թապ կր հասնի: Այնթապի մէջ, տարագրեալները Կիւրիսէն ելած
նախորդ կարաւաններով հասած կիւրիսցիներուն կը հանդիպին:
Այնթապի մէջ, Սարգիսի Քաբրիէլ հօրեղբոր ընտանիքը բաժնելով
իրենցմէ՝ դէպի Տէր Զօր կը քշեն: Քասապարեան ընտանիքը ուրիշ
քանի մը ընտանիքներով կը դրկուի Առըլ գիւղը, ուր անհրապոյր
եւ դաժան կեանք մը կ'ապրին: Այս գիւղին մէջ Սարգիսի մայրը՝
Նաւելին կը մահանայ:

Մօր մահէն ետք, Սարգիսը, անոր քոյրը՝ Թագուհին եւ եղբայ-
րը՝ Սեւրիսը գիւղին ռաբիկանութիւնը կու տայ Խալիլ օղլու Մեհ-
մէտ քեհեային, որու տան մէջ կ'ապրին մինչեւ 1919ի սկիզբը, երբ
Սարգիսի հօրեղբորորդին՝ Վարդան Քասապարեանը զանոնք առ-
նելով Այնթապ կը տանի:

1919ի գարնան Սարգիս, Սեւրիս, Թագուհի եւ Վարդան Քաս-
պարեանները ուրիշ երեք հայրենակիցներու հետ Այնթապէն
Կիւրիս կ'երթան: Կիւրիսի մէջ յուսահատութիւնը զանոնք կը
շրջապատէ. այգիները եւ պարտէզները լքուած էին, բազմաթիւ
տուներ՝ քարոքանդ վիճակի մէջ եւ թորք գաղթականներով լեց-
ուած... Ահաւոր էր տեսնել իր կենսունակութենէն պարպուած քա-
ղաքի մը դադարկութիւնը:

Սարգիս կը յաջողի իր տան մէջ բնակող թրքոսի գաղ-
թականը եւ անոր երկու զաւակները վարի յարկը դրկել: Իրենք
առաջին յարկը կը բնակին: Միայն չորսէն հինգ ամիս Կիւրիս կը
մնան:

5) Լ. Վերիմեան, «1915ի 'Ղապերէն 'Իրուագներ», էջ 677- 683:

Կիւրիսի հայերը Առաջնորդ Խորէն եպ. 'Քմարտեանի գլխա-
ւորութեամբ տեղի ունեցած ժողովին իբր: արդիւնք որդշած էին
հաւաքարմօրէն ծառայել Օսմանեան Պետութեան եւ ամէն տե-
ւակ ձգնութիւն տոյս տալ տնոր, ինչպէս Աստուկ կաթողիկոս Խա-
չապեանը յորդորած էր Վսկասակ Կիւրիսի հայոս որդեգրած այս
զրական վերաբերումին, օսմանեան իշխանութիւնը, քիչ ժամա-
նակ անց, հայերէն գէղերը կը հոռաթ, Կիւրիսի պրեկտը բանտը-
րը կ'առաջնորդէ եւ կիներն ու մանուկները կարստան առ կարա-

ւան բռնի կերպով կ'աքսորէ: Շղթայակապ հայերը, բազում չար չարանքներէ յեւոյ, Կիւրինէն 2-3 քիլոմէթր անդին, Սապին Պոդապ կոչուած վայրին մէջ օր ցերեկով կը սպաննուին: Առաջնորդ Տէր Խորէն Սրբապանը, քահանաներ եւ Կիւրինի երեսկի հայերը կը հաւաքեն՝ սպաննելու համար: Սրբապան հայրը, գեղնէն ափ մը հող առնելով, կը նեւրէ բոլորին առջեւ իբրեւ վերջին հաղորդութիւն, եւ դառնալով թուրք հարիւրապետին՝ կ'ըսէ.

- Այժմ ձեր պարտականութիւնը կատարեցէ՛ք, մենք պատրաստ ենք:

Իսկ կիւրինցի նշանատր այգեպան Ղարաճայենց Աւերիքը կը գոռայ դահճապետ Ըաքիր էֆենտիի երեսին.

- Հիմա որոշապէս կը հասկնանք, որ ոչ միայն մեզ, այլեւ ողջ հայ բնակչութիւնը պիտի բնաջնջէք: Բայց շատ կը սխալիք, հայ ժողովուրդը տեսապէս պիտի մնայ, հողին փակէն կրկին ծնունդ պիտի առնէ՝ ձեզ դադապարտելու համար: Հիմա հրամմեցէ՛ք, ինչ որ պիտի ընէք, մենք պատրաստ ենք:

Հեղինակը կը պատմէ իր մօր՝ Ալմաստ Զեքիմեանի ողիստ կանը: Ալմաստի միւս գաւակը՝ Պողոսը լաւ արհեստագործ մը ըլլալով, թուրքերը պայն Կիւրինի մէջ պահած էին: Վերջինս երեսանց իսլամութիւնն ընդունած էր: Ան իր բռնագողթած մայրն ու հարս պարները ազատելու համար *գայմագամ*ին կը դիմէ: *Գայմագամ*ը երկու ոստիկաններ ղրկելով, արտորի ճամբէն ետ կը բերեցնէ Ալմաստը եւ միւս հարազատները, բայց Ալմաստի հարսէն Սիրանոյշ եւ անոր չորս գաւակներէն: Սիրանոյշ կը մերժէ իսլամանալ, թէկուպ երեսանց:

Ալմաստ Զեքիմեան Կիւրին վերադառնալով իր փան մէջ կ'ստորի: Ան կ'ապարէ նաեւ Սիրանոյշի ողջ մնալամ դուստրը, որ նոյն պէս Սիրանոյշ կը կոչուէր: Անոնք Կիւրինի մէջ կ'ստորին մինչեւ 1923, ապա կու գան Հալեպ, հոնկէ կ'անցնին Պլյուտոք եւ սուրբ Ամերիկա:

7) Պատմեց՝ Աւերիս Զորլեան, գրի առաւ՝ Սուրէն Ա. Վեցիկեան, «1915ի Աղկրի Շրջանին», էջ 683-716:

Աւերիս Վարդան Զորլեան (Գոլաթեան) ծնած է Կիւրին, 1892ին: 1909ին ան Կիւնուր կը փախուի օսմանեան բռնակ: Զայն Պարսնեան ճակատը կը ղրկեն: Յարիներ ետք ան յիսնասպետի աստիճան կը ստանայ: Երբ Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը պայթի, ան հրահանգ կը ստանայ Կիւրինի Կիւնուրպոյնները

հաւաքել եւ Մեքաստիա Կանի: Երբ անոնք Թեճիք խան կը հասնին, արեւու խաւարում կը պաւրահի: Հոն, հայու մը պանդոկին մէջ, Աւերիս թուրք զինուորականէ մը կ'իմանայ, որ Իթթիհապը որոշած է հայ զինուորները բնաջնջել: Երբ Մեքաստիա կը հասնին, Աւերիս այս տեղեկութիւնը բարեկամի մը միջոցաւ Մեքաստիոյ Առաջնորդին կը հաղորդէ:

Աւերիս իր ընկերներով Մեքաստիոյ Ղապախ Եպարսըի Կորանոցը կը դրոյի: Որպէս լաւ նշանառու չաւուշ, ան հայ զինուորներուն նշանառութիւն կը սորվեցնէ հոն: Աւերիս այլեւս վստահ էր, որ թրքական կառավարութիւնը հայերը բնաջնջելու ծրագիր ունէր: Ուստի ան փախչելու մասին կը մտածէ: Իր Կորաբաժինին մէջ գտնուող քանի մը հայ զինուորները կանչելով՝ անոնց իր փախուստի ծրագիրը կը յայտնէ եւ կ'առաջարկէ իրեն միանալ: Միայն երկու հոգի կը համաձայնին: Կ'որոշեն զէնքերով փախչիլ:

Աւերիս կը մտածէ ուրիշ հայեր ալ ապագել: Այս հարցը Կիւրիին մէջ թաղապետ Աւերիք Գարաճեանի եւ յեղափոխական պետերէն Յակոբ Հղըլեանին կը պարզէ: Անոնք կ'աշխատին լուր դրկել Կիւրիւնցի զինուորներու, որ փախուստ Կան, Կիւրիին վերադառնան, ռազմամթերք եւ պաշար հաւաքեն՝ լեռները ապաստանելու համար:

Շուտով կը սկսի օսմանեան բանակէն հայ զինուորներու փախուստը: Աւերիս, իր հետ Կաններկու հայ զինուորներ հաւաքած, Կիւրիւնէն վեց ժամ հեռու Տէվէ Տէրէսի կոչուած ձորին մէջ ապաստան կը գտնէ: Այս վայրին մէջ, Կիւրիւնցի հայապետաց եւ ազդեցիկ թուրք մը՝ Ֆաւլա օղլու Մեհմէտ անոնց կը հանդիպի եւ կը փորձէ Կանոնք ձերբակալել: Երկու կողմէ կրակ կը բացուի եւ թուրքը կը սպաննուի: Այս դէպքէն ետք օսմանեան կառավարութիւնը աւելի եռանդով կը հետապնդէ Կանոնք:

Աւերիս Հղըլեան եւ ընկերները Կիւրիին Շուտուլ թաղին մօտ խոշոր քարայր մը կը տեղափոխուին: Օսմանեան կառավարութիւնը այս Կոչոյ ազգականները նեղ վիճակի կը մտնէ, որպէս Կի անոնք Կոչոյ թաքնուած տեղը յայտնեն:

Աւերիս եւ ընկերները ստիպուած էին մտածել իրենց ազգականներուն մասին: Պէտք էր թուրքերուն վրայ այն Կապաւորութիւնը ձգել, որ իրենք քաղաքական փախստականներ չեն, այլ՝ գողեր ու աւազակներ: Այս նպատակով, անոնք Մանսիա անունով հայ մը իր քիւրտ ընկերներով, նաեւ Մկրտիչ Պանդայեան անունով հայ մը իր թուրք եւ քիւրտ ընկերներով կը կողոպտեն:

Օսմանեան կառավարութիւնը կը յամառի իր կեցուածքին վրայ: Թուրք ոստիկաններ հրահանգ կը ստանան Ֆալլա օղլու Մեհմէտ աղայի պարագաներէն եւ Ղարասար գիւղի բնակիչ Չախըր անունով հայոյ մը երեք անմեղ զաւակները կը ձերբակալեն: Աւերիսը եւ անոր ընկերները լուր կը դրկեն թուրքերուն, որ Ֆալլա օղլու Մեհմէտ աղան սպաննողները իրենք են եւ ոչ թէ այդ երեք անմեղ հայերը: Սակայն թուրքերը վերջիններս Մեքասարիա Կոնստանտինով՝ կախաղան կը հանեն: Օսմանեան իշխանութիւնը Աւերիսին եւ անոր ընկերներուն Կոնստանտինով կ'այրի, ինչքերը կը գրաւէ եւ անոնց ազգականները կը խռշտանան:

Աւերիսն ու եղբայրը կը խորհրդակցին իրենց խումբին թաքստոցը փոխելու մասին: Այդ միջոցին անոնք յանկարծ կը զգան, որ պաշարուած են: Աւերիսն ու եղբայրը փախուստի ճամբայ մը գտնելով՝ քաղաք կ'երթան: Սակայն ոստիկանները զանոնք թաղէ թաղ կը հալածեն:

Կիրիւնի մէջ կային հայեր որոնք կ'աջակցէին Աւերիս Ճղըւեանի խումբին՝ առաւր պաշար եւ ռազմամթերք հայթայթելով անոնց: Աւերիսին խումբը կ'երթայ Ելքէն կոչուած փոքր գիւղին առջեւ եւ Կէօք Փոնսար լիճին եզերքը կը պահուրդի: 15-20 տնտուր Ելքէն գիւղին կալուածները Գոչունեան գերդաստանին կը պարկանէին, իսկ բնակիչները հայեր ու ղզլաշ քիւրդեր էին: Խումբը անոնցմէ վախ չ'ունէր:

Կիրիւնի մեծամեծները կը ջանան Աւերիսը համոզել, որ յանձնուի կառավարութեան: Աւերիս անդրդուելի կը մնայ, որովհետեւ ան չի հաւատար թուրքերուն եւ մանաւանդ *գայմազամի*ն խոստումներուն: Աւերիսն ու ընկերները համոզուած են այլեւս, որ Կիրիւնի հայութիւնը ինքնապաշտպանութեան պիտի չդիմէ:

1915ին Կիրիւնի հայոց տեղահանութիւնը կը սկսի: Մեքասարիոյ նահանգին մէջ կովտունցի Մուրադը (խօսքը կը վերաբերի Մուրադ Խրիմեանին, ծանօթ իբր Մեքասարացի Մուրադ, - խմբ.) մեծ համբաւ ունէր, որպէս քաջ յեղափոխական: Աւերիսն ու խումբը կ'ուզեն Մուրադի միանալ: Սակայն շատ փնտրութիւնէր յետոյ, վայն չեն գտներ: Հայոց ջարդն ու աքաղիւնը կը սկսին: Աւերիսի խումբէն քանի մը հոգի կը ձերբակալուի: Խումբը քաղաք կ'իջնէ՝ դէպքերուն աւելի մօտէն հետեւելու համար: Անոնք Կիրիւնի Ղարա Թէփէ թաղի բանջարանոցներուն մէջ կը պահուրդին:

Անդին, Կիրիւնի երեւելի հայերէն 40-50 ազգասէր մարդիկ բաղնիքին մէջ բանտարկուած, գաւազաններով կը ծեծուէին եւ կը

խոշորանգույն Չիրքին օղու Մեհմէդի եւ ոսրիկանապետ Քէմիլ էֆենդիի հրամանով: Վայնաստուններուն եւ լացերուն ձայները մինչեւ Աւերիսենց թաքստոցը կը լսուէին: Ամէն օր իրարու կապուած 100-200 հոգի, իբր թէ Մեքաստիա փանելու համար, ճամբան կը սպաննէին: Կարգը կու գայ 13-15 փարեկան փողոց, փոքս կը փանին ու կը սպաննեն: Կառավարութիւնը Առաջնորդ Խորէն եպս. Դիմաքսեանն ու քահանաները կը ձերբակալէ, կը փանի անորոշ ուղղութեամբ եւ կ'անհետապնէ:

Աւերիսի խումբը կրկին լեռ կը բարձրանայ: Անոնք յաճախ քաղաք կ'իջնեն՝ դէպքերուն մօտէն հետեւելու եւ պաշար ու փինամթերք հաւաքելու համար: Քաղաքին մէջ խումբը թուրք ոսրիկաններու հետ քանի մը անգամ կռիւի կը բռնուի:

Աշունը կու գայ: Խումբը պէտք է ձմեռուան համար պաշար հաւաքէ: Ուստի, փղաքը Ալպիսփանի Սարը Եաթախ գիւղին վրայ յարձակելով՝ 120 ոչխար կը գրաւեն եւ լեռ կը բարձրանան: Խումբը իր թաքստոցը շարունակ կը փոխէ՝ շրջակայ գիւղացիներէն հետապնդուած ըլլալով: Կը փոխադրուին Պին Պուշայ լեռը եւ ապա Էրճիաս լեռը, որ շատ ցուրտ էր: Դպրաշներուն Ապրալ ցեղը իրենց հանդէպ մասնաւոր համակրանք ունէր: Ապա Կիւրիսի լեռները կը փոխադրուին: Անոնք բարեկամ քիւրտերէն կ'իմանան, որ իրենց հարապարտները անապարտները թշուած են: Խումբը կ'որոշէ իրենցմէ քանի մը հոգի Արաբիա ուղարկել: Աւերիս Ճղըեան, եղբայրը՝ Թորոս, Յովհաննէս Փանջարեան, Խաչեր Մալճեան, Յակոբ Մալճեան եւ Թորոս Թախըպեան ճամբայ կ'ելլեն հարաւի ուղղութեամբ: Ճամբան Աւերիսն ու ընկերները կը ձերբակալուին Միֆթիլի հաճի էֆենդիին կողմէ: Աւերիս խորամանկ միջոցի մը կը դիմէ: Ան Միֆթիլի հաճիին կ'ըսէ, որ ինք Կիւրիսի մէջ պահուած ոսկիներուն փողերը գիւրէ: Թուրքը երբ ոսկիի մասին կը լսէ, կը կակոտնայ: Վայրագ քիւրտերը Աւերիսին հինգ ընկերները կը սպաննեն: Իր խոստացած ոսկիներուն համար, զայն ողջ կը ձգեն: Տանփիրոջ դպրաշ երիտասարդ աղջիկը կ'օգնէ Աւերիսին: Քիւրտերը Աւերիսը քիւրտի հագուստներով կը զգեստաւորեն եւ իրենց հետ կը փանին: Անոնց մէջ էր կիւրիսցի հայ կին մը, որ չաւուշի մը կողմէ առեւանգուած էր: Շայտիին մեծապէս կ'օգնէ Աւերիսին: Քիչ ետք Աւերիս կը հանդիպի Խաչեր Մալճեանին, որ հրաշքով ողջ մնացած էր: Միֆթիլի հաճին Աւերիսն ու Խաչերը Մաքաշի բանփր կ'առաջնորդէ: Աւելի ուշ, զանոնք կը փանին Պերէճիքի բանփր,

ուր երկար հարյաքննութեանց կ'ենթարկուին: Բանդին մէջ Խաչեր Մալճեան ժանդարենդէ կը բռնուի եւ կը մահանայ:

Աւելի ուշ, թուրքերը Աւերիսը Ռաքքայի բանփոր կը փանին: Աւերիս ծանր պատիժէ խուսափելու համար ըսած էր, որ ինք Տէր Զօրէն փախած էր: Ռաքքայէն Աւերիսը Եղեսիա կը փանին: Հոն Մինաս Մինասեան անունով հայ մը կը յաջողի Աւերիսը բանփորէն ազատելով գործատրական վարժարան դնել իբր ջուլիակի վարպետ: Քսան օր ետք, ոստիկանները կը ձերբակալեն Աւերիսը՝ դատարան փանելու համար: Գիտնալով որ դէպի սպոյգ մահ կ'առաջնորդուի, Աւերիս ճամբան կը փախչի եւ բարեկամներու միջոցաւ ապաստան կը գտնէ կիւրինցի ծեր հայերու մօտ: Իր նախապէս հանդիպած Ահմէտ անունով արաբ բարեկամը (որուն կինը հայուհի մըն էր) կու գայ եւ Աւերիսը իր տունը կը փանի: Աւերիս Ահմէտի մօտ կը մնայ մինչեւ որ անգլիական ոյժերը Կիլիկիան կը գրաւեն:

Աւերիս Կիւրին կը վերադառնայ: Ան զանազան գործերով կ'օգնէ կիւրինցի հայոց: Մակայն, շատ շանցած, քեմալական ոյժերը կը սկսին պորանալ: Այդ օրերուն, Արսէնի եւ թավրայի Փետրոյի ղեկավարութեան փակ խումբ մը գոյութիւն ունէր Մեքասփոյ մէջ, որ թուրք արիւնարբու հայասպաններէն վրէժ կը լուծէր: Աւերիս այս խումբին կը միանայ: Խումբը Մանճըլըքի լեռներուն վրայ էրպրումցի Մուսթաֆա բէկի կողմէ կը հալածուի: Կռիւներ տեղի կ'ունենան եւ Մուսթաֆա բէկ կը սպաննուի: Աւերիս կը յաջողի Մեքասփայէն Պուկարիա փախչիլ:

8) Ծերուն, «Դրուագներ 1915ի Եղեռնէն», էջ 717-721:

Կիւրինի այրերը զինուոր փարուած էին: Նոյնիսկ հեղինակին յաճախած դպրոցին՝ Կիւրինի Պարթեւեան Վարժարանին ուսուցիչներն ալ բանակ փարուած էին: Զաղաքին մէջ միայն կիներ եւ մանուկներ մնացած էին:

Ծերունի հայրը աղէտին մօտենալը պզտով, իր գաւակը կը յորդորէ ընտանիքին ուշադրութիւն դարձնել: Հայրը այս խօսքերը արցունքներով կ'ըսէ Ծերունին, որ նոյնպէս կը սկսի լալ: Զանի մը օր ետք, հայրը դէպի Մեքասփա կը փանին:

Ծերունի հօրաքրոջ փեսան՝ Վարդէվառ Չաքմաքճեանը եւ անոր ընկերը՝ Պետրոս Շամամեանը, զինուորութենէ փախուսալ կու տան եւ նախ Ծերունի հօրաքրոջ տունը, ապա՝ Ծերունենց տունը կը պաշտօնադրին: Երբ կը սկսի տուններու խուլարկութիւնը

Կիրինի մէջ, երկու փախստականները կը թողուն Ծերունեայ փունը եւ Կիրինի մօտ քարայր մը կ'ապաստանին: Ոստիկանութիւնը կը պաշարէ Կանոնք: Շաբաթ մը ինքնապաշտպանական կռիւ մղելէ ետք, անոնք կը յանձնուին՝ հաւաքալով թուրքերու փութած խոստումներուն: Թուրքերը Կանոնք Մերաստիա փանելով՝ ուրիշ հայոց հետ կախաղան կը բարձրացնեն:

Թուրքերը Կիրինի մէջ 13-15 տարեկան պատանիները կը հաւաքեն: Ասոնց մէջէն Ծերունը եւ ուրիշներ փուն կը վերադարձնեն: Թուրքերը բանտարկուած հայ պատանիներուն իսլամանալ կը պարտադրեն: Մերժողները կը փանին եւ Արանայի ճամբուն վրայ կը սպաննեն:

Ծերուն իր ընտանիքին հետ կարաւանին կը միանայ: Բռնագաղթածները առաջին գիշերը բաց դաշտի մը մէջ կ'իջեւանին: Անոնք երրորդ օրը Ալպիստան կը հասնին: Ճամբուն վրայ թուրքերը աղջիկներ առեւանգելու փորձեր կ'ընեն: Ալպիստանէն ելելով, աքտրեալները գետափի մը եզերքին ճաշի պատրաստութիւն կը տեսնեն: Շուտով սակայն, թուրք ոստիկանները անոնց կը հրամայեն շարունակել ճամբան: Ոստիկանները կաթսաներու մէջ եփուող ճաշերը կը թափեն: Ամէն տեղ լաց ու կոծ կը սկսի: Ջուրում ու խժոժութիւնները իրենց ամբողջ դաժանութեամբ կը հարուածեն աքտրեալները: Թուրք ոստիկանները կրկին կը փորձեն հարսեր, աղջիկներ եւ մանուկներ առեւանգել: Այս անգամ կը յաջողին: Ծերուն երբ գետէն ջուր կը բերէր, երկու թուրքեր կը յարձակին եւ անոր պետտները կը կողոպտեն:

Կարաւանը Այնթապի մօտերը կը հասնի: Զաքարիա Չաւուշ անունով կիրինցի մը իր քաջութեամբ կը պաշտպանէ կիներն ու մանուկները: 1915ի Վարդավառի օրը Կիրինէն ճամբայ ելելով, Դուրպան Պայրամին (իսլամական Արհայի փոնը) օրը Այնթապ կը հասնին:

Այնթապի մէջ տակաւին կային հայեր, որոնք կը կերակրեն տարագրեալները: Կարաւանը Այնթապէն Բիւլիս եւ ապա Գաթմա կը հասնի: Հոն օրական տասնեակներով հայեր կը մահանային: Ծերունի հօրաքոյրը իրենց գրաստները կը վաճառէ ապրտստ ճարելու համար: Գաթմայէն շոգեկառք նստելով՝ տարագրեալները կը հասնին Հալէպ: Նոյն օրը երեկոյեան, անոնք Ռայաք եւ ապա Տամասկոս կ'երթան: Շոգեկառքը ճամբան շարունակելով՝ Կանոնք Տարաա կը փանի: Աքտրեականները Տարաա կ'իջնեն եւ հոն նոր կեանք կը սկսին ապրիլ այլապան դժուարութիւններով:

Անոնք թշուառ վիճակի մարմնուած էին եւ այլեւս կողոպտող չէին ունենար...:

9) Յովհաննէս Մինասեան, «Վարդան Ճղըլեանի Վերոսական Արարքը», էջ 721-723:

Հայոց համար աղէտ մը կը պատրաստուէր: Ոստիկանական եւ պիւտորական պաշտօնապարները խիստ եւ վերապահ ընթացք մը կը սկսին ցոյց տալ հայ պանգումին հանդէպ: Կիւրինի մէջ հեղապնդումները, ձերբակալութիւններն ու բանտարկութիւնները իրարու կը յաջորդեն: Միայն քանի մը փախստական դէմքեր իրենց պէնքերով լեռնային շրջանները կ'ապաստանին: Վարդան Ճղըլեանը անտնցմէ մէկն է: Իշխանութիւնները կ'ուզեն ձեռք ձգել պայն: Վարդանը եւ անոր ընկերները Կիւրինի ապգային եւ կուսակցական հայ կեանքին մէջ պատասխանատու դեր կատարած էին:

Թրքական իշխանութիւններն իրենց ցասումը Վարդանի գերդաստանին վրայ կը թափեն: Ամէն օր անխնայ ծեծերու եւ նախադինքներու տարափին տակ՝ կանաչի աղիոգորմ ճիչեր կը լսուէին անոր տունէն: Վարդանի համար դիւրին էր անհասանելի մնալ պինք հեղապնդողներէն, սակայն շատ դժուար էր լսել իր հարապատերուն տառապանքին մասին: Ան կատարութեան լուր դրկած էր, թէ ինք կը յանձնուի միայն այն պարագային, երբ ձերբակալութիւնները եւ խռտանգումները Կիւրինի մէջ դադրին: Այս լուրին վրայ, Վարդանի հեղաւորութեամբ բոլոր դատաւարութիւնները ազատ կ'արձակուին:

Հապարապետ Զէմիլ գումարտակ մը պիւտորներով կը փութայ պաշարել Վարդանի եւ ընկերներուն թաքստոցը: Երկարատեւ հրացանաձգութենէ յետոյ, Վարդան եւ ընկերները կ'անյայտանան:

Վարդան իր հարապատերուն տանջանքը տեսնելով, կատարաբար թուլ կ'երթայ եւ անձնատուր կ'ըլլայ: Հապարապետ Զէմիլ երկու շաբաթ Վարդանը կը հարցաքննէ, բայց ոչ մէկ խոստովանութիւն կրնայ անկէ կորսել: Կատարած, ան բիրտ ոյժի կը դիմէ եւ դանակը անոր կոկորդը կը խրէ...:

Վեղինակը՝ Յովհաննէս Մինասեանը թուրք բարեկամի մը միջնորդութեամբ կը յաջողի այցելել Վարդանին անոր խուցին մէջ: Վարդան դժուարութեամբ կը խօսէր: Ան Յովհաննէսին կ'իմացնէ, որ թուրքերը պինք սպաննելու պիտի տանին: Վարդան միայն

արհամարհանք ունէր թուրքերու անասնական արարքներուն դէմ:

1915ի Յունիսի պայծառ առաւօտ մը, Մերաստիոյ ճամբուն վրայ, Գաւաք Եապիի դալարիքին վրայ, պէնքերու հարուածներու տակ կ'իյնայ Վարդան:

Վարդանի մահէն ետք, անոր տիկինը մանչ պառակ մը կը ծնի եւ պայն Վարդան կը կոչէ:

10) Վ. Ղովակ, «Կարաւանին Վերոս Աղջիկը», էջ 724– 726:

Կիրինէն ելած կարաւանը անօթի եւ ծարաւ կ'ընթանար դէպի անծանօթը, դէպի անմարդկային ողբերգութիւնը: Կիրինցի աղջիկներ իրենց երեսը մօր քսած կը քալէին: Խեղճ մայրերը ի՛նչ երապանքներով մեծցուցեր էին զանոնք: Թուրք ոստիկանները տարագրեալներուն շուրջը կը դառնային՝ անմեղ որս փնտնելով:

Բումելիցի թուրք ոստիկան մը կարաւանին մէջէն հայ աղջիկ մը յափշտակելով իր ձիուն վրայ կը բարձրացնէ: Ի՞նչ ընէր աղջիկը: Կարաւանին գաղթականները սաստիկ ծարաւած, կ'երապէին ջուրին հասնիլ: Կարաւանը անտառ մտած էր երբ յանկարծ բումելիցի ոստիկանին ճիշերը կը լսուին: Կիրինցի հերոս աղջիկը ոստիկանին մէջքի դաշտնով երեք հարուածներ հասցուցած էր նոյնինքն ոստիկանին: Ծարաւած աղջիկը ոստիկանին արիւնը իբր ջուր խմած էր...: Աղջիկը կը պարէր ու կ'երգէր:

Քիչ ետք ուրիշ ոստիկաններ դէպքին վայրը հասնելով, հայուհին ծառի մը կը կապեն: Աղջիկը կը գոռայ անոնց երեսին.

– Չեպ ալ օր մը ծառին կը կապեն:

Ապա թուրքերը հերոս աղջկան անշնչացած մարմինը կ'այրեն:

11) «Բերայի Փափկասուն Օրիորդ Մը Վայ Գողգոթայի Ճամբուն Վրայ», առնուած «Ժամանակ» թերթէն, Յուլիս 1919, էջ 726–729:

Մարի Տէրտէրեան ծնած է 1897ին: Կ. Պոլսոյ Էսայեան Վարժարանէն ուսումնասիրելու եւ ընդամէնը 17 զարուններ բոլորած, ան 1914ին Կիրինի Ազգային Վայոտեայ Վարժարանի տեսչուհին կը դառնայ: Վաղի ութը ամիս պաշտօնավարած, զուլումը, բռնազաղթը եւ կոտորածը ծայր կու տան:

2,500 տնտուր հայ բնակչութեամբ Կիրինը 1915ի ամառնաւտուրին թրքական «սխրագործութիւն»ներուն թաղուր կը դառնայ: Կիրինի շուրջի հայաբնակ Ղարասար եւ Մանճըլըք գիտերը եւս դժբախտ ճակատագրի կ'ենթարկուին:

Կիրին գիտաքաղաքի հայոց թաղերէն (Չախձոր, Խասապաղ, Ղարա Թէփէ եւ Շուղուլ) իւրաքանչիւրը իր ուրոյն դպրոցն ու եկեղեցին ունէր:

Առօրու մը յանկարծ փոթորիկը կը պայթի: Հայ կուսակցականներ կը ձերբակալուին եւ բանտերը կը նեւտուին: Վարդան Ճղըլեան, Զօօն Զուլճեան, Գեղամ Ազատեան եւ ուրիշներ Մեքաստիոյ ճամբուն վրայ կը նահապակուին ձորի մը եզրին: Առաջնորդ Խորէն եպս. Դիմաքսեան, Յետո քահանայ Վարդապետեան եւ պատուելի Պետրոս Մոտալեան անոնց ետեւէն նոյն ճակատագրին կ'արժանանան: Անոնց կը հետեւին Յակոբ Խրայեանը, Յակոբ Շահապեանը, Արպոյեան եղբայրները, Միսաք Ծառուկեանը, Մկրտիչ Տէր Նահապետեանը, Թորոս Մակարեանը, Սիմոն եւ Արթին Կէրկէրեանները: Կարգը կու գայ կուսակցականներու կանանց, քոյրերուն եւ ազգականներուն: Բոլորն ալ բանտերը կը նետեն ու զանոնք գլխիվար կախելով՝ կը սկսին գանակոծել յետոյքները: 15 Յունիսին, եօթերորդ եւ վերջին կարաւանը բռնագաղթի կ'ելլէ դէպի Ալպիստան եւ անկէ ալ անդին... դէպի Տէր Զօր եւ մահ:

Մարի Տէրպէրեան կը պատմէ իր տեսած հինգերորդ թափօրը, զոր 15-18 տարեկան պատանիներէ կազմուած էր: Շուղուլ թաղը պահուրդած Խարբերդէն եւ Մեքաստիայէն 12 գոլէճական տղաք կը սպասէին: Անոնք փորձած էին ինքնապաշտպանութեան դիմել, սակայն մատնուելով՝ հրապանակարկ եղան: Անոնց հետն էր քաջարի վարժուիի մը՝ գոլէճական Մարիամ Խանկապետեանը, որ հրաշքով վերապրած է:

Կիրինի քաջ ապստամբ Պոպօն, 35 տարեկան յաղթանդամ կտրիճ մը, իր 40 հոգինոց խումբով լեռները կը քաշուի եւ երեք տարի անընդհատ ահ ու մահ կը սփռէ Կիրին գիտաքաղաքին շուրջ: Մարի Տէրպէրեանը Պոպոյի խրճիթը կ'ապաստանի սարսափի նախօրեակին: Վարժուիի Մարի երեք շաբաթ հոն ապրելէ ետք կ'որոշէ գիտաքաղաք իջնել եւ վերջին կարաւանին միանալ:

Կիրինի վերջին հայ կանանց եւ մանուկներուն կարաւանը 1,500 հոգի կը հաշուէր: Ոստիկաններուն քիթին տակ թորքեր եւ քիւրտեր կը կողոպտեն, կ'առեւանգեն եւ կը սպաննեն: Վերապրողները Կիրինէն Այնթապ երեք-չորս օրուայ ճամբան քսան օրէն կը կտրեն: Մարի Տէրպէրեան կը յաջողի Այնթապի մէջ արաբ կաթողիկէի մը տունը ապաստանիլ իբր դաստիարակ:

չուի: Ապա կ'անցնի Հալեպ եւ հոն կը մնայ մինչեւ վինադադարը, որմէ ետք Պոլիս կը վերադառնայ:

12) Թէոդիկ, «Վապէ', Հերո'ս Աղջիկ...», առնուած «Ամէնուն Տարեցոյցը» Կարեգիրքի Ժ.-ԺԴ. (1916-1920) հարորէն, էջ 729-730:

Կիրինէն բռնագաղթուած Կէր եւ Կիկին Ջենոբ ու Ջիւմրիթ Բնթիլլի հասնելով, «Ֆիլիփ Հոլլման եւ ընկ.» ընկերութեան մէջ իբրեւ գործատր կ'աշխատէին: Աքսորի ճամբուն վրայ թուրքերը քանի մը անգամ փորձած էին զանոնք զաւրել, բայց կաշառք ստանալով՝ ետ կեցած էին:

Օր մը, գիշերով, երբ Ջիւմրիթ վրանին մէջ ճաշ կը պատրաստէր եւ իր ամուսնոյն՝ Ջենոբի գալուն կը սպասէր, Ռէճէպ Չաւուշ կոչուող թուրք բորենի մը ներս մտնելով կը բռնաբարէ զայն: Հնարամիտ Ջիւմրիթ կը թունատրէ Ռէճէպ Չաւուշը, եւ անոր դիակը վրանին հետ հրկիւզելով, լեռները կը փախչի:

- Վապէ', դէպի լեռները վապէ', հերո'ս աղջիկ. գնա՛ հովերուն ու խաւարին պատմելու, թէ ինչպէ՛ս աղէկ գիտէ մաքրել հայուհին՝ իր պատիւին աղարկը:

Միմոն Հովհանն, «Ապրիլեան Նահապաակներուն Շաւիղով, Մեծ Եղեռնի 60ամեակի Սեմին», ՊԷ՛րուր, 1975, միջակ չափի 349 էջ:

Այս գիրքէն կը վերցնեմ միայն յուշագրութիւնները:

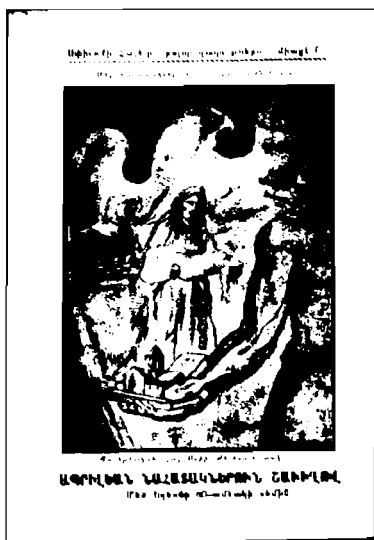
«Լը Խօսի Բիւզանդ Պօպաճեան, Երզնկացի (1852-1934)», լատնուած «Յուշարձան Ապրիլ Տասնըմէկի», տպագրութիւն Օ. Արզուման, Պոլիս, 1919 գիրքէն, էջ 95-110], էջ 114-133:

Երզնկացի ծնողքի պառակ Բիւզանդ Պօպաճեանը ծնած է Պոլիս, 1852ին: Նախնական եւ երկրորդական ուսումը ստացած է Պոլսոյ ազգային վարժարաններուն մէջ, ապա մեկնած է Երզնկա եւ տեղական

կառավարչութեան ելեմտական ճիւղերուն մէջ աշխատած է իբրեւ հաշուակալ եւ քարտուղար: Ատեն մը ետք Պոլիս հաստատուած է եւ ընդունուած է խմբագրութեան մէջ «Բիւզանդիոն»ի, որուն գլխատըր խմբագիրը Բիւզանդ Բէշեանն էր: Հրատարակած է «Լոյս» օրաթերթը:

Հայ ազգն իր դարատըր հայրենի երկրէն վտարելու եւ բնաջինջ ընելու Իթթիհատի եւ գերմանացիներու դիւային ծրագիրին առաջին տոհը Պոլսոյ հայ մտատըրականութիւնը կ'ըլլայ:

Մռաջին անգամ ռուսական թերթերը մատընանիշ կ'ընեն այս դիւային ծրագրին իսկապէ'ս գոյութիւնը: Մոսկուա հրատարակուող «Լուոս Մոսքովի» թերթը գրած էր տարագրութեան հրէշային եւ թաքուն ծրագրի մը գոյութեան մասին: Գերմանացիք ունէին Հայաստանի հայաբնակ նահանգները գերմանական գաղթավայրի մը վերածելու ծրագիրը, տըր յաջողցնելու համար, պէտք էր հայ տարըրը մէջտեղէն վերցնել, որովհետեւ հայն անտուգական կորովով, աննկուն ոգիով եւ անյողդողդ կամքով յարկանշուող հտօր մըրցակից մը պիտի ըլլար իրենց համար:

Թրքական թերթերէն «Իգգամ»ը կը հերքէ «Լուոս Մոսքովի»ի այս լուրը եւ կը գրէ.

«Միթէ կարելի՞ է հարիւր հազարաւոր հայեր դէպի Միջագետք բռնել: Եթէ հայերն իրենք իսկ հաւանին, գործադրութիւնն անկարելի է: Ի՞նչ հարկ կայ այսքան անտրամաբանական բաներ իբրեւ լուր հրատարակելու: Նպատակ մը միայն կայ, այն է միշտ դժուարութիւններ յարուցանել Օսմանեան Կայսրութեան դէմ»:

Ինչ որ թրքական թերթը անկարելի կը կարծէր, այսօր իրականութիւն դարձած է:

Կիրակի, 25 Ապրիլ 1915ին, Բիւզանդ Պօպաճեանը Սկիւտար այցելութեան կ'երթայ: Հոն կը լսէ, թէ Շաքաթ գիշեր կարգ մը հայեր ձերբակալուած են Բերայի մէջ: Սկիւտարի հնչակեան ակումբին անդամներէն ոմանք եւս նոյն գիշերը ձերբակալուած էին: Բիւզանդի հօրեղբօրորդին՝ Թէոդիկն ալ բանտարկուած էր: Նոյն օրը, երեկոյեան, Բիւզանդ Պօպաճեանն ալ կը ձերբակալուի: Ան իր գործի մեծատրին լուր կու տայ, որ ոստիկանաւորն կանչուած է: Բիւզանդը Ընդհանուր Ապահովութեան պաշտօնաւորնը կը տանին եւ կը հարցուփորձեն, ապա Մեհպէրիանէի բանտը կը փոխադրեն: Բիւզանդ հոն Աղեքսանդր Փանոսեան անունով ծանօթ մը կը տեսնէ: Յաջորդ օրը հայ բանտարկեալները երկու խումբի կը բաժնեն եւ մէկ խումբը առանց կապուելու կը պահեն: Անոնք Մեհպէրիանէի բանտը եօթը օր կը մնան:

Եօթերորդ օրը, արշալոյսին, թուրքերը խումբը ճամբայ կը հանեն փնտորական կառքով: Ջանոնք շոգեկնաւով Հայտար Փաշայի կայարանը կը տանին: Հոնկէ շոգեկառքը ճամբայ կ'ելլէ եւ մութը կոխելէն ետք Էսկիշեհիր կը հասնի: Յաջորդ առաւօտ անոնց կարաւանը Էնկիրիի կը հասնի: Տեղ-տեղ, կայարաններուն մէջ, հայ ազգայիններ ուրեստւեղէն կը բաշխէին ձերբակալուած խումբի 29 անդամներուն: Էնկիրիի մէջ անոնք կը բանտարկուին: Յաջորդ առաւօտ, հայ արգելափակեալները թուրք բանտարկեալներուն մօտ մեծ ցնծութիւն կը նշմարեն: Կը պարպուի, որ այդ գողերն ու մարդասպանները ազալ պիտի արձակուէին՝ չէթէ արձանագրուած ըլլալով: Անոնց կայսերական ներում եկած էր: Էնկիրիի բանտին մէջ հայերը երկու օր կը մնան, ապա խումբ մը դէպի Չանղորը կը դրկուի, խումբ մըն ալ՝ դէպի Այաշ: Այաշ գաւոյդները հեփիօտն կ'ընթանան դաշտերէն ու լեռներէն: Դեռ բանտ չմտած, անոնք պատուհանին մէջ Ռուբէն Ջարդարեանն ու Խաժակը կը տեսնեն: Այաշի մէջ հայ մտատորական դասակարգի

ամենէն կարկառուն դէմքերը բանդարկուած էին: Բանդարկեալները խումբերու բաժնուած էին: Ամէն մէկ խումբ որոշած էր իր խոհարարը, իսկ խումբին միւս անդամները լուսաքները կ'ընէին: Հոն էին Համբարձում Պոյաճեանը (Մեծն Մուրադ), Յարութիւն Ճանկիլեանը, Հիւսեանը, գրավաճառ Գրլըճեանը, Շահրիկեանը, Օննիկ Սրապեանը, Բարթող Զօրեանը, Ալոմ Շահէնը, գորգի հանրածանօթ վաճառական Ռոսպոմ Ռոսպոմեանցը, բժիշկ Աւերիս Նազգաշեանը, Սամուէլօֆը, քննադատ Արիստակէս Գասպարեանը, պուրճաբան Վրթանէս Մարտիկեանը, վաճառական Մենծիկեանը, անձնուիրութեան մարմնացում բժիշկ Նապարէթ Տաղաւարեանը, Կէտիկ Փաշայի Ազգային Վարժարանի տնօրէն Ներսէս Զաքարեանը, Միհրդատ Հայկազը, Սմբատ Բիւրապը, Մերովքէ Նորապոտնկեանը եւ Համբարձում Համբարձումեանը:

Պոլիս հրապարակուող հայերէն եւ թրքերէն թերթերը կը հասնէին անոնց: Իտալիա Համաձայնականներուն միացած էր Աւստրիա-Հունգարիոյ դէմ: Այս դէպքը մեծ ոգետրութիւն կը յառաջացնէ հայ մտաւորականներուն մէջ: Զաքարեանը *գայմագամին* դիմելով օրը գոնէ մէկ ժամ դուրս ելլելու եւ արեւու լոգանք առնելու արտօնութիւն կը ստանայ բոլորին համար: Շարքեր ընթերցանութեամբ կը վրադէն: Եւտօք Շահէն մենախօսութիւններ կ'արտասանէր, գլխատրաբար Միամանթոյի բանաստեղծութիւններէն: Ոմանք հայրենասիրական երգեր կ'երգէին:

Աքսորական մտաւորականներէն քանի մը հոգի հեռագրով դիմում կը կատարէ Ներքին Գործոց Նախարարութեան կամ դատական ալեանին: Սակայն, դիմումներոն որեւէ գոհացում չէր տրուեր:

Իթթիհատը դաշնակցական ղեկավարութեան կ'առաջարկէ գործակցիլ իրեն հետ՝ ռուսերուն դէմ: Յետ խորհրդակցութեան, Դաշնակցութիւնը պարզապէս պատասխանած էր. «Նախ կ'արձակէք մեզ այս արգելափակումէն եւ ապա կը խորհինք ձեր առաջարկին մասին»:

Օր մըն ալ հինգ հոգիի ապաւ արձակման որոշումը կը կարդացուի: Տիգրան Աճմեանը, Գրիգոր Միրմէշեանը, Մկրտիչ Կարապետեանը, Յարութիւն Ասատուրեանը եւ Բիւզանդ Պօլաճեանը արգելափակումէն եւ աքսորէն կը փրկուին: Ապաւ արձակուածները կը խոստանան իրենց ընկերներուն մասին խօսիլ պարտաւարքին: Այս հինգը կատարեալ սրտաբեկութեամբ եւ ակամայ կը բաժնուին իրենց եղբայրներէն...:

«Ար Խօսի Օհաննէս Թէրլէմէպեան», լառնուած «1915. Աղէպ Եւ Վերածնունդ», րպագրութիւն «Արաքս», Փարիզ, 1952 գիրքէն, էջ 236-239], էջ 135-137:

Շաբաթ, 23 Ապրիլ 1915ի երեկոյեան, Օհաննէս Թէրլէմէպեանը Պոլսոյ իր խանութին մէջ կը ձերքակալուի: Ան պահականոցին մէջ երկար կը սպասէ: Ապա կեդրոնական մեծ բանօրը րարուելով՝ կը հարցաքննուի: Այդ գիշեր եւ յաջորդող առաւօր մօր 200 հոգի կը ձերքակալուի: Օհաննէս Սառայ Պոտնու կը րարուի եւ հոնկէ շոգենատով՝ Ղայրար Փաշայի կայարանը: Հոն Օհաննէս Ակնունիին եւ ուրիշ մրատրականներու կը հանդիպի: Ջանոնք շոգեկառքով դէպի Էնկիրի կը րանին: Էնկիրի չհասած, Այաշի կայարանին մէջ ոմանք կը վարեն եւ Այաշի բանօրը կը րանին: Ակնունին, Խաժակը, բժիշկ Տաղաւարեանը, Ռուբէն Ջարդարեանը, Մելքոն Կիրճեանը եւ Հրաչ Թիրեաքեանը անոնց մէջն էին:

Օհաննէս ուրիշներու հեւր Էնկիրի կը րարուի: Հոնկէ վանոնք բեռան կառքերով Չանղորը կը րանին եւ քաղաքէն քիշ մը հեռու վօրանոցի մը մէջ կը բանրարկեն: Երեք վարդապետներ՝ Կոմիւրաս, Գրիգորիս Պալաքեան եւ Յովնան Կարապետեան իրեն խումբին մէջն էին: Վերջիններս, ծունկի եկած, «Տէ՛ր, Ողորմեա՛»ն կ'երգեն, որ անմոռանալի կը դառնայ հեղինակին համար: 8-10 օր եւրք անոնք քաղաքին մէջ բնակելու կ'արքօնուին: Յաջորդ Կիրակի Կոմիւրաս վարդապետը կը պարարագէ: Պարարագի մարուցման պահուն՝ վարդապետին արձակման հրամանը կը հասնի: Ան առաջին աքսորեալն էր, որ Պոլիս պիւրի վերադառնար: Անոր արձակման հրամանը կը վերագրուի Ա. Մ. Ն.ի դեսպանին եւ կամ գահաժառանգ Ապտուլ Մեճիւր էֆենդիի միջնորդութեան, որովհետեւ երկուքն ալ անոր գեղարուեստին սիրահարներէն էին:

Կոմիւրաս վարդապետէն եւրք քանի մը ուրիշներ ալ ապար կ'արձակուին: Մնացեալները դէպի արաբական անապարները կը քշուին:

Չանղորդի իթթիհարականներու պետրն դուարը կը հիւանդանայ եւ աքսորեալներէն բժիշկ Տինանեանը կը կանչուի վայն դարմանելու: Այդ պահուն, բժիշկ Տինանեանի արձակման հրամանը կու գայ: Ռուբէն Մեակը կը փոխարինէ Տինանեանը: Աղջիկը բժիշկ Մեակին կը սիրահարի: Աղջկան հայրը Մեակին կ'առաջարկէ իսլամանալ եւ իր դարեր հեւր ամուսնանալ: Յովնան

վարդապետը, Տիրան Քելեկեանը եւ միւս բոլորը խորհուրդ կու տան Մեակին իսլամութիւնն ընդունիլ, ամուսնանալ, եւ ապագային, երբ պարագաները փոխուին, ըստ այնմ վարուիլ։ Ռուբէն Մեակ կը մերժէ։

Պոլսոյ մէջ Օհաննէս Թելլէմէկեանի կնոջ եւ բարեկամներուն դիմումին շնորհիւ, ան ալ ազատ կ'արձակուի։ Բժիշկ Մեակը, Դանիէլ Վարուժանը եւ Քելեկեանը կը յանձնարարեն իրեն, որ Պոլսոյ մէջ իրենց ընտանիքներուն այցելէ եւ հաղորդէ վրանգատոր կացութեան մէջ իրենց ըլլալը։ Աքսորի յիշեալ ընկերները, իր մեկնումէն ետք, կը սպաննուին։

«Կը Խօսի Շաւարշ Միսաքեան», լատնուած «Տերեւներ՝ Դեղնած Յուշադետրէ Մը», Պէյրութ, 1957 գիրքէն, էջ 3-78], էջ 138-184:

Շաւարշ Միսաքեանը, առաջինի անունով՝ Եղիազար, ծնած է Մեքասարիոյ Զիմառա գիւղը, 1884ին։ Ան շատ կանուխէն, երբ 16 տարեկան էր, լրագրական ասպարէս կը մտնէ։ Եղած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործօն անդամներէն։ 1922ին երբ քեմալականները Պոլիսը կը գրաւեն, կ'անցնի Սոֆիա, Պուլկարիա, հոնկէ 1924ին կ'անցնի Փարիս, ուր կը մասնակցի Հ.Յ.Դ.Ի Ժ. Ընդհ. Ժողովին եւ կուսակցութեան Բիւրոյի անդամ կ'ընտրուի։ 1925ին կը հիմնէ «Յառաջ» թերթը, որ 1927էն սկսեալ օրաթերթ կը դառնայ։ Կը մահանայ 1957ին, Փարիսի մէջ։

Շաբաթ, 23 Ապրիլ 1915ի գիշերը հայ մտաւորականներէն շատերը Պոլսոյ մէջ կը ձերբակալուին։ Ոստիկանները Շաւարշ Միսաքեանն ալ փնտրած էին, սակայն սխալմամբ ուրիշ մը ձերբակալելով տարած ու աւելի ուշ սպաննած էին։

Կիրակի, 24 Ապրիլ 1915ին Շաւարշ «Օրոգլի Պաք» վաճառատան առջեւ կը տեսնէ բժիշկ Միրզա Քէթէնճեանը, որ ձեռնակապերով պահականոց կը տարուէր։ Երրորդ կամ չորրորդ օրը Գրիգոր Մերձանոֆը իր մօտ կու գայ խորհրդակցելու։ Սամուէլը եւ Վարդգէսն (Յովհաննէս Մերենկիլեան, - խմբ.) ալ իրենց միանալով, անոնք Սոֆիայի իրենց ընկերներուն հետ կապեր կը հաստատեն։ 1915ի Մայիսին Վարդգէսն ալ կը տանին...։ Հայ դաւաճան լուրեսներ պիտենք կը հետապնդէին։ Անոնցմէ էր Արշալիր Եսսեանը։

Շաւարշ Միսաքեան կը հանդիպի Բիւզանդ Քէչեանի, որ ազատ արձակուած էր, եւ տեղեկութիւններ կը քաղէ Լոմիւրաս

վարդապետի եւ միսներուն մասին: Նոյն գիշերն իսկ ան կը հանդիպի նոր ազադագրուած Կոմիտաս վարդապետին: Կոմիտաս վարդապետ նոյն շէնշող եւ լաւաբեւ մարդն էր գականին:

Երպնկայի Առաջնորդական Տեղապահ Համապասա վարդապետէն Պոլիս հասած տեղեկագիր մը կը նկարագրէր պինահաւաքման պարտուակով կապարուած գազանութիւնները, զորս «աննախընթաց» կը համարէր: Տեղեկագրութիւններ կու գային նաեւ Կարինէն եւ Մեքաստիայէն, բոլորն ալ՝ յուսահարական...:

Գոնիա արքայութեամբ էին փրոֆ. Ա. Խաչատուրեանը, Խոսրով Պապայեանը եւ Տիգրան Ծամհուրը (Ֆերիտ Ճեմիլ), որ անգամ մը փորձած է մաքրել Թալաթը, երբ ան Գոնիայէն կ'անցնէր, բայց յետոյ ետ կեցած էր, խորհելով որ հետեւանքը արքայական բազմութեան վրայ գէշ կրնար ըլլալ: Շուարշ Միսաքեան եւ անոր գործակիցները կը յաջողին կապ հաստատել Հալէպի հետ շնորհիւ Մարգարիտի, որ Կեսարիոյ բանտն էր: Մարգարիտ թանկագին տեղեկագիր մը կապմած էր բանտային չարչարանքներուն մասին, որոնց ղեկավարն էր Ջէքի պէ անտունով հրէշ մը, որ ետքը Տէր Ջօր երթալով կապարեց 60,000 հայոց ջարդը: Ջէքի ցերեկները կը քնանար, իսկ գիշերները բանտ գալով անձամբ կը գործադրէր չարչարանքները: Անոր ձեռքով Համբարձում Պոյաճեանը եւ Գէորգ Վիշապեանը կախաղան կը բարձրացուին:

Արեւմտեան Հայաստանի հայութիւնը ամբողջ արմատախիլ կ'ըլլար: Ամէն տեղ կոտորած կար...: Դաշնակցութիւնը յաջողած էր Լեւոնտիւնը Գերմանիայէն բերել տալ: Մակայն առաջին յուսահապողը ան եղած էր: Շուարշ Միսաքեանը եւ ընկերները թղթակցական կապը կը պահէին գականին:

Այդ օրերուն, Շուարշի թաքստոցը մէկը չէր գիտեր, բացի երկու ընկերներէ եւ երկու արի աղջիկներէ՝ օր. Մատի Զիրքճեանը եւ օր. Աննա Զէօշկէրեանը: Հապարտոր հայ երիտասարդներ թաքստոցները մտած էին այդ օրերուն:

25 Հոկտեմբեր 1915ին Գրիգոր Մերճանտֆ կը ձերբակալուի: Ան պոլկարահապարակ էր, եւ սահուն պոլկարերէն գիտնալով՝ ինքզինք կ'ապարէ եւ 30 Յունուար 1916ին Պոլկարիա կը փոխադրուի: Մերճանտֆ Սոֆիայէն ծածկագրերով կը հաղորդակցի Շուարշի եւ ընկերներուն հետ: Միջնորդը՝ 70 տարեկան ծերուկ մը՝ Վլադիմիր Տիմիթրիեւ, պոլկարական հիպպոտոսարանի *դասան* (բարապան) էր: Ան քիչ-շատ յեղափոխական կեանք ունեցած էր:

Աւելի ուշ, Վլադիմիր կը դաւաճանէ հայոց եւ թուրքերուն տեղեկութիւններ կը փոխանցէ:

Վլադիմիրի կարգադրութեամբ, Շաւարշ Միսաքեանը պուլկարական անցագիր մը կ'ապահովէ եւ Պուլկարիա անցնելու կը պատրաստուի: Անցագրին մէջ Նիքոլա Տիմիթրիեւ կեղծանունը կը գործածուէր: Սակայն երբ ան շոգենաւ պիտի նստէր, վերջին վայրկեանին կը ձերբակալուի իր ինքնութիւնը մաքնուած ըլլալով: Վլադիմիրը դաւաճանած էր...: Ալի Բիգա Շաւարշ Միսաքեանը բանտ կ'առաջնորդէ: Հարցաքննութեանց ընթացքին Միսաքեան ինքզինք մշտապէս իբր Նիքոլա Տիմիթրիեւ կը ներկայացնէ: Հարցաքննութիւններ օրերով կը շարունակուէին, բայց Շաւարշ իր ըսածը կը պնդէր: Սակայն աւելի ետքը ան կը խոստովանի, որ ինք Շաւարշ Միսաքեանն է: Այս անգամ կրկին հարցաքննութիւններ իր եւ կուսակցութեան մասին:

Բռնագաղթուած հայոց շարդերու գէշ լուրեր կու գան բանտ: Թուրք ոստիկանները սաստիկ ծեծի եւ խռշտանգումի կ'ենթարկեն Շաւարշը: Հարցաքննութիւնները կը շարունակուին բոռն կերպով: Աւելի ուշ, խորհրդատր անձնատրութիւն մը՝ Մեհմէտ Միրլեւա պէ, հարցաքննութիւններուն կը մասնակցի իբր թարգման:

Շաւարշ Միսաքեանի բուն դատավարութիւնը Դեկտեմբեր 1916ին կը սկսի: Շաւարշ լաւ կերպով եւ հայերէն խօսելով ինքզինք կը պաշտպանէ: Մեհմէտ Միրլեւա պէը քանի մը բառով կը թարգմանէ անոր խօսածը: Վերջապէս, թուրքերը Շաւարշ Միսաքեանը ապար կ'արձակեն:

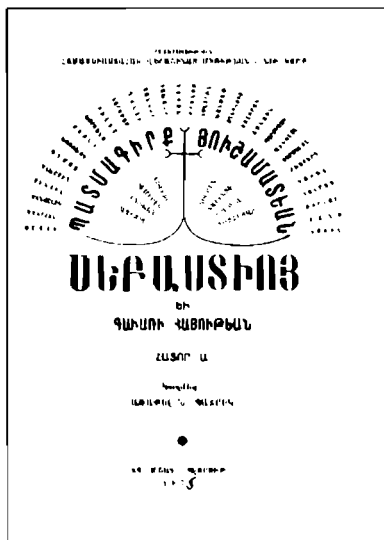
Ահաւասիկ այս է հայ նահապտակ մտատրականներու աքտրի եւ մահուան ճամբուն պարկերը, պոր իրենք իսկ պարմած են կենդանի եւ սրտառուչ նկարագրութիւններով:

Մահուան խորշակը հայ խրճիթներէն ներս ալ թափանցած էր՝ Պոլսէն մինչեւ գաւառները: Հայ ժողովուրդի բռնագաղթն ու վանգուածային կոտորածը կ'իրագործուէին...:

Կապմեյ՝ Առաքել Ն. Պարրիկ, «Պարմագիրք Յուշամարեան Սեբաստիոյ Եւ Գաւառի Հայութեան», Ա. հարոր, հրատարակութիւն՝ Համասեբաստիայ Վերաշինայ Միութեան Նիւ Եորք, Կալ. «Մշակ», Պէյրութ, 1975, մեծ չափի 880 էջ:

1) «1895 Թ. Կոտորածը Սեբաստիոյ Մէջ», էջ 653-658:

Ֆրանսայի Սեբաստիոյ հիւպատոսին արհասիրտ Կիկինը՝ Էմիլի Զարլիէ Սեբաստիոյ 1895ի կոտորածներուն մասին ականաբեւի իր վկայութիւնները գրի առած է: Ան իր ամուսինին՝ Մորիս Զարլիէի հետ, Սեբաստիոյ մայր եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ ապաստանած հազարատր հայերը պէն ի ձեռին պաշտպանած է (Կե՛ս «Լուսաբեր», Յունուար 1945, «Սեբաստիոյ Հերոստիին՝ Տիկին Զարլիէ», Հայկական Գ. Ղազարեանի թարգմանութեամբ):

Տիկին Զարլիէ իր յուշագրութիւն մէջ 17 Օգոստոս 1895ին կը գրէ. «Աշնան ծանր դէպքեր պիտի պատահին: Մեծ գողերը՝ թուրքերը յարմար ժամանակին կը սպասեն»: «2 Հոկտեմբեր 1895ին Սեբաստիոյ քաղաքին մէջ գրգռութիւնը կը բարձրանայ: 24 Հոկտեմբերին Սեբաստիոյ գիւղերուն մէջ սպանութիւններ Կեղի կ'ունենան: Անկէ ամիս մը առաջ Կոտայ կը շրջէր, թէ հայերը պիտի ապստամբին: 5 Նոյեմբերին կը պարսկոյ, թէ հայերը չէ որ կ'ապստամբին, այլ՝ իսլամներն են, որ հայոց վրայ կը յարձակին եւ կը կողոպտեն զանոնք: Թուրքերը Գարահիսարը, Տիվրիկը եւ Զառան կ'այրեն: Զարդեր Կեղի կ'ունենան: Հարիրատոր մանուկներ ատերակներու մէջ կը մնան եւ անօթութենէ մեռնելու վտանգին առջեւ կը գտնուին՝ եթէ թուրքերը զանոնք չյօշոյրեն: Սեբաստիա քաղաքին խանութները բոլորը հայերունն են, եթէ կողոպտուին, գնելու բան չի մնար: Անհանգիստ ենք, գիշերները չենք քնանար»:

7 Նոյեմբեր 1895ին հիւպատոս Մորիս Քարլիէ Պոլիս կը հաղորդէ թէ Մեքսսպիոյ կայսրօթիւնը լաւ չէ: Ֆրանսայի Տիգրանակերպի հիւպատոս Մէրիէ եւ ջարդի լուրեր կը հաղորդէ: Ըստ Քարլիէի յուշադրեցիւնն՝ 10 Նոյեմբերին թուրքերը Կարինի մէջ հայ սպաննած են: Մեքսսպիոյ մէջ ջարդերը 12 Նոյեմբեր 1895ին կը սկսին: Լուսաւորչական եւ կաթողիկէ երկու եպիսկոպոսները Քարլիէի փան մօտակայ հայոց մայր եկեղեցին կը հաւաքուին իրենց ժողովուրդով: Երբ կէսօրին կառավարական շէնքին մէջ ջարդի ապդանշանը կը հնչէ, Մորիս Քարլիէ եւ իր տիկինը ծածկագիր հեռագիր մը կը դրկեն Պոլիս: Համիդիէ պօրագունդ մը (*թասպուր*) պատրաստ կը կենայ: Շուկային վրայ յարձակում կը գործուի: Հիւպատոս Մորիս Քարլիէ իր պինտորական պզտաւը հագած եւ իր «Մարթին» հրացանը ձեռքին, պատուհանին առջեւ կը նստի ու կը հսկէ մուտքը: Ապա ան փանիք կը բարձրանայ: Ամէն կողմէ սոսկալի հրացանաձգութիւն, խուլ ձայներ եւ թնդանօթի ձայներ կը լսուին: Թուրք պինտորները կը կրակեն: Քարլիէ թուրք կողոպտիչներուն դէմ կը պայրանայ: Հայոց մայր եկեղեցին 2,000 հայեր ապաստանած են: Շուկային մէջ հայեր կը սպաննուին: Թուրք պինտորները մթերանոցներու մէջ թաքնուած հայեր ստիկներով կը սպաննեն: Բժիշկ Գարեգին (Միւնի) Քարլիէի մօտ կ'ապաստանի: Անոր ետեւէն բազմաթիւ հայեր, իրենց ձեռքերուն մէջ գոհարեղէնով կու գան: Ա. Մ. Ն.ի հիւպատոսը՝ Ճուէթ իր դուռը փակած էր: 2,000էն 3,000 հայեր Ֆրանսայի հիւպատոսի փան պարտէզին, բակին եւ սենեակներուն մէջ կը լեցուին: Տիկին Քարլիէ եւ թիկնապահը, իրենց ձեռքին պէնքեր, մուտքը կը հսկեն: Երբ թուրք կողոպտիչները իրենց աւարով փախուստ կու տային, տիկին Քարլիէ անոնց վրայ կը կրակէ:

Երեկոյեան ժամը 6ին մկկիթներու մուշկպիսները թուրք ժողովուրդը կը շնորհատրեն հայոց դէմ ջարդ կատարած ըլլալնուն համար:

15 Նոյեմբեր 1895ին, Մեքսսպիոյ մէջ սպաննուած հայոց թիւը 1,200ի կը հասնի: Եկեղեցւոյ թաղամասին մէջ 5,000 հայեր կ'ապարին: Բոլոր հայ հացագործները անխտիր սպաննուած էին: Հայ չկար:

17 Նոյեմբեր 1895ին կը սպաննուին 17, յաջորդ օրը՝ եւ 16 հայեր: 24 Նոյեմբերին, Մեքսսպիոյ մէջ 1,500 դիակներ կը հաշուեն: 300 մթերանոցներ եւ 400 խանութներ կողոպտուած էին: Իսկ 700 խանութներ՝ ամբողջովին քանդուած:

25 Նոյեմբերին Մեքասսիոյ թուրք դափատըը կը յայտարարէ, թէ «սպանութիւններ գործելով՝ իսլամական օրէնքը խաթարուեցաւ»: Մտիկ ընող չկար:

Տիկին Քարլիէ կ'ըսէ. «Ֆրանսական թերթեր լուռ մնացին այս ահաւոր ջարդերուն մասին: Կա'մ այն է, որ կաշառք սրացան, կա'մ իրենց քրիստոնէայ եղբայրներու արիւնը անարգեցին»:

Հայերը իրենց նիւթական կորուստը 26 միլիոն ֆրանք կը հաշունեն:

8 Փետրուար 1896ին, Մեծն Բրիտանիոյ Մեքասսիոյ հիւպատոսը սադրանքներով կը վարուի Քարլիէի հանդէպ: Անգլիացիները այդ օրերուն կը ջանային թուրքերուն համակրութիւնը շահիլ:

Մեքասսիոյ մէջ 1896ի սկիզբը ուրեւեղէնը հապուազիւր էր: Կային տուներ, ուր տղամարդ չէր մնացած: Անգլիական սադրանքներուն դիմաց, Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութիւնը Քարլիէն կը պարգեւատրէ ոսկի շքանշանով, իսկ Հռոմի Պապը՝ Սուրբ Գրիգորի շղթայով:

1896ի Մարտին Քարլիէ Ջառա կ'այցելէ: Այդ ժամանակ, շրջանին մէջ ժանտապտէնը կը տարածուէր: Ո՛չ բժիշկ կար, ո՛չ ալ դեղեր: Չմեռը տաքնալու համար ժողովուրդը վառելիք փայտ չ'ունէր: Ֆրանսայի Կ. Պոլսոյ դեսպանատունը Մեքասսիոյ նպաստը կը դրկէ: Ֆրանսական կառավարութիւնը Մեքասսիոյ, Տիգրանակերտի եւ Կարինի հիւպատոսներուն՝ Քարլիէի, Մէրիէի եւ Ռոքֆէռիէի *Շըվալիէ տիւ Լէժիոն տ'Օնէտի* («Պատուոյ Լեգէոնի Ասպետ») շքանշաններով կը պարգեւատրէ: Իսկ 1903ին Ֆրանսայի նախագահը տիկին Քարլիէի (ծնած Էմիլի Թիէվընէ) *Լէժիոն տ'Օնէտ* ասպետական պատուանշանը կու տայ «1895ի Մեքասսիոյ դէպքերու ընթացքին իր ցոյց տուած քաջութեան եւ անձնութեան համար»:

Մեքասսիոյ 1895ի կոտորածներուն ժամանակ, կեդրոնական բանտին հայ արգելափակեալները պերծ մնացած էին այդ արհաւիրքէն:

2) «Կոտորածի Դէպքեր Սվապի (Մեքասսիոյ) Նահանգին Մէջ», էջ 658–662:

Մեքասսիոյ նահանգի գրեթէ բոլոր հայաբնակ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ կոտորածի եւ կոռուպտիւրի դէպքեր տեղի կ'ունենան:

1895ի Նոյեմբերին Կիրինի, Թոքաթի, Արդ–Օվայի գիւղերուն,

Ջիլէի, Ամասիոյ, Մարպուտանի, Վէպիր-Քէօփրիի, Շապին Գարա-
հիսարի եւ շրջակայ երեսուն հայկական գիւղերուն մէջ կոտորած,
կողոպուտ եւ առեւանգումներ տեղի կ'ունենան: Ամենէն դաժան
հարուածը Էնփրիէնը, Անեպրին, Թամպարան, Պուսէյիօը, Մեր-
տիկը, Բուրգը, Միսը, Մշկնոցը, Ածպտերը, Աներկը, Հիպետին,
Ալկինը եւ Արմուտան կը ստանան: Հայ ապագաբնակչութեան մօտ
50 տոկոսը կը բնաջնջուի: Տեղ-տեղ, ցորքն ու իմամներն ալ ջար-
դին կը մասնակցին:

Նոյնպէս 1895ի Նոյեմբերին, Ալիս գետի հովիտի հայաշատ
գիւղերուն կոտորածը տեղի կ'ունենայ: Աղաքը՝ Ալիսի հովիտի
Սասունը, հերոսաբար կը դիմադրէ: Նոյնպէս Կովտուն գիւղը:
Գոչասարը, Թողորակը, Եարասարը, Կամիսը, Խոռոխունը, Խան-
ծառը, Գավրապը եւ Կավրան ծովներու մէջ կը խեղդուին: Անա-
սունները անտէր-անտիրական կը ձգուին: Թուրք խուժանը, հրո-
սակապետ Մեհմէտ Ալիի առաջնորդութեամբ, կացիններով, գե-
րանդիններով, մանգաղներով, երկաթի կտորներով եւ բիրերով
սկսեցին սպաննել, յարձակում կը գործէ, կը կողոպտէ ու կը հրդեհէ...:

Մեքաստիոյ եւ շրջակայքի հայ տոհմերուն թիւը մօտաւորապէս
17,000 հոգի էր: Նիւթական վնասները 26 միլիոն ոսկի կը գնա-
հաւորուին:

3) «Թուրք Կառավարութեան Տեղասպան Բաղաբակա- նութիւնը», էջ 721-762:

16 Մարտ 1913ին Մուամմէր պէյի նահանգապետ նշանակումը
կարգ մը դաժան դէպքերու սկիզբը կը դառնայ: Մուամմէր
հայապետաց թունդ իթթիհափական մըն էր: Թրքական կառա-
վարութիւնը հայ վաճառականները եւ արհեստատուները անտէ-
սապէս փճացնելու նպատակով, պոյքոթ կը յայտարարէ: Բայց
այս պոյքոթը չի յաջողիր եւ երկար չի տեւեր, որովհետեւ թուր-
քերը հայոց գործունէութիւնը փոխարինելու անկարող էին:

Երբ պոյքոթի ձեռնարկը անյաջող կ'անցնի, կառավարական
գաղտնի հրահանգով պարբերաբար հրձիգութիւններ կը կատար-
ուին Ամասիոյ, Մարպուտանի եւ Տիգրանակերտի հայոց առեւտրա-
կան շուկաներուն մէջ: Հրձիգութիւն կ'ըլլայ նաեւ Մեքաստիոյ մէջ:
1913ին, Ամերիկեան Գոլէճի ուսուցիչ Հովարութը Էնփրիէսի մէջ կը
սպաննուի: Ոճիրը հայոց կը վերագրուի եւ իսկական թուրք ոճրա-
գործը անպատիժ կը մնայ:

1914ին կնքեալ թուղթեր կը բաժնուին *մուխթար*ներուն եւ գիւ-

ղապեւներուն: Թուղթերը 21 Յուլիսի գիշերը կը բացուին՝ *սէֆէր-պէրլիք* (պօրակոչ) յայտարարելով: 44 ոսկիի փրկագին կը հաս-
տատուի բանակ երթալէն վերժ մնալ ուսողներուն համար:

2 Օգոստոս 1914ին կը կնքուի թրքական եւ գերմանական բա-
նակներու գաղտնի պինակցութիւնը: Ուրը օր ետք գերմանական
երկու պրահատրներ Տարպանէլէն կ'անցնին գաղտնօրէն: Պոլիսը
գրաւելու անգլիական փորձը կը ձախողի: Միւս կողմէ, ռուսական
բանակը, հակառակ Սարիզամիշի մէջ իր յաջողութեան, կը սկսի
նահանջել...:

Թէքէիֆի Հարպիէ (Պատերապմական Պէտքեր) միջոցառման
պատրուակով հայ վաճառատներուն ապրանքներն ու արհես-
տատրներուն արտադրութիւնները կը գրաւուին եւ անոնց փոխա-
րէն «սպաւազիր» մը կը տրուի՝ որոշ ժամանակ ետք փոխա-
րէքը վճարելու խոստումով...: Թուրք վաճառականներէ ալ բաներ
մը կը վերցուին, բայց գիշերով տէրերուն կը վերադարձուին
գաղտնօրէն: Հայոց ոչխարի եւ արջառի հօտերը, կառապաններու
ձիատր փոխադրակառքերը եւ այլն, բոլորն ալ կ'իրացուին:

Ճիհասրի (սրբապան պատերապմ) յայտարարութիւնը շատ չու-
շանար: 1914ի Հոկտեմբերին 5,000 բառերէ բաղկացած արիւնդ
վաւերաթուղթով մը *Ճիհասր* կը յայտարարուի: *Ճիհասր*ը հայոց
արիւնը թափելու հրաման էր պարզապէս:

Այս արիւնդու իրահանգներուն պուգահեռ, 1915ի Փետրուա-
րին Թալաթ Գերմանիոյ դեսպան ֆոն Վանկենհայմի հետ կը
տեսակցի եւ անոր կը յայտնէ հայերը բնաջնջելու Իթթիհատի
որոշումը: Թրքական կառավարութիւնն իր հայասպան ոճիրը վա-
րագտրելու եւ ժողովուրդի աչքին փոշի ցանելու համար, թերթերու
մէջ հետեւեալ տողերը հրատարակեց. «Կասկածելի հայերը
առանձին կամ խմբովին այլուր պիտի փոխադրուին: Դիմադ-
րողները արմատական կերպով պիտի պատժուին»:

Կառավարութիւնն իր բոլոր նախարարութիւններով եւ բանա-
կով կը գործակցէր ցեղասպանութեան այս գործին մէջ...: Պատեր-
ապմական Նախարարութեան հետ գործակցող *Թէշքիլաթը Մախ-*
սուսէ կոչուած ջարդերու պիւնտրական մարմինը հարկ եղած պէն-
քերն ու միջոցները սպաւած էր արդէն: Թուրքիոյ բոլոր շրջան-
ները ծածկագիրներով հրահանգ գաւած էր. «Բնաջինջ ընել
Թուրքիոյ բոլոր հայերը»: Նման ծածկագիրներ ալ դրկուած են
հայ մանուկներու թրքաւման կամ փճաւման առնչութեամբ: Հայե-
րը կողոպտելու արարքները պաշտօնականապէս չեն եւ հայոց ապ-

րանքներն ու կալուածները իրացնելու համար *էմվալը մեթրուքէ գանունը* (լքեալ գոյքերու օրէնք) անունով գրաման օրինագիծը կը հրապարակուի թրքական պաշտօնաթերթի՝ «Թաքվիմի Վեքայի»ի 13 Սեպտեմբեր 1915ի թիւին մէջ:

Թալաաթի եւ Էնվերի ստորագրութեամբ ծածկագիր հրամանագիր մը գոյութիւն ունի հայերը վերջնական հաշուեյարդարի ենթարկելու, քշելով զանոնք Արաբիոյ անապատները: Ծրագրին մանրամասնութիւնները յիշուած են այս հրամանագրին մէջ (էջ 729-731):

Օսմանեան բանակին մէջ ծառայող սեբաստացի հայ հարիւրապետ Յովհաննէս Ակինեանը (որ Պալքանեան պատերազմի հերոսներէն էր) եւ ուրիշ հայ սպայ մը՝ Միհրան Չամեանը կովկասեան ճակատի կռիւներուն ընթացքին Էնվերը գերի իյնալէ կ'ապաւտեն: Սակայն այս երկու սպաները կովկասեան ճակատին վրայ թուրքերու կողքին կռուելով՝ իրենց կեանքը կու տան:

1915ի Մարտի կէսերուն, Սեբաստիոյ կուսակցական ղեկավարները կը ձերբակալուին: Դաշնակցականներէն՝ ղեղագործ Վահան Վարդանեանը, Յովհաննէս Փօլապեանը, Յարութիւն Վարդուկեանը, Վահան Մեծափութեանը (Կ. Կ.ի գանձապահ), կառավարական թարգման մշեցի Մարտիրոս Գաբրիէլեանը, հնչակեաններէն՝ Տիգրան Օրապաշեանը, Մանուկ Պէլլէրեանը, մագործ Գարամանուկեանը, Պէրպէր Ոսկանը եւ ուրիշներ կը ձերբակալուին:

Հ.Յ.Դ.ի Սեբաստիոյ Կեդրոնական Կոմիտէի անդամներէն Խաչատուր Կրպոտեանը (Պարոյր), ժամանակ մը թաքնուելէ ետք, լեռ բարձրացած էր: Ան ապաստանած էր իր ծննդավայր Դառուզիդը, որու բնակչութիւնը քաղաք փոխադրուած էր: Գիւղին մէջ ան կռուելով հերոսի մահով ինկած էր:

15 Մարտ 1915ին, թուրքերը Սեբաստիոյ մէջ խաբէութեամբ կը փորձեն Մուրադը ձերբակալել, բայց կը ձախտողին: Մուրադը իր ցոյց տուած նախապգոյշութեամբ եւ քաջութեամբ եւ կռիւներով հիպոյում կը պարգնատէ բոլորին:

1915ի Մայիս ամսուան մէջ բժիշկ Պաղդասար Վարդանեանը (ղեղագործ Վահան Վարդանեանին եղբայրը), բժիշկ Արմենակ Հայրանեանը եւ ոստիկանական բժիշկ Մագսուդը կը ձերբակալուին ու կը սպաննուին: Թուրքերը խիստ ծեծի եւ տանջանքներու կենթարկէին ձերբակալուած բոլոր հայ կուսակցականները: Զանոնք 27 Մայիսին, ձեռքերը կապուած, Եէնիխանէն երկու ժամ

դէպի հարաւ-արեւմուտք, Իթ Տաղըի ստորոտը՝ Իթ Մեզարը կոչ-
ուած վայրը կը տանին, կը գնդակահարեն եւ կը թաղեն: Հոն
ներկայ էին Իթթիհապի պատասխանատուներէն Ալի Շեֆիքը եւ
Փերթեւի պէը, որոնք լուսանկարած ալ էին դէպքը:

Յէն մինչեւ 16 Յունիս Մեքասպիոյ մէջ 5,000 հայ այրեր կը
ձերբակալուին: Նոյնքան ալ շրջակայ գիտաքաղաքներէն եւ գի-
ղերէն ձերբակալուելով՝ կը բանտարկուին: Այս 10,000ը եւ հայ
վիճաւորներ, որոնք *ամէլէ թապուրիէն* (բանտորական վաշտ)
բերուած էին, 1915ի Յուլիս Օգոստոսին Մեքասպիայէն 20 մղոն
անդին վայրերու մէջ կը նահաւաղուին: Նահաւաղուածներուն
մէջն էին ապգային հաստատութեանց եւ մարմիններու հայրե-
նասէր անդամներ, տարէց ուսուցիչներ եւ արհեստատրներ:

Բանակի բանտորական վաշտերու հայ վիճաւորները վայրա-
գորէն կը սպաննուէին: Անոնց համար անգլիացի ականատր
պարմիշ եւ հեղինակ Արնոլդ Ճոպէֆ Թոյնպի կը գրէ. «Հայ
վիճաւորներու այդ տմարդի ջարդը, թրքական վիճաւորական եւ
քաղաքային իշխանութեանց գործակցութեամբ եւ միջոցներով,
աշխարհի ոճիրներուն ամենէն շնականը, ամենէն ստորինը եւ
վաւրթարագոյնն է»:

18 Յունիս 1915ին Մեքասպիոյ բռնագաղթը կը յայտարարուի:
Նահանգապետ Մուամմէր պէը Առաջնորդ Գնէլ եպիսկոպոսը եւ
հայ կաթողիկէ վարդապետը իր մօտ կանչելով՝ հայոց տեղահա-
նութեան մասին կը տեղեկացնէ:

Մեքասպիա ունէր 5,800 տունէ աւելի, այսինքն 36,000 հայ
բնակչութիւն: Զաղաքին հայութիւնը 15 օրուան մէջ խումբ առ
խումբ կը տեղահանուի:

Կիրակի, 21 Յունիսին, գիշերուընէ սուինամերկ թուրք ոստի-
կաններ գունդերով Մեքասպիոյ Ադ-Տէիրմէն թաղը շղթայի տակ
կ'առնեն: Զաղաքին բոլոր թաղերը վինեալ պահակներ կը հսկեն:
Առաւօտ կանուխ, ոստիկանապետ Ալայ պէկը եւ անոր մարդիկը
մտրակները շառաչեցնելով կը գոռան ու կը սպառնան. «*Ժընպը'ն
կիլավորլար* (խոյ անհաւատներ), շո'ւր դուրս եկէք, շո'ւր...»:

Աղաչանք, պաղատանք, լաց ու կոծ, յուսահաւաղական վային-
վայնասուն...:

Հեղինակը տարագրութեան գլխատր հանգրուանները կը թուէ
Կարապետ Գաբիկեանի եւ Մեպոն Լուսարարեանի պատմած-
ներուն հիման վրայ: Ադ-Տէիրմէն թաղի 400 տուն կամ 2,000
հոգի հայերը ճամբայ կը հանուին: Թուրք ամբոխը, շարուած

անոնյ անցքի երկայնքին, հրճուանքի մէջ է եւ անարգանքի խօսքեր կը շարժուի վշտահար հայոց: Չէթներ գործի կը լծուին թրքական կառավարութեան կողմէ: 2 Յուլիսին ճամբայ կը հանուի այն կարաւանը, որուն մաս կը կազմէ «Եղեռնապարտում»ի հեղինակը՝ Կարապետ Գաբիկեանը: Երբ Ուլաշ գիւղը կը հասնին, թուրք ոստիկանները կը կողոպտեն գաղթականները: Աւելի ետք երբ Թէճէրու խանը կոչուած վայրը կը հասնին, չէթները կողոպտուի կը ձեռնարկեն: Քանկալ գիւղին մէջ Սամսունէն, Մարպուանէն, Ամասիայէն, Եդրէկիայէն եւ շրջակայ գիւղերէն հայ գաղթականներ անոնյ կը միանան:

Թրքական կառավարութիւնը խումբ մը հայ բանտոր զինուորներ Քանկալ կը դրկէ՝ այդպէղի եկեղեցին քանդելու համար...:

Երըլիսի խանի, Բէօթի խանի եւ ուրիշ վայրերու մէջ թուրք չէթները հայ գաղթականները կը կողոպտեն, կը խուսարկեն եւ կը գանակոծեն:

Սամսունի, Ամասիոյ եւ Թուրքիոյ հայ այրերը Շար Գըշլա կոչուած գիւղին մէջ կը ջարդուին: Կարնոյ երրորդ կարաւանի այրերէն մաս մը Բէմալիսի կամ Կամալիսի մէջ կը կոտորուի: Մնացեալը Ջէնալի սարը կը տարուի ու կը ջարդուի: Երպնկայէն եւ Բալուէն ելող կարաւանները Տուրանի անդունդը կը նետուին...: Տրապիզոնցիները Կիւմիշլիսանէի մէջ կը ջարդուին: Կեսարիոյ հայ տղամարդիկը Կէմէրէկի մօտերը կ'ոչնչացուին: Եդկլարի Առաջնորդին հետ 500 այրեր Մեքաստիա կը դրկուին եւ ապա Գարուաշլարի ու Տաշլը Տէրէ ձորերուն մէջ կը սպաննուին: Մեքաստիոյ *ամէլէ թապուրի*ի 2,500 հայ տղաքը Շար Գըշլայի ճամբուն վրայ Գայատիպի մէջ կը ջարդուին: Մեքաստիայէն եւ Փոքր Հայքէն եկող կարաւաններու տղամարդիկը Հասան Չէլէպիի (Մեքաստիոյ նահանգէն դուրս եւ Խարքերդի նահանգի սահմանին մօտ քրտաբնակ մեծ գիւղ մը) մէջ կը սպաննուին: Հասան Չէլէպիի սպանդանոցէն ողջ մնացողները Հէքիմ խան կոչուած գիւղին մէջ կը կոտորուին:

Մալաթիոյ ճամբուն վրայ Հասան-Պապրիկ մեծ աւանին աւարառու բնակիչները կարաւաններուն վրայ յարձակելով՝ կը կողոպտեն գաղթականները: Մեքաստիոյ հայոց կարաւաններուն ամենէն ահռելի ջարդերը Վէրան-Շէհիրի անապատներուն մէջ կը գործադրուին:

Մեքաստիայէն մեկնող Գ. կարաւանով Ամերիկեան Գոլէճի Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարանի տնօրէնուհի Մարի Կրէֆըմ

հայ աշակերտներու եւ աշակերտուհիներու հետ ճամբայ կ'ելլէ։ Հեղինակը կը մէջբերէ անոր ականատեսի վկայութիւնները։

«Եպի կառքերով, ձիերով եւ էշերով Սեբաստիոյ երրորդ կարաւանին մէջ Ամերիկեան Գոլէճի ուսուցիչները եւ աշակերտները կը բռնագաղթուին 7 Յուլիս 1915ին։ Ուսուցիչներէն զատ կային 20 մանչեր եւ 30 աղջիկներ։ Առաջին օրը երբ կարաւանը կանգ կ'առնէ՝ գրեթէ մութը պատած էր։

Երկրորդ օրը թուրք ռաբիկանները կարաւանէն առաջ անցնելով՝ իսլամ գիտապիներուն հետ գաղտնի եւ երկար խօսակցութիւններ կ'ունենան կողոպտուի եւ ջարդելու առնչութեամբ։ Շուրջով թալանը կը սկսի գորգի եւ արծէթաւոր ապրանքներու։ Նոյնիսկ բեռնափար կենդանիները կը գողցուին։

Ղանդալի (Քանկալ, - խմբ.) մէջ թիով քիչ հայեր իսլամացած էին։ Հոն կը հանդիպին թոքաթցի փարագրեալներուն, որոնք շատ վատ վիճակի մէջ էին։ Այնպէս կողոպտուած էին անոնք, որ բացարձակապէս բան չունէին։ Սեբաստիոյ Ա. կարաւանին գաղթականները անոնց օգնութեան ձեռք կ'երկարեն։

Այս կարաւանը Թօխմա գետին կամուրջին մօտ շատ չարչարանքներ կը կրէ, անօթի եւ ծարաւ...։ Հոն քիւրդերը կարաւանին վրայ կը յարձակին։ Երբ կամուրջը կը հասնին՝ թուրքերը կը հրահանգեն Մալաթիա երթալ։ Այդ հրամանը *մուքասարրիֆ*էն եկած էր»։

Մալաթիա երթալով, Մլրի Կրէֆըմ կը ներկայանայ հրամանաւարին, որ հսկայ հարստութիւն դիպած թուրք հարհուրապետ մըն էր։ Ապա զայն կը դրկեն *մուքասարրիֆ*ին, որ քիւրդ մըն էր։ Ան *մուքասարրիֆ*ին կը պատմէ բոլոր պատահած դէպքերը։ «Տարագրեալներուն կեանքը պիտի պաշտպանուի» կ'ըսէին թուրքերը, բայց հակառակը կը գործէին։ Հայ պիւնտրներուն խրամներ փորել կու տային։ Սակայն կառքերը պարապ կը վերադառնային։ Ֆրընճըլար ատեն մեծ սպանդանոց մը դարձած էր հայոց համար։ Կարաւանները Ջէնալ Պէկ կոչուած լեռնային շրջանը հասնելով՝ կողոպտուի կ'ենթարկուէին։ Այրերը կ'անջատեն կիներէն։ Փրկագին վճարողները կը խնայուին։ Մնացեալը կը կոտորուի։ Իսկ Պանը Տէրէ կոչուած ձորին մէջ քիւրդերը ձերբակալումէ ապափած այրերը կը բռնեն, կը հաւաքեն եւ կը կոտորեն։ Մանուկներն ու պատանիները կը հաւաքեն, Մալաթիա կը տանին ու որբանոց կը դնեն։ Սակայն, 1916ի վերջերը այս որբերն ալ կը տանին ու կը ջարդեն։

Մէկ տարեկանէն մինչեւ 3-4 տարեկան 90-100 հոգիի չափ լքեալ երկսեռ մանուկներ կեղտոտ խանի մը մէջ կը լեցնեն: Շարեր այլեւս սպառած էին: Անոնք լալու կարողութիւն անգամ չունէին: Անոնցմէ մեռածները քաշելով-քաշքշելով՝ փոսերու մէջ կը լեցնէին:

Այսպիսի հրէշային արարքներու դրուագ մըն ալ ականատես Սեպուի Լուսարարեանը կը պատմէ.

«Վերջին ծայր թշուառ վիճակով Մեսքէնէ կը հասնինք: Ես ժանտաւրենդէ վարակուած, ոտքի կենալու կարողութիւն չունէի: Հոն, բարեբախտաբար, հաճընցի Տրդատեան ընտանիքը ինծի հոգ կը տանի: Թուրքերը լքուած եւ անտէր երեխաներու համար վրան մը կը շինեն: Սակայն 8-10 օր ետք այս մանուկները Տէր Զօր փոխադրելու համար կառքերու մէջ կը լեցնեն: Հիւսէյն պէյ անունով թուրք մը կը գլխատրէր այս շարժումը: 28 կառքեր պատրաստ էին եւ անոնցմէ մէկուն կառապանութիւնը ինծի յանձնուած էր: Այս խումբին հրամանատարը Չէրքէյ Հասան անունով դժնեպետիլ երիտասարդն էր: Կառքերը կը շարժին եւ առաջինները Տիպսիի կիրճը կը մտնեն: Իմ կառքս յանկարծ կը դառնայ եւ երեք անիւները կը կոտորին: Չէրքէյ Հասան վազելով մօտս կու գայ: Երեխաները կառքէն վար ինկած էին: Չէրքէյ Հասան մտրակով պիս կը ծեծէ: Ես կառքը քարշ տալով եւ 5-6 ժամէն Մեսքէնէ կը վերադառնամ Տրդատեաններուն մօտ: Երեք շաբաթ ետք մեզի ծանօթ անձ մը կու գայ եւ Համբարձում Տրդատեանը դուրս կը կանչէ: Անոնք երկուսով կը հեռանան: Ժամ մը ետք Համբարձում Տրդատեան կը վերադառնայ այլայլուած դէմքով: Կը պարզուի, որ երեխաներով բեռնատրուած կառքերը երբ անապատին որոշ մէկ տեղը՝ Եփրատի մօտ կը հասնին, Չէրքէյ Հասան իր մարդոց հրաման կ'ընէ 19 հայ կառապանները գնդակահար ընել: Այս դէպքին վրայ՝ երեխաները կը սարսափին եւ կը սկսին փախչիլ: Սակայն Չէրքէյ Հասանի մարդիկը այդ խեղճ երեխաները կը բռնեն եւ կը կապեն: Անոնց վրայ ուղղափառներ եւ մալաթներ դիպելով՝ կ'այրեն զանոնք: Թուրք բորենիները կը սկսին կրակին շուրջը դառնալ մինչեւ որ բոլորն ալ կը մոխրանան...: Կառապաններէն մէկ հոգի ողջ մնալով՝ կու գայ եւ կը պատմէ պատահարը»:

Ստաքել Պարփիկի հօրեղբօրորդին՝ Մկրտիչ Պարփարեանը կը պատմէ.

«1915ին երբ բռնագաղթը կը սկսի, ես 12 տարեկան էի: Երկու

ամիս առաջ հայրս մեռած էր: Հօրեղբորս ընտանիքին հետ
աքսորի ճամբան կը բռնենք: Այդ մարդոց ձերբակալութիւնները,
կողոպուտը եւ թաւանը, առեւանգումը ու բռնաբարութիւնները
ճամբուն վրայ անպակաս էին: Նախիրի նման մեզ կը քշէին: Մեծ
մայրս, կիսամեռ, ճամբան կը ձգենք: Մօրս գիրկին մէջ փոքր
եղբայրս անստաղ կը մեռնի: Մեր միակ պաշտպան հօրեղբայրս
կը սպաննեն թուրքերը: Վերջապէս Բում Գալա քաղաքը կը
հասնինք: Մեր կարաւանէն միայն 100 հոգի մնացեր էին: Մեզ կը
տանին Խալֆէրի անունով գիղաքաղաքը, որուն թուրք բնակիչ-
ները անսպասելի կերպով ջերմ հիօրասիրութիւն ցոյց կու տան
մեզի: Անոնք ամէն օր կաթսաներով ճաշ կ'եփեն եւ կը բաշխեն:
Խալֆէրիի թուրք աղաներուն այս բարեացակամ կեցուածքը հա-
յոց հանդէպ *գայմագամը* եւ թրքական իշխանութիւնները կը կապ-
ղեցնէ: Անոնք այս գիղաքաղաքին աղաներէն հինգը կ'աքսորեն:
Մեր տանտիրոհին՝ Իմմահան խաթունը բացառիկ կերպով ապ-
նուասիրտ, աստուածավախ եւ գթասիրտ կին մըն էր: Անոր
անսպասելի ակնութիւնը գաղթականներուս մէջ գոյացուցեր էր
այն համոզումը, թէ անոր ցեղին մէջ անպայման հայ նախնիներ
գտնուեր էին...»:

Ու այսպէս, հանգրուան առ հանգրուան, կոտորակուած եւ կո-
ղոպտուած, Փոքր Հայքի եւ յարակից հայկական շրջաններուն
բռնագաղթուած ամբողջ հայ բնակչութիւնը, մեծամասնութեամբ
կիներ եւ մանուկներ, յաջորդաբար Ալըեաման, Ռաս-ուլ-Այն,
Պերէճիք, Սուրուձ, Ճարապլուս, Մումպուձ, Մեսքէնէ, Ռաքքա, Տէր
Զօր եւ արաբական անապատները կը ցրուին: Վերջնական կո-
տորածը տեղի կ'ունենայ Տէր Զօրի մէջ:

1919ին, Դաշնակիցները դադարելու եղանակը իրենց կը վերա-
պահեն:

Եւ արդիւնքը եղաւ՝ ոչնչութիւն:

Եւ մէկուկէս միլիոն հայերու դիակին հաշիւը բաց կը մնայ տա-
կաւին, որպէս յաւիտենական ամօթ մը «քրիստոնէայ», «յաղթա-
կան» պետութեանց ճակատին» (Հայկական Գ. Ղազարեան, «Յե-
ղասպան Թուրքը», Պէրոթ, 1968, էջ 419-421):

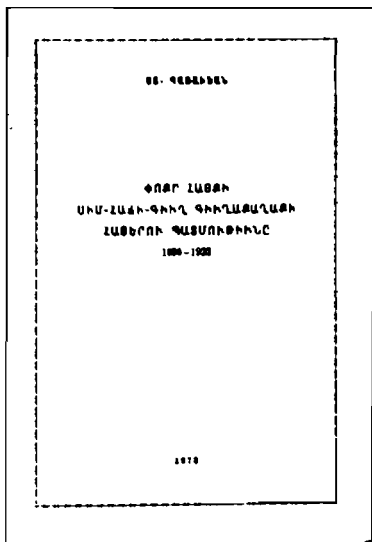
**Սյրելիան/ Պատաւեան, «Փոքր Հայքի Միմ-Հա-
ճի-Գիտ Գիտաքաղաքի Հայերու Պատմութիւնը
1890-1922», Վենետիկ, 1978, միջակ չափի 28 էջ:**

Միմ-Հաճի-Գիտ կամ Կիմիւշ-Հաճի-Գիտ գիտաքաղաքը 1914ին Մեքասիոյ նահանգի Ամասիոյ գաւառին մաս կը կազմէր, Մարզումնի հիւսիս-արեւմտեան կողմը: Իր շրջակայ գիւղերով միասին 17,000 հոգի բնակչութիւն կը հաշուէր:

1915ի գարնան, Միմ-Հաճի-Գիտի կուսակցական եւ ակնառու մարդիկ կը ձերբակալեն եւ բանտեր կը նետեն: Երկու ամիս վանոնք բանտին մէջ չարչարելէ ետք, Մեքասիոյ կողմերը կը փարագրեն: Անոնք այլեւս չեն վերադառնար: Գիշեր մըն ալ Սյրելիանի հայրը կը փանին: Տղամարդոց երկրորդ խումբ մըն ալ կը ձերբակալեն: Բանտէն հանելով՝ վանոնք կը յանձնեն ոճրագործ թուրքերու, որոնք ամայի վայրերու մէջ կը սպաննեն վանոնք: Գիտաքաղաքին մէջ քանի մը հայեր կ'իսլամանան:

Միմ-Հաճի-Գիտ գիտաքաղաքին մէջ մնացած կիներն ու երեխաները կը բռնագաղթեցուին: Իսլամացում եւ հոն մնացած հայոց մէջ է նաեւ Սյրելիան Պատաւեանի ընտանիքը: Թուրք խուժանը հայոց դէմ գրգռելու համար, թրքական խանութներու կարգ մը ցուցափեղկերուն մէջ Մարզումնի հայոցմէ հաւաքուած պէնքերու խոշոր նկարները (հաւանաբար մաս մըն ալ իրենց կողմէ անւոյնուած) կը ցուցադրեն:

Սուլթան Ապտուլ Համիդի օրերէն Միքայէլ (Միսայէլ) անունով հեծեալ հայ ոստիկան մը, որ իսլամութիւնը ընդունած էր, այս փարագրութենէն ամիս մը ետք կ'երթայ քաղաքին սպաննուած հայոց վայրը, ուր անոր ցոյց կու տան սենեակ մը, բերնէ բերան լեցուն սպաննուած հայոց հագուստներով: Միսայէլ անձամբ կը պարմէ Սյրելիանին:

Միմ-Հաճի-Գիտլի եւ Մարպուանի հայրուհիները քանի մը օր ճամբորդելէ յետոյ, թուրք խուժանին եւ փնտրականներուն կողմէ կը յափշտակուին ու կը բռնաբարուին: Թուրք ջարդարարները զանոնք անխղճօրէն կը սպաննեն: Այս երկու բնակավայրերէն ոչ ոք կ'ապարի:

1917ի գարնան հեղինակը 18 տարեկան ըլլալով, բանակ կը կանչուի: Ան ֆրանսերէն եւ թրքերէն գիտէր, ուստի գոլէճի դեղարանին մէջ վկայեալ դեղագործ սպայի մը օգնականը կը դառնայ:

1918ին Վեհիպ փաշան երբ Ալեքսանդրապոլը կը գրաւէ, Միմ-Հաճի-Գիտլին մէջ թուրքերը խնճոյք կը կազմակերպեն «Կորչի'ն հայերը» պոռալով: Ստեփան եւ միւս հայերը քիչ յետոյ Վեհիպ փաշայի պարտութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակման լուրը կ'առնեն:

1918ին Ստեփանը (որ Ճեմալ կը կոչուէր ամբողջ պատերազմի տետղութեան) տուն կը վերադառնայ: Ամրան ամերիկացիները կը ժամանեն եւ գոլէճը կը վերաբացուի: Գոլէճին մատակարարը՝ Յովհաննէս Սվապլեանը, ձիու մը վրայ նստած, թուրքերու տունէրէն հայ որբերը կը հաւաքէր եւ գոլէճ կը բերէր: Ան յաջողած էր 150 հայ որբեր հաւաքելով «Նիւր Իսթ Բիլիֆ» կոչուած մարդասիրական ընկերութեան հոգաբարոյութեան յանձնել:

1922ին, Բեմալի շրջանին, Ստեփան Պառաւեանը կրկին փնտր կը կանչուի: Թուրքերը զայն Սամսուն կը դրկեն: Հոն իր երեք ամսուան աշխատանքի շրջանին, ջարդարար Թօփալ Օսմանը կու գայ եւ մնացած փոքրաթիւ յոյն եւ հայ քրիստոնեաները կ'ուզէ ջարդել, սակայն տեղւոյն թրքական կառավարչութիւնը արգելք կը հանդիսանայ:

Օր մըն ալ յունական զրահատուր մը Սամսունի նաւահանգիստը կու գայ: Թուրքերը քրիստոնեայ փնտրները ծովեզերքը մթերանոցի մը մէջ կը հաւաքեն, որպէսզի երբ յոյները ռմբակոծեն, անոնք հաւաքաբար սպաննուին: Սակայն այդ մէկը չի պատահիր: Թուրքերը մարպուանցի հայ տղայ մը սաստիկ կերպով կը ծեծեն, ապա կը թունատորեն...: Թուրքերը հայ փնտրները կը տանին Ամասիա, մէկ քանին կը զարնեն եւ կը սպաննեն:

Միմհաճիգիտլի քանի մը յոյներ կախաղան կը բարձրացուին այն յանցանքով, որ փնտադարէն ետք անոնք Պոլիս նստող թուրք սուլթանին իրենց դժգոհութիւնը յայտնող հեռագիր մը դրկած էին Միմ-Հաճի-Գիտլի թրքական կառավարչութեան դէմ:

Թօփալ Օսման ըստած հրէշը Մարպուանի մէջ մնացող յոյները

եւ հայերը կը ջարդէ: Ան ապա Սիմ-Հաճի-Գիտի գոլէճը գալով՝ կարգ մը հայեր կը սպաննէ: Յովհաննէս Սվապլեանը գոլէճի մուտքին թուրք խուժանին կողմէ կը սպաննուի:

1922ի աշնան, գոլէճը կը պարպուի եւ 150ի մօտ որբեր Յունաստան կը տարուին «Նիր Իսթ Բիլիֆ»ի ծախքով: Հոն հայ որբերուն թիւը 700ի կը հասնի:

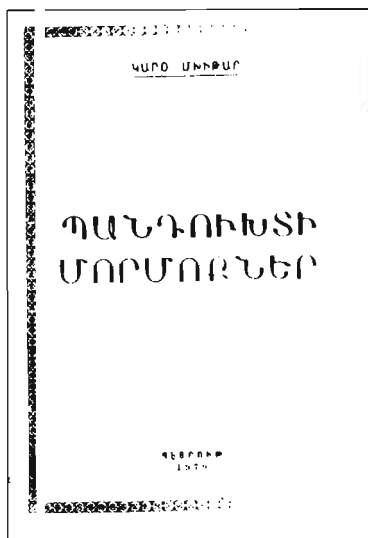
**Կարո Մխիթար (Մարտիրոս Խ. Թաշճեան),
«Պանդուխտի Մորմոքներ», Պէյրուս, 1979,
միջակ չափի 199 էջ:**

Յառաջաբան, էջ 5-11:

Մարտիրոս Խ. Թաշճեան կամ Կարո Մխիթար ծնած է Խարբերդ նահանգի Չարսանձագ գաւառակի Կէօթթեփէ գիւղին մէջ: Հոգազործ ըն-
դանիքի պաւակ է: 1915ին, թուրքերը Մնձուր գետի ափերուն գտնուող գիւղին ամբողջ բնակչութեան երեք-
չորրորդէն աւելին կը կոտորեն: Մարտիրոսի տունէն 13 հոգի տոհ
կ'երթայ այս կոտորածին: Ան այս սպանդէն կ'ապարի եւ գիւղին մնա-
ցորդային հետ կ'ապրի:

Թուրք գազանները գիւղի բնակիչ-
ներուն մեծ մասը երկու ժամուան մէջ
կը կոտորեն: Անոնք ողջ մնացողնե-
րուն անամօթաբար ցոյց կու տան ցոհելուն հագուստները: Շալո
չանցած, ողջ մնացողները կը փորձեն Տերսիմ երթալ: Անօթի ու
բոպիկ, կը քալեն դիակներով լեցուն ճամբաներէն: Նէնէն (մեծ
մայրը) հինգ տարեկան Մեղրակ եղբայրը շալկած կ'ընթանայ:
Մարտիրոս վէնք մը ունէր: Զիրտ մը կը մօտենայ եւ անոր վէնքը
կը խլէ: Ուրիշ մը վէնքին կոթով նէնէին պիտուն կը վարնէ: Իրենք
իրենց բախտին ձգուած՝ կը քալեն...: Սնօթի եւ ծարաւ, անոնք
բանջարով ու ջուրով կ'ապրին: Կենդանիներու թրիքներէն ցորե-
նի եւ գարիի հատիկները վաճելով՝ կ'ուտեն: Երբ լեռան ստորո-
տը կը հասնին, կալաւի հրապանաձգութիւն կը սկսի: Խուճապի
մայրնուած՝ ձորին միւս կողմը կ'անցնին եւ քարայր մը կը
մտնեն: Կարճ ժամանակ ետք, անոնց իւրմբը ւաւերակ դարձած
Կէօթթեփէ կը վերադառնայ: Կը կանգնին իրենց ւաւերակ դարձած
պապենական տան առջեւ: Ամէն կողմ առկա է: Կայ նաեւ թուրքին
կողոպուտը: Խուրով եւ բանջարով կը սնունին: Երկար ժամանակ,
Մարտիրոս թուրքի մը մօտ ծառայութիւն կ'ընէ:

Օր մըն ալ կրկին կը փորձեն հեռանալ գիւղէն: Ողջ մնացած

արու երեխաները կը թլփապեն: Թրքացներու առաջին փորձն էր այս: Մայրենի լեզուով խօսողները կը հեփապնդուին: Անոնք համագիտացի Ոսկերչոնց «Քէլէկճի» Աւետյէն կը խնդրեն Վիրենք Խարբերդ փանի: Բարի Մեկոսն կ'առաջնորդէ զանոնք: Եփրատը անցնելով, քիւրդի մը փան մէջ կը գիշերեն: Հոն կ'ունենան հաց, պանիր ու կարագ: Հեղեղեալ օրը երկար քալելով Մեկիրէի գիտերը կը հասնին: Երբ Մեկիրէի կը մօտենան, ճամբան սալկած ձի մը կը տեսնեն: Նէնէն Վմելի մը կու փայ Մարտիրոսի, որ ձիուն միսէն փրցնելով պաշար հաւաքեն: Սալկած ձիուն միսը իրենց հետ առնելով՝ Սարսըրին գիտին մէջ իրենց ծանօթ կոյր Մղոբեա ամուին տունը կ'երթան: Երեկոյեան, ճաշի պապրաստութիւն կը տեսնեն եւ սալկած ձիուն միսը եփելով՝ կ'ուրեն: Երկար ալոն փառապելէ ետք, ամերիկաբնակ իրենց հօրեղբայրներէն նիթական օգնութիւն կը ստանան: Ապա Սարսըրին գիտէն կը հեռանան եւ կ'երթան Փէրչէնճ գիտը՝ հարուստ թուրք Թաթարենց Ահմէտ աղային մօտ: Բոլորն ալ անոր մօտ կ'աշխատին:

Մարտիրոսը Թաթարենց Ահմէտ աղայի մօտ «լուծք» վարելու կը փանին: Այս գործը շատ դժուար էր: Մարտիրոս կը մտադրէ Խարբերդի որբանոցը մօրնել: Ատփու մըն ալ ան ճամբայ կ'ելլէ եւ Խարբերդ քաղաքին վերի մասը կը հասնի: Որբանոցը կապոյտ շէնք մըն էր, որուն դրան առջեւ, անօթի եւ ծարաւ, գիշերը կ'անցընէ բախտակից ուրիշ հայ պապանհներու հետ: Մարտիրոս հոն իբր որբ կ'արձանագրուի: Անոր նոր հագուստներ կու փան եւ օր. Լուսիայի ղեկավարած 13րդ որբանոցը կը դնեն:

Մարտիրոսը որբանոցին դպրոցը կը յաճախէ: Ան իր մայրենի լեզուն կը վերագրնէ: 19 Դեկտեմբեր 1919էն մինչեւ Մարտ 1922 ան դպրոց կը յաճախէ:

Շատ չանցած, որբանոցին կեանքը կը փոթորկի: Որբանոցին պապասպարեալները կը փոխադրուին Պոլիս. ապա՝ Յունաստան. Սուրիա եւ Լիբանան: Մարտիրոս Խարբերդի մէջ իր ծնողքին կը միանայ: Ընտրիի Գիւր եպիսկոպոսին, ան անցագիր կը ստանայ: 15 Նոյեմբեր 1922ին կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ Խարբերդէն. կ'անցնի Մալաթիայէն եւ Պեհեսնիէն: Զանապան տուններու մէջ կ'օթեանին: Պեհեսնիի մէջ թուրքերը կը կողոպտեն զանոնք:

Պեհեսնիէն ճամբայ կ'ելլեն եւ կարաւանը ահա՝ կրկին վրանգի կը հանդիպի: Կապաղի հրապանաձգութիւն մը կը սկսի: Ժողովորդը սարսափի կը մարնուի: Կարաւանը 2.000 անձեր կը հաշ-

ուէր՝ հայեր եւ յոյներ: Կարաւանը պաշտպանող հայերէն քանի մը հոգի կը նահապտակուին: Ուրիշներ կը խոշտանգուին: Այդ շրջանին մէջ քիւրտ *աշիրէթ*ապետ մը կ'օգնէ կարաւանին որ յառաջխաղապքին:

Անօթի, ծարաւ եւ յոգնած՝ կը հասնին Այնթապ: Ապա Գաթմա կ'երթան, ուր վրաններու փակ կը գիշերեն: Այլեւս ապահով էին: Յաջորդ առփուտ անոնք շոգեկառքով Հալէպ կ'երթան: Վեց օրուան ճամբան հապի երեսունմէկ օրէն կտրած էին....:

Սերովբէ Մխիթարեան, «Մոխրաբերդի Ճակատամարտը», «Կ. Տօնիկեան եւ Որդիք» հրատարակչատուն, Պէյրութ, 1980, միջակ չափի 210 էջ:

Մոխրաբերդի ճակատամարտը Կրդի կ'ունենայ 22 Մարտի 1915ին. Մոխրաբերդ գիւղին մէջ: Մոխրաբերդը Վանայ Ծովի հարաւ-արեւմտեան ափին, Աղթամար կղզիին դիմացը, Ռշտունեայ Գաւառ գաւառին մէջ ծովեզերեայ գիւղ մըն է:

Այս ճակատամարտը միայն մէկ օր կը տեւէ եւ կ'աւարտի հայոց պարտութեամբ: Վերջինակը շեշտը կը դնէ ճակատամարտին վրայ իբր դրուագ: Ան մեզի կը ծանօթացնէ կռուին մասնակցողներուն իսկական անունները, անոնց վրայ աւելցնելով նաեւ կարգ մը երեւակայական անուններ:

Այսպիսով, այդ ճակատամարտը ապրող յայտնի եւ անյայտ անձնատուութիւններու կրած զոհողութիւնները մատնանշելով, հեղինակը հայ ժողովուրդի ազատագրենէ ձգտումները եւ ազատագրական պայքար տանելու կամքը կը ներկայացնէ:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, հայ ժողովուրդի բնաջնջման համար թրքական կառավարութեան ծրագրած ցեղասպանութեան մաս կազմող Մոխրաբերդի վրայ թուրքերու յարձակման եւ հայոց ինքնապաշտպանութեան մասին հեղինակը իր ականատեսի վկայութիւնները կը բերէ:

Այս ուսումնասիրութեան սկիզբը, հեղինակը արեւմտահայ գիւղացիութեան եւ մասնատրապէս Ռշտունիքի ազգաբնակչութեան նախապատերազմեան շրջանի ապրելակերպին մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կու տայ:

Մոխրաբերդ անունը կու գայ հին ժամանակներէն՝ կրակապաշտութեան շրջանէն: Երբ մեհեաններուն մէջ վառած փայտի մոխիրներէն կը յառաջանային որոշ կուրակումներ, մոխիրէն բարձրացած թումբերը բերդի կը նմանէին: Այսպէս, գիւղը կոչուած է Մոխրաբերդ:

Մոխրաբերդ գիտն ունէր 105 հայ ընտանիք, 600 հոգի բնակչութիւն: Ան փոքր նաւահանգիստ մը ունէր: Մոխրաբերդէն քիչ մը հեռու, դէպի արեւմուտք, Ծոփաքար եւ Բալաքոր լեռներու հարաւային լանջերուն վրայ կը փռուէր ուրիշ գիտ մը՝ Նոր Գիտը: Նոյն բարձրութեան վրայ, դէպի հարաւ, Նարեկ գիտը կը գտնուի: Մօտերը երեք քրտական գիտեր կան՝ Սարու, Զօվա եւ Իշկերտ անուններով:

Մոխրաբերդի մէջ Նահապետեան ընտանիքը հաստատուած էր: Մարգար եւ Գոհար Նահապետեաններն ունէին երեք զաւակ՝ Սառան, Տիգրանը եւ Հռիփսիմէն: Մարգարը եւ Տիգրանը ձկնորսութեամբ կը զբաղէին: Այս պարճառաւ, անոնց տունը «Ձկտուն» ու անոնք «Ձկտուններ» կը կոչուէին:

Մոխրաբերդի մէջ հայերը ամենօրեայ սարսափներու եւ անվտանգութեան պայմաններու մէջ կ'ապրէին: Տիգրանի լաւ ընկեր մըն էր Հրայրը: Անոնք յաճախ իրենց հանգիստի եւ ուրախութեան պահերը միասին կ'անցընէին: Տիգրան ունէր ուրիշ ընկեր մը՝ Յուլակը: Հրայրը եւ Հռիփսիմէն իրարու կը համակրէին: Դրացի Սարու գիտէն քիւրտ տղայ մը՝ Նադօն նոյնպէս կը զմայլէր Հռիփսիմէի վրայ եւ զայն առեւանգելու կը պատրաստուէր:

Հրայրն ու Տիգրանը Նադոյի շարժումներուն վրայ կը հսկեն: Օր մը, աղբիւրի ճամբուն վրայ, Նադօ իր քիւրտ ընկերներով հայ աղջիկներու խումբին կը մօտենայ եւ կը փորձէ Հռիփսիմէն առեւանգել: Հայ աղջիկներու պոռչութիւնն վրայ, գիտացիները օգնութեան կը հասնին: Անոնց մէջ են Հրայրն ու Տիգրանը, որոնք կը յաջողին ազատել Հռիփսիմէն եւ լաւ դաս մը տալ Նադոյին ու անոր ընկերներուն, որոնք կը փախչին: Սակայն, Նադօ վրէժխնդրութեամբ կը լեցուի եւ կը փորձէ ընդհարումի նոր առիթներ ստեղծել:

Այս միջադէպէն ետք Հրայրն ու Հռիփսիմէն կը նշանուին գիտին բոլոր բնակիչներուն համաձայնութեամբ: Անկէ ետք անոնք իրարու հետ աւելի յաճախ կը տեսնուին, ընկերներով եւ ընկերուիկներով ժամանցներ եւ անմոռանալի պահեր կ'անցընեն:

Օրերը վարթարացած էին եւ Թուրքիա պատերազմի մէջ մտած էր Առաջին համաշխարհային Պատերազմը: Աղթամարի Դրսի վանքէն Սր. Խաչ վանքը կը հասնի Դանիէլ վրդ. Զատոյեանը, որ վանահայր Պօղոս վրդ.ի եւ միւս միաբաններուն կ'առաջարկէ վրանգի պարագային հեռանալ Աղթամար կղզիէն: Անոնք կը մերժեն այս առաջարկը: Սր. Խաչ վանքին մէջ Մարգար

րիտ անունով կին մը կ'ապրէր իր մանուկին՝ Ժիրայրի հետ:

Քանի մը օրուան ընթացքին Դրսի վանքէն Աղթամար կղզի մեծ քանակութեամբ կենսամթերք կը փոխադրեն առագաստանատով: Աղթամարի միաբանութեան շրէմարանները ամէն տեսակ ուրելիքներով եւ ըմպելիներով կը լեցուին:

Ապրիլեան պայծառ առաւօտը մը Աղթամարի միաբանութեան անդամները հարաւային կողմը գտնուող լեռներուն վրայ թրքական զօրքերու մեծաթիւ խումբեր կը նշմարեն: Անոնք դէպի Ոստան ու Հայոց Ձոր եւ անկէ ալ Վան կ'ողողուէին: Նոյն օրը թուրք զինուորները առագաստանատով կը մօտենան կղզիին եւ ցամաքահանում կ'ընեն: Անոնք համեմատաբար երկար կը մնան հոն: Մարգարիտն ու Ժիրայրը Մոխրաբերդ գաւած էին եւ չէին կրցած վերադառնալ:

Թրքական կառավարութիւնը ձեռնարկած էր մեծ եւ աննախընթաց ոճրագործութեան մը իրականացման: Մոխրաբերդի գիւղացիները, մեծամասնութեամբ անտեղեակ աշխարհի անցուղարձերուն, կը շարունակէին իրենց երկրագործական աշխատանքները: Գիւղին մէջն էին թրքական կառավարութեան ներկայացուցիչները, իսկ թուրք զինուորներն ու ռազմականները կը վխտային: Անոնք գիւղապետը կը սպիւնէին, որ հայերը իրենց պէնքերը յանձնեն:

Յուլիսը եւ Հրայրը իրարու հետ կը սրտախնայէին: Ըստ Հրայրի, իրենց կուսակցութիւնը սկիզբը միացած էր «Երիտասարդ Թուրքեր»ուն եւ անոնց օգնած էր պետութեան դէկը ձեռք առնելու անոնց ջանքերուն մէջ եւ այդ պատճառաւ հրաժարած էր ինքնապաշտպանութիւն կազմակերպելու իր սկզբնական գաղափարէն: Սակայն հիմա, տեսնելով «Երիտասարդ Թուրքեր»ու հայաջինջ քաղաքականութիւնը, կուսակցութիւնը, յապաղած, կը փորձէր յարիլ ինքնապաշտպանութեան գաղափարին:

Ինքնապաշտպանութիւնը բարդ հարց էր: Անիկա պատերազմ կը նշանակէր: Յուլիսը եւ Հրայրը Տիգրանին մօտ կ'երթան ու ինքնապաշտպանութեան հարցին շուրջ լծօրէն կը խորհրդակցին: Տիգրանի հայրը՝ Մարգարը եւ մայրը՝ Գոհարը կը մասնակցին խորհրդակցութիւններուն: Սառան ալ կ'ուզէ ինքնապաշտպանութեան մասնակցիլ:

Նահապետեան ընտանիքին մէջ այս խօսակցութիւններուն ընթացքին, Մոխրաբերդի երեւելիները՝ Ռէս Մխոն, Տէր Սահակ քահանան, Մուխսի Մուրադենց Պետրոսը, երկաթագործ Կիրա-

կոսը, արադձագործ Պաղտասարը, փալանձի Սողոն, պայտառ Մխոն, դերձակ Համապասպը, կօշկակար Կարապետը, ժամկոշ Բսահակը եւ գիտին քանի մը հարուստ կալուածատէրերը իրարու հետ դուրսը կը խորհրդակցէին ռուսերու եւ թուրքերու միջեւ տեղի ունեցող պատերազմին ընթացքին ինքնապաշտպանութեան հարցին շուրջ։ Անոնք միտք մը կը յղանան՝ կանչել դրացի Նոր Գիտի երեւելիները եւ միասնաբար խորհրդակցիլ այս խնդրին շուրջ։

Սոխրաբերդի եւ Նոր Գիտի երեւելիները երեկոյեան միասնաբար Սոխրաբերդի Ռէս Մխոյի ախոռին մէջ կը խորհրդակցին զալիք դէպքերուն շուրջ։ Երկու գիտերուն մէջն ալ կազմակերպուած կուսակցութիւններ չկային, ոչ ալ մթերուած վէնք ու ռապամթերք կար։ Գիտացիներէն ոմանք որսի հրացաններ ունէին։ Կային նաեւ կացիներ, գերանդիներ, քարեր ու փայտեր։ Օրհասական պահերուն կարելի էր ինքնապաշտպանութեան դիմել այս միջոցներով, քան թէ բոլորովին անպաշտպան մնալ ու հաւերու պէս մորթուիլ։ Երկար ժամեր խորհրդակցելէ ետք, իւրաքանչիւր մասնակցող իր կարծիքը կու տայ։

Ռուս-թրքական պատերազմը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ծիրին մէջ սկսած էր արդէն եւ թրքական կառավարութեան հայահալած քաղաքականութիւնը կը սաստկանար։ Աննախընթաց արագութեամբ կը հրահանգուին հայոց տեղահանութիւնները։ Ասոր նպատակն էր Արեւմտեան Հայաստանի հայ ազգաբնակչութեան բնաջնջումն ու վերացումը երկրի երեսէն։

Տեղահանութեան հրահանգները Սոխրաբերդ եւ շրջակայ գիւղերը կը հասնին։ Վանի մէջ հայութիւնը ինքնապաշտպանութեան դիմած էր։ Սոխրաբերդի մէջ հայոց ինքնապաշտպանութեան վիճակական հրամանատարութիւն կազմուած էր, որ գործի անցած էր։ Նոր Գիտի եւ Սոխրաբերդի կոռուղ ոյժերը շրջակայ բարձունքներն ելած էին արդէն։ Երկու գիտերուն բնակչութիւնն ալ լեռ բարձրացած էր՝ ապաստանելով հայ ռազմիկներու գրաւած դիրքերուն ետեւը, ապահով նկատուած Բալաքորի տափաստանը։

Տիկին Մարգարիտ Ժիրայրի հետ միասին Աղթամար չէր կրցած վերադառնալ, եւ Սոխրաբերդ գտնուած ըլլալով՝ լեռ բարձրացած էր։

Շրջանի հայկական անպաշտպան գիւղերուն վիճակը ողբերգական էր։

Այս միջոցին, Նադոյի մտասելեռումը Մոխրաբերդն էր եւ մասնատրաբար Հրայրն ու Հռիփսիմէն: Ան նպափակ ունէր Հրայրը մորթել եւ Հռիփսիմէն առեւանգել:

Մոխրաբերդի ժողովուրդը գիտլը ձգած լեռները ելած էր 22 Ապրիլ 1915ին՝ Սբ. Զատրկուան կիրակին (Սբ. Զատրկուան կիրակին 24 Ապրիլ 1915ին էր, - խմբ.): Իսլամական զանազան ցեղերէ հաւաքուած խումանը Գաւաշ գաւառի լեռնային ու դաշտային փարբեր ճամբաներէ եւ թուրքերու առաջնորդութեամբ դէպի Մոխրաբերդ կը յառաջանար: Մոխրաբերդի ժողովուրդը իր կենսամթերքը եւ գոյքերը մասնատր թաքստոյններու մէջ պահելով, իր հետ քշած եւ փարած էր անասունները:

Խումանը Մոխրաբերդի կը մօտենայ եւ գիտլին ծայրամասի փունները կը թափանցէ: Մերթ ընդ մերթ հրապանաձգութեանց ձայներ կը լսուին: Գիտլին մէջ կը սկսին կողոպուտի գործողութիւնները: Բայց իսլամ խումանը ասով չի բաւարարուիր: Ան կ'ուզէ ջարդել հայերը: Կողոպուտը աւարտելէ ետք, խումանը դէպի լեռը կ'ուղղուի: Հայերը կը ջանան խումանին յառաջխաղապքը կասեցնել: Կը սկսի Մոխրաբերդի ճակատամարտը: Հրապանաձգութիւնները համափարած կը դառնան: Մոխրաբերդի եւ Նոր Գիտլի կիներն ու երեխաները սարսափի մէջ են եւ շարերը առ Աստուած կ'աղօթեն: Կռիւ է, օրհասական կռիւ...: Երբ հայ ռազմիկներէն մէկնումէկը կը սպաննուէր կամ կը վիրատրուէր, ուրիշ մը զայն կը փոխարինէր:

Ժիրայրի ծեր հօրեղբայրը՝ Մկրտիչը, փոր *մըսթըր* Տիչ կ'անուանէին, դեռ քանի մը փարի առաջ Ամերիկայէն վերադարձած էր: Ան սարսափի մափնուած էր:

Հրայրը, Տիգրանն ու անոնց ընկերները թշնամի թուրքին դէմ կը կռուէին: Միեւնոյն ժամանակ, անոնք օրուան հրափապ դէպքերուն մասին պրոյեկտով, ինքնապաշտպանութիւնը պօրայնելու առաջարկներ կ'ընէին: Հակառակ ռազմամթերքի սակաւութեան, հայերը թշնամիին անդադար յարձակումները ետ կը մղեն: Այս կռիւներուն հրամանափարը Յուակն էր: Երբ Տիգրանի դիրքը կը փկարանայ եւ վրանգատը կը դառնայ, Յուակը Սագօն ու Կարօն օգնութեան կը դրկէ անոր: Տիգրան կը վիրատրուի: Յուակ կը հրամայէ վիրատր Տիգրանը անոր ընփանիքին՝ Նախապետեաններուն մօտ հասցնել: Հրայրը գոհունակութեամբ եւ պարփաճանաչութեամբ կը կափարէ այդ գործը:

Տիգրանի վիճակը ծանր էր: Հռիփսիմէ թէեւ անոր հոգ կը փա-

նէր, սակայն Տիգրանի ջերմութիւնը բարձր կը մնար: Տիգրանի չարչարանքը երկար չի տներ: Ան իր աչքերը յաւելր կը փակէ:

«Ջաղապպան Աբրոյ»ի տղան՝ Երուանդ Աբրահամեանը, որ սուրհանդակ էր այդ օրը, լեռը կռուող հայորդիներուն կը հաղորդէ, որ փայխներսիները եւս ինքնապաշտպանութեան դիմած էին:

Մոխրաբերդի ճակատամարտին Տիգրանի վիրատուութիւն ետք Մատան Յուսկէն կը խնդրէ Տիգրանի դիրքը յանձն առնել: Նոյն օրը երեկոյեան կռիւր աւելի կը սաստկանայ: Հայ մարտիկները քաջաբար կը դիմադրեն: Սակայն հայոց ռազմամթերքը չափաւանց նուազած էր: Յուսկ Հրայրին եւ միւս տղոց հետ կը խորհրդակցի որպէսզի կռուող տղաքը կարենան ապահով կերպով փախուստ տալ: Հրայր ետեւի դիրքերը կ'անցնի որպէսզի Նահապետեան ընդանիքին հետ այս հարցին մասին խորհրդակցի: Կռուող տղաքը թէւ ժողովուրդը պաշտպանելու անկարող էին, սակայն անոնք կ'ուզէին Հռիփսիմէն առեւանգումէ անպայման ապաւել: Երբ Հրայրը Նահապետեան ընդանիքին մօտ կը հասնի, կ'իմանայ Տիգրանի մահուան եւ թաղման մասին ու շար կը յուզուի: Բոլոր ներկաները բարոյապէս կ'ընկճուին:

Հրայր յանձն կ'առնէ իր նշանածը՝ Հռիփսիմէն պաշտպանել: Հռիփսիմէն պէտք է ծաղուէր: *Մըսթըր* Տիչ իր մօտ ունէր ամերիկեան դրօշակ մը, որուն հովանիին տակ պիտի նահանջէին:

Տիկին Մարգարիտը, Հռիփսիմէն ու Ժիրայրը կը հեռանան խումբէն: Հրայրը անոնց կը միանայ եւ միասին Նոր Գիւղի ժողովուրդին մէջ կը խառնուին:

Ծրագրուած էր, որ երբ մութը իջնէ, հայ ռազմիկները նահանջեն եւ դէպի Շաւրախ ուղղուին: Ռազմաճակատին վրայ, Յուսկը Մատայի դիրքը կը վազէ՝ միասին կռուելու համար թշնամիին դէմ: Յուսկ Մատայի կը յայտնէ ծրագիրը, որ շար աննպաստ էր հայոց համար: Կռիւր կը շարունակուէր եւ հայոց դիրքերը շար տկար վիճակի մէջ էին:

Խաւարը կ'իջնէ եւ հայ մարտիկները դէպի Շաւրախ կ'ուղղուին:

Սառա մերժած էր հեռանալ իր դիրքէն եւ հոն ալ սպաննուած: Դիւցապնական ի՛նչ հիմանալի ինքնապաշտպանական հաւատք ու վճռակամութիւն այդ խիպախ աղջկան սրտին մէջ:

Թուրքերը կը մտնեն հայկական քրուած դիրքերը եւ հայ նահապետներուն սգեստները կը խուլարկեն ու կը կողոպտեն: Խումբ մը քիւրտեր հերոստի Մատայի անշնչացած մարմնէն կ'անջար

տեն գլուխը եւ սուրի մը վրայ անցընելով՝ կը պտըտուէին: Ալեհեր Մարգար Նահապետեան իսկոյն կը ճանչնայ իր փարափախտ աղջիկը եւ ուշաթափ գետին կը փռուի: Մօտեցող վայրենի թուրքերը քարկոծելով կը սպաննեն ծերունին: Այդ տագնապալի պահուն, ուրիշ ծերունի մը՝ Մկրտիչը (*մըսթըր* Տիշ) իր ամերիկացի քաղաքացի ըլլալը կը բացատրէր վայրենի քիւրտի մը, որ կը փորձէր խժոժութիւններ բանեցնել անոր եւ շուրջիններուն վրայ: Ուրիշ քիւրտ մը հեռուէն կը սլանայ, եւ *մըսթըր* Տիշի ամերիկեան դրօշակը պատմելով՝ անոր ուրքերուն տակ կը նետէ:

Քիւրտերն ու թուրքերը իրենց վայրագութիւնները կը շարունակեն. այդ լեռներուն վրայ ողջ մնացած հայերը ոչխարներու պէս կը քշեն դէպի հրկիպուած ու կիսաքանդ Մոխրաբերդ գիւղը: Ճանապարհին վրայ, անոնք ետ մնացողները կը սպաննեն: Դէպքերու այս գահավէժ վիճակին մէջ, շփոթած ու յուսահատ հայ կանայք իրարու ձայն տալով կը քաջալերէին Վիրաբ: Մոխրաբերդ հասնող բախտատուները ձեռով մը կը պատսպարուին եւ կը փրկուին այդ ահատոր ու անբաղձալի վիճակէն: Գիւղին մէջ կը սկսին կողոպուտ, բռնաբարում եւ առեւանգում: Կը յաջորդեն ջարդն ու կոտորածը:

Տիկին Մարգարիտը, Հռիփսիմէն ու Ժիրայրը, խումբէն բաժնուելով, կիսաքանդ եւ հրկիպուած տան մը մէջ կը պահուողին: Նաղօս, որո՞ւ հրամանատարութեան տակ անոր հետեւորդները յաղթանակ տարած էին հայոց դէմ, ակնյայտ գոհունակութեամբ եւ աւելի վճռակամօրէն, ծակ ու ծուկ կը փնտռէր Հռիփսիմէն: Ան, կրակ կտրած, կը մտնէ Նահապետեաններուն տունը, որ հրկիպուած ու կիսաքանդ էր: Նաղօ իմացած էր, որ ծերունի Մարգարն ու տիկինը՝ Գոհարը սպաննուած էին:

Բայց Նաղօս վերջապէս կը գտնէ իր տիկինը: Երբ ան յոգնած էր փնտռելէ եւ առանձինն կանգնած կիսաքանդ տան մը առջեւ, յանկարծ ներս կը մտնէ եւ, ո՞վ գարմանք, իր դիմացը կ'ելլէ Հռիփսիմէն իր ամբողջ գեղեցկութեամբ: Տիկին Մարգարիտը եւ Ժիրայրը Հռիփսիմէն պաշտպանելու դիրքին մէջն էին: Յանկարծ տունէն ներս կը մտնէ կանացի հագուստներով ծաղկաւոր Հրայրը եւ կը յարձակի Նաղոյի վրայ: Անոնք մենամարտի մէջ կը մտնեն: Երկուքն ալ դաշոյններով պիտուած էին: Պահ մը Նաղօ կը յաջողի իր ապրճանակը վերցնել եւ կը փորձէ կրակել Հրայրի վրայ. սակայն Հռիփսիմէն իր անկիւնէն խոյանալով՝ գետին կը ձգէ ապրճանակը: Դաշունահար ու մահամերձ Հրայրը ապրճանակը

կը վերցնէ գեղնէն եւ կը յաջողի սպաննել Նադօն: Կրակոյի ձայն լսելով, թուրք սպայ մը զգուշութեամբ ներս կը մտնէ: Ան գեղինը երկու դիակ կը նշմարէ: Ապա ան երկու կանայք եւ երեխայ մը կը տեսնէ սենեակին մէջ: Սպան կը հրամայէ Հռիփսիմէն տանիլ իր կեղդոնաւորէին: Հռիփսիմէն կտրուկ կերպով կը մերժէ երթալ: Թուրք սպան, բարկացած, կը հրամայէ երեքը միասին տանիլ: Երկու կիներն ու Ժիրայրը ակամայ կը հեղձնուին թուրք զինուորներուն:

Սոխրաբերդ գիւղին ճակատամարտը վերջացած էր, մթնոլորտը՝ մահաբոյր եւ սարսափալից էր, հայրի արիւնը՝ յորդառափ հոսած: Տխրութիւնն ու յուսահատութիւնը կը փրփրէին վերապրողներուն: Թուրքը կը ձգուէր հասնիլ իր դարերով երազած՝ «Հայաստանը առանց հայի» գաղափարի իրականացման:

Տիկին Մարգարիտը, Ժիրայրը եւ Հռիփսիմէն թուրք սպայի կեղդոնաւորէին կը գտնուէին: Սպան կը զմայլէր Հռիփսիմէի գեղեցկութեան վրայ: Ան կը հարցաքննէ երեք հայերը: Հարցաքննութեան ասարփին, թուրք սպան կ'որոշէ Հռիփսիմէն իր մօտ պահել, եւ տիկին Մարգարիտն ու Ժիրայրը իր զինուորներուն ընկերակցութեամբ Աղթամար կղզին կ'ողտարկէ:

Երբ Մարգարիտն ու Ժիրայրը թուրք զինուորներու ընկերակցութեամբ Իշկերտ կոչուած քրտաբնակ գիւղը կը հասնին, լուրջ խռնակներու կը հանդիպին: Զիրտ գիտապետը կը ձգուի Մարգարիտն ու Ժիրայրը իր մօտը պահել: Ան զէնքը Ժիրայրի կտործին դնելով կը սպառնայ սպաննել վայն, եւ կը պահանջէ որ ան կրօնափոխ դառնայ եւ քրտանայ: Այդ չարաբաստիկ օրերուն, այս տեսակի արարքները սովորական դարձած էին: Սակայն, Մարգարիտին եւ Ժիրայրին ընկերակցող թուրք զինուորները թոյլ չեն տար գիտապետին, որ իր նպատակին հասնի: Թուրք զինուորներն իրենց սպաննած պարտականութեան մէջ չեն ու վեր թերանալ, եւ երկու հայորդիները իրենց հետ առնելով՝ ճամբան կը շարունակեն դէպի Աղթամար:

Աղթամար հասնելով, Դրսի վանքը ամայացած կը գտնեն: Դռները փշրուած էին եւ խորանները՝ քանդուած: Անմիջապէս նաւակ մը նստելով՝ դէպի կղզին կը թիավարեն: Կղզիին նաւահանգիստին մէջ ժամկոչ Եզնիկն ու փրաքոյ Գարեգինը կը դիմաւորեն վանոնք: Աղթամարի մէջ ոչ ոք տեղեակ էր անցու դարձերէն: Անոնք միայն տեսած էին թրքական բանակին նահանջը դէպի հիւսիս: Երկու թուրք զինուորները կը վարմանան եւ կը

սոսկան այս լուրին: Անոնք կ'ուզեն անմիջապէս Մոխրաբերդ վերադառնալ ու միանալ իրենց հրամանաւարին: Զինուորները, չմեկնած, Աղթամարի վանահայրը՝ ծերունազարդ Պօղոս վարդապետը խեղդած էին...: Ներկաները բոլորը միասին կ'աղօթեն, խունկ կը վառեն եւ Պօղոս վարդապետի թաղման արարողութիւնը կը կատարեն:

Տիկին Մարգարիտէն եւ Ժիրայրէն բաժնուելէն ետք Հռիփսիմէն սպային մօտ առանձինն կը սգար: Կոյս աղօթիկը միշտ իր սրտին մէջ ունէր թուրք սպային կողմէ բռնաբարուելու վախը: Ան կորսնցուցած էր իր ծնողները, թոյրն ու եղբայրը եւ իր սիրեկան Հրայրը:

Թուրք զինուորները Աղթամար կղզիէն վերադառնալով՝ իրենց առաքելութեան իրականացումը կը հաղորդեն թուրք սպային: Անոնք սպան տեղեակ կը պահեն կղզին գրաւած թուրք զինուորներու մեկնումէն:

Մոխրաբերդի մէջ խուճապ մը կը ստեղծուի: Արկէ օգտուելով Հռիփսիմէ խոյս կու տայ թուրք սպային կեդրոնաւորիչէն եւ կ'ոտղոյի դէպի Բալաքորի տափաստանը, ուր իր եղբոր գերեզմանին վրայ կ'աղօթէ եւ կու լայ: Ան յուսահատութեան մատնուած է իր կեանքին նկատմամբ: Բալաքորի տափաստանէն հեռանալով, կը հասնի Վանայ լիճին եզերքը ու կը կանգնի Մոտաքարի լեռան ծովահայեաց ապառաժի մը վրան: Ան իր կեանքին վերջին աղօթքը կ'ընէ Աղթամարի Մր. Խաչ եկեղեցին դիտելով: Աղօթքի աւարտին, Հռիփսիմէն այդ ապառաժէն ինքզինք ջուրերուն մէջ կը նետէ՝ վերջ տալով իր կեանքին:

Յաջորդ առաւօտ թուրք զինուորները Հռիփսիմէի դիակը կը գտնեն Վանայ լիճի ափերուն վրայ, Մոխրաբերդի մօտ: Թուրք սպան անտարբերութեամբ կը հրամայէ, որ պայն տեղ մը թաղեն:

Գաւաշի բոլոր գիւղերու հայ բնակչութիւնը բռնագաղթի հրամանը կը ստանայ: Թրքական իշխանութիւնները կը ջանային օր առաջ գործադրել կառավարական բարձր դիրքերու պաշտօնեաներու ծրագրած կարգադրութիւնները՝ հայոց բռնի գաղթը, աքսորն ու ջարդը եւ արմատական բնաջնջումը:

Մոխրաբերդցի վերապրողները, որոնք օրերով բռնագաղթի եւ աքսորի մտահոգութիւններով լեցուած էին, օր մը առաւօտուն երբ կ'արթննան, կը տեսնեն, որ թուրք զինուորները ինչպէս նաեւ թուրք բնակչութիւնը անհետացած էին ու անոնց փոխարէն հայ կամատրներ ժամանած:

Ի՛նչ ուրախութիւն եւ երջանկութիւն:

Տարիներ շարունակ տիրապետող ահն ու սարսափը ապա-
րաշունչ բացագանչութիւններու կը փոխուին: Աղթամարի միա-
բանները տեսած էին թուրք զինուորներուն խառնաշփոթ ու ան-
կարգ նահանջը: Հայ կամաւորները ջարդուած եւ յուսալքուած
թուրք զինուորները կը հեղապնդէին: Վանեցիները 28 օրուան
ինքնապաշտպանական հերոսական կռիւներէն յաղթական դուրս
եկած էին: Շապուխի մէջ Փեսանդաշարը նոյնպէս յաղթանակ
տարած էր թուրքերուն դէմ: Փայլաներցիներն ալ իրենց միօրեայ
պայքարէն ետք «Ջաղացպան Աբրոյ»ի առաջնորդութեամբ յաջո-
ղած էին Փեսանդաշարի ռազմիկներուն միանալ: Ռշտունիքի եւ
Վասպուրականի հայ ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը փրկ-
ուած էր: Վերապրողները լծուած էին իրենց երկրագործական
աշխատանքներուն:

Ափսո՛ս սակայն, որ այդ ամէնը ժամանակաւոր էր:

Ռուսական բանակը Արեւմտեան Հայաստանի ռազմաճակա-
րէն կը նահանջէ: Վասպուրականի հայ ազգաբնակչութիւնը՝ մօտ
150,000 հոգի, թշնամիին վրէժխնդրութենէն խուսափելու համար
կը պարտադրուի ամէն ինչ լքել եւ ռուսական բանակին հետ
հեռանալ դէպի Արեւելեան Հայաստան, դէպի Երեւան, Էջմիածին,
Անդրկովկասի եւ Ռուսաստանի խորքերը...

Հեղինակը՝ Մերովքէ Մխիթարեանը վերջին քանի մը էջերուն
մէջ Արեւմտեան Հայաստանի վերաբերեալ վերլուծում մը կը
կատարէ մանրամասնօրէն՝ իրեն ծանօթ չորս հայրենակիցներու
գրոյցի մը ընդմէջէն: Այս մարդիկը նահանջող վասպուրական-
ցիներու կարաւանին հետ դէպի Արեւելեան Հայաստան կը գաղ-
թեն: Երբ Բերկրիի կամուրջը կը հասնին, քիւրտերը կարաւանին
վրայ կրկին կը յարձակին եւ հրապանաձգութիւններ տնդի կ'ու-
նենան: Նորէն կոտորած, իրարանցում եւ հարիւրաւոր սոսիներ: Այս
չորս հայերէն երկուքը՝ Նահապետն ու Աբգարը կը գոհուին:
Վերջապէս, հայ կամաւորները օգնութեան կը փութան ու քիւր-
տերը կը փախչին:

Գիշեր մը, մոխրաբերդցիներուն կարաւանը Վասպուրականի
միւս բռնագաղթուածներուն հետ Իգգիոր կը հասնի: Հոն սովն ու
համաճարակը իրենց ճիւղալային թելերը կը տարածեն գաղթակա-
յանին վրայ: Վերապրիւր հրաշքի համապօր կը դառնայ:

1915ի պարտադրուած ու բռնի գաղթը տեսակ մը շարունակու-
թիւնն էր դարաւոր մաքառումներու ելեւէջներուն մէջ, բայց իր

ահատր փարողութեամբ կը փարրերէր մինչև այդ ասեմն եղած բռնագաղթերէն: Հայ ազգաբնակչութիւնը արմատաւազ ցոյց տուած էր իր դարատր ու պապենական հայրենիքէն եւ օգտը երկիրնէն քշուած:

Վասպուրականն աւերակ ու ամայի դարձած էր, Մոխրաբերդը մոխրակոյտի վերածուած...:

Մարտիրոս Տէրանեան, «Հիւսէնիկ», «Պայքար» հրատարակչութիւն, Պոսթրն, 1981, միջակ չափի էջեր. հայերէն բաժինը՝ 193 էջ, անգլերէնը՝ 130 էջ: Անգլերէնի թարգմանած է հեղինակի որդին՝ դոկտ. Յակոբ Մարթին Տէրանեանը, վերապարտելի դոկտ. Վերլոյս Ա. Ճ. Հասէսեանի օգնութեամբ:

Իբրեւ Խարբերդի նահանգի Հիւսէնիկ գիտաքաղաքի մէկ համեստ պաւակը՝ Մարտիրոս Տէրանեան երկար տարիներ ծանր աշխատանքի լծուած է հաւաքելու համար Հիւսէնիկի իրական կեանքը ներկայացնող պատմութիւններ, ինչպէս նաեւ պատմական վայրերու լուսանկարներ: Գիրքը կ'ընդգրկէ նաեւ 1895-1896ի ջարդերը, 1915ի Մեծ Եղեռնի բռնագաղթը եւ կոտորածները:

Հեղինակը ծնած է Հիւսէնիկ գիտաքաղաքի Չային Ճոիկ կոչուած աղբիւրի թաղի հողաշէն մէկ տան մէջ, 1882ին:

1899ին Մարտիրոս, տասնութը տարեկան, թուրք ջորեպաններու հետ Հալէպ կը մեկնի եւ հոնկէ կը ջանայ դէպի Ամերիկա փախչի: Հալէպէն Եաֆա, Երուսաղէմ, Եգիպտոս եւ ապա Ամերիկայի Բրոքլինքս քաղաքը կ'անցնի:

1915ին, բռնագաղթի տարին, Մարտիրոսի ծնողքը Տէր Զօր կը բռնուի եւ հոն կը նահապակուի:

«1895ի Կոտորածը», էջ 36-38:

1895ին Հիւսէնիկի մէջ Հաճի Ամիր եւ անոր երկու որդիները՝ Ֆայիք ու Աի պէյերը, ինչպէս նաեւ Հաճի Ճիֆօ ու Հաճի Խէրի պէյերը կ'առաջնորդեն հայոց ջարդը: Թուրքերը հայոց նախանձոր աշքերով կը նայէին: Գիտաքաղաքի կառավարիչին որդին՝ Հասան պէյը, որ Փաշի անունով ճանչցուած էր, իր հայ գործատուները վայրագօրէն կը ծեծէր կամ ծեծել կու տար երբ անոնք առարկէին:

նաեւ Կեղահանութեան թուականը: Ան կը յայտարարէր նաեւ, թէ շրջակայ բոլոր հայաբնակ գիւղերը ինչպէս Զջղակ, Զասիրիկ եւ Մօրենիկ, Մեպիրէ քաղաքին հ' յետեւին նոյնպէս Կեղահան պիտի ըլլային:

Հայերը պատրաստութիւններ կ'ընէին սպսնել խուճապային հետով: Անոնք կը ծախէն իրենց ապրանքները չնչին գինով եւ շար ստղ վճարելով՝ բեռնափար կենդանիներ կը գնեն: Թուրքերը այս պատրաստութենէն մեծապէս կ'օգտուին: Թուրքերուն կ'արգիլուի հայոց ապրանքները գնել: Այսպիսով, հայերն ստիպուած կ'ըլլան իրենց երին ձգել կալուածներն ու ստացուածքները:

Բռնագաղթէն առաջ վերջին կիրակին Հիւսէնիկի Մր. Վառվառ եկեղեցւոյ մէջ պատարագ կը մատուցուի: Պատարագիչ քահանան՝ Տէր Մամբրէ Գնդունի Ջամանիկեանը եւ ժողովուրդը կ'աղօթեն առ Աստուած բռնագաղթի ընթացքին իրենց օգնելու համար: Եկեղեցւոյ թանկարժէք իրեղէնը կը հաւաքեն եւ Կաճարին երեւի կամարին գանձարանը կը պահեն, այն յոյսով որ օր մը թրքական կառավարութիւնը կ'արտօնէ Կեղահանուածներէն ողջ մնացողներուն վերադարձը իրենց տուները...:

1915ի Յուլիսի փաք ու հեղձուցիչ օր մը առաւօտուն Հիւսէնիկի հայութիւնը կը մէկտեղուի՝ ճամբայ ելլելու բեռնափար կենդանիներով եւ կառքերով:

Կարաւանը կը շարժի: Անոր մէջն էին Մարտիրոսի հայրը, մայրը, 19 տարեկան քոյրը՝ Թուրֆանտան եւ ինն տարեկան եղբայրը՝ Սարգիսը: Երբ Եփրատին մօտակայ Իւշեօլ գիւղը կը հասնին, թուրք ոստիկաններուն մեծատորը բռնագաղթեալներուն դրամները եւ ոսկեղէնը կը հաւաքէ՝ պատրուակելով, որ քիչ անդին քիւրտերը պիտենք պիտի կողոպտեն: Ան կը խոստանայ վրանգը անցնելէն ետք վերադարձնել հաւաքուած դրամն ու ոսկիները: Մակայն երբ կարաւանը Եփրատը կ'անցնի, ոստիկանապետը եւ ոստիկանները կ'անհետան...:

Երեք հազար հիւսէնիկցիներ կը յառաջանան: Գիշեր կ'ըլլայ: Այս անգամ քիւրտերը կը կողոպտեն զանոնք:

Յաջորդ օրը թուրքերը կու գան եւ այրերը կ'ինտրէն կը վարեն: Կանանց եւ երեխաներու կարաւանը կը շարունակէ իր ճամբան: Անոնք մէկ օր եւս կ'իմանան, թէ Կարաւանը Կեղահանուածներէն Ռուսիա Կարաւանը ճամբուն վրայ, ամայի ձորի մը մէջ սպաննուած էին: Յուսահատութեան եւ սարսափի այդ պահուն, թուրքերը հայ գաղթականներէն բոլոր փոխադրամիջոցները խլել

յով կը հեռանան: Կարաւանը հեղիոյն, անօթի ու ծարաւ, կը շարունակէ ընթանալ: Ամենատակաւի պարագան այն էր, որ ճամբու ընթացքին հարսեր ծնունդ կու տային առանց բժիշկի կամ դայեակի օգնութեան: Անոնք ճամբուն եզերքը կ'իյնային իրենց մանուկին հետ անօգնական: Աղջիկներն ու գեղեցիկ կիները կ'առեւանգուէին: Արաբ մը կ'առեւանգէ Մարտիրոսի քոյրը՝ Թորֆանդան: Մայրը կը պայքարի իր դուստրը ազատելու համար եւ դաշոյնի հարուած մը կը ստանայ յարձակողներէն: Մայրը շատ կը տառապի դաշոյնի հարուածներուն պատճառած վէրքերէն եւ քանի մը շաբաթ ետք կը մահանայ: Մարգիս իր մօր անթաղ դիակին վրայ կ'ուխտէ վրէժ լուծել: Ան իր քրոջ առեւանգուելէն եւ մօր մահէն ետք որք կը մնայ եւ հոս ու հոն կը թափառի՝ անտէր եւ անօգնական: Ժամանակ մը ետք, ան Հիւսէյնի կարաւանին հետ Հալէպ կը հասնի հրաշքով եւ հայկական որբանոցը կը դրուի: Քանի մը ամիս հոն կը մնայ:

Մարգիս գիտէր, թէ իր հայրը՝ Պօղոս Տէրանեանը բռնագաղթէն քանի մը օր առաջ Խարբերդի ամերիկեան միսիոնարութեան մօտ հինգ հարիւր ոսկի պահ դրած էր՝ պէտք եղած պարագային իր ընտանիքին անդամներուն կողմէ գործածուելու համար: Մարգիս այս հարցով Ա.Մ.Ն.ի Հալէպի հիւպատոսին դիմելով, այդ գումարը կը ստանայ:

1915ի վերջատրութեան Մարգիս Պեյրոսի Ամերիկեան Գոլէճը (ներկայիս՝ համալսարան) կը դրկուի ուսանելու: Ան մինչեւ 1919ը կ'ուսանի: 1919ին Մարգիս կ'անցնի Կիլիկիա, ապա Ամերիկա, իր եղբօր՝ Մարտիրոսի մօտ:

«Հիւսէյնիկի Տեղահանութեան Ականատեսի Մը Վկայութիւնը», էջ 97-100:

1915ի Ապրիլին թրքական կառավարութիւնը սկսած էր հայոց ձերբակալութիւնը: Բոլոր մտատրականները, առաջնորդները եւ հարուստները կապուած կը տարուին Մեզիքէի բանալը: Թուրքերը երկրին ապահովութիւնը կը պարճառաբանէին: Թրքական բանակը կը կռուէր քրիստոնէայ Երոտայի դէմ եւ կրնար յեղափոխութիւն ծագիլ Թուրքիոյ մէջ: Անոնք կը խոստանային պատերազմէն ետք հայերը ազատ արձակել...:

Բանտարկեալներուն կիները կը սկսին առդին-անդին դիմել սակայն անօգուտ: Թրքական կառավարութիւնը ամէն օր հայ բանտարկեալները խումբ առ խումբ ամայի ձորերը տանելով՝ կը

ուսին դրուած փոքրիկ Կոպրակ մը ձաւար: Այս բոլորը դիպող թուրքերը իրենց գիշարիչի ախորժակները կը զսպէին, սպասելով ջարդի եւ կողոպուտի՝ վերէն գալիք հրամաններուն: Այդ երկու հայկական գիտերուն մէջ իրենց տեղերէն չկարենալ շարժող ծերունիներն ու հիւանդները լքուած էին իրենց անկողիններուն մէջ: Յերագային կը հասկցուի, որ բոլորն ալ անխտիր, հրկիպ-ուած ու խեղդամահ եղած էին:

Չորք Մարգարանի մէջ հայերը ժողով կը գումարեն եւ Կաս-ներկու հոգինոց յանձնախումբ մը՝ «Ինքնապաշտպանութեան Մարմին»ը ծնունդ կ'առնէ: Պէտք էր արագօրէն կազմակերպուի: Այս մարմինը կը հրահանգէ իւրաքանչիւր ընտանիքի մօտ գտնուող պէնքերը բերել: «Ինքնապաշտպանութեան Մարմին»ը պէտք եղած կարգադրութիւնները կը կատարէ Չորք Մարգարանի մէջ: Շինարարական յանձնախումբը դիրքերը կ'ամրացնէ, աշխատարանական բանակը մըջնային աշխատանք կը տանի: Ոչ-պատերազմիկ, 45 տարիքը անց տղամարդիկ եւ չարքաշ կիներ ամէն վայրկեան պատրաստ կը կենան յանձնախումբերու կոչին պատասխանելու: Կռիւներու նախօրեակին Չորք Մարգարանի, Էօզերիկի եւ Օճագլըի հայութիւնը ապառաժեայ միասնականութիւն ցոյց կու տայ:

«Ինքնապաշտպանութեան Մարմին»ը ամէն բանէ առաջ յեղա-մուտ կ'ըլլայ թշնամիին շարժումներուն տեղեակ դառնալ: Օճագլը եւ Չայլը գիտերու թուրքերուն դիրքերը լրտեսելու մտադրութեամբ, երեք քաջ հետապօտող երիտասարդներ կը դրկուին գիշերային խոր մթութեան մէջ: Յայտնի կը դառնայ, որ յարձակումը պիտի սկսէր Չայլը գիտի կողմերէն:

Երբ Չորք Մարգարանի մէջ հայերը այս պատրաստութիւնները կը տեսնէին, թուրքերը անոնց կ'առաջարկէն յանձնուիլ կառավարութեան, սպառնալով հակառակ պարագային ջարդի ենթարկել պանոնք: Պատրաստութեան երրորդ օրը թուրք թշնամին իր առաջին յարձակման կը ձեռնարկէ Չայլը գիտի կողմէն, Աքրամի դիրքերուն վրայ: Հայերը թոյլ կու տան, որ թուրք խուժանը ատլի մօտենայ իրենց դիրքերուն, ապա «մէկ փամփուշտով մէկ անձ զգեցնելու» սկզբունքով կը պատասխանեն: Հայոց հակահարուածը բոտն ուժգնութեամբ կ'իջնէ թշնամիին գլխուն: Հայերը փախչող եւ նահանջող թուրք խուժանը կը հալածեն ու *պաշրպօտութեան* պէնքերը կը գրաւեն: Յաջորդ առօրու, բազմաթիւ թուրքերու դիակներ կը նշմարուին կռուի դաշտին վրայ:

Որոշ էր որ թուրքերը երկրորդ յարձակում մը պիտի փորձէին ուրիշ կողմէ: Անոնք քսանչորս ժամ լռութիւն կը պահէն, ապա Օճագլըի դիմացի հայոց դիրքերուն վրայ ահռելի յարձակումի մը կը ձեռնարկեն: Հայերը ուժգին հակահարուածով մը ետ կը մղեն խաժամուծը, որ խուճապահար, փախուստի կը դիմէ: Արիւնածարաւները մեծ թիով մեռեալներ եւ վիրատուներ կը ձգեն իրենց ետին:

Կ'անցնի քանի մը օր եւ թուրքերը կը գիտակցին, որ դիւրութեամբ կարելի պիտի չըլլար գրաւել Չորք Մարպպանը: Անոնք կը սկսին պաշարումը սեղմել եւ ընդհանուր յարձակումի մը պատրաստուիլ: Չորս ճակարներէ նոր յարձակում մը կը սկսի Չորք Մարպպանի ուղղութեամբ: Հայոց մօտ ջուրի եւ սննդեղէնի քառնապ կը սկսի: Պաշարման ութներորդ օրը, յիսուն հոգիէ բաղկացած ու լաւ պինտած հայ երիտասարդներու ջոկատ մը քաղաքէն դուրս կը սողոսկի Փոթորեան թաղամասի դաշտին կողմէն: Անոնք անշշուկ եւ գաղտնաբար կը բարձրանան լեռներու փէշերէն եւ թշնամին կռնակէն կը հարուածեն: Ճակատի կողմէն հայ երիտասարդներու ուրիշ ջոկատ մը թրքական դիրքերուն վրայ կը յարձակի: Այսպիսով, թուրքերը երկու կրակի միջեւ կը գրնեն իրենք պիտենք: Հայերը մեծ քանակութեամբ պինամթերք, ինչպէս նաեւ աղբիւրի դիրքը կը գրաւեն: Ջուրի պակասը մասամբ կը լրացուի: Կռուող կիներ ալ կային հայոց մէջ: Անոնցմէ Ան. Տէր Գէորգեանը նշանատուր կը դառնայ:

Իններորդ օրը, գիշերային խաւարին մէջ, թուրքերը ընդհանուր յարձակում մը կը գործեն: Օսմանեան բանակի համապզեստով սպաներ առաջին անգամ ըլլալով հրամաններ կ'արձակեն թուրք խուժանին: Այս յարձակումն ալ հայերը ձախողութեան կը մատուցեն:

Հեղինակը հոս կը նշէ, որ Չորք Մարպպանէն 40 քիլոմէթր հեռու Նաճարլը հայկական գիւղն ալ 1,500 հոգիով ինքնապաշտպանութեան դիմած էր: Նաճարլըի հայերը շատ նեղ կացութեան մատնուած ըլլալով, պաշարման օղակը գիշերով կտրելով Չորք Մարպպան կու գան: Այս փախուստի ընթացքին անոնք քանի մը անգամ թուրքերու հետ բախում կ'ունենան: Մասփիկ հրացանաձգութեան ընթացքին Եպէկիէլ Չէփէլեանը կը գոհուի: Անոր եղբայրը՝ Միսաք Չէփէլեանը ոճրագործ թուրքին ետեւէն վազելով, զայն դաշոյնով կը սպաննէ: Չորք Մարպպան հասնելով, Նաճարլըի հայութիւնն անմիջապէս ունետը ընդանիքներու մօտ

կը տեղափոխուի ու մասնաւոր հոգածութեան կ'արժանանայ:

Չորք Մարգարանի «Ինքնապաշտպանութեան Մարմին»ը եւրոպական երկիրներու Աղեքսանտրէթի հիւպատոսարաններուն նամակներ կ'ողարկէ եւ անոնցմէ օգնութեան դրական պատասխաններ կը ստանայ:

Թուրք թշնամին նախապգայած ըլլալով գալիք օգնութիւնը, բախումներուն 13րդ օրը բոլոր յարձակում կը գործէ հայոց դիրքերուն վրայ: Թուրքերը կտրուկ հրամաններ ստացած էին օր առաջ վերջ տալու լեռներու կոշտին ապաւինած Չորք Մարգարանի հայութեան դիմադրութեան: Կայսրութիւնը վտանգաւոր կը դառնայ: Մինաս Խապրիկ իր պատանի ընկերներով փողոց կը վազէ հեփուելու համար անցուղարձերուն: Ան կիներուն, այրերուն եւ պատանիներուն բաժով եւ բրիչով պինտած ինքնապաշտպանութիւնը կը տեսնէ մեծ ուրախութեամբ: Վարի թաղի եկեղեցոյ մօտ անոր դիմացը կ'ելլեն խումբ մը հրացանակիր հայ երիտասարդներ, որոնք կ'աւտեն, որ թուրքերու պաշարման օղակը թուլած էր: «Ինքնապաշտպանութեան Մարմին»ը մտնեփիկներու միջոցաւ ժողովուրդին կը յայտնէ թշնամիին բազմաթիւ կոռուստները բոլոր ճակատներուն վրայ:

Յաջորդ առաւօտ Չորք Մարգարանի հայերը յստակօրէն կը տեսնէին եւրոպական քանի մը մարտանաւեր՝ խարսխած Միջերկրական Ծովու ափին: Օգնութեան լուրը կայծակի նման կը տարածուի հայութեան մէջ: Զիչ ետք, Չորք Մարգարան գրնոտող հայութիւնը Վերի թաղի եկեղեցիի շրջափակին մէջ խոռներամ շարքերով կը հաւաքուի: Երկու կառքեր կանգ կ'առնեն եւ ճերմակ զգեստներով քանի մը անձնատրութիւններ վար կ'իջնեն: Անոնցմէ մէկը խօսք կ'առնէ. թարգմանի մը միջոցաւ կը հաղորդուի, թէ կռիւները վերջ գրած են: Հիւպատոսական Մարմինը թուրքերու եւ հայերու ներկայութեամբ ժողով մը կը գումարէ ու երկու կողմերուն միջեւ համաձայնութիւն կը գոյանայ:

Հակառակ այս ժողովի ապահովիչ հանգամանքին, Օճագլըի եւ Էօզերլիի հայերը չէին համարձակեր իրենց գիտէրը վերադառնալ: Թուրք եւ հայ խառն յանձնախումբեր կը կազմուին, եւ փոքրող անսպառնալիքները վերացնելու նպատակով, երեւելիներու հսկողութեամբ խումբեր գիտէրը կը շրջին: Միասնաբար կատարուած այս շրջապտոյտներուն մասնակիցները ականաւորեաւ կ'ըլլան գիղերու մէջ պատահած պարհուրելի տեսներուն եւ վանտալութիւններուն. ոչ մէկ տուն անվնաս մնացած էր, փախտակաշէն տունե-

րը մոխիրի վերածուած էին, իսկ քարաշէն փոներու միայն պա-
տերուն կմախքները մնացած էին:

Չորք Մարգարանէն դուրս մնացած բոլոր հայերը, անխփիր,
ջարդուած էին: Փայասի հինաւորոյ բերդին մէջ բանտարկուած
հարիր յիսուն հայերը եղերակա՛ւ վախճան մը ունեցած էին:
Ասդին եւ անդին ինկած հայ փոհերուն թիւը 500ը կ'անցնէր:

Հիւսկափոսներու հովանաւորութեան փակ գոյութիւն առած
համաձայնութենէն ետք, օսմանեան բանակի փնտորներ կը
մտնեն Չորք Մարգարան: Անոնք հայերէն կը պահանջեն իրենց
պէսքերը յանձնել: Քանի մը օր ահն ու սարսափը կրկին կը
փիրեն գիտաքաղաքէն ներս: Զէնքերու յանձնման պահանջը
փութ պատրուակ մըն էր: Կառավարութենէն խիստ եւ գաղտնի
հրամաններ եկած էին թորք ամբոխին՝ ձախողութեան վրէժը
լուծելու: Երկրորդական կշիռ ունեցող թորք սպաներէն կաշառ-
քով առնուած փողակութիւններն ալ այդ կը փաստէին:

Չորք Մարգարանի հայերը ինքնապաշտպանութեան միջոցները
կը նորոգեն գիշերով՝ ամէն փեսակի հաւանականութեանց պատ-
րաստ գտնուելու համար: Հայ քաջերը փորանոցին դիմաց դիրք
կը բռնեն ինքնապաշտպանութեան համար: Ժողովուրդը ապահով
կարծուած փոները կը թաքնուի: Մինասը իր ընտանիքին հետ
Տէր Ստեփանեաններուն փունը կ'ապաստանի: Մահմանափակ
թնդանօթաճութիւն փողի կ'ունենայ գիտաքաղաքին վրայ: Մա-
կայն հրաշքի պէս, քիչ ետքը լուր մը կը փարածուէր, թէ եղածը
սխալի մը արդիւնք էր եւ թէ ռումբերը արձակուած էին վրիժառու
յիսնապետի մը փունը հրահանգով:

Պոլսոյ կեդրոնական իշխանութեան կողմէ նշանակուած քննիչ
յանձնախումբ մը Չորք Մարգարան կը հասնի: Պատերազմական
վիճակը վերջ կը գտնէ վասն հաշտութեան գումարուած ժողովնե-
րէն ետք:

13 օրուան պայքարի սրտամկիկ օրերը ետին ձգած, Չորք
Մարգարանի հայութիւնը վերանորոգումի նոր փենդով մը աւապ-
րէշ կը նետուի: Խաղաղ աշխատանքի կապդորիչ շրջան մը կը
սկսի: Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը որքանոց մը կը բանայ
Չորք Մարգարանի մէջ: Դաշտային Կիլիկիոյ աւերուած շրջաննե-
րէն, ինչպէս Պաղէ, Հասան Պէլի, Օսմանիէ, Միսիս, Միս, Էւայլն,
որբեր եւ որբուհիներ այս պատսպարանը կը բերուին: Մինաս
Խապրիկեանն ալ այս որքանոցը կը մտնէ:

Ինքնապաշտպանութեան կռիւներէն ետք, 1909էն մինչեւ 1914ի

սկիպը, Չորք Մարզպանի հայութեան կեանքը մեծ ուսփում կ'արձանագրէ: Նարինջի արտածումը կը բարգաւաճի: Համապատասխան աշխատանքները կը նորոգուին եւ կ'ընդարձակուին: Առեւտրական բոլոր գործառնութիւններն ուղղակիօրէն ոսկի եւ արծաթ դրամներու միջոցաւ կը կատարուին:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի հռչակումէն քանի մը ամիս յետոյ Չորք Մարզպանի հայութիւնը սրիպողական պահանջի մը առջեւ կը գտնուի: Թրքական իշխանութիւնը եւ զինուորական հրամանատարութիւնը յատուկ հրամանագրով մը երիտասարդները դրօշի տակ կը կանչեն: Չորք Մարզպանի, Օճագլըի եւ Էօպերլիի հայերը ժողով կը գումարեն քննելու համար գալիք վնասակար կացութիւնը: Երիտասարդներուն մեծամասնութիւնը ինքնապաշտպանութեան կողմնակից կ'ըլլայ: Սակայն ժողովին մէջ յստակ որոշում մը չ'առնուիր: Աղաները կը խրատէին հնազանդ մնալ թրքական կառավարութեան: Երիտասարդներէն օճագլըցի Վահան Չոքուճի որդին՝ Կարապետը տասնեակ մը քաջեր հաւաքելով՝ ապստամբութեան դրօշը կը պարսկէ: Անոնք հերոսաբար կը կռուին թրքական զինուորական ջոկարներու դէմ: Հայ ղեկավարները կը փորձեն զսպել այս շարժումը՝ կատարուածը խենթութիւն սեպելով: Ապստամբները Չորք Մարզպանի Վերի թաղի բարձունքներուն վրայ դիրք բռնած էին: Թուրք զինուորները պաշարելով զանոնք, կը հրահանգեն անմիջապէս յանձնուիլ: Քաջարի խումբը գիտակցելով թուրքին ստատապիր խոստումներուն ունայնութիւնը, բոտն յարձակողականի կ'անցնի եւ թուրքերէն տասնեակ մը զոհեր կը խլէ: Սակայն, հայ աղաներու ազդեցութեան տակ, Չորք Մարզպանի ժողովուրդը ոչ մէկ օգնութիւն կը հասցնէ այս տղոց: Վահան Չոքուճի որդին՝ Կարապետը հերոսաբար կ'իյնայ այս կռիւներուն ընթացքին եւ խումբը կը սրտի:

Այս դէպքերէն շաբաթ մը ետք, ուրը հարիւր չորքմարդպանցի երիտասարդներ զինուորագրուելով, իբր բանուոր Օսմանիէ կը դրկուին: Այս խումբին կը հետեւին ուրիշ խումբեր ալ եւ Չորք Մարզպանն ամստան մը ընթացքին իր երիտասարդներէն կը պարպուի: Գիշեր մը դաշնակիցները Չորք Մարզպանի պօրանոցը կը ոմբակոծեն: Թուրքերը նախադեսելով այս, պօրանոցը պարպած էին: Հայերը յայտով կը լեցուին եւ կը խանդավառուին: Չորք Մարզպանի հայութիւնը շշուկներով կ'իմանայ, որ Գ. Քէօշկէրեան անունով օճագլըցի մը, որ շարունց Օճագլըէն Կիպրոս գացած էր,

պրահաւորներէն մէկէն իջնելով, Չորք Մարպպանի հայ երեսելիներուն հետ ժողով գումարած է հայերը ապստամբութեան հանելու համար Թուրքիոյ դէմ: Ան դէպի պրահաւոր վերադարձին ծովեկերքի թուրք պահակներուն կողմէ ձերբակալուելով՝ Արանա ւարտուած էր: Այս դէպքը շուրջով պատրուակ պիտի ծառայէր Չորք Մարպպանի եւ Օճագլըի երեսելի հայոց ձերբակալութեան: Չորք Մարպպանէն Օհաննէս Պալեան, Տիգրան Սարգիս, Պաղտասար Աբրահամեան, Օհաննէս Կիւչիքեան, Յակոբ Խաչատուր Մարկոսեան, Մարտիրոս Տէր Ստեփանեան, Գրիգոր Կէօքփանոսեան, Գրիգոր Կէօղվանէսեան, Կիւչիկ Վանէսեան, Սահակ Մելիքեան եւ Օհաննէս Գարաւաղոյեան, իսկ Օճագլըն՝ Նալպանտ Գրիգոր Պալեաբազմական Արեան կը քաշուին: Ասոնց մեծամասնութիւնը ցկեանս բանտարկութեան վճիռ, իսկ ուրիշներ՝ երեք տարտուան բանտարկութիւն կը ստանան: Ամենէն ցաւալին կը վիճակուէր Օհաննէս Պալեանին եւ Գրիգոր Կէօքփանոսեանին, որոնք մահուան դատաւարուելով՝ Արանայի հրապարակին վրայ կախաղան կը բաշտօնցուին այն պարագայէ մը, որ անոնք ուղղակի յարաբերութիւններ ունեցած են պրահաւորներու հրամանաւարութիւններուն հետ եւ օսմանեան հայրենիքին դէմ դաւաճանած:

Սկիզբը քսանեակ մը ընտանիքներ կառքերով ու ձիերով Չորք Մարպպանէն դէպի Հալէպ կը բռնագաղթուին: Այս կարաւանին ուրիշ կարաւաններ կը հետեւին, եւ քանի մը ամսուան ընթացքին Չորք Մարպպանն իր հայրենէն կը պարպուի:

Չորք Մարպպանի հայութեան բռնագաղթի ամենէն վերջին կարաւանին մէջ կը գտնուէր պատանի Մինաս Խապրիկեանը: Երկու ձիաւոր թուրք ոստիկաններու հսկողութեան տակ, կարաւանը Օճագլըն անցնելով Օսմանիէ կ'երթայ: Այս թուրք ոստիկաններուն պարտականութիւնը կարծէք ուրիշ բան չէր եթէ ոչ գաղթականները կողոպտելը: Օճագլըն ետք, տարագրեալները առաջին գիշերը Էրպին գիւղին լքուած եւ վայրի անտառի մը մէջ կ'անցընեն: Էրպինէն Օսմանիէ ճամբուն վրայ, թուրք աւազակներ կիրճի մը մէջ պանոնք կը կողոպտեն: Կարաւանին մէջ գտնուող աչքառու անձնատրութիւններէն Պողոս աղային պաշտօն կը տրուի բանակցիլ գողերուն հետ, որոնք յիսուն հնչուն ոսկի կը պահանջեն: Ունեւորներն անմիջապէս այս գումարը կը գոյացնեն եւ կու տան գողերուն, որոնք կը հեռանան: Մութը չկոխած կարաւան

նը Օսմանիէ կը հասնի: Բռնագաղթուածները քանի մը շաբաթ կը մնան Օսմանիէի դաշտին մէջ:

Երբ կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ Ամանոս լեռներուն վերելքով, գաղթականները ուսերնուն վրայ բահ ու բրիչով հայ գործատրներու կը հանդիպին: Անոնք Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ զանազան վայրերէն տարագրուած հայեր էին: Գործատրները դառն կսկիծով կը պատմէին իրենց հանդէպ գերմանացի զինուորներուն եւ պաշտօնեաներուն անմարդկային վերաբերմունքին մասին: Շարունակելով իր ճամբան, կարաւանը Հասան Պէլի գիւղէն կ'անցնի ու կը հասնի Իսլահիէ, ապա՝ Գաթմա, ուր ուրիշ կարաւաններու խառնուելով՝ իր ճամբան կ'ոտղէ դէպի Հալէպ: Անոնք շարունակ կը քալէին՝ ուժասպառ եւ փոշեթաթախ: Քանի՜-քանիներ ուտած եւ ճեղքոյրած ուրբերով գեղին կ'իյնային եւ հոն ալ կը մնային: Սրտաճմլիկ էր տեսնել այն մայրերը, որոնք քալելու բոլորովին անկարող եւ սակայն ամուր բռնած իրենց փոքրիկները, չէին ուզեր լքել զանոնք: Վերջապէս, Պապ կը հասնին: Մինաս հոս փախուստի մասին կը մտածէ: Անոր նպատակն էր Հալէպ հասնիլ: Սակայն անակնկալ դէպք մը պատճառ կ'ըլլայ, որ ան յետագէ էր փախուստը. ան գտած էր իր քեռայրն ու անոր եղբայրները՝ չորքմարզպանցի Իսկէնդէր եւ Մելիքոս Տէր Սլոն: փանեանները, որոնք լաւ ապաղձագործներ էին: Արաբական գիւղի մը նշանատր պեղերէն մէկը զանոնք կ'ուզէր տանիլ իր գիւղը՝ երկարկանի տուն մը շինելու համար: Մինաս անոնց կ'ընկերանայ: Գիւղը Պապէն հապիւ եօթը-ութը քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր, դէպի Հալէպ գալով ճամբուն վրայ:

Մինչեւ 1916ի սկիզբը Մինաս իր քեռայրին եւ անոր եղբորը հետ իր կեանքը գերմարդկային ճիգերով կը քաշքշէ այդ գիւղին մէջ: Երբ ան կը տեսնէ, որ հոն մնալը մահու եւ կենաց խնդիր կը դառնայ իրեն համար, փախուստ կու տայ միայնակ, եւ արհաւրալի ճամբորդութենէ մը յետոյ կը հասնի Հալէպ: Մինաս Հալէպի հայ առաքելական եկեղեցւոյ որբանոցը կը մտնէ: Որբանոցին տնօրէնութիւնը Չորք Մարզպանի Զէլկեան որբանոցի երբեմնի տեսուչ, վերապատուելի Խաչատուր Գոուլեանի յանձնուած էր:

Մինչ Հալէպը 1916-1917ին թրքահայութեան կեդրոնական արտոնվայրը դարձած էր եւ քաղաքին փողոցները անապատներէն փախստական հապարաւոր խլեակներ կը վխտային, հարիւրեակ մը պատանիներ որբանոցին մէջ տանելի կեանք մը կ'ունենան: Սակայն Մինաս կը ձգնի օգտակար դառնալ որբանոցին դուռը

պարնողներուն, մանաւանդ հայ մփաւորականներուն: Օր մըն ալ դուռին առջեւ կը գտնէ Ջմիտնիոյ «Դաշինք» թերթի խմբագիրներէն Մելփոնեանը՝ ողորմելի վիճակի մը մէջ: Մինաս հարկ եղած խնամքը ընծայելէ յետոյ, կ'օգնէ անոր որ յետագային գաղթականներու աշխատանոցի մը տնօրէն կարգուի:

Այդ օրերուն Հալէպի մէջ հայութեան պատուիստը դարձած էր մարտիչ Եասեանը, որ Քսան Կախաղաններով իր ընկերներուն դաւաճանելով չէր գոհացած: Ան իր մարտիչի եւ դաւաճանի պաշտօնը կը շարունակէր Հալէպի մէջ: Սակայն վերջ ի վերջոյ, հակառակ իր ծայրամասներուն, յեղափոխականի մը վրիժառու գնդակներով շանսատակ կ'ըլլայ Արանայի մէջ:

1918ի սկիզբները պատերազմի ճակարկներուն վրայ Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ տրուած հարուածները շմեցուցած էին թրքական իշխանութիւնները: Հալէպի փողոցները ձերբակալուած հայ փախստականներ ուղղակի ճակատ կը դրկուէին: Միւս կողմէ, թուրք պաշտօնական անձնատրութիւններ, առանց ժամանակ կորսնցնելու, իրեն ընտանիքները դէպի Թուրքիոյ խորերը կը փախսնէին:

Աքսորի արհաւիրքներէն գրեթէ ձերբապատուած հայութիւնը կ'երապէր իր ծննդավայրերը վերադառնալ: 1919ի ամբարն Մինաս խումբ մը հայերով Չորք Մարպպան կը հասնի: Ան կը նկատէ, որ կարգ մը տուններ եւ նարինջի պարտէզներ չէին վնասուած. իսկ թուրք վաճառականները հայոց գրաւուած խանութները կը բանեցնէին: Կարգ մը հայոց վերադարձէն ետք, թուրքերը Օճագլը, Չայլը եւ Կուպուլուճը թրքական զիւղերը կը փախչին: Հայոց եկեղեցին կմախսացած չէնք մը դարձած էր: Մինաս Օճագլը զիւղը կ'այցելէ ու իր տան փախուկներուն կը հանդիպի: Ամէն կողմ ատերակ էր...:

1919ի վերջատրութեան, վերապրող շատ հայեր կը հասնին Չորք Մարպպան, որ բրիտանական բանակի գրաման տակ կը գտնուէր: Գիտաքաղաքը բնականոն վիճակ կը ստանայ: Մօտաւորապէս 8,000 հոգի հաւաքուած էր այնտեղ: Համաձայնութեամբ մը, ֆրանսացիք անգլիացիներէն կը ստանձնեն Չորք Մարպպանը: Անոնց հետ միասին հայ կամատրներու խումբ մըն ու կուգայ: Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը եւ Պոլսոյ Հայ Կարմիր Խաչը մասնաճիւղեր կը բանան Չորք Մարպպանի մէջ: Հակառակ այս բոլորին, Օճագլը եւ Էօպերլիի հայութիւնը չի կրնար վերադառնալ իր զիւղերը՝ ապահովական լուրջ պարճառներով:

1920-1921ին Չորք Մարզպանը իր նախկին վիճակը կը վերագրնէ: Արանայի մէջ լոյս տեսնող «Կիլիկիա» եւ «Հայ Չայն» օրաթերթերը օրը օրին Չորք Մարզպան կը հասնէին: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան մասնաճիւղեր կը բացուին Չորք Մարզպանի մէջ: Մակայն, 1921ի սկիզբները, չարագուշակ լուրեր կը տարածուին: Մուսթաֆա Քեմալի շարժումը հեղուկեղծ կը տարածուէր: Նաճարը գիւղի ագարակներէն փախուսար տուած հայեր թուրքերու կողմէ կը կոտորուին: Հայոց դէմ հալածանքները կը սաստկանան: Հայերը իրենց յոյսը ֆրանսացիներուն վրայ դրած էին: Հասան Պէլլիի հայերը հալածանքի կ'ենթարկուին եւ իբր գաղթական Չորք Մարզպան կու գան: Հայ լեզէոնականներուն ոյժերը ի վիճակի չէին դոյզն օգնութիւն անգամ ցոյց տալու: Հաճըն, Ջէթուն, Մարաշ, Պաղչէ եւ Չորք Մարզպան ապաստանած ստուար թիով հայութեան: Թուրքերը գիտակցելով ֆրանսական իշխանութեանց պինտորական ոյժին տկարութիւնը, ազար համարձակ ասպարէզ կը կարողային հայոց: Նախապէս իրենց որջերուն մէջ կծկուած թուրքերը գլուխ կը բարձրացնէին եւ դարձեալ կը սպառնային հայերը ջարդել:

Չորք Մարզպանի հայոց դրութիւնը ծանր էր: Այս պայմանաւերի տասարդական ոյժերը պինտուած, կազմ ու պարտասար 1921ի գարնան Չորք Մարզպան հասած էին: Ամերիկահայարակ Խաչատուրեան անտնով երիտասարդ մէկը (որ Նիր Իսթ Բիլիֆի ներկայացուցիչն էր) եւ նախկին հնչակեան յեղափոխական Մլեհը, որ Ջէթունի մէջ կոտուած էր՝ ինքնապաշտպանութեան շարժման տղոց հետ կը գործակցին: Չորք Մարզպանի պինտուած երիտասարդները նախապէս տեղեակ կը պահեն Խաչատուրեանը, որ իրենք Էօզերլիի վրայ պիտի յարձակին: Պաշարումէն ազատելու իբրեւ վերջին միջոց՝ անտնցմէ խումբ մը Էօզերլիի վրայ կը յարձակի: Ուրիշ խումբ մըն ալ Չայլըի ուղղութեամբ կ'արշաւէ: Հայ երիտասարդները Օճագըն ալ կը գրաւեն, եւ ապա, առանց դիմադրութեան հանդիպելու, Կուսուլումը թրքական զիւղը կը մտնեն: Թուրքերը, անակնկալի գալով, փախուսար կու տան: Այս պիտով, հայերը Օճագը, Էօզերլի, Չայլը եւ Կուսուլումը գիւղերը կը գրաւեն եւ կը վերադիւրանան նախապէս թուրքերու ձեռքն անցած իրենց ինչքերուն:

Քանի մը շաբաթ խաղաղութիւն կը տիրէ Չորք Մարզպանի եւ շրջակայքին մէջ:

Չորք Մարգարանի ղեկավար մարմինը եւ կուսակցական կոմիտէները ժողով մը կը գումարեն: Նկագրի կ'առնուի ֆրանսական իշխանութեանց նկատմամբ ժողովրդային ցասումը զսպելու միտումը: Ֆրանսացիք նոյնիսկ դուրսէն ոյժ պահանջած էին: Ասոր նման բարդութեանց առաջքը առնելու համար, ղեկավար մարմինը յարձակումի մասնակցողները պգուշութեան կը հրաւիրէ:

Կարճ ադենէն Չորք Մարգարան դարձեալ պաշարման կ'ենթարկուի: Բեմալական հրոսակներու տիրապետութեան տակ կ'իյնան Տաւրոսեան եւ Ամանոսեան լեռները: Հայերը ոչ մէկ օգնութիւն կամ նեցուկ կը ստանային ֆրանսացիներէն:

Ֆրանքլին Պույետնի պատուիրակութեան՝ բեմալական իշխանութեան հետ Անգարայի մէջ կնքած դաշինքը պայթող ոռմբ կը դառնայ Կիլիկիոյ հայութեան գլխուն: Մեւ վարագոյրը դարձեալ պիտի գար ծածկելու երեք տարիներու ընթացքին հայութեան օրօրած գեղեցիկ երազները:

Յոյսի բոլոր դռները փակուած էին Չորք Մարգարանի հայութեան առջեւ: Այս դրութեան մէջ, Կաթողիկոսական Փոխանորդ Փառէն Ժ. վրդ.ի (Մելքոնեան,- խմբ.) եւ Խաչատուրեանի նախագահութեամբ կը գումարուի ժողով մը՝ գաղթելու կամ կոտորելու մնալու կարելիութիւնները քննելու համար: Մինչ երիտասարդութիւնը յախտոն գործողութիւններու կողմնակից կը գտնուէր, ժողովուրդին մեծ մասը, ճակատագրին առջեւ խոնարհելով, կը փափաքէր դարձեալ բռնագաղթի ճամբան բռնել: Փառէն Ժ. վարդապետը ֆրանսացի կառավարիչին կ'ըսէ. «Մենք երբեք չենք ուզեր գաղթել, բայց նմանապէս երբեք չենք ուզեր ոճրային մարդով լեցուն թուրքին իշխանութեան տակ մնալ»: Ֆրանսական իշխանութիւնները սադրանքներով կը մօտենան հայոց առաջարկներուն:

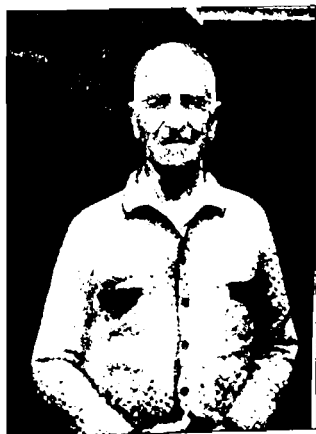
Ինչպէս Կիլիկիոյ բոլոր քաղաքները, նոյնպէս Չորք Մարգարան գիտաքաղաքը կրկին կը բռնագաղթուի: 1921ի Ղեկորմբերին Չորք Մարգարանն արդէն պարպուած էր իր բնակչութենէն: Մինաս Խապրիկեան երբ իր սիրելիներուն հետ կը յառաջանար գիտաքաղաքէն դուրս, ամբողջ խօսակցութիւնը կը դառնար Տիգրան Պալեան անունով երիտասարդի մը շուրջ: Վերջինս միակ անձն էր, որ իր ընտանիքը ճամբելէ յետոյ, մնացած էր Չորք Մարգարան՝ չկարենալով բաժնուիլ իր ծննդավայրի հոգեպարար միջավայրէն: Ափսո՛ւ, սակայն, շատ չանցած, Տիգրան Պալեան թրքական գնդակով մը գետին տապալած էր:

Հեղինակը կ'արտադրաբար երկու նամակներ Չորք Մարզպանի երկրորդ բռնագաղթին անցուղարձեռն առիթով: Առաջինը՝ 14 Դեկտեմբեր 1921ին Չորք Մարզպանի Կաթողիկոսական Փոխանորդ Փառէն Ժ. վարդապետին ուղղուած Պոլսոյ Զաւէն Պապրիարքին (էջ 145-151), երկրորդը՝ ֆրանսերէնով՝ ստորագրուած Չորք Մարզպանի, Էօպերլիի, Օճագլըի եւ Չայլըի հայ եւ յոյն հոգեւոր պետերուն ու քաղաքական պատասխանատուներուն կողմէ՝ ուղղուած Պօղոս Նուպար փաշային (էջ 152-157):

Կը պատմէ Հայկ Կէօտէքճեան, «Վաներագրական Եղեռնի Ճամբաներուն Վրայ Առնուած Լուսանկարի Մը Պատմութիւնը», հարցեր տալով, ձայնագրելով եւ ետքն ալ ձայնագրիչէն գրի առաւ՝ Յովսէփ Արթինեան, ստորագրութիւնը՝ Յ. Թ. [գրաշարական սխալ], «Զարթօնք» օրթ., Պէյրութ, 28 Յունուար 1983:

1983ի սկիզբը, «Զարթօնք» թերթի բարեկամներէն պրն. Նուպար Փեշտիմալճեան խմբագրութիւն կապարած իր այցելութիւններէն մէկուն ընթացքին կը յայտնէ որ իր ծանօթներէն՝ պրն. Հայկ Կէօտէքճեան ինքզինք ճանչցած է Մելան վարդէ Ռիֆաաթի «Օսմանեան Յեղափոխութեան Մութ Ծալքերը» գիրքի հայերէն թարգմանութեան 219րդ էջին վրայ հրապարակուած լուսանկարին մէջ (տես՝ վերի լուսանկարը), եւ վկայութիւններ կու տայ այդ մասին:

Հայկ Կէօտէքճեան

Պարագան հեղափոխական է: Ի վերջոյ կարելի կ'ըլլար Մեծ Եղեռնի ճամբաներուն վրայ առնուած լուսանկարի մը վաւերականութիւնը անգամ մը եւս ապացուցել՝ այս անգամ անձնական վկայութեամբ: Պրն. Հայկ Աթոփէքճեանը կը վկայէ, որ լուսանկարին մէջի կանգնած փոքրիկ տղան ինքն է: Ստորեւ այս վկայութեան հարցազրոյցին ամփոփումը.-

Հայկ Աթոփէքճեան 1915ին Հալիպէն կ'աքսորոյ դէպի Մեսքէնէ եւ անկէ վեց ժամ հեռու Ապու Հարար գիւղը, ուր հայ քստականներ հաւաքուած էին: Իրենք ալ հոն իրենց վրանը կը լարեն ու կը նստին: Թուրք ոստիկանները հայերը Ապու Հարարէն օրումէջ կ'աքսորէին ատելի հեռուները: Այդպէս թուրք ոստիկան չաւուշը, իւրաքանչիւր քստորի ժամանակ երկու-երեք հոգի կը մեռնէր ուրիշ (աքսորը դէպի Տէր Ջօր կ'ըլլար):

Օր մը երբ Հայկ Աթոփէքճեանը գտնուէր դէպի իրենց վրանը կու գար, կը տեսնէ սատկած ձի մը, որուն շուրջ քանի մը հայ կանայք դանակներով այդ ձիուն միսէն կը փրցնէին եւ կ'ուրէին: Հայկ կանգ կ'առնէ ու կը դիպէ եղածը: Ապա կը հեռանայ: Այս նկարը կը ներկայացնէ այդ տեսարանը: Հայկ լուսանկարողը չէ տեսած, բայց կ'ըսէ, թէ ան գերմանացի ըլլալու էր, որովհետեւ այդ շրջանին մէջ գերմանացի պիտոտրներ կային:

Այս դէպքէն ետք Հայկը իր ընտանիքով դէպի Համամ գիւղը կ'աքսորոյ: Շաբաթ մը ետք կրկին քստոր, այս անգամ դէպի Ռաքքա: Հոս 31 վրաններ կային: Անոնց բնակիչներուն մեծամասնութիւնը կեսարացի ըլլալով, Հայկէնք ալ իրենց վրանը անոնց քով կը լարեն: Գետին միւս կողմը Ռաքքան էր: Կաշառք տալով, Հայկէնք գետը կ'անցնին եւ Ռաքքա կը մտնեն:

Հայկի մօրաքրոջ որդին՝ Պօղոս Լուսարարեանը այդ ժամանակ գերմանացի ընդհանուր հրամանատարին թարգմանն էր Պաալպէքի մէջ: Պօղոս Լուսարարեանը շատ տեղեր դիմելով խնդրած էր, որ Հայկէնք անմիջապէս Հալիպ փոխադրուին: Ռաքքայի մէջ երկու ոստիկաններ Հայկին մօրը ներկայանալով՝ զանոնք Հալիպ կը տանին 1917ին: Անոնք մինչեւ պատերազմին աւարտը Հալիպ կը մնան:

1918ի վերջերը Անավուր Տաղլէն բաւական թիւով հայ կամատրներ Հալիպ եկած էին: Հայկ Աթոփէքճեան Պաալ Էլ-Ֆարաճի (Հալիպի գլխաւոր հրապարակը,- խմբ.) մէջ ականաւրես կ'ըլլայ Ապու Հարարի մէջ հայեր սպաննած ոճրագործ թուրք չաւուշի մը հայ կամատրներու կողմէ պգտնման: Հայկը այդ ոստիկանը

ճանչցած էր իբրեւ այն գազանը, որ կիցերով հայեր կը սպաննէր:

Հայկ Կէօփէքճեան ծնած է Կեսարիա, 1909ին: Հարուստ ընտանիքի պառակ եղած է: Ան իր քով պահած է պարփամուրիակ մը, որ կը փասսփէ թէ ինք 8,500 ոսկի առնելիք ունէր թուրքերէն: Հայկի հայրը՝ Պեպրոս Կէօփէքճեանը թուրքերը տարած եւ Կեսարիոյ մէջ կախաղան բարձրացուցած էին: Ընտանիքը Թարսուս, ապա շոգեկառքով դէպի Օսմանիէ քշած էին: Հոնկէ եկի կառքով արքայութեան էին Գաթմա, ուր ժանտապտէնէն օրական երկու հարիւր հոգի կը մեռնէր: Հայկի երէց եղբայրը զիրենք կառքով Հալէպ կը տանի: Երեք-չորս ամիս Հալէպ մնալէ յետոյ թուրքերը զիրենք կը քշեն դէպի Ղարլըխ, հոնկէ ալ դէպի Տէր Զօրի ճամբան...: Ահա՛ այդ ճամբուն վրայ. Ապու Հարարի մէջ առնուած է այս նկարը, ուր հայեր սափկած ձիու միս կ'ուտեն, իսկ Հայկն ալ քիչ անդին կանգնած է: Երկու ժամ ետք արդէն՝ ձին կմախք դարձած էր...:

Արամ Անտոնեան, «Այն Սեւ Օրերուն», Հայկական Ցեղասպանութեան 70ամեակի Ոգեկոչման Լիբանանահայ Կեդրոնական Մարմինի հրապարակութիւն, ԿԿ. «Գարպաշեան», Պէյրութ, 1985, փոքր չափի 204 էջ:

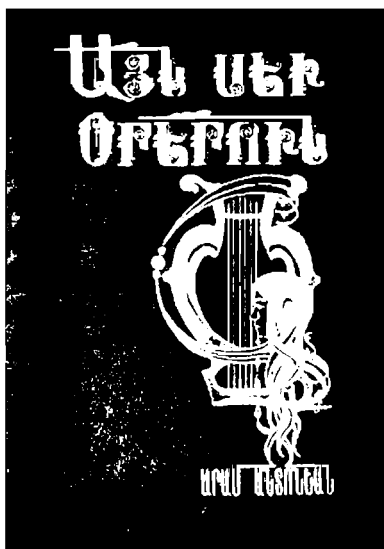
1) «Բան Զկայ...», էջ 3-23:

Հալէպի մօտ Գարլըքի (Ղարլըխ) բարձունքին վրայ հայ արքայադուստրները առաւօտ մը զգարելի ոճիւրի մը ականապետ կ'ըլլան: Հրացանի հարուած մը յանկարծ զիրենք կը սթափեցնէ: Անմիջապէս կը հեղուին երեք-չորս հարուածներ ալ: Թուրք ռաքիկաններն էին, որոնք վազելով՝ դէպքին վայրը կը փութային կրակելով: Կին մը կը պոռչար վրանի մը մօտ, շրջապատուած հինգ-վեց կիներէ, որոնք կը ջանային զայն հանդարտեցնել: Արդարեւ, բլուրի գագաթի միւս կողմի զառիվարին վրայ թուրք ռաքիկանները այս կնոջ զառիվարին վրայ կը կրակէին: Տղան ժայռի մը վրայ կ'ծկուէր էր... ու կը հեւար: Ան աչքերը կը գոցէր ռաքիկաններուն վայրագ յարձակումները չդեսնելու համար: Տղան գաղթակայանէն ճամբայ ելած էր իր ազգականները չդեսնելու նպատակով:

Վերջապէս, հրէշ ռաքիկան մը կը յաջողի ժայռին վրայ բարձրանալ, Կողուն մօտ: Ան Կողուն ձեռքերը եւ ոտքերը կապելով վար կը տանի, Կափարակ հողի վրայ: Ապա ամենայն սառնասրտութեամբ ձիւն պոչէն կապելով զայն, ձիւն կը վազցնէ՝ ինք վրան նստած...:

Գաղթակայանին մէջ կիները Կափարակ կը ջանային հանգըստացնել Կողուն մայրը...

– Չէ', հոգ մի' ըներ, բան չկայ...:

2) «Մայրերը», էջ 25-66:

Այդ օրերուն Մեսքէնէի գաղթակայանին մէջ սարսափազդու լուր մը տարածուած էր, թէ էննէպէները (հիւսիսային Սուրիա բնակող արաբ պեղեւի ցեղախումբ մը, - խմբ.) յարձակում պիտի գործեն: Գաղթակայանին մօտ գտնուող ուրիշ արաբ ցեղախումբեր եւս կը վախճային այս լուրերէն:

Յանկարծ լուր կը տարածուի, թէ էննէպէները կու գան: Իրաքանցում եւ խուճապ կը տարածուին գաղթակայանին մէջ: Ամէն մարդ դէպի Եփրատ կը վազէ: Զանի մը հայ տղաբ գետին մէջ կը խեղդուին: Մայրերը, խելակորոյս, դէպի գետեզերք կը վազեն: Հայ մայրերը իրենց խեղդուած գաւակներուն դիակներուն վրայ ողբ ու կոծ կ'ընեն: Ուրիշ հայ տղու մը դիակը գետին հետ կ'երթայ ու կը կորսուի: Լաւ լողորդ մը կը յաջողի դիակը վերջապէս դուրս բերել: Մայրը՝ Լուսիկ կ'ողբայ իր Միհրանիկը: Ան խենթութեան եւ կատաղութեան նոպայէ կը բռնուի...: Ան ուռզին կերպով կը խածնէ իր գաւակին կոկորդը եւ այդպէս ալ կը մահանայ իր Միհրանիկի դիակին վրայ ինկած:

3) «Ջո՛ւր... ջո՛ւր...», էջ 67-117:

Յունիսի Կիրակի առաւօտ մը Մեսքէնէի գաղթակայանը նոր կարաւան մը կը հասնի: Սովորաբար, նոր կարաւանի մը ժամանումը Մեսքէնէի մէջ հետաքրքրութեամբ եւ ակնկալութեամբ կ'ողջունուէր: Սակայն այս անգամ այդ կարաւանին ժամանումը հիասթափութիւն կը դառնար գաղթականներուն համար, որովհետեւ դեռ քիչ առաջ անոնք վերադարձի յոյսերով լեցուած էին: Շարաք մը առաջ լուրեր տարածուած էին, թէ ամէն մարդ իր տունը պիտի վերադառնար...: Ի՛նչ անոյշ երազներ կը հիւսէր երեւակայութիւնը: Ի՛նչ հրճուանք, ի՛նչ երջանկութիւն էր ողջ մնացած ըլլալը...:

Իսկ Հալէպէն եկող այդ նոր կարաւանը կը խոովեցնէր այն բոլորը, որոնք վերադարձի երազներով գինովցած, չէին կրնար հաւատալ, որ գաղթը կը շարունակուէր տակաւին...: Բռնագաղթը սկսելուն երկու տարի անցած էր:

Նոր կարաւանը կանանց կարաւան մըն էր, որ վեց օրէ ի վեր հետիոտն կը ճամբորդէր թուրք ոստիկաններու հսկողութեան տակ: Անօթութենէն աւելի զարհուրելի եղած էր ծարար:

- Ջո՛ւր... ջո՛ւր...

Տղաքը կը վապեն դէպի գետափ՝ ջուր հայթայթելու նորեկներուն, որոնց արգիլուած էր Եփրատին մօտենալ:

Նոր կարաւանը յիսուն հոգիով հասած էր Մեսքէնէ: 34 կիներ Հալէպէն Մեսքէնէ ճամբուն վրայ մեռած էին: Անոնց վիճակը տեսնելով, ընդառաջ գացող կիները. «Յիսո՛ւ, Յիսո՛ւ, աս ի՞նչ կերպարանք է» կ'ըսէին:

Գիշերապահները բիրերու տարափով մը ինկած էին թշուառ կանանց վրայ: Զարմանալի էր, որ ցաւի աղաղակ մը անգամ չէր լսուեր. ցաւն ալ վարժութիւն դարձեր էր անոնց համար: Անոնք տակաւին «ջո՛ւր, ջո՛ւր» կ'աղաղակէին:

Մեսքէնէի գաղթականները նոր կարաւանի տառապեալներուն շուրջ կը խմբուին եւ կը փորձեն միջամտել: Գիշերապահները քառորդ ժամ առաջ մեռած կին մը կը շարունակէին ծեծել...:

Քիչ առաջ Եփրատ վապած տղաքը վերադարձած էին ջուրով: *Մեսքիաթի* (գաղթ) այդ շրջանի *միսրիքը* (կատավարիչ)՝ Մումպում գիւղէն չէրքէյ Հիւսէյն էֆենտին կու գայ յանկարծ: Ասոր «Էնիշտէ» (քեռայր) կեղծանունը կու տային: Ան չորս հայ աղջիկներ տարած էր Մումպում՝ իր տունը: Հայ կառապաններ եւ գիշերապահներ անոր օգտակար եղած էին այս գործին մէջ: Հիւսէյն իր վրանին մէջ խրախճանքներ սարքած էր: «Էնիշտէ»ին ժամանումով, վախի եւ պատկառանքի ապոկեցութեան տակ, լռութիւն կը տիրէ: *Միսրիքը* առաջին ակնարկ մը կը պտտուի նորեկ գաղթական կանանց վրայ եւ կը հասկնայ, թէ անոնցմէ քաղելիք բան չունի: Ասոր վրայ, սաստիկ կերպով կը բարկանայ, որովհետեւ իր հանգիստը խանգարուած էր: «Էնիշտէ»ին մօտ գտնուող հայ գիշերապահները կրկին կը սկսին բիրերով հարուածել խեղճ կիները: *Միսրիքը* կը հրամայէ բոլորն ալ բիրերու հարուածներուն տակ «սատկեցնել»: Սակայն խեղճ կիները «ջո՛ւր, ջո՛ւր» կը մրմնջէին տակաւին: Վերջապէս, *միսրիքը* անոնց կ'արտօնէ գետնէն ուղղուիլ եւ ջուր խմել: Գիշերապահներուն դառնալով, ան կը հրամայէ Կանոնք յաջորդ առաւօտ իսկ դէպի Տիպսի քշել:

Կիները ոչխարներու հօտի մը նման դէպի գետնէն կը վապեն: Անոնցմէ շատերը բոկոտն են: Կիներուն մօտ կանգնած ոստիկանները հազար տեսակ լուրանքներ կը թափեն անոնց վրայ: Անոնք կը սկսին կիները կրկին խարապանել՝ հայիոյելով: Չորս կիներ գետին կ'իյնան եւ ա'լ չեն կրնար ոտքի ելլել: Ողջ մնացած կանանց մէջ արթնցած էր միւս ցաւը. «հա՛յ... հա՛յ»,

կ'ըսէին անոնք: Մեսքէնէի նախորդ գաղթականները կը փորձեն միջամտել, բայց ի պուր: Բոլորն ալ կը գթային նորեկներուն վրայ: Հապի կարելի կը դառնայ քսանի չափ փոքր նկանակ հայթայթել անոնց:

4) «Կեանքէն Յոգնութիւնը», էջ 119-147:

1916ի Ապրիլին, Մեսքէնէի գաղթակայանի հայ տարագրեալները տեղափարափ անձրեւէն ետք պիրար կը շնորհաւորեն: Ածան ապաւրած էին: Մահացածներուն դիակները չէին հաւաքուած եւ կը հոփէին. մոռոնճիները (մեռելահաւաք) չէին հաւաքեր պանոնք:

Գրեթէ իւրաքանչիւր վրանի տակ ահաւոր պատկեր մը կը պարպուէր: Մայր մը իր պառակը խեղդած էր...: Ուրիշ մը իր սիրելին կ'ողբար: Ուրիշ մայր մը, որ իր պառակը տասն անգամ մահուան ճանկերէն ապաւրած էր, հիմա...: Ծեր կին մը իր պառակէն աւելի թոռներուն վրայ կու լար:

Կեանքն այդ գաղթակայանին մէջ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ «մահուան վարժութիւն» մը: Ուրիշներ չէին լար, որովհետեւ մեռելներուն չափ իրենք ալ պրկուած էին: Անոնք ողջ կը մնային այդ դիակներուն քով՝ իրենք ալ անոնցմէ տարբերութիւն չունենալով:

Վերջապէս, մեռելաթաղները կը յայտնուին: Անոնք դադար չունին հիմա: Ժանտարեւոյնը ամէն մէկ վրան այցելած էր եւ զոհեր խլած:

Հեղինակը՝ Արամ Անտոնեանը կը նկարագրէ Պոլսոյ մօտակայ քաղաքի մը ամենէն մեծ ընտանիքներէն մէկուն պատմութիւնը: Օսմանիէ, Գանլը Կէչիփ, Հասան Պէլլի, Ինթիլի, Իսլահիէ, Գաթմա եւ վերջապէս Հալէպ. այս բոլորէն անցնելով՝ քշուած էին հոն՝ Մեսքէնէի գաղթակայանը:

Պառաւ գաղթական կնոջ ամիսներու տաժանքին յոգնութիւնը չէր, մեռած սիրելիներուն սնարին քով անցուցած անձկալից գիշերտան մը պարտասումը չէր. առօրինէ ի վեր մեռելաթաղ մը գտնելու համար անոր քաջած չարչարանքին խոնջնքն ալ չէր. այլ՝ աւելի մեծ յոգնութիւն մը՝ կեանքէն յոգնութիւնը...:

5) «Պատգարակը», էջ 149-189:

1916ի Մայիսին, Մեսքէնէի գաղթակայանին մէջ Մարտիկ աղա լսեր էր, որ արաբները ձին բերած են: Անոր քսան տարեկան

որդին ժանդարենդէ բռնուած էր: Մինչեւ այդ օրը անոնք միայն Եփրատի ջուրն ունեցեր էին իբրեւ ջերմութիւնն իջեցնող միջոց: Տեղադարափ անձրեւին փակ Մարտիկ աղան դուրս կու գայ ձիւն ճարելու համար: Սակայն գիշերապահները ամբողջ ձիւնը գներ էին արաբներէն եւ բարձր գիներով կը վերավաճառէին: Անոնց մեծաւորը անօրէն Պէքճի Պաշին (թրքերէն՝ պահակապետ,- խմբ.) էր:

Շաբ ծնողներ մահացած էին կամ՝ իրենց հիւանդ պաւակները սփիւղողաբար թողած գացած: Այս պատճառաւ, փոքրիկ աղջիկներ եւ փղաներ մեծ-մերկ հոս ու հոն կը թափառէին: Ասոնց շարքին փոքր փղայ մը դժուարին կացութեան մարտնչուած էր իր մայրը կորսնցուցած ըլլալով: Մեռելաթաղները գաղթակայանին մէջ պարգարակով կը շրջէին՝ յոգնած եւ սպառած: Տղեկը յանկարծ իր ողջ մայրը կը գտնէ... պարգարակին վրայ: Ան դէպի պարգարակը կը խոյանայ «մայրի՛կ» գոչելով: Մայրը ընդոստ շարժում մը կ'ընէ: Պարգարակը վար կ'իյնայ մեռելաթաղներուն ձեռքէն: Տղեկը կը շարունակէր «մայրիկ, մայրիկ» պոռալ, մինչ մայրը դիակներուն փակ ինկած էր: Տղեկը մահուան մասին գաղափար չունէր եւ չէր կրնար ըմբռնել, թէ իր մայրը ինչպէ՞ս կրնայ մեռնիլ, երբ իրեն պէս մէկ հափիկ պաւակ ունէր, որ մօր կարիքն ունէր:

- Ելի՛ր, մայրի՛կ... ելի՛ր...

Տղեկը իր մայրը չի կրնար իրեն հետ փանիլ, ուստի ան կը խառնուի դիակներուն եւ իր մօրը: Ան չ'ուզէր պատուիլ իր մօրմէն: Մեռելաթաղները դիակները կրկին հաւաքելու ընթացքին անպոյ- շօրէն կը վարուին: Շարժումներու ուժգնութենէն՝ մայրն իր աչքե- ռը յաւէր կը փակէ: Տղեկը ա՛լ կ'ուզէր ուրքի ելլել եւ բաժնուիլ իր սիրեցեալ մօրմէն... բայց չէր կրնար: Մեռելաթաղները կապոյր լաթ մը կը ներեն դիակներուն վրայ:

Շուրջը կեցող գաղթականները կը պոռան.

- Տղան կ'ապրի կոր... հանցէ՛ք մեռելներուն մէջէն:

Այն վայրկեանին, երբ մեռելաթաղներէն մէկը լաթը կը վեր- ցընէր փղան դուրս հանելու համար, հսկայ, փանգուածեղ մարդ մը առաջ կը խոյանայ եւ իր բռունցքը բարձրացնելով՝ պայն լախ- փի պէս կ'իջեցնէ մեռելաթաղին գլխուն: Մարտիկ աղան էր փար- նողը: Երկրորդ եւ երրորդ հարուածները չեն ուշանար: Տղեկը այս բոլորը կը փեսնէ: Սակայն բռունցք մըն ալ կ'իջնէ խեղճ փղուն վրայ ու ան կը մահանայ:

6) «Հայի Մը Համար», էջ 191-204:

– Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք:

Գաղթական գէր կին մը, խոշոր փայտը ձեռքին, կը վազէր
յեխտօր գեղնին վրայ՝ «Բռնեցէ՛ք» պոռալով: Պզտիկ տղոց խումբ
մը իրեն կը հեկեկէր սուր ճիչերով՝ աւելցնելով գաղթականանին
մէջ եղած շփոթութիւնը:

Ամէն մարդ կը ջանար հանդարտեցնել կինը եւ վազելուն
պատճառը կը հարցնէր: Վերջապէս, տղայ մը կը բռնուի: Ան
սարսափահար տեսք ունէր: Սակայն ինչո՞ւ այս կինը պայն կը
հալածէր: Կը պարպուի, թէ տղան բերանը թխմած հացը այդ
կնոջմէն գողցած էր: Ո՛վ գիտէ, քանի օր անօթի էր մնացեր տղե՛-
կը: Մարդիկը՝ «Թողէ՛ք, թող երթայ» կը պոռային: Տղան ամէն
անգամ որ նոր պատառ մը կը թխմէր բերանը՝ ափերէն մէկը
ոյծով մը շրթունքներուն փակցնելով կը ճնշէր, որպէսզի նոյնիսկ
փշրանք մը վար չ'իյնայ:

Տղան բռնողները թողնեցին որ ան երթայ: Բայց արդէն ուշ էր:
Երեւէն վապող կինը վրայ հասաւ եւ ձեռքի փայտով տղուն
գլխուն հարուած մը իջեցուց: Ոչ ոք ժամանակ գրեր էր միջա-
մտելու: Տղան ինքզինք երկրորդ հարուածէն պաշտպանելու փո-
խարէն, ձեռքը գեղին ինկած հացին կ'երկարէր: Ան երկրորդ
հարուածը կը ստանայ իր աջ ձեռքին վրայ: Կինը կ'ուզէր շարու-
նակել հարուածել: Տղուն գլուխը պատռուած էր եւ ձեռքը՝ կոտ-
րած: Անոր մարմինը պահէ պահ ուժգին բայց շար կարճապէս
ցնցումներ կ'ունենար: Մահն արդէն կը սկսէր ծաւալիլ տղուն
մարմնին մէջ:

Խեղճ տղան ձեռքը հացին կ'երկնցնէ վերջին անգամ, իբր թէ
ամբողջ մարմնով անոր վրայ նեկուիլ ուզելով: Բայց ձեռքը կ'իյ-
նայ, իսկ գլուխը մէկէն ի մէկ կը հակի ուսին վրայ:

– Զնա՛յ,- ըսին կողքի մարդիկը:

Տղան մեռած էր:

Թորոս Թորանեան, «Պատարագ 70 Չայնով - Ընդ Եղեգան Փող Բոյ Ելանէր», «Հայ Տիպ Բովփիսկրաֆ - Թէքնոփրես» Կապարան, Պէյրութ, 1986, միջակ չափի 356 էջ:

«Հայոց ծով Կառապանքէն Եօթանասուն Կաթիլ Վերցուցի Ես՝ Կազմելու Խամար այս պատարագը՝ Եօթանասուն ձայնով: Ու հաւաքա՛ ինծի, թէ անոնցմէ իւրաքանչիւրին ընդմէջէն Ես լսեցի, Ես զգացի միշտ արձագանգը վահագնեան երկունքին՝

Ընդ եղեգան փող բոյ ելանէր...»

Հալէպ, Ապրիլ 1985

Թորոս Թորանեան

Վեղինակը Կուն առ Կուն այցելելով Հալէպի մէջ Եւ այլուր՝ Եօթանասուն վկայութիւն հաւաքած է վերապրողներուն կամ անոնց զաւակներուն Եւ թոռներուն բերնէն: Անոնցմէ կը ներկայացնեմ քանի մը հատը:

1) «Երանտիի Մայրիկին Նուէրը», էջ 15-17:

Վեղինակին՝ Թորոս Թորանեանի բարեկամ բժիշկին՝ Իսամ Օճէլիին մայրը հայ էր: Ան Ռաքքայի որբուկներէն էր, որոնք թուրքերուն հալածանքին Եւ ռճիրներուն պատճառաւ որբացած էին: Տիկին Օճէլին՝ մանկութեան անունով Երանտիի, Մալաթիոյ շրջանէն, Կ'ընդունի հեղինակին այցելութիւնը: Մերթ հայերէն Եւ մերթ արաբերէն, Երանտիի մայրիկը իր կեանքին ողիսականը կը պատմէ Թորոս Թորանեանին: Իրենց ընդանիքին Կարագրու մը, ծնողներուն սպանութիւնը, իր Եւ քրոջ փրկութիւնը... Տեսակցութեան ընթացքին Երանտիի մայրիկը հեղինակին կը նուիրէ հայկական գորգ մը, զոր Կարագրութենէն ելք առ Ռաքքա, ախտոյ մը մէջէն ապաքան էր թուրքին ձեռքէն: Գորգը ապաքան էր թուրքին ձեռքէն, սակայն ծնողքը չէր կրցած ապաքիլ...:

2) «Մարաթա Աշխատող Մեծ Հայրս», էջ 30-31:

Թորոս Թորանեանին մեծ հայրը թուրքերը բանակ կը փանին: Ան սկիզբը կ'որախանայ, որ զինուոր դարձած էր: Բայց թուրքերը հայ զինուորներուն վէճք չէին փար, այլ՝ բահ ու բրիչ:

Օր մըն ալ անոր լուր կը հասնի, որ իրենց գիտը բռնագաղթուած է: Մեծ հայրը գիշերով փախուստ կու տայ բանակէն եւ իր գիտը կու գայ: Անոր հինգ փարեկան աղջնակը քիւրք ընփանիքի մը մօտ ի պահ դրուած էր: Ան իր դստրիկը կ'առնէ ու ճամբայ կ'ելլէ դէպի Հալէպ: Մեծ մայրիկը՝ Գոհարը իր պակին (հեղինակին մօրեղբօր) հետ Եգիպտոս մինչեւ Փոր Սայիփ հասեր էր: Օր մըն ալ մեծ հայրիկը եւ մեծ մայրիկը Հալէպի մէջ կը միանան: Ընփանիքը կ'ամբողջանայ: Մեծ մայրիկը իր ամուսինին կը պատմէ, թէ փարագրութեան ճամբուն վրայ թուրք ոստիկանները իրենց կրօնափոխ ըլլալ առաջարկեր են: Մեծ մայրիկը թուրք պատասխանատուն տեսնելով անոր յայտնած է, թէ կը մերժէ իսլամանալ առանց իր ամուսնոյն արտօնութեան: Պատասխանատուն ազատ ձգած էր մեծ մայրիկը, բայց անոր ետեւէն չարախնդորէն ռսած էր. «Ո՛ր որ է պիտի մեռնիք անօթի ու ծարաւ, կրօնափոխ ըլլաք կամ ոչ»: Հեղինակին մեծ հայրը Սուրիոյ մէջ Վարդան Այգեկցիի ծննդավայր գիտին՝ Մարաթայի մէջ աշխատած էր:

3) «Զէթունցի Մայրիկին Որոշումը», էջ 36-37:

Մարի Տէր Մինասեան-Փիլաճեանը ծնած էր Զէթուն, մարաշցի ծնողներէ, 1904ին: Անոր հայրը՝ Խաչքար Արթին 1894-1896ի դէպքերուն թուրքերէն հալածուած էր որպէս *քոմիթսաճի* (կուսակցական): Մարի իր ծննդավայրէն բռնագաղթուած էր դէպի Հալէպ: Թուրքերը ահագին նեղութիւն եւ փառապանք պատճառած էին անոնց, որու վրայ աւելցած էր նաեւ քոյերայի համաճարակը: Չորս քոյր էին անոնք: Երկու օր ետք երեք քոյրերն արդէն մահացած էին: Արաբ պետեւի մը Մարիին հեղուկ մը խմցուցած էր եւ ստիպած, որ ամբողջ ձմերուկ մը ուրէր: Մարի վերապրած էր:

Մարի ճակատագրին դէմ կը պոռթկայ. «Եօթանասուն փարի անցեր է այդ սեւ օրերէն, ու ես ութսունս անցեր եմ, սակայն որոշեր եմ չմեռնիլ մինչեւ որ չտեսնեմ արդարութեան յաղթանակը»:

4) «Ուսուցիչին Վերջին Դասը», էջ 38-39:

Այնթապ ծնած Դանիէլ Գապագեանը ուսուցիչ ունեցած էր պատուելի Պերճ Զէթունցեանը: Դանիէլ իր աչքերով տեսած էր

իր ուսույցիչին մահը: Պերճ Ջեթունյեանը Տէր Զօրի ասպներուն վրայ Ա.Բ.Գ. տրովեյուոյած էր հայ փարագիր փողոյ: Թուրք ոստիկանները քննարկելով դիտարկեցին պատուելին, ապա պայն չարարած իր աշակերտներուն աչքերուն առջեւ: Անոր ձեռքերն ու ոտքերը կապելով՝ ցորենի պարսպ պարկի մը մէջ թխմեր էին պայն: Պարկին մէջէն ան շարունակած էր պոռալ՝ «Ա՛յբ... Բե՛ն... Գի՛մ... Դա՛...»:

Կապողած թուրք ոստիկանները հրապաններու կոթերով հարուածելով անոր կապուած մարմնին, շնչասպառ դարձուցած էին պայն...: Արիւնլուայ ցորենի պարկը պատուելի Պերճ Ջեթունյեանի պատանքը դարձած էր:

5) «Նոր Ծննդոյ», էջ 42-45:

Վերծին Գրաճեան-Յակոբեանը ծնած է Հաճըն, 1900ին: Հայրը՝ Տիգրան եւ մայրը՝ Սուլթան: Արանայի կոտորածէն ետք Տիգրան Այաս կը մեկնի եւ հոն կօշկակարութեամբ կը գրադի: Այասի մէջ Տիգրան իբր *քովիթաճի* կը սպաննուի: Սուլթան Վերծինը եւ անոր չորս եղբայրները Հաճընի որբանոցները կը փնտրուին:

1915ին Սուլթան եւ իր հինգ փոքրերը Հաճընէն կը բռնագաղթուին ու Հալէպ կը հասնին: Անոնք Ճեմիլիէ թաղամասին մէջ արաբ մեծահարուստ ընտանիքի մը մօտ կ'ապաստանին: Սուլթան այդ տան ծառայութիւնը կը ստանան:

Օսմանեան կառավարութեան հրահանգով՝ բոլոր հայերը դէպի Տէր Զօր պիտի քշուէին: Սուլթան Վերծինը այս ընտանիքին մօտ թողելով՝ կրկին կը փարագրուի իր չորս մանչերուն հետ: Մեսքէնէի մէջ Սուլթանը եւ մէկ որդին կը մահանան: Երեք տղաքը այդ գեղէնէն փախուստ կու տան եւ կ'ապաստանին:

Տարիները կ'անցնին: Հալէպի Ճեմիլիէ թաղամասին մէջ սատուի երիտասարդ հայ փռապան մը՝ Հայրապետ Յակոբեանը 17-ամեայ Վերծինին հետ կ'ամուսնանայ: Ընտանիքը կը բախտարարուի վեց փոքրերով: Հայրապետ եւ Վերծին շատ թոռներ ու ծոռներ կ'ունենան եւ օրինեալ գերդաստան մը կը դառնան:

6) «Հարգարապետին Լայը», էջ 150-152:

«Թուրքը միայն մարդ չջարդեց, փղա՛ս: Ջարդեց ու կը շարունակէ ջարդել մեր արուեստի կոթողները: Թուրքը թալանեց հարիւր հազարատը հայեր, թալանեց նաեւ մեր հոգեւոր հարստութիւնները ու կը շարունակէ թալանել:

Բագրատունիներու սքանչելի քաղաքամայր Անին արուեստի գլուխ գործոց մըն է: Ան մերն է ու աշխարհին: Բայց աշխարհը լուռ է, երբ թուրքը կը քանդէ աշխարհին պապկանող մեր հարստութիւնը, ինչո՞ւ... Պարզ է, քաղաքականութիւն, շահ, փառք, շահե՛ր...:

Եւ այսօր թուրքը չ'ընդունիր, որ ինք եղած է ցեղասպան: Կ'ըսենք այսքան ու այսքան հայ ապագած են Եղեռնէն: Սխալ հաշիւ, բացարձակապէս սխալ: Թուրքը մինչեւ այսօր կը շարունակէ ջարդել, ջարդել անաղմուկ: Թուրքը կը շարունակէ նորածիններ ջարդել ու ջարդելիի ցանկին մէջ են բոլոր հայ ծնւիյք երեխաները:

Եկայ, հաստատուեցայ Ջուիցերիա: Ամուսնացայ եւ գաւակներ ունեցայ, բայց ես կ'ըսեմ, որ իմ գաւակներս հայ չեն: Ես մեռած չեմ, ի՞նչ եմ հապա: Ես ունիմ վիթխարի գիրքի պաշար հայկական ճարտարապետութեան հին ու նոր բոլոր կոթողներուն մասին: Ո՞վ պիտի կարդայ այդ գիրքերը, ո՞վ պիտի ուզէ կարդալ պանոնք... Թուրքը կը ջարդէ նաեւ մեր գիրքերը երբ պանոնք կարդացող չկայ...»:

Այսպէս կը վկայէ Մեծ Եղեռնէն վերապրած ճարտարապետ Սարգիս Հեւահիրճեանը Փարիզի մէջ երբ հեղինակին Թորոս Թորանեանին կը հանդիպի Բալտիկի գրախանութին մէջ:

7) «ԱՖիոն Գարահիսարցին», էջ 171-172:

Հաճի Յովհաննէս Հաճեանը Աֆիոն Գարահիսարի մէջ ունէր ընդարձակ ագարակ մը, որուն քսան պարտիպան հոգ կը տանէին: Ան ութը մանչ եւ մէկ աղջիկ ունէր:

Բռնագաղթէն առաջ Հաճիի մեծ որդին Վէրգը բանակ կը տանին: Մնացեալ եօթը մանչերէն վեցը «հարցաքննութեան» կը տանին ու մինչեւ այսօր կը հարցաքննուին... Ապա Հաճին ու տունը մնացած միակ արու գաւակը: Աստուրը կը փախաբնէ:

Վէրգը երբ կը լսէ իր ընտանիքին բռնագաղթութիւնը կը փախչի օսմանեան բանակէն: Կապարած բազում հեղոսութիւններուն համար ան կ'արժանանայ «Վէրգ Չատուշ» անունին: Վէրգը Հալէպ կը հասնի:

Հաճին եւ Աստուրը Խարբերդ կը փախապրուին: Հաճի ժանգոտ

տենդէ կը վարակուի: Վերջին շունչը չփչած՝ ան Աստուծոյն կ'ըսէ, որ Աֆիոն Գարահիսարի իր ազարակին մէջ, թզենիի մը տակ կուծ մը ոսկի թաղած է:

Աստուծոյ իր տարագրութեան ճամբան շարունակելով կ'անցնի սուրիական հողերը եւ կը հասնի Ճարապուս: Երկար փնտրութներէ ետք Աստուծոյ իր եղբայրը՝ Գէորգը կը գտնէ: Անոնք Աղեքսանտրէթ կը հաստատուին:

«Ասպետական» Ֆրանսան, իր շահերէն մեկնելով, Աղեքսանտրէթի սանձաքը 1939ին թուրքերուն կը յանձնէ: Գէորգն ու Աստուծոյ Վալէպ կը գաղթեն եւ հոն կը հաստատուին:

«Ողբերգութիւն, որ կը շարունակուի: Որ վախճան չունի: Մերունդ մը ու սերունդներ սպաննուեցան եաթաղանով, զէնքով, կայսինով, անօթի ու ծարաւ, անապաւոններուն մէջ եւ ապա՝ ժամանակ կոշուած անտարապելիով»:

Մենք չենք կրնար մոռնալ այս բոլորը...:

Archpriest Der Nerses Babayan, "Pages From My Diary" [Տէր Ներսէս առագ քահանայ Պապայեան, «Էջեր Օրագրութենէս», անգլերէն], խմբագիր՝ Երուանդ Պապայեան, թարգմանութիւն՝ Արիս Կ. Սեւակ, «Ապրիլ» Կոպարան, Լոս Անճելոս, 2000, միջակ չափի 64 էջ:

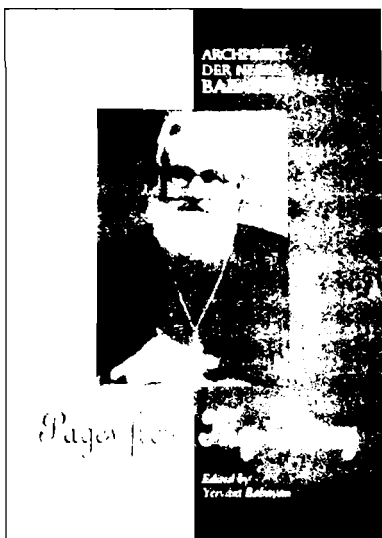
Տէր Ներսէս առագ քահանայ Պապայեան ծնած է Այնթապ, 1887ին: Հայրը՝ Սարգիս եւ մայրը՝ Եսթեր, նոյնպէս Այնթապ ծնած են: Մեծ հայրը՝ Գէորգր Սասունէն Այնթապ գաղթած է 19րդ դարու կէսերուն:

1896ին, թուրքերը կը սպաննեն քառասուն փարեկան Սարգիսը:

Տէր Ներսէս իր նախնական կրթութիւնը կը ստանայ Այնթապի Հայկապեան, իսկ երկրորդականը՝ Աղենական դպրոցին մէջ: Ան երեք փարի ուսուցչական պաշտօն կը վարէ Այնթապի Հայկապեան դպրոցին մէջ: Այնթապի Ամերիկեան հի-

ւանդանոցի փնօրէն՝ բժիշկ Շեփրդի եւ անոր փրկնոջ կարգադրութեամբ, Տէր Ներսէս Տարսոնի Մէլնթ Փօլ Գոլէճը կ'ընդունուի: Ան Երուսաղէմ կ'երթայ եւ ուսուցչական ասպարէզը կը շարունակէ: 1910ին Այնթապ կը վերադառնայ եւ Հիպիւի դպրոցին փնօրէնի պաշտօնը կը ստանձնէ: 1912ին կ'ամուսնանայ Նեկփար Պասմաճեանին հետ եւ յաջորդ փարի քահանայ կը ձեռնադրուի:

16 Մայիս 1915ին Տէր Ներսէս քահանայ Պապայեանը կը ձերբակալուի: Զայն փանոդ թուրք ոստիկանները մոխրաբոյն ստորագրութեամբ եւ կնիքով պարսապ թողթ մը ցոյց փալով անոր, կ'ըսեն որ իրենք այդ թողթը որեւէ ամբաստանութեամբ կրնան լեցնել եթէ իրենց փար ոսկի չփայ: Տէր Ներսէս սակաւկութեան կը մօրնէ եւ հինգ ոսկիով հարցը կը փակէ: Երկու ժամ ետք անոնք Այնթապի մօտ գտնուող Խալֆէի աւանը կը հաւանին եւ Տէր Ներսէսը բանփոր կը ներեն: Երրորդ օրը Այնթապի մօտ

գտնուող Էհնէշ գիւղէն հայտու մը հետ պիտենք բանտէն հանելով Այնթապի մօտակայ Պերէճիք ասանը կը տանին: Ութներորդ օրը թուրքերը պայն Պերէճիքի դատարանին առջեւ կը հանեն: Հոն Տէր Ներսէս անգլիացիներու օգնութեամբ Հալէպէն Ճիպին պէնք բերելու յանցանքով կ'ամբաստանուի: Հայ քահանան պերճախօսօրէն ինքզինք կը պաշտպանէ: Զիչ ետք դատարանին սրահը կը բերեն Էհնէշի հայը, որ ամէն ինչ կը խոստովանի երկշտր ձեռով: Թուրքերը Տէր Ներսէսը ապաւ կը թողուն: Սակայն, շատ չանցած, նոյն օրը երբ Տէր Ներսէս Պերէճիքի շուկայէն կը քալէր, սուինատր թուրք պիւտրներ կրկին կը ձերբակալեն պայն եւ բանտ կ'առաջնորդեն: Հոս ան ուրիշ հայոց կը հանդիպի, բոլորն ալ ծանօթ: 24 հոգի կ'ըլլան: Պերէճիքի հայերը ուրելիք եւ դրամական օգնութիւն կը բերեն անոնց: Յաջորդապէս Գրիգոր Միւրէքեան անտնով հայ ազգայինը կ'օգնէր անոնց: Թուրքերը հայ բանտարկեալները հոգեկան եւ ֆիզիքական չարչարանքներու կ'ենթարկեն ու բոլորն ալ *գայմագամին* մօտ կը տանին: *Գայմագամը* պանոնք հարցաքննելէ յետոյ ապաւ կը թողու:

Տէր Ներսէս Ճիպին կը վերադառնայ եւ յաջորդ օրը կը հիւանդանայ: Անոր հոգ կը տանին եւ երկու օրէն կ'առողջանայ:

Այս միջոցին, Այնթապէն եւ Եդեսիայէն տխուր լուրեր կը հասնին՝ մտահոգութիւն պատճառելով ժողովուրդին: Ճիպինի թուրք մեծամեծները իմացած ըլլալով, թէ այդտեղի հայերն ալ պիտի բռնագաղթեցուին, Տէր Ներսէսի կ'առաջարկեն իր ընտանիքով իրենց մօտ մնալ: Տէր Հայրը կը մերժէ եւ իր ժողովուրդին հետ ըլլալ կը նախընտրէ: Նոյն օրը թուրքերը կը պաշարեն Ճիպինը: Հայերէն շատ քիչեր իսլամութիւնը կ'ընդունին: Տէր Ներսէս հաստատ կը մնայ իր հաւատքին վրայ:

10-15 թուրք պիւտրներ Տէր Ներսէսը եւ ուրիշ հայեր երկու օր դպրոցին մէջ անօթի ու ծարաւ արգելափակելէ ետք, ճամբայ կը հանեն իրենց ընտանիքներով: Ընդամենը քսան ընտանիքի կ'արտօնեն էջերով իրենց բեռները տանիլ իրենց հետ: Դպրոցին մէջ դեռ չարգելափակուած՝ թուրք բաբեկամներ ոսկեդրամ կ'առաջարկեն Տէր Ներսէսին, որ կը մերժէ:

Երբ քսան ընտանիքներու կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ, գիւղէն դուրս թուրք խուժանը բաժնետու եւ կացիներով պանոնք կը սպասէր: Կարաւանը դէպի Պերէճիք կ'ընթանայ երկար ճամբաներով: Անոնք այնքան տառապանքի կ'ենթարկուին, որ մահը փրկութիւն կը սեպեն: Վերջապէս, կը հասնին Պերէճիք: Հոն իրենց կ'ար-

գիլոյի շուկայ մտնել: Կարաւանը Պերէճիքի մօտ, Եփրատի ափերուն կը հանգստանայ: Հոն թուրքերը այրերը բաժնետով կ'ինքնէն եւ երեխաներէն, զանոնք պարաններով կը կապկպեն, գրպանները կը խուսարկեն եւ կը կողոպտեն, ապա բոլորը միասին Եփրատի միւս ափը կ'անցընեն: Կարաւանը կը հասնի Հարապլուս, ուր կը մնան 17 օր: Ապա ճամբան շարունակելով անոնք կը հասնին Չոպան Պէկ կայարանը, հոնկէ ալ շոգեկառքով Հալէպ կ'երթան: Հալէպի կայարանէն Տէր Ներսէս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Սահակ կաթողիկոսին երկտող մը կը դրկէ՝ հայ խնդրելով իր խումբին համար: Շուրջով Հալէպի կայարանը հայ կը հասնի մեծ կողովներով: Շոգեկառքը կը շարունակէ իր ճամբան դէպի Տամասկոս: Տամասկոսի կայարանին մէջ հայ պաշտօնեայ մը իրենց հայ ու պանիր կը բերէ: Անոնք կրկին ճամբայ կ'ելլեն եւ կը հասնին ուրիշ կայարան մը, որուն յոյն կայարանապետը զանոնք կը կերակրէ: Կէսօրուան մօտ կայարանապետը եւ յոյն պաշտօնեաները իրենց կու տան քանի մը էշեր, ջորիներ եւ ուղեր, եւ խումբը անոնցմով կը յառաջանայ ու Յորդանանի Մեռեալ Ծովուն արեւելքը գտնուող Բէրէք քաղաքը կը հասնի: Անոր 10,000 բնակչութիւնը յոյներէ, իսլամներէ եւ քիչ մըն ալ կաթողիկէներէ կը բաղկանար: Գաղթականները Բէրէքի դպրոցը կ'ապաստանին: Բաղաքի յոյներէն մեծ օգնութիւն կը ստանան: Յոյներուն մեծաւորը՝ Ավրի էֆենտի շատ օգտակար կը դառնայ գաղթականներուն:

Հայ տարագրեալներէն քանի մը հոգի իսլամութիւնը կ'ընդունի: Բէրէքի թուրք կառավարչութիւնը շատ դաժան կը վարուի մնացեալներուն հետ: Թուրքերէն միայն մէկ հոգի՝ Ահմէտ էֆենտին հայոց հանդէպ բարեապակամ էր: Շատ չանցած, թուրքերը հայ գաղթականները դէպի Խենկիլէ կը քշեն: Խենկիլէի գիտապետը՝ Շէխ Ֆարիսը զանոնք լաւ կ'ընդունի: Իսլամապաճները Բէրէք մնացած էին, իսկ Խենկիլէ քշուածները Տէր Ներսէսի գլխատրութեամբ ընդամէնը 13 ընտանիք էին, որոնք իրենց հաւաքօքին վրայ հաստատու մնացած էին: Ասոնցմէ շատեր գործ ձարելով՝ կ'աշխատին եւ իրենց ապրուստը կը ձարեն:

Տէր Ներսէս Թաֆիլէ գիտը կ'այցելէ եւ իր մխիթարական խօսքերով այդպէղի հայ գաղթականները կը քաջալերէ: Թաֆիլէի մէջ ժանտապտենդը շատ տոհեր խլած էր:

Տէր Ներսէսի Խանկիլէ վերադառնալէն կարճ ատեն մը ետք, 1916ի Նոյեմբերին, գիտը թուրք պիւտրոններու կողմէ կը պաշար-

ուի: Գիտ մտնելով, թուրքերը Տէր Ներսէսը կը ձերբակալեն եւ կը բանտարկեն՝ բանակէն փախստականներ պահած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Մէկ գիշեր բանտը մնալէ յետոյ, ան բանտէն կ'ազատի Ելիս Ֆարիսի միջնորդութեամբ: Մակայն, թուրքերը Խենկիլի գիտին մէջ պահակատուն մը կը հաստատեն: Այդ օրէն ետք, կեանքի պայմանները Խանկիլի մէջ կը վատթարանան: Թուրք պիւտրները կը սկսին հայերը նեղել: Հայասէր Սիմէոն Էֆենտիի ջանքերով, Խանկիլի հայերը կը վերադառնան Զէրէք, ուր հողագործութեամբ կը պրաղին:

Տէր Ներսէսի ընտանիքը չքատրութեան կը մատնուի: Անոր մայրն ու փոքրիկը գուլպայ հիւսելով ընտանիքին ապրուստը կը հոգան: Երկու կեսարայի ազգայիններ՝ Գէորգ Քաջախեանը եւ Գառնիկ Պախթարեանը օգնութեան ձեռք կ'երկարեն Տէր Ներսէսին: Ընդհանրապէս Տէր Ներսէս մթերանոց մը կը բանեցնէ: Ան կը ձգնի եւ իր աշխատասիրութեամբ յաջողութիւն կը գտնէ: Տէր Ներսէս երկու ազգայիններուն իբրեւ օգնութիւն իրեն պատճառով կը վերադարձնէ:

Ավրի Էֆենտիի օգնութեամբ, Զէրէքի բոլոր հայ գաղթականները դէպի Երուսաղէմ ճամբայ կ'ելլեն: Սահմանագլուխին վրայ Երիֆը (Հիւսէն Իպն Ալի՝ Մեքքէի շէրիֆը (կառավարիչ),- խմբ.) պանոնք կ'ընդունի եւ սեղան կը բանայ: Նոյն գիշերը անոնք բռնապար եւ մարդապար անասուններով ու Երիֆին ընկերակցութեամբ ճամբայ կ'ելլեն դէպի Երուսաղէմ: Երբ Խալիլ Ռահման (Հայր Աբրահամի ծննդավայրը) գիտը կը հասնին, անգլիացի պիւտրները պանոնք կ'ընդունին, մեծ շէնքի մը մէջ տեղ կու տան եւ կը կերակրեն: Ուր օր հոն մնալէ ետք, խումբը 16 Մայիս 1918ին ճամբայ կ'ելլէ եւ Երուսաղէմ կը հասնի: Երուսաղէմի Աբ. Յակոբեանց հայկական վանքը շատ խճողուած էր հայ գաղթականներով: Միջազգային Կարմիր Խաչը այս խումբը շէնքի մը մէջ կը տեղատրէ եւ կերակուր կու տայ: Սոյն կազմակերպութիւնը 3 Օգոստոս 1918ին պանոնք դէպի Վափի Մերար կոչուած գիտը ճամբայ կը հանէ: Բանթարա գիտը հասնելով՝ պանոնք *քարանթի-նայի* (արգելանոց) մէջ առողջապահական միջոցառումներու կ'ենթարկեն: Խումբը 25 Օգոստոսին կը հասնի Փորթ Սայիփի վրանաքաղաքը (Սուլայի ջրանցքին արեւելեան կողմը), ուր անոնք Մուսա լեռան հայ քաջերուն կը հանդիպին: Վրանաքաղաքը 10,000 հայ գաղթականներ կը հաշուէր: Հայերը հոն վրանի տակ ունէին եկեղեցի մը, ուր Տէր Ներսէս եկեղեցական արարողութիւն-

ներուն կը մասնակցի ութը հայ քահանաներու հետ: Անգլիացի կառավարիչը՝ *մըսթըր* Շէյկը յաճախ ներկայ կ'ըլլար այդ արարողութիւններուն: Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը հոն Միստան որբանոցը եւ Միստան դպրոցը հիմնած էր: Տէր Ներսէս 18 Մեպրեմբեր 1918ին կը սկսի պաշտօնավարել այս դպրոցին մէջ իբր ուսուցիչ եւ փնօրէնի քարտուղար:

11 Նոյեմբեր 1918ին Դաշնակիցներուն յաղթանակը կը յայտարարուի: Հայ գաղթականներուն մէջ ոգեւորութիւն կ'արթնայ եւ անոնք կ'ուզեն շուրջով իրենց ծննդավայրերը վերադառնալ: Անգլիացիները խորհուրդ կու տան սպասել զարգացումներուն: Փարիզի հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը նոյնպէս կը թելադրէ սպասել:

Կ'անցնի քանի մը ամիս: Գաղթականներուն յամառ պնդումին վրայ՝ կ'արգօնուին խումբ առ խումբ մեկնիլ դէպի Կիլիկիա: Տէր Ներսէս իր խումբով 5 Նոյեմբեր 1919ին մեկնած պահուն *մըսթըր* Շէյկ ողջերթի կու գայ: Իր խօսքին մէջ ան ցաւ կը յայտնէ հայերը չկարենալ համոզելուն համար, որպէսզի անելի յեղաձգեն իրենց մեկնումը: Ան նաեւ իր մտավախութիւնը կը յայտնէ, թէ վերապրող մեկնողներն ալ մէկուկէս միլիոն նահապտակներուն ճակատագիրը կրնան ունենալ:

Տէր Ներսէսի խումբը Տամասկոսէն անցնելով 9 Նոյեմբերին Հալէպ կը հասնի: Խումբը կը յաջողի միայն 12 օր ետք Հալէպէն ճամբան շարունակել եւ 21 Նոյեմբերին Այնթապ հասնիլ:

Չորս ու կէս փարի գաղթական կեանք մը ապրելէ ետք Տէր Ներսէսը եւ վերապրող այնթապցիները իրենց ծննդավայրը կը վերադառնան: Տէր Ներսէսի 120 հոգիոց գերդաստանէն միայն 11 հոգի ողջ մնացած էր: Տէր Հայրը յաճախ կը յիշէ անգլիացի կառավարիչ *մըսթըր* Շէյկի խօսքերը հայոց ապահովութեան առնչութեամբ: Շատ չանցած, կ'ըսուէր թէ Այնթապէն դուրս հայոց համար ապահովութիւն չկայ: Այնթապ հաւաքուած վերապրող հայոց թիւը 17,000-18,000 հոգի էր: Հոն տեղական Ազգային Միութիւնն ալ կը հիմնուի:

Զինադադարէն ետք անգլիական ոյժերը Այնթապը գրաւած էին: Անելի ուշ ֆրանսացիք կը փոխարինեն անոնք: Սակայն վերջիններս անելի մեղմ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակեն թուրքերուն հետ: Զաղաքական կայութիւնը հետզհետէ կը վաւերարանայ: Հայ ընդանիքները եկեղեցւոյ մօտերը կը տեղափոխուին: Ազգային Միութիւնը փնտրական մարմին կամ յանձ-

նախումբ մը կը կազմէ՝ գալիք դէպքերը դիմագրաւելու համար: Տէր Ներսէս քաղաքին միւս երեք քահանաներուն հետ կարօւրեալներուն նպաստը բաշխելու գործով կը զբաղի:

1 Ապրիլ 1920ին Այնթապի կեդրոնական Արասա կոչուած շուկային մէջ թուրքերը հայոց վրայ կը յարձակին: Այս անգամ հայութիւնը վճռած էր ինքսինք պաշտպանել: Ազգային Միութիւնը գործի կ'անցնի եւ Այնթապի ինքնապաշտպանութեան կոիւնտըրը կը սկսին: Արտուր Լեւոնեանը եւ Աւետիս Գալեմքարեանը կը ղեկավարեն ինքնապաշտպանութիւնը: Տէր Ներսէս Պապայեանի նախագահութեամբ կը ստեղծուի նաեւ Կեդրոնական Մարտկառարող Յանձնախումբ մը, զոր սննդեղէնի եւ կենցաղային հարցերով կը զբաղի: Հեղինակը ինքնապաշտպանութեան կոիւնտըրու մանրամասնութիւնները օրագրական ձեւով կը ներկայացնէ:

Ֆրանսայի սկիզբը երկդիմի դիրք կը բռնեն, ապա աստիճանաբար կը սկսին թուրքերուն հետ բարեացակամօրէն վարուիլ:

8 Յունիս 1920ին երբ 20 օրուան սինադաղարը վերջ կը գտնէ, ֆրանսայիք կը յայտարարեն, որ քաղաքը թուրքերուն պիտի յանձնեն: Այնթապի հայերը տեղի չեն տար այս տեսակ յայտարարութեանց առջեւ եւ կը շարունակեն քաջաբար կռուիլ:

Ինքնապաշտպանութեան կոիւնտըրու սկիզբէն տարի մը անց, 1 Ապրիլ 1921ին, խառնաշփոթութիւն կը տիրէր Այնթապի կայսութեան մէջ: Հերոսամարտին յաղթանակը գրեթէ ապահովուած էր, սակայն Ֆրանսայի նենգ քաղաքականութիւնը գլխիվար կը դարձնէ ամէն ինչ: Այնթապ կը սկսի պարպուիլ հայութենէն: Տէր Ներսէս 15 Մայիս 1921ին ճամբայ կ'ելլէ ֆրանսական կարաւանի մը հետ, իր մօր, տիկնոջ եւ փոքրիկներէն: Երուանդ Պապայեանի հետ: Անոնք ապահով կերպով կը հասնին Հալէպ: Տէր Ներսէս Սահակ կաթողիկոսին կը ներկայանայ եւ Այնթապի կայսութեան մասին տեղեկութիւններ կու տայ:

Տէր Ներսէս Պապայեանը Հալէպի Սր. Զատասնից Մանկանց մայր եկեղեցոյ մէջ կը ծառայէ:

2 Նոյեմբեր 1921ին Տէր Ներսէս առանձինն կրկին Այնթապ կ'երթայ այդտեղի հայերը ապահով կերպով Հալէպ փոխադրելու գործով: Ան 9 Օգոստոս 1922ին 60 հոգիներ խումբով կրկին Հալէպ կու գայ:

Տէր Ներսէս 1915էն 1922 ոչ մէկ խաղաղ օր ունեցած էր: Աւելին, ան տեսաբար մահուան սպառնալիքին առջեւ գտնուած էր: Հիմա անոր միակ մխիթարութիւնը հայոց հայրենիքին մէջ պէ-

տականութեան մը կերպումն էր: Անոր կեանքին նպատակն էր
Հայրենիքին եւ Եկեղեցւոյ ծառայել:

Տէր Ներսէսի որդին՝ 1913ին ծնած Երուանդ Պապայեանը կը
շարունակէ արժանատի հօր բարի երթը...:

Մուշեղ Բշխան (Ճենսերեճեան), «Մնաս Բարով Մանկութիւն», «Կիլիկիա» մապենաշար թիւ 18, «Կիլիկիա» գրապրուն-հրատարակչապրուն, Հալէպ, 2005, փոքր չափի 375 էջ:

Բանաստեղծ, մանկավարժ եւ թարերագիր Մուշեղ Բշխան ծնած է Միվրիհիսար (Անգարայի նահանգ), 1913ին:

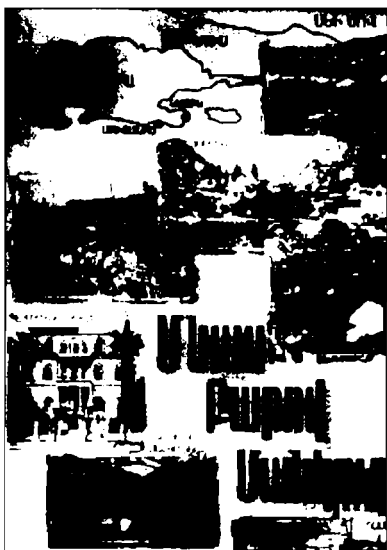
1915ին ընտանեօք կը տարագրուին: Կը յաջողին շատ հեռուները չերթալ եւ մինչեւ Տէր Զօր չհասնի: Տարագրութեան տարիները իրենց ծննդավայրէն ոչ շատ հեռու տեղեր կ'անցընեն:

Երբ Մուշեղ 5-6 տարեկան կ'ըլլայ (1918-1919), ընտանիքը Միվրիհիսար կը վերադառնայ: Իրենց սեփական տունը թուրք պինտորներ գրաւած ըլլալով, խրճիթի մը մէջ կը պապոսպարուին: Հայրը սրտի տագնապի հետեւանքով կը մահանայ:

Հօրեղբայրը ընտանիքին գլխատրը կը դառնայ եւ կ'որդեգրէ Մուշեղը: Մուշեղ իր հօրեղբայրը «հայրիկ» կը կոչէ, իսկ անոր տիկինը՝ «մայրիկ»: Մուշեղ իր իսկական մայրը «Հաճի մամա» անունով կը կանչէ: Ան իրմէ փոքր քոյր մը եւ եղբայր մը ունէր: Տան մէջ կային նաեւ մեծ մայրը եւ իր մահացած հօրաքրոջ դուստրը:

Դժուարին օրեր կ'անցընեն Միվրիհիսարի մէջ: Կծող ցուրտին դէմ պաշտպանուելու միջոց չունին: Մուշեղ իշուկ մը ունէր: Ջայն կերակրելու միջոցները կը պակսէին: Իշուկը ախտոին մէջ անօթի կը մնար: Իսկ իրենք ընդհանրապէս մալեկապուր (քիչ մը իւղով խառնուած ալիւր, ապուրի վերածուած) կ'ուրէին:

Լուրեր կը տարածուին, որ դպրոցը պիտի բացուի եւ եկեղեցիին համար ալ քահանայ մը պիտի գայ: Յոյս ունէին, որ յոյները պիտի գային: Վերադարձող ընտանիքներուն մէջ տղամարդոց թիւը մատերու վրայ կը հաշուրուէր: Անոնք քանի մը հոգի էին եւ

յաճախ Մուշեղենց Կոնյան կու գային ու անցուղարձերուն մասին կը կրօնէին: Այդ օրերու ամենէն յարկանշական խօսքն էր. «Եթէ *ինկիլիկը* (անգլիացին) ուզէ՝ յոյները կը յաղթեն. եթէ չուզէ՝ ծով կը թափեն...»: Աջէն ու ձախէն եկած գաղափարներով՝ Մուշեղի մանկական տրամաբանութիւնը կը ջանայ լոյս մը գտնել մթագնոտ հորիզոնին վրայ:

Թուրք պիւտոտներու երթեւեկը կը շարունակէ իրենց թաղին մէջ: Հայոց պարապ մնացած բոլոր բնակարաններն այդ պիւտոտներով կը լեցուին: Հայրիկը թուրքերէն առնելիք դրամ ունի: Հակառակ իր պաշտօնեան, օր մը հայրիկը Կոնյան կը բերեն կոպրուած սրունքով: Հայրիկը Մուշեղին հայերէն դասեր կը սորվեցնէ: Ապաքինելէ ետք, քեմալականները հայրիկը կրկին կ'աքսորեն: Տան միակ տղամարդը հինգ-վեց տարեկան Մուշեղը կը մնայ: Եղբայրը մաքր մը տղայ է, հաշուի չառնուիր: Մնացեալները կանայք են՝ մեծ մայրիկը, հաճի մաման, մայրիկը եւ քոյրիկը, հօրաքրոջ՝ ջարդերէն հրաշքով ապափած աղջիկը: Գիշերները նոր ամբողջութիւններ կը դիպեն փողոցի դրան ետեւ եւ ճրագը կանուխէն կը մարեն: Հայկական թաղը մեռելաստան է:

Գիշեր մը աղիողորմ ճիշեր կը լսուին: Մէկը օգնութեան կը կանչէ խելագարի պէս: Կնոջ ձայն է, անկասկած: Մայրիկը կը բացագանչէ. «Յիսուս Թրիստոս, ջարդը սկսաւ»: Երբ լոյսը կը բացուի՝ փողոցը իր սովորական երեսօթը կը ստանայ: Գիշերուան պողոցայտը կինը Գալուստենց հարսն է եղեր. թուրք պիւտոտ մը անտնց Կոնյան մտնելով փորձած է գայն բռնաբարել:

Մուշեղ լաւապէս կը յիշէ, որ իրիկուն մը իր փոքր քոյրը կը սկսի բարձրաձայն լալ եւ հաց ուզել: Բոլորն ալ անօթի էին: Ուրիշ օրեր մայրիկը քօղածածկ դուրս կ'ելլէր՝ իրենց կտոր մը հաց ճարելու համար: Բայց այդ օրը ան չէր համարձակած փողոց ելլել: Զէնքի ընդհատ-ընդհատ ձայներ կը լսուէին: Կրակոցին կը խառնուէր թնդանօթի խուլ որոտը: Զրոյ լացը կը սաստկանար եւ Մուշեղն ու եղբայրը կը վարակէր: Այդ գիշեր մայրիկը իրենց յանկարծ կ'ըսէ. «Այս գիշեր գիտէք որ Կադանդ է: Եթէ ձեր ձայնը կտրէք ու բարի կենաք՝ կադանդ կը տօնենք: Թերեւս Կադանդ Պապան մեզ ալ յիշէ եւ այցելութեան գայ»: Մենեակին մէջ իսկոյն լռութիւն կը տիրէ: Զիչ ետք մայրիկը Մուշեղին, քրոջը եւ եղբօրը *լէպլէպի* (սիսեռ) կը բաժնէ: Բոլորին հաւասարապէս՝ ոչ մէկ հափ աւելի եւ ոչ մէկ հափ պակաս:

Յունական բանակը Միվրիհիսար կը մտնէ: Հայերը հրճուան

քի մէջ են եւ լաւ օրեր կ'երապեն: Սակայն, շաբաթ չանցած, նահանգի մասին շշուկներ կը փարածուին: Յոյները հայոց կը թելադրեն անլի ապահով վայրեր ապաստանիլ: Մուշեղ Իշխան ընտանեօք Պուրսա կը մեկնի: Երբ քեմալական շարժումը կը ծաւալի, այս անգամ բոլոր հայերն ու քրիստոնեաները դէպի ծովեզերեայ նահանգիսպները, մանաւանդ Ջմիտնիա կը փախչին: Խուճապի մատնուած ըլլալով՝ Մուշեղենք անդամալոյծ մեծ մայրիկը ծովեզերեայ նահանգիսպներէն մէկուն մէջ թողելով՝ կը հեռանա: Մուշեղ իր ընտանիքին հետ կը հասնի Մուրանիա, ուրկէ նստով անոնք դէպի Պոլիս կը փախչին: Փախուստի ընթացքին անոնք բազմաթիւ վտանգներէ կ'անցնին եւ սաստիկ նեղութիւն կը կրեն: Իրենց աչքերուն առջեւ շաբաթ հայեր ծովը կը խեղդուին:

Պոլսոյ մէջ Մուշեղ եւ ընտանիքը, հայ շաբաթագաղթականներու հետ Գուրու Չէշմէ կոչուած խճողուած գաղթակայանը կ'ապրին: Հոս Մուշեղ կը սկսի դպրոց յաճախել: Մայրիկը եւ հաճի մաման դժուարութեամբ Մուշեղին համար շապիկ, գուլպայ եւ կօշիկ կը ձարեն: Ամօթ է, պոլսեցի տղոց կողքին պիտի նստի, մաքուր եւ կոկիկ պէտք է ըլլայ: Պայուսակի փոխարէն կ'աւել տուարակ մը կը կարէ մայրը: Եղսա Մայրիկին մէկ հագուիկ աղջնակը՝ Մանուշակը Մուշեղի հետ միասին դպրոց կ'երթայ: Պոլսոյ մէջ իր մանկութեան օրերէն մաս մը Մուշեղ Մանուշակի հետ կ'անցընէ: Արդէն իր հայրիկէն հայերէն գրել եւ կարդալ սորված Մուշեղը շուրջով դպրոց ընդունուած էր: Ան դպրոցին մէջ հաճելի եւ տիպապահեր կ'ունենայ:

Գաղթական տղոց գլխուն ոգիները դպրոցին մէջ պոլսահայ տղոց գլուխին կ'անցնին: Այս պատճառաւ, դպրոցը քանի մը օր կը փակուի: Գիշերները տան խճողուած սենեակին մէջ կարելի չէր քնանալ տիրող տաքէն՝ մլուկներու յարձակումներուն պատճառով:

Մուշեղ Ճենտերեճեան բռնագաղթուածի մը կեանքին բոլոր դժուարութեանց եւ անհաճոյ բաներուն դառնութիւնը կը ձաշակէ:

Ժամանակ մը ետք գաղթականները Պէրոթ կը փոխադրուին: Մուշեղ ընտանեօք Պէրոթէն Տամասկոս կ'երթայ՝ հոն հաստատուելու համար:

Երբ Տամասկոս կը հասնին, շմորած աչքերով եւ յուսահատ դէմքով կիներ եւ երեխաներ իրենց բռններով հայկական եկեղեցին կը դիմեն: Վարդապետը անոնց թոյլ չի տար եկեղեցիին մէջ բնակիլ: Հար չկար: Մութը չկոխած՝ պէտք է պատուապարտուելու

տեղ մը գտնեն: Մուշեղի մայրիկը ևս հաճի մաման ճամբայ կ'ելլեն վարձու սենեակ մը փնտռելու: Շապ կը թափառին իրենց գլուխը հանգչեցնելիք տեղ մը գտնելու յոյսով: Վերջապէս, ջէնքի մը բակին մէկ անկիւնը պզտիկ սենեակ մը կը վարձեն՝ ստաջին ամսավարձը կանխիկ վճարելով:

Ինը տարեկան Մուշեղը ևս իր վեց տարեկան քոյրը Յամաս կոսի մէջ դպրոց կը յաճախեն: Սակայն վարժարանը օտար ըլլալով, փոքրիկ Մուշեղ շատ դժուարութիւններու առջև կը գտնուի: Երբ կը մեծնայ, անոր սիրտը հին օրերու թախիծով կը լեցուի երբ կը յիշէ մանաւանդ արար տղոց անտարբեր և անհաղորդ շարքերը, դպրոցին երկաթէ դուռը, Կոր բանտի մը վրայ կը բաց ուլեր կարծէք:

Հաճի մաման Մուշեղի քոյրը ևս եղբայրը առնելով իր մօր ու եղբօր մօտ՝ Յունաստան կը մեկնի: Մուշեղ Մայրիկին հետ կը մնայ՝ անոր որդեգիրը ըլլալով: Աւելի ուշ՝ Մայրիկն ու Մուշեղը Պէրուք կը հաստատուին:

«Դժբախտ մանկութիւն... քու նինչդ անգամ արիւնտդ պատը կերներով լի մղձաւանջ մը եղաւ և ոչ մէկ քաղցր օրօր եկաւ փարապելու զայն», - Մուշեղ Իշխան այսպէս կ'արտայայտուի իր մանկութեան մասին:

Բենիամին Ժամկոչեան, «Յուշարձան Ուսուցչապետ Բենիամին Ժամկոչեանի», Պէյրուքի Սահակեան Վարժարանի Նախկին Սաներու հրապարակութիւն, «ՎՄՎ-Պրինսը» ՍՊԸ հրապարակչութեան տպարան (Երեւան), Պէյրուք, 2010, միջակ չափի 581 էջ:

Բենիամին Ժամկոչեան ծնած է Տիգրանակերտի մօտ գտնուող Հայնի գիողը, 1895ին: Հայրը՝ Կարապետը կանուխէն մահացած է: Բենիամինն ու եղբայրը՝ Յովհաննէսը Մամիւրէթ-իւլ-Ապիսի Մեպիրէ գերմանական որբանոցը մնացած են: Հեղինակը Հայնի գիողին կեանքը կը նկարագրէ մանրամասնօրէն:

Բենիամինի մայրը՝ Եսթերը, ամուսնոյն մահուրէն յետոյ Պօղոս Պօպոյեանի հետ կ'ամուսնանայ եւ վեց զաւակ կ'ունենայ: Բենիամինը եւ Յովհաննէսը ամառուան արձակուրդները Հայնիի մէջ կ'անցընէին:

Հեղինակը իր եւ եղբօր որբանոցային կեանքը կը պատմէ մանրամասնօրէն: Գերմանական որբանոցին փնօրէնը Եռհաննէս Էհմանն էր: Անոր փիկիներ՝ Հելենէ Էհմանը եւ զաւակները բոլորն ալ իրենց հօրը նման լաւ հայերէն գրել ու կարդալ գիտէին:

Որբանոցին մէջ եղած արեւն Սահմանադրութիւնը կը վերա-հռչակուի: Որբ աշակերտները այլեւս համարձակօրէն հայրենասիրական երգեր կը հնչեցնեն: Տարի մը ետք երբ տեղի կ'ունենայ Կիլիկիոյ Աղէտը, այս անգամ անոնք մթնոլորտը կը լեցնեն փխտօր երգերով: Հեղինակը կը յիշէ, թէ Սահմանադրութեան արդիւնքներէն մին ալ՝ յեղափոխական գործիչներուն հրապարակ գալն էր: Ան կ'աւելցնէ. «Եթէ չեմ սխալիր, միայն Անդրանիկն էր որ յստակապետութեամբ չհաւաքաց Սահմանադրութեան իրականութեան եւ ջանաց հեռու մնալ Թուրքիայէն»:

Բենիամին Ժամկոչեան 1912ին հայ գիրերու գիտին հապար-

ՅՈՒՆԵՍԿՈ
ՈՒՍՈՒՅՉԱՊԵՏ
ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՇԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՆԵՐՈՒ

2010

հինգ հարիւրամեակի հանդիսութիւնները կը յիշէ: Հեղինակը կը շարունակէ նկարագրել 1904էն 1915 երկարող շրջանին մէջ տեղի ունեցած անցուդարձերը, քաղաքական, մշակութային ու ազգային ձեռնարկները եւ որքանոցի կեանքը:

Յարկանշական է Հնչակեան Ոսանողայ Միութեան անդամ արձանագրուելու Բենիամին Ժամկոչեանի որոշումը 1914ին: Որքանոցին՝ Կոնստնտին Երանյան Էման բուսաբանութեան դասի պահուն խօսքը իր աշակերտներուն ուղղելով, կ'ըսէ. «Դուք կարարեալ յեղափոխութիւն հանելու էք Թուրքիոյ մէջ անոնց դէմ, որոնք բոյսերու հետ գէշ կը վարուին»: Նոյն վայրկեանին, Բենիամին Ժամկոչեան իր ձեռքը վերցնելով, կ'ըսէ. «Թուրքիոյ մէջ հայերուն հանդէպ աւելի գէշ կը վարուին»: Էման թէ՛ ուսուցիչ էր եւ թէ՛ օրար: Աւելին չէր կրնար ըսել: Մնացեալը Բենիամին պէտք էր հետեւցնէր՝ անդամ արձանագրուելով Հնչակեան Ոսանողայ Միութեան:

Մէֆէրպէրլիքը (ընդհանուր պօրահաւաք) կը սկսի երբ ամառուան արձակուրդին Բենիամին Հայնի կը գտնուէր ընկերներով: Անոնք կը վերադառնան գերմանական որքանոցը, Մեպիրէ:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմը սկսած էր: Դպրոցին մէջ դասընթացքները ձեւական կը դառնան: Ամէն ինչ անորոշ էր: 1915ի Սպրիլին, ձեւական քննութենէ մը ետք, Բենիամին իր երեք դասընկերներուն հետ վկայական կը ստանայ առանց երգի ու ծափի: Այլեւս անոնք ազա՛ւր էին...:

Սակայն, Բենիամինը եւ անոր ընկերները 1915ի ամառը Մեպիրէի մէջ կ'անցընեն, մինչ աքսորի հայ ժողովուրդին մեծ մասը քշած-տարած էր: Այս միջոցին, ուրախ լուրեր կը տարածայնուին, թէ ռուսական բանակը Բալուի կը մօտենայ: Խարբերդի մէջ գտնուող փոքրաթիւ հայերը ռուսական բանակին մօտենալու սխալ ինքնախաբէութեամբ կ'ապրին:

Մեպիրէի մէջ գտնուող հայերէն շարքերը կը ձերբակալուին եւ Կարմիր Խոնախը կը բանտարկուին: Մնացեալ երիտասարդներուն կը հրահանգուի զինուորագրուիլ: Բանտարկեալներուն խռչփանցումի եւ ծեծի լուրերը կը հասնին որքանոց: Երիպայէն եւ Կարինէն տարագրուած հայոց կարաւանները Մեպիրէի մօտերէն կ'անցնին: Արգիլուած էր անոնց մօտենալ: Մեպիրէի որքանոցին եւ շրջակայ բնակարաններուն մէջ ապաստանած հայոց համար՝ 1915ի ամառը սարսափի եւ հալածանքի ամառ մը կ'ըլլայ: Այդ օրերուն, սպանդէն հրաշքով փրկուած քանի մը հայ երիտա-

սարդներ, անջափ-անջափ գերմանական որբանոց հասնելով, հոն ապաստան կը գտնեն: Կարճ ժամանակ ետք, անոնք Տերսիմէն անցնելով՝ Կովկաս կը փախչին:

1915ի Նոյեմբերին թուրքերը կրկին կը սկսին հայեր հաւաքել: Բենիամինին ընկերներէն շատերը կը ձերբակալուին ու կը սպաննուին: Ըստ հեղինակին՝ Էհմանը եւ միւս գերմանացի պատասխանատուները իրենց կարելին ըրած են իրենց շրջանակի հայոց կեանքը փրկելու համար: Սակայն յայտնի էր, թէ Պերմանիոյ կառավարութիւնը եթէ ոչ ուղղակիօրէն, ապա անուղղակիօրէն պատասխանատու էր մեր կոտորածին: Գերմանական միսիոնարութիւնն իր կարելին ըրած էր, բայց միշտ օրինական ճամբով:

Թրքական հեփապնդումներէն պոռչանալով՝ Բենիամինը գերմանական որբանոցը կ'ապաստանի: Այդ օրերուն, Տերսիմի քիւրտերը անձ գլուխ յիսուն օսմանեան ոսկիով կամ պէնքի մը փոխարէն հայերը դէպի Կովկաս կը փախցնէին:

2 Փետրուար 1916ին Բենիամինը Տերսիմ փախչելու կը պատրաստուի: Ան քսան ոսկի օգնութիւն կը ստանայ իրեն նամակաբեր անծանօթ անձէ մը:

Ամբողջ Խարբերող կոտորածի սարսափով համակուած է, իսկ Տերսիմ ապարարար յոյսերով կը փայլի: Բենիամին փախչող խումբի մը կը միանայ: Խումբը կը յառաջանայ: Պերսպերք կը հասնին: Կաշառուած նաւավարը քանի մը վայրկեան սակարկելէ ետք պանոնք նաւուն մէջ կ'առնէ եւ գետին միւս կողմը կը տանի: Ժամերով անդադար կը քալեն: Քիւրտ առաջնորդը՝ Պավրոռուսօ շրջանին մէջ առաջինը եղած է հայերը Տերսիմ փոխադրել մտածողներէն: Աւելի մարդասէր քան դրամասէր, Պավրոռուսօն երբեմն աղքատ հայերը ձրի կը փախցնէր: Կը հասնին Աղզունիկ գիւղը: Խումբին մէջ կային Բենիամինի դպրոցական քանի մը պատանի ընկերները: Որոշ ապեն Աղզունիկի մէջ կը մնան: Հայ պատանիները նոյնիսկ կը մտածեն Խարբերող իջնել եւ թուրքերէն վրէժ լուծել: Այս պատանիները 14 հոգի էին՝ քիւրտ Մեհմէտ աղայի թնարկութեան տակ: Անոնք Բենիամինը իրենց «հայրիկ» կ'ընտրեն եւ միասին կ'ապրին: Ճաշ կ'եփէին, հաց կը թխէին, արեւուն տակ նստելով՝ իրենց հագուստներուն վրայէն ոջիւները կը մաքրէին: Օրուան մնացած պահերը քնանալով, թուրք, նարտի կամ տամա խաղալով կ'անցընէին:

Այս պատանիները Աղզունիկի մէջ այցելութիւն կու տան տեր-

սիմյի ոայա հայոյ վերջին ճշմարիտ Կիպեր Համբօ Քեհեային եւ Յարութիւն Քեհեային: Հաճելի պահեր կ'անցընէին երբ Գալղոռուսօս իրենց մարագի տանիքին վրայ նշանառութեան փորձեր կ'ընէր: Ջէնքը այս հայ պատանիներուն երպէն էր...:

Բենիամին կր ծանօթանայ Արտաշէս անունով 18 տարեկան մեկիրէցի երիտասարդի մը: Վերջինս քանի մը անգամ Տերսիմի պանպան կողմերը թափառած էր եւ լաւապէս գիտէր ճամբաները: Կ'որոշէն միասնաբար փախչիլ եւ հասնիլ ռուսական բանակին, որ Երիզայի մօտակայքը հասած էր: Անոնք մտադրած էին այնտեղ երէւ Անդրանիկի բանակին հետ Բալու եւ ապա Խարբերդ մտնել:

Երկու ընկերները ճամբայ կ'ելլեն: Նախ Բարդէ գիւղէն կ'անցնին: 1900ականներուն Բարդէն թրքական կառավարութեան դէմ կռուած էր: Մուկոթ գետին ափերէն քալելով կր հասնին Ովաճիղ գիւղը, ուր կը հանգստանան եւ կը ճաշեն ծանօթ երիզացի հայոյ մը տունը: Կրկին ճամբայ կ'ելլեն Մուկոթ գետի ափերէն քալելով: Երեկոյեան կր հասնին ուրիշ գիւղ մը, ուր հայ ծանօթի մը տունը կը գիշերեն: Առաւօտուն ճամբայ կ'ելլեն եւ քիչ մը քալելէ ետք քիւրտ աղա մը Բենիամինի շալվարը կր կողոպտէ: Երբ կր հասնին ուրիշ գիւղ մը, երիտասարդ մը իրենց ձեռքը գիրք տեսնելով պանոնք բախտահմայ կր կարծէ: Արտաշէսը խորամանկաբար կր յօժարի թողթ մը գրել կին մը սիրող երիտասարդին համար՝ փոխան ճաշի: Բենիամին եւ Արտաշէս իրիկունը Փիմորիի աղաներէն մէկուն վրանները կր հասնին: Երեք օր հոն կը մնան ու կը հանգստանան: Ապա ճամբայ կ'ելլեն դէպի ուրիշ գիւղ մը, ուր հայեր կային: Հոն լաւ ընդունելութիւն չգտնելով, լեռները կ'ապաստանին եւ թշուառ վիճակի կը մատնուին: Ապա կր վերադառնան Ովաճիղ, ուրկէ քրտական ուրիշ գիւղ մը կ'երթան: Անոնք տունէ մը հաց կը մտրան: Անկէ ետք ճամբայ կ'ելլեն եւ մայրամուտէն առաջ չմշկածագցի աղայի մը վրանները կր հասնին: Հոն հաց չեն կրնար ձարել: Կ'ուզեն Աղզունիկ վերադառնալ: Գիշերով կր հասնին Աղզունիկ եւ իրենց մարագը կր մտնեն:

Շատ ժամանակ չանցած, ռուսերը Երիզա կր մտնեն: Քրտական ամենէն ըմբոստ աշիրէթներէն Խոճուշաղի *աշիրէթի* աղան «Բարդէ»ն կր մտածէ փախստական հայերը Երիզա հասցնել եւ յանձնել ռուսերուն՝ թէ՛ ռուսերն ու հայերը բարեկամ շահելու եւ թէ՛ նիթական ակնկալութիւններով: Երբ յուրը Աղզունիկ կր հասնի, Բենիամին իր ընկերներով Երիզա կ'աճառարէ: Այլ ապաք են:

Բենիամինը եւ ընկերները Կարին կ'անցնին: Հոն հիւանդանոց ներկայանալով՝ գործ կը ձարեն: Բենիամինը սպաներու սենեակը կը յանձնուի, իբր հիւանդապահ: Բայց ան բոլոր, նոյնիսկ սպաստորի գործերը կը կախարէ: Այս գործին մէջ ան եօթը օր կը մնայ: Ապա միայն երկու օր կ'աշխատի իբր որբանոցի մէջ ուսուցիչ: Յետոյ առեւտրական գործի մը մէջ մտնելով, որոշ յաջողութիւն կը գտնէ:

Հեղինակը հոս կը յիշէ կարգ մը հայոց եւ մանաւանդ «Մի Մարդ՝ Մի Ոսկի» կազմակերպութեան չարաշահութիւնը, մինչ անդին քիւրդերը սովորական սակերով հազարաւոր հայեր կ'ապագէին սպանդի վայրերէն: Միւս կողմէ, ռուսերը Կարինի եւ Երիզայի մէջ հայոց եւ թաթար սփնտրներուն միջեւ թշնամութիւն կը սերմանեն, որդելով հայերը թուրքերէն վրէժ լուծելու եւ թաթարները՝ հայ սպաննելու: Հայկական կամատրական շարժումը սրուած էր: Հայ կամատրներէն շատեր ռուսական բանակին միացած էին: Նախապէս յոյսեր կային, որ ռուսական բանակը Խարբերդն ու Մեքաստիան պիտի գրաւէր: Սակայն, նորաւոր լուրեր սկսած էին շրջիլ եւ մթագնել հայոց երազներու պայծառ երկնակամարը: Այս միջոցին, Բենիամին իր ընկերներուն հետ միասին Երիզա կը հաստատուի: Միջ-կուսակցական հարցեր կ'արծարծուին ռուսական բանակին գրաւած շրջաններու հայ ղեկավարութեան մէջ: Զօրավար Անդրանիկ Արեւմտահայ Համագումարէն կը հրաժարի: Տարաձայնութիւններ կը շրջին, թէ հայերը Երիզայէն պիտի գաղթեն: Ռուսերը որոշած էին հայերը Կովկաս փոխադրել ձիւն-ձմեռին: Ռուսական յեղափոխութիւնը վրայ կը հասնի եւ Երիզայի հայութիւնը ճշմարիտ մղձաւանջէ մը կ'ապարի: Սակայն շուրտով հայ-թուրք եւ հայ-թաթար քինախնդրութիւնը կը սրի:

Բենիամինը եւ ընկերները, բոլորն ալ երիտասարդութեան սեմին, թուրքին դէմ վրէժխնդրութեան բաժակը լեցուած այս ահեղ եւ դաժան մթնոլորտին մէջ, կը յաջողին չուանով խեղդել իրենց տան մէջ ապաստան որոնող երկու թուրքեր, որոնցմէ մէկը Երիզայի մէջ շատ հայեր կոտորած ոճրագործ մըն էր:

Ռուսիոյ մէջ համայնավարական յեղափոխութենէն ետք ռուս սփնտրները Երիզայէն կ'ուզեն քաշուիլ եւ հայրենիք վերադառնալ: Ռուսական բանակը կը բարոյալքուի: Հսկայական ճակատ մը ինքնիր գլխուն կը թողուի: Ռազմամթերք, պարէն եւ կահ-կարասի կը լքուին:

Հայերը կամատրական խումբեր կազմել կը մտադրեն: Երիզա-
յի ողջ հայութիւնը 3,000-4,000 հոգի կը հաշուէր միայն: Հայերը
չեն կրնար այս ցանկութիւնն իրականացնել: Անբարոյականութիւ-
նը եւ դաւադրութիւնները մեծապէս կը ճնշեն մթնոլորտին վրայ:
Դաշնակցական յեղափոխականներէն ամենէն անբասիր նկա-
րագրովը եւ ամենէն քաջը՝ Կայծակ Առաքելը (Տիգրան Ապաճ-
եան) դաւադրաբար կը սպաննուի:

Բենիամին Ժամկոչեան խումբ մը բարեկամներով Կարին կը
մեկնի: Հոն Չոփոտ Դաւիթ անունով դաշնակցական գործիչի մը
խումբին կը միանայ եւ Երիզա կը վերադառնայ: Խումբը կ'անցնի
Մամախաթունէն, որ պիտտրական ամէն տեսակի պիտոյքի խո-
շոր մթերանոց-գիտաքաղաք մըն էր: Անկէ կ'անցնին Վժան գիւղը
եւ ապա Սանսար Տէրէսի կոչուած կիրճին բերանը գտնուող
ուրիշ գիւղ մը, ուր կը հանդիպին դաշնակցական գործիչ Վար-
դան Ըսիպապին, որ գիւղին մէջ գտնուող պէնքերու պահեստին
կը հսկէր: Երբ անոնք Երիզա հեռաձայն կը բանան, երիզա-
ցիները իրենցմէ օգնութիւն կը խնդրեն: Մուրադ թախանձագին
կ'ըսէր. «Կարնոյ իմացնենք, թէ թուրքերը կը յառաջանան»: Կը
հեռաձայնեն Կարին, ուրկէ կը խոստանան շուրջով պիտուոր
դրկել: Խոստացուած փասը հապար պիտուորէն միայն Չոփոտ
Դաւիթի խումբը կը հասնի 20-25 պիտուորներով: Երիզայի
հայերը, խումբապի մարմնուած, կը նահանջեն: Անոնք իրենց լքած
շափ մթերանոցներ կրակի կու տան: Ըսպինգարահիսարցի
Խենթ Նապարը քաջաբար կը կռուի: Հայերը կը հաւաքուին Կա-
րին, ուր բաբելոնեան խառնակութիւն կը տիրէր: Զօրավար
Անդրանիկ Կարին կը ժամանէ՝ դիմադրութիւնը կազմակերպելու
համար: «Հերթիւեան» աշխատանք պէտք էր այդ գործին տակէն
ելլելու համար: Անդրանիկի առջեւ կար նաեւ թրքական յառաջ-
խաղացքը: Անդրանիկ աջ ճակատի վրայ կը դրկէ Սարգիս Արմա-
դանեանը, իսկ ձախ ճակատի վրայ՝ Զօր. Թորգոմը (Արսէն Ար-
շակ Նազգաշեան), ինք պահելով կեդրոնը: Բենիամին Թորգոմի
խումբին մէջ կը կռուի: Ան կը վիրատուրուի եւ Կարին կը վերա-
դառնայ: Բենիամինի ընկերները զայն հիւանդանոց կը փոխադ-
րեն: Բժիշկ Նշան Գարաճեանը անմիջապէս, առանց նախնական
խնամքի, յարմար կը նկատէ զայն Սարիղամիշ դրկել: Բենիամին
ընկերներով շոգեկառք նստած Սարիղամիշ կը հասնի: Հոն հի-
ւանդանոցի մը մէջ նախնական խնամքը ստանալէ յետոյ, իր
ընկերներուն հետ կ'երթայ Կարս եւ ապա կ'անցնի Թիֆլիս, ուր

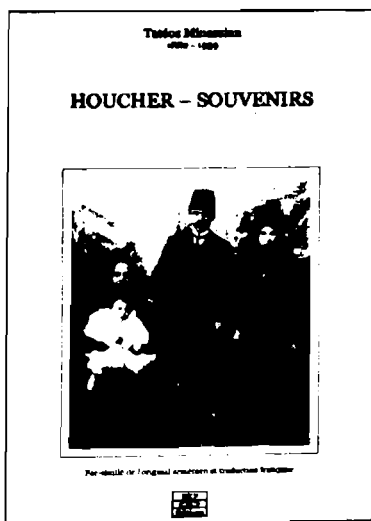
կը բուժուի: Ան Ալեքսանդրապոլ կը մեկնի բարեկամները տեսնելու եւ կը վերադառնայ Թիֆլիս, ուր Կարնոյ նահանջը կ'իմանայ: Վեդինակը այդ օրերու քաղաքական եւ զինուորական, ինչպէս նաեւ անձնական անցուդարձերը կը նկարագրէ:

Բենիամին Թիֆլիսի մէջ ամերիկեան հաստատութեան մը մէջ գործ կը ճարէ բարեկամի մը օգնութեամբ: Հայ-վրացական պատերազմին պատճառով Թիֆլիսը հայոց համար անապահով վայր մը կը դառնայ: Բենիամին կը ձերբակալուի, սակայն շուտով ազատ կ'արձակուի: Թիֆլիսէն Պաթում կը մեկնի բարեկամներով եւ ապա նաով կ'անցնի Սամսոն: Այստեղի բրիտանական հիւպատոսարանէն արտօնութիւն կը վերցնէ Պոլիս երթալու համար: Ընկերներով կը հասնի Պոլիս եւ դէպի Ղալաթիոյ հայոց եկեղեցին կ'ոտղուի:

Երկուքուկէս ամիս Պոլիս մնալէ յետոյ, Բենիամին Ժամկոչեան իր ընկերներով կ'անցնի Ատանա եւ մէկ ամիս կը դաստաւանդէ քաղաքի Աբգարեան Վարժարանին մէջ: Ապա ան ընկերներով Միս կը մեկնի: Բենիամին Ատանա կը վերադառնայ եւ կ'որոշէ ուսուցչութիւն ընել: Բենիամինին ընկերակցող երիտասարդներուն մէջն էին Պետրոս Ճեպեճին, Ջանիէլ Չաուշը եւ Չէչէնը, որոնք կ'անցնին Հաճըն եւ ինքնաապաշտպանութեան կոիւնքերուն ընթացքին կը նահապտակուին:

Թաղէոս Մինասեան, «Յուշեր - Անգարայի Եւ Զէսկինի Հայոց Գողգոթան (Ուղեւորութիւն Մը Անգարայէն Սեբաստիա)», Ա. տպագրութիւն՝ Փարիզ, 1957 (հայերէն), Բ. տպագրութիւն՝ BKF Editions, Փարիզ, 2010, միջակ չափի 239 էջ (հայերէն եւ ֆրանսերէն), ֆրանսերէնի թարգմանեց՝ Մարք-Մանուկ Մինասեան:

Ղեղինակը ծնած է Կիրին, 1882-ին եւ մահացած 1959ին: 1914ին երբ 32 տարեկան էր, Ա. Համաշխարհային Պատերազմը կը ծագի: Ան էնկիրիի կուսակալութեան պատկանող Տէնէք Մարտէի (աւելի ուշ թուրքերը Զէսկին անունը կը պաշտօնականացնեն) մէջ կը բնակէր: Ան արդէն ամուսնացած էր եւ հայր էր մանչի մը եւ աղջկայ մը: Կերպասավաճառութեամբ ինչպէս նաեւ ցորենի, բուրդի եւ *թիֆթիկի* (բուրդի տեսակ) առուտորով կը պրաղէր: Գործին մէջ ան երկու օգնական ունէր՝ Գրիգոր եւ Յովհաննէս Մարանեան եղբայրները: Թաղէոս անասնավաճառ թուրք բարեկամ մըն ալ ունէր Օմար էֆենտի անունով:

Տեղեկանքները: Թաղէոս անասնավաճառ թուրք բարեկամ մըն ալ ունէր Օմար էֆենտի անունով:

1914ի գարնան հունձքը շափ լաւ էր:

1914ի Յունիսին, Թաղէոս իր մօրը ուխտը կատարելու համար Կեսարիոյ մօտակայ Սբ. Կարապետ վանքը կ'այցելէ ընտանեօք: Կեսարիոյ Առաջնորդը՝ Խոսրով եպս. Պեհրիկեանը կը պատարագէ եւ կը քարոզէ: (Իբր Կեսարիոյ առաջնորդ անոր նախորդած էր Տրդատ եպս. Պալեանը, որ շափ օգտակար դարձած էր շրջաններու եւ Սբ. Կարապետ վանքի յառաջդիմութեան): Վանքի դպրոցին աշակերտութեան թիւը վերջին տարիներուն 120 հոգիի հասած էր: 1915ին թուրքերը շափ կարող եկեղեցական Պեհրիկեան Սրբապանն ալ կը բանտարկեն եւ ապա վեց երեւելի վաճառականներու հետ աքսորի կը հանեն Սեբաստիոյ ճամբով: Կէմլէրէկէն ժամ մը հեռու, ջաղացքի մը մօտ, զանոնք տանող ոստիկան-

ներուն ձեռքով կը խողխողոյին անլուր փանջանքներով: Այս իրողութիւնները հեղինակին բարեկամը՝ Օմար էֆենտին երբէն պատմած է իրեն:

Դէպի Տէնէք Մափէն (Քէսկին) վերադարձին ճամբուն վրայ երբ Թաղէոս իր ընկերներին հետ կը հասնի Գըր Շեհիր, կ'իմանայ, թէ *սէֆէրպէրլիք* յայտարարուած է: Այդ կը նշանակէր, որ մինչեւ 45 տարեկան տղամարդիկը պիտոտր կանչուած էին:

Բանակ երթալու տարիքի Թաղէոս Մինասեանը 44 ոսկի *պէֆէ* (փրկագին) կը վճարէ պիտոտրագրուելէ պէր՝ մնալու համար: Հայոց հանդէպ արեւութիւնն արդէն սաստկացած էր:

Թաղէոս կ'ուզէր Ռաֆէթ պէյ անունով թուրք վաճառականի մը հետ Պոլիս մեկնիլ: Անոնք ճամբայ կ'ելլեն նախ դէպի Անգարա: Հոն թուրքը պանդոկ կը մնայ, իսկ Թաղէոսը՝ ապահովութեան համար, իր ազգականին տունը: Անգարայի մէջ ան մարպուանցի հայ կիներու կը հանդիպի: Անոնք կ'ըսեն, որ իրենց ամուսինները արքայութեան են: Թաղէոսը եւ անոր ազգականը մտադրութեան մէջ կ'իյնան: Անգարայի եւ շրջաններու գիտելոյն տեղահանութիւնը բաւական ուշ եղած էր, որովհետեւ կուսակալը՝ Մապհար պէյ բարի մարդ մըն էր: Ան Թալաաթի հրամանները մերժած էր գործադրել, սակայն ասելի ուշ ան պաշտօնանկ եղած էր: (Այս մասին տեսնել Ալիս Օփեան-Գասբարեանի «Պատմագիրք Անկիւրիոյ Եւ Մարանդի Հայոց» գիրքը, տե՛ս այս ժողովածուն, էջ 137): Մապհար պէյը փոխարինող Աթըֆ անունով սելանիկցի իթթիհապական հրէշ մը կու գայ Անգարա: Ան իրեն հետ իրեն նման նոր ոստիկանապետ մըն ալ կը բերէ: Անոնք հապի հասած՝ ձեռք-ձեռքի տալով նախ քաղաքին երեսելի հայերը կը հաւաքեն եւ ապա՝ գործի տնօրէնները:

Օր մը երբ Թաղէոս Մինասեանը ուրիշ քէսկինցիներու հետ Թօփալեանին վաճառատունը նստած կը զրուցէր, յանկարծ երկու ոստիկաններ կը մտնեն եւ ցանկի մը հիման վրայ վաճառատան տնօրէնն ու փոխ-տնօրէնը ոստիկանատուն կը տանին: Ուրիշ ոստիկան մը դիմացի Իբրանոսեան վաճառատունը մտնելով անոր տնօրէնը ոստիկանատուն կը հրաւիրէ ու կը տանի: Քիչ ետք Չէմլէքճի օղլու վաճառատան յոյն տնօրէնն ալ կը տանին: Վերջինս յոյն *մետրուպոլիտի*ն (Առաջնորդ) միջամտութեան վրայ երկու օր ետք ապաւ կ'արձակուի: Այդ օրը մինչեւ իրիկուն, Անգարայի բոլոր ազդեցիկ հայերը կը տանին: Թաղէոսին քով աշխատող Գրիգորը իրեն հեռագիր մը կ'ոտարկէ պաշտօնակցներուն, որ

Քէսկին չվերադառնայ: Կը հասկցուի, որ Քէսկինի մէջ ալ հայ երեւելիները կը տանէին:

Անգարայի մէջ բանտարկուած երեւելիները 8-10 օր բանտը կը մնան: Գիշեր մըն ալ թուրքերը լուսատրչական հայերու տուները մէկիկ-մէկիկ մտնելով մինչեւ առտու բոլոր այրերը կը տանին եւ բանտը կը նետեն: Այդ գիշեր Թաղէոսի բնակած տան դռնն ալ կը բխեն, սակայն դիմացի տան մէջ բնակող գործատուիին դռնը բանալով կ'ըսէ, թէ հոն ոչ ոք կը բնակի եւ թէ տնեցիք այ-գի գացած են:

Յաջորդ առտու Թաղէոս իր բարեկամներէն հայ կաթողիկէ Օննիկ էֆենտի Փոթուքեանի վաճառատունը կ'երթայ: Վերջինս իր քրոջ տան մէջ ապաստան կու տայ անոր: Չերբակալուած եւ բանտարկուած բոլոր լուսատրչական հայերը ջարդուած էին:

Կարճ ալեւն ետք, կուսակալ Աթըֆը եւ նոր ոստիկանապետը Թալաաթին դիմելով հայ կաթողիկէներն ալ ձերբակալելու արտօնութիւն կը ստանան: Օննիկ էֆենտի Փոթուքեանն ալ կը ձերբակալուի: Օննիկին քոյրը՝ Թիան սաստիկ վախով կը համակուի իր որդւոյն՝ երիտասարդ Գառլոյի համար: Թաղէոս կը պզայ, որ Թիայի տան մէջ իր մնալը կրնայ Գառլոյին վնասել, եւ նոյն երեկոյ իսկ կը թողու այդ տունը ու փողոց կ'իջնէ, առանց գիտնալու որ ո՞ր կ'երթայ: Բարեբաստիկ պատահար մը պայն կը փրկէ: Իր ծանօթներէն Կարապետ Գիւլխանճեանի տիկինը պայն կը կանչէ եւ իր տան դռնը կը բանայ: Կնոջ ամուսինը եւ քսան տարեկան որդին հինգ օր առաջ տարեր էին: Թաղէոս Գիւլխանճեանենց տունը կը գիշերէ:

Յաջորդ օրը Անգարայի հայերէն խումբ մը շոգեկառքով պիտի բռնագաղթուէր: Առաւօտուն բոլորը միասին շոգեկառքի կայարանը կ'երթան: Տիկին Գիւլխանճեանը փոքրիկներ ունենալուն համար կը նախընտրէր այդ օր մեկնիլ: Ուրիշ ծանօթ հայեր ալ անոնց կը միանան: Կառավարչատան առջեւ այրերը կիներէն կը պատեն: Այրերը բանտ կ'առաջնորդուին, իսկ կիներն ու երեխաները՝ կայարան: Թաղէոսն ալ կը բանտարկեն:

Բանտին մէջ Թաղէոս կը տեսնէ քանի մը ծանօթներ, ինչպէս Օննիկ Փոթուքեանը: Նախապէս բանտարկուած հայերը, թիով 150 հոգի, թելերը կապուած ճամբայ հանած էին դէպի Անգարայէն ուրը ժամ հեռու Պէնամ ըստած գիւղը: Հոն, անտառին մէջ, հարիւրատըր ջարդարարներ պատրաստ կը սպասէին: Այդ գիւղը անոնց վերջին հանգրտանը կ'ըլլայ: Մահապարտներուն մէջէն

Արմենակ էֆենդի Ենովքեանը իր խօսքը ջարդարարներուն ուղղելով՝ կ'ըսէ. «Մեզ ջարդելու հրամանը տուող իթթիհապական մեծերը Գուրանը չեն կարդացած: Գուրանը կը պատուիրէ, որ ոչ-խալամներու հետ սիրով վարուիք: Անոնք մեր անմեղ արեան պապիժը պիտի կրեն»: Թաղէտս այս իրողութիւնները լսած էր եւ գիպէր:

Յաջորդ օրը, բանտէն 350 հայ տղամարդիկ կը տանին Քէսկի-նի ուղղութեամբ եւ կը սպաննեն: 140 հոգիէ բաղկացած երրորդ կարաւանը Անգարայէն երեք ժամ հեռու Պայըշ Պահչէ անտառու վայրը կը տանին եւ հաշիւը կը մաքրեն:

Թաղէտս Մինասեանի բանտ մտնելէն երեք օր ետք պայն ալ կը տանին խումբի մը հետ, որ 980 հոգի կը հաշուէր: Թեւերը կապելը երկու ժամ կը տեւէ: Անոնց պնդօրէն կապուած թեւերը կը սկսին ոռիլ: Չորս-չորս կապուած մահապարտները քալելով կը յառաջանան, մինչ ժողովուրդէն բարձրացած սրտաճմլիկ աղաղակները Թաղէտսին ականջները կը լեցնեն: Անոնցմէ մաս մը գետինը պառկելով կ'ըմբոստանայ եւ չ'ուզէր յառաջանալ: Թուրք պիտոսները վանոնք ստիներով տեղոյն վրայ կը սպաննեն: Առաւօտուն կարաւանը Պաղլար Պաշը ըստած վայրը կը հասնի: Աւելի կը յառաջանան եւ Էօմէր Կէօլի ըստած լիճին եզերքը կը հասնին: Թաղէտսի առջեւէն քալող 10-12 հոգի կը վազեն եւ ջուրը կը նետուին: Թուրքերը անոնց վրայ կրակ կը բանան...: Մահուան երթը կը շարունակուի, ոմանք փախուստի կը դիմեն եւ կը սպաննուին: Երեկոյեան, խումբը Հայմանա քաղաքին պարկանող Ղարա Կէօրիկ անունով քրտական հարուստ գիւղը կը հասնի: Հոն հարիւրաւոր չէթէներ վանոնք կը սպասէին: Նախապէս պատրաստուած ախոռներու եւ գոմերու մէջ կը լեցնեն վանոնք: Մահապարտները երկու օրէ ի վեր բան չէին կերած:

Առտուն վանոնք ախոռներէն դուրս կը հանեն եւ Խարման Ել-րի ըստած վայրը կը համախմբեն: Հոն Հայմանայի *գայմագամը* իրենց ճառ մը խօսելով կը յայտնէ, թէ ներում եկած էր:

Հայ երիտասարդները իրարու օգնելով դրամ կը գոյացնեն եւ կերակուր բերել կու տան: Չունեցողներն ալ ունեցողներուն նման կ'ուրեն ու կը խմեն: Տեղոյն քիւրտերը, որ բարի մարդիկ էին եւ նման չէին իրենց ջարդարար ցեղակիցներուն, կալանատուներուն բաւական ուրելիք կը բաշխեն:

Սակայն ի՞նչ պատահած էր, որ այս խումբին ներում եկած էր: Բացի 20 հոգիէ, ամբողջ խումբը հայ կաթողիկէներէ բաղկացած

էր: Անգարայի յոյն բնակիչներէն Ղարասուլ օղլուի որդին, որ 45 տարեկան էր, երբ կը լսէ հայ կաթողիկէներու ձերբակալութիւն ու բանտարկութիւնը, Պոլիս կը փութայ եւ պապահած դէպքերուն մասին լուր կու տայ առ որ անկ է: Ան Պոլսոյ հայ կաթողիկէ պատրիարքարանն ալ կը տեղեկացնէ:

Գայմազամին ճառէն ետք, կալանաւորները երկու օր ապաւորէն կը պտըտին: Երրորդ օրը զանոնք կրկին կը հաւաքեն եւ դէպի Կեսարիա ճամբայ կը հանեն: Ամբողջ ճամբուն ընթացքին անոնք շար նեղութիւններ կը ճաշակեն: Ղաման ըստած գիղին մէջ թուրքերը զանոնք դպրոցի մը մէջ կը բանտարկեն: Ապա կրկին ճամբայ կը հանեն ու կը քշեն Մոֆուր գիղը եւ ապա Գըր Շէհիր քաղաքը, ուր Թաղէոս իր տոբանչին քոյրերուն լուր կը դրկէ եւ կը տեսակցին բանտին մէջ: Գըր Շէհիրի հայ տղամարդիկը քսան օր առաջ տարած եւ ջարդած էին:

Թաղէոս խումբին մէջ ունէր իր ընկերները՝ Փոթուքեանը իր երկու որդիներով, Արթին էֆենտի Տօնէլեանը եւ ուրիշներ: Գըր Շէհիրի ցորանոցին մէջ անոնք երեք օր կը մնան: Չորրորդ օրը կարաւանը ճամբայ կ'ելլէ: Ճամբուն վրայ անոնք թուրք խումանի կը հանդիպին, սակայն հարիւրապետը կը յաջողի *պաշրպօպուր* ները ետ մղել:

Ջանապան գիղերէ անցնելով, վերջապէս կը հասնին Կեսարիա: Հոս Թաղէոս իրեն բարեկամ Օմար էֆենտին կը փնտռէ: Ան թուրքի մը հետ երկտող կը դրկէ Օմար էֆենտիին, որ շուտով Թաղէոսի մօտ կու գայ: Երկու հին բարեկամները սերտ խօսակցութիւն մը կ'ունենան: Թաղէոս Օմարի կը յայտնէ, թէ կ'ուզէ իսլամանալ (անշուշտ երեսանց) եւ ապաւիլ այդ տառապանքներէն: Օմար էֆենտի կը խոստանայ օգնել իրեն: Ան եւ իր երկու երիտասարդ որդիները Թաղէոսը կ'առնեն եւ Կեսարիոյ շուկայէն քալելով՝ թրքական թաղերը կը մտնեն: Հոն Օմար էֆենտի Թաղէոսի գլխուն իսլամներու յարուկ փաթթոց մը կը դնէ եւ կը յառաջանան դէպի տուն:

Օմարի տան մէջ Թաղէոս հանգիստ անկողին եւ կերակուր կը գտնէ: Օմար Թաղէոսի կը պատմէ բոլոր պատահած դէպքերը: Կեսարիոյ հայ տղամարդիկը տարած եւ սպաննած էին: Թաղէոսը եւ Օմարը իրարու հետ կը խորհրդակցին եւ կը ծրագրեն Զէսկին երթալ, ուր Թաղէոս իր տան մէջ պիտի թաքնուէր մինչեւ որ Օմար անոր իսլամ դառնալը պաշտօնականացնէր: Այդպէս ալ կ'ընեն: Սակայն, իսլամացումի պաշտօնականացումը խոչընդոտ

ներու կը հանդիպի: Օմար Թաղէոսի հեպ մօտակայ գիտ մը կ'երթայ, ուր Թաղէոս Կան մը մէջ կը պահուրդի:

1915ի Օգոստոսի կէսերուն Քէսկինի հայ երեւելիները կը հաւաքեն ու կը բանարկեն: Ոստիկանապետ Իրֆանը սելանիկցի հրէշ մըն էր: Առաջին ձերբակալուողները Դաւիթ Էֆենտի Պործակեանը, Սափուեան Էֆենտին եւ Քէսկինի քահանան կ'ըլլան: Միայն չորս հոգի չէր յանձնուած՝ Յարութիւն Թահմապեանը, Կարապետ Թերքանեանը, Ղասապ Ահարոնը եւ Իսրայէլ Անաթասեանը, որ կաշառք տալով կը թաքնուի: Թաղէոսի ընկերներէն Գրիգոր Մարանեանը եւ անոր եղբայրը՝ Յովհաննէսը չեն յանձնուիր: Անոնք գիտ մը կ'երթան՝ պահուրդելու համար: Այդ գիտին մէջ թուրք հրէշ մը վանոնք կը սպաննէ:

Քէսկինի բանտարկուած երեւելիները կը ջանան ազատելու միջոց մը գտնել: Անոնք կը դիմեն Անգարայի կուսակալին, բայց անպատասխան կը մնան: Ապա Մեքքէի շէյխին կը հեռագրեն, բայց անօգուտ...:

Գայալճըք գիտի հայ երեւելիները Քէսկին կը բերեն եւ Իրֆանը իր գործին կը սկսի...: Ան այս խեղճ հայերը չորս ժամ կը քալեցնէ եւ Գըր Եֆհիրի պապկանող վայրի մը՝ Մէլտան Ալի կոչուած գիտին մէջ թուրք խուժանին կը յանձնէ: Բոլորն ալ կը ջարդուին:

Քէսկինի հայերը քանի մը կարաւաններով կը քշեն եւ կողոպտել ու խոշտանգել յետոյ կը ջարդեն: Քէսկինի բռնագաղթին եւ ջարդերուն մանրամասնութիւնները Օմար Էֆենտին Թաղէոսի կը պատմէ:

Թաղէոս Մինասեանի եղբայրը իր 24 տարեկան երիտասարդ որդիին հեպ կը տարուի կարաւանին հեպ: Երկուքն ալ կը սպաննուին:

Թաղէոս Օմար Էֆենտիին հեպ առեւտրորի գործով կը ճամբորդէ: Օմար իր պարտապաններէն դրամ պիտի գանձէր: Կ'անցնին Ագ Տաղի անտառներէն: Անոնք գիտեր ու քաղաքներ կը շրջագային եւ 1916ի Մարտին կը վերադառնան Կեսարիա: Հայոց հանդէպ նոյն քաղաքականութիւնը կը շարունակուէր: Հոն Թաղէոսի նոր ինքնութեան թուրք մը կը հանեն, ուր ան Ահմէտ Հիւմի կը կոչուէր: Կը մնար անոր պիտուրութեան խնդիրը: Փրկագին տալու դրամ չ'ունէր, քանի որ հայերը քանի մը անգամ պէտք է պէտքէ տային: Օմարը եւ Թաղէոսը Պողոպեանի շրջաններուն մէջ գանձելիք գումարներ ունէին: Անոնք իրենց ձիերը նստելով

Պողապլեան քաղաքը կ'այցելեն: Հոն հապի քանի մը երկաթագործ հայեր ձգած էին անոնց արհեստին շնորհիւ: Կառավարիչը՝ Քեմալը, վանեցի հրէշ մըն էր: Անոնք մօտակայ գիւղ մը կ'եղբան: Ամէն տեղ հայկական ջարդերու եւ վաճառումի նոյն պատմութիւնը կը լսեն: Ապա կ'անցնին Եոզկափի գիւղերը, ուր քանի մը հայ կանանց եւ մանուկներու կը հանդիպին:

Օր մը Օմար էֆենտին ձոր մը կ'իջնէ պարտապան հովիւ մը փնտռելու: Հոն փռուած հայու դիակներ կը տեսնէ: Վարձած սենեակը վերադառնալով, անոր տիւրոջ հետ կը վիճաբանի. «Դուք պզտայում եւ խիղճ չունիք: Այս ի՛նչ խայտառակութիւն է, կիները մեռցուցեր էք, ինչպէս նաեւ մանուկները: Մեր կրօնքը չի թոյլատրեր այս»: Մենեակին տէրը թուրք ըլլալով հանդերձ, կը սկսի նողկանքով պատմել իր հայրենակիցներուն գործած ոճիրները: Ան կը յիշէ նաեւ Գրիգորիս վրդ. Պալաքեանի Եոզկափէն անցնիլը:

Պողապլեանի եւ Եոզկափի այս շրջապտոյտը 9-10 ամիս կը տեւէ:

Օմար էֆենտի կ'որոշէ Քէսկին վերադառնալ: Թաղէոս իր ընտանիքէն լուր մը չ'ունէր: Օմար Քէսկին հասնելով՝ Թաղէոսի ընտանիքին կ'այցելէ: Ընտանիքը Թաղէոսի դրամ կ'ուղարկէ Օմարի հետ, որ երեք օրէն նորէն Եոզկափ կ'անցնի: Ապա երկու բարեկամները Կեսարիա կը վերադառնան:

Կեսարիոյ մէջ Օմար էֆենտին ազդեցիկ մարդոց միջամտութեամբ Թաղէոսին համար *վեսիքա* (արօժնագիր) մը բերել կուտայ, որով ան այլեւս կրնար ապագօրէն շրջագայիլ եւ սինտորագրուել վերծ մնալ: Թաղէոս ներկայացած էր իբր դերձակ: Ան ութը տարի դերձակութիւն ըրած էր ժամանակին: Ուստի, Թաղէոս Կեսարիոյ մէջ դերձակութիւն կ'ընէ: Ան կը սկսի լաւ դրամ վաստակիլ: Ան մէկուկէս տարի այս աշխատանքով կը զբաղի: Անոր ունեցած *վեսիքան* Քէսկինի մէջ արժէք չ'ունէր: Ուստի ան թուրք բարեկամի մը միջոցաւ *թէպրիլի հաւլայի* (անձնագրի փոփոխութիւն) թուղթ մը կը ճարէ: Այս անգամ կառավարութիւնը կը ստիպէ Թաղէոսը, որ երեք գիւղերու ցորենները կառավարութեան հաշույն գանձէ: Ան իրեն հետ կ'առնէ իր աներորդին Գառնիկը եւ գործի կը սկսի: Ճիշդ այդ ատեն սինտորագրար կը կնքուի եւ Թաղէոս միւս բոլոր հայոց պէս ազատ շունչ մը կը քաշէ:

Թուրքիոյ ամէն կողմերը անգլիական եւ ֆրանսական ոյժեր կը

մարեն: Թաղէոս 1919ի Մարտին Պոլիս կը մեկնի: Հոն գրնոտող բարեկամի մը հետ ան Քէսկինի մէջ *մանիֆաթորայի* (հիւստածեղէն) գործ կը բանայ: Գործը կը յաջողի, սակայն մթնոլորտը շուրտով կը սկսի կրկին պղտորիլ...:

Համաձայնականները (Անգլիա եւ Ֆրանսա), իրենց շահերուն համար, հայոց տուած խոստումները կը մոռնան: Քեմալականները հետզհետէ կը պորանան եւ կը ծաւալին: Անոնք յունական բանակին դէմ կը սկսին կռուիլ:

Քիւրտ Մեհմէտ պէ անունով բարեկամ մը Թաղէոսը վրանգներէ կը պզուշացնէ, ըսելով, որ թուրք վաճառականները նախանձով եւ արելութեան աչքով կը նայէին իրեն: Թաղէոսի եւ անոր ընտանիքին համար Քէսկինը ա'լ ապահով տեղ մը չէր: Թաղէոս Մինասեան ընտանեօք Պոլիս կը փոխադրուի 1920ի Օգոստոսին, երբ Մուսթաֆա Քեմալը Պոլիսը չէր գրաւած տակաւին: Պոլսոյ մէջ Թաղէոս իր ընտանիքին համար Պէշիկթաշի մէջ տուն մը կը վարձէ: Անոր գործատեղին Չագմագճըլար կը գրնուէր: Ան ընկերոջը հետ գործը կը շարունակէր: Անոնց գործը թուրքերուն հետ էր: Մինչեւ Զմիւռնիոյ անկման օրը գործը շար յաջող կ'ընթանայ:

Թուրք վաճառականները նախանձով կը նայէին հայոց: Ուստի Թաղէոս կը մտադրէ Ֆրանսա մեկնիլ:

2 Օգոստոս 1924ին Թաղէոսն ընտանեօք Մարսել կը հասնի: Անոնք շար դժուարութեանց կը հանդիպին: Ընտանեօք Լիոն կը փոխադրուին: Թաղէոս 15 տարի նպարավաճառութիւն կ'ընէ: Անոր պաւակները կը մեծնան եւ ընկերութիւն մը կը հաստատեն:

Ապաւր Հայաստան ունենալու համար հայ ժողովուրդին դարերէ ի վեր կրած չարչարանքները աննկարագրելի են: 1914-1918ի պարերապմի տարիներուն հայոց խաչելութիւնը իր գագաթնակէտին կը հասնէր: Թուրքին նպատակն էր հայութիւնը միանգամ ընդմիշտ բնաջնջել իր հայրենիքին մէջ՝ կարծելով այսպիսով լուծել Հայկական Հարցը: Սակայն, թուրքը իր նպատակին չհասաւ...:

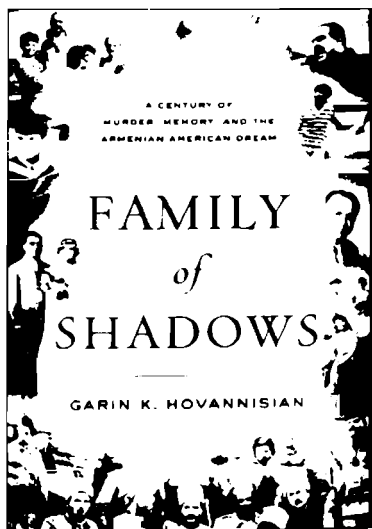
Garin K. Hovannisian, "Family of Shadows" [Կարին Կ. Յովհաննիսեան, «Շուքերու Ընտանիք» անգլերէն], Harper Collins Publishers, Նիւ Եորք, 2010, միջակ չափի 268 էջ: [Սկիզբէն մինչեւ էջ 59]

Վեղինակը՝ Կարին Կ. Յովհաննիսեանը թոռն է պալումաբան Ռիչըրդ Յովհաննիսեանի եւ որդին Վայաստանի Վանրապետութեան նախկին արտաքին գործոց նախարար Ռաֆֆի Յովհաննիսեանի:

Ռիչըրդ Յովհաննիսեանի հայրը՝ Պասպար Կարոյեանը 14 տարեկան էր երբ կը բռնագաղթեցուի Խարբերդի Բազմաշէն գիղէն:

Պասպարի հայրը՝ Յովհաննէս Կարոյեանը, Բազմաշէնի այրերուն հետ օսմանեան բանակ կը տանին: Թուրքերը Բազմաշէնի մէջ հայոց ունեցած եւ «չունեցած» պէնքերը կը հաւաքեն (պէնք չունեցող հայերը պէնք կը գնէին եւ թրքական կառավարութեան կը յանձնէին): Մնացած տղամարդիկը բանտերը կը նետեն: 1915ի գարնան, կիներն ու մանուկները կը բռնագաղթեցուին: Պասպար իր յոյ մօր՝ Վեղնարի եւ կրտսեր եղբօր՝ Պաքրիէլի հետ ճամբայ կ'իյնայ: Բռնագաղթի ճամբուն վրայ յափշտակութիւնը, կողոպուտն ու կոտորածը անպակաս էին: Աքաղաքները առաջին զիշերը դաշտի մը մէջ կ'անցընեն: Յաջորդ առօրէ քիւրտ մը կը յայտնուի եւ կ'ուզէ Պասպարը իր քովը աշխատցնել: Վեղնար կը մերժէ, սակայն ետքը կը յօժարի եւ Պասպար քիւրտին հետ կ'երթայ:

Պասպար քիւրտին այծերը կ'արածէ: Օր մըն ալ ան երբ խորունկ քունէ կ'արթննայ, կը տեսնէ, որ այծերը կորսուել են: Տիրոջ բարկութենէն վախճալով, ան փախտուտ կու տայ: Երկար թափառումներէ ետք Պասպար կը հասնի Բազմաշէն, ուր կը գտնէ իր իսլամացած հօրեղբայրը եւ կարճ ժամանակ մը անոր մօտ կ'ապրի: Քիւրտերը Պասպարի հօրեղբայրը կը սպաննեն:

Գասպար Բազմաշէնէն ճամբայ կ'ելլէ եւ Մեպիրէ կը հասնի: Ան Ա. Մ. Ն.ի Խարբերողի հիւպատոսը՝ Լէսի Տէվլիսը կը գրնէ: Գասպարի մայրը Տէվլիսի մօտ որոշ գումար մը պահ դրած էր: Տէվլիս այս գումարը Գասպարին կը յանձնէ:

1916ին ռուսերը Արեւմտահայաստանի արեւելեան կարգ մը շրջանները գրաւած էին: Երեսուն հայ կանանց խումբի մը հետ Գասպար ռուսերու գրաւած շրջանները կը մտնէ եւ Ալեքսանդրապոլ (Կիւմրի) կը հասնի:

1916ի ցուրտ ձմրան՝ Գասպար Ալեքսանդրապոլի մէջ մսագործի մը քով գործ կը գրնէ: Ան մսագործի անատուններուն հոգ կը տանի: Ազնի եւ բարի մսագործը Գասպարի գլխուն ոգիները մաքրել կու տայ: Չարաբաստիկ դէպք մը Գասպարը կը հեռացնէ իր բարերարէն. մսագործին աղջիկը անոր դէմ կը դառնայ եւ գողութեամբ կ'ամբաստանէ վայն: 1917ի գարնան, Գասպար նախ Կարս, Սարիղամիշ եւ ապա Կարին կը մեկնի:

Կարինի մէջ Գասպար ժանտախտէն էր փոխուի: Սակայն ան շուրջով կը բուժուի եւ կը սկսի գործ փնտռել:

Օր մը ան կը ստանայ ծրար մը, որուն մէջ իր մօրեղբայրը՝ Մանուկ Տէր Սարգիսեանը Ամերիկայէն հարիր տուար դրկած էր:

Կարինի մէջ բազմաթիւ վերապրող որբ տղաք հաւաքուած էին: Ռուսիոյ մէջ տեղի ունեցած համայնավար յեղափոխութեան հետեւանքով ռուսական զօրքերը Կարինը եւ ուրիշ վայրեր կը լքեն: Կարնոյ հայութիւնը ինքնապաշտպանութեան կը պատրաստուի եւ Ջօրավար Անդրանիկի ժամանման կը սպասէ: Իրօք, Ջօրավար Անդրանիկը 3 Մարտ 1918ին Կարին կու գայ հայկական ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու եւ ղեկավարելու համար: Կարնոյ հայութիւնը յոյսերով կը լեցուի: Ջօրավարը բոլոր հայերը վասն հայրենիքի կոռուելու կը հրաւիրէ: Գասպարն ալ պէնքը ձեռքին կը հետեւի Ջօրավարին:

Կռիւներուն ընթացքը սկիզբը ի նպաստ հայոց կ'ըլլայ: Սակայն, հայ դաւաճաններու ջանքերը կը նպաստեն թուրքերուն. կարգ մը դաւաճան հայեր Կարին-Կարս երկաթուղին կը քանդեն: Ուրիշներ քաղաքին գանձերը գողնալով՝ կը հեռանան...:

Եւ հայերը կը նահանջեն:

Նախքան նահանջը, Անդրանիկ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ղեկավարութեանը հեռագրով կ'իմացնէ հայկական զօրքերու ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնէն իր հրաժարականը:

Թրքական բանակը կը գրաւէ Կարինը, ապա՝ Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը: Սակայն Սարդարապատի մէջ հայերը պարտութեան կը մատնեն յառաջացող թուրքերը եւ ետ կը մղեն վանոնք:

Վրաստան, Գերմանիան նեցուկ ունենալով, 26 Մայիս 1918ին անկախութիւն կը հռչակէ: Յաջորդ օրը Ապրալէճան նոյնը կ'ընէ, թրքական նեցուկով: 28 Մայիս 1918ին (Ճիշդը՝ 30 Մայիս 1918ին, խմբ.) Հայկական Ազգային Խորհուրդը Հայաստանի անկախ հանրապետութիւնը կը հռչակէ՝ ոչ մէկ արտաքին նեցուկ ունենալով: Երեւանի կեդրոնը Եռագոյն դրօշը կը ծածանի:

Հակառակ բոլոր դժուարութեանց, Հայաստանի Հանրապետութիւնը կը գոյակայ: Այդ ժամանակ, անօթութիւնն ու հիւանդութիւնները շարք փարածուած էին շրջանին մէջ: Սակայն Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր սահմանները կ'ընդարձակէ: Զօրավար Անդրանիկ Լեւոնային Ղարաբաղի սահմաններուն վրայ էր, երբ Դաշնակիցները կը համոզեն պէնքերը վար դնել, լռելով որ Կեդրոնի ոյժերը յանձնուած են եւ Օսմանեան Պետութիւնը վերջ գտած է: Մերի դաշնագիրը կը սպորազրոյի ի նպաստ հայոց:

Զօրավար Անդրանիկի կոռուողները սրտելէն ետք, Քասպար կը շրջի Կովկասի մէջ՝ գործ փնտրելով: Ան վանապան ռուսական քաղաքներէ կ'անցնի: Քասպար Պոլիս կը հասնի: 1920ի Ապրիլին Մուսթաֆա Քեմալ Անգարայի մէջ Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովին բացումը կը կատարէ՝ ծրագիր եւ նպատակ ունենալով փապալել սուլթանը եւ Դաշնակից պիւնտրները վարելու երկրէն:

Քեմալական շարժումը հետպիտէրէ ծառայ կը ստանայ: Շարք հայեր Պոլսէն կը հեռանան: Քասպարն ալ կը մեկնի Ամերիկա:

Երբ Քասպար Ա. Մ. Ն.ի Էլլիս կղզին կը հասնի, ան իր սպասնունը Կարոյեանէն կը փոխէ Յովհաննիսեանի իր հօր անունով: Սկիզբը ան Չէսի քաղաքին մէջ կօշիկի գործարանի մը մէջ կ'աշխատի: Ան յաճախ կ'այցելէ Ռոթթրթաուն եւ Ռիթինսփիլ, ուր հապարատոր հայ գաղթականներ կը պատասպարուէին: Անոնց մէջ էր հռչակատուր եւ երիտասարդ արուեստագէտ Արշիլ Կորքին: Հոն վրէժխնդրութեան ոգին կ'արթննայ Քասպարին մէջ: Ան մեծ յոյսերով կը հեկտի «Նեմեսիս» գործողութեան յօրերուն. մասնաւոր Սողոմոն Թեհլիրեանի դատաւարութեան Պերիլնէն եկող յօրերուն:

Քասպար ժամանակատրապէս Պոսթրն կը հաստատուի: Անոր մօրեղբայրը վայն կը կանչէ իր մօտ Թիւրք. որ Լոս Անճելոսի

եւ Սան Ֆրանսիսքոյի միջեւ կը գտնուի: Քասպար իր մօրեղբօր՝ Մանուկի տունը կ'ապրի:

Քասպար կ'ամուսնանայ Տէր Սարգիս Նալպանտեանի դստեր՝ Միրունի հետ: Քասպար հաւաքաւոր դաշնակցական մը ըլլալով՝ մօտէն կը հետեւի հայ ազգային կեանքին: Ան ներկայ կը գտնուի Ֆրեզնոյի մէջ Զօրավար Անդրանիկի յուղարկատրութեան:

1932ին Քասպարի եւ Միրունի ընտանիքին մէջ կը ծնի Ռիչարդ-Տիգրանը:

Ասքանապ Վարդանեան, «Վանի Վերջին Նահանգը», խմբագիր՝ Արթուր Անդրանիկեան, «Ամարաս» հրապարակչութիւն, Երեւան, 2010, փոքր չափի 108 էջ:

Ասքանապ Վարդանեան ծնած է Վանի Շուշանց գիւղը, 1910ին:

Հեղինակը իր այս գիրքով շար գրողներու՝ Վանի նահանգի մասին գրածները կը դնէ իրարու կողքին եւ համեմատութիւն կադարելու առիթ կու տայ ընթերցողին: Ան «Ներածութիւն» խորագրին տակ քանի մը էջերու մէջ ամփոփ կերպով կու տայ Վանի վերջին նահանգին պատկերը:

Վանի 1915ի Ապրիլեան հերոսամարտէն քանի մը ամիս ետք Վասպուրականի ժողովուրդը կը գաղթէ՝ հեղեւելով ռուսական բանակի նահանգին եւ կ'ապաստանի Արեւելեան Հայաստան ու Կովկաս:

Ասկէ յետոյ, հեղեւելով ռուսական բանակի անկանոն մակընթացութեան եւ տեղափոխութեան, Վասպուրականի ժողովուրդէն մաս մը քանի մը անգամ Վան կը վերադառնայ եւ կրկին կը գաղթէ:

Վերջին վերադարձին, 1917էն մինչեւ 1918ի Մարտ ամիսը, մօտ քսանհինգ հազար վասպուրականցիներ կը վերահաստատուին իրենց հողերուն վրայ: Անոնք կը սկսին շինարար աշխատանքի՝ կը նորոգեն իրենց աւերակ տուներն ու եկեղեցիները, կը բանան դպրոցներ, կը վարեն ու կը ցանեն իրենց արուերը եւ կը մշակեն այգիներն ու մրգաստանները:

Սակայն, 21 Մարտ 1918ին Վանի կառավարութիւնն ու պատասխանատու կուսակցութիւնը կու տան նահանգի հրահանգը: Այդ օրը կը դառնայ Վանի վերջնական կորուստին թուականը: Ժողովուրդը եւ առաջնորդները ճամբայ կ'ելլեն դէպի Բերկրիի

կիրճը՝ Արեւելեան Հայաստան ապաստանելու համար: Որոշ պարճառներով (թիրիմացութիւն, անվճռակամութիւն կամ դրութեան գիտակցութեան պակաս), ժողովուրդը չի կրնար այդ կիրճէն անցնիլ: Կը դիմեն դէպի Պարսկաստանի (Պարսկահայքի, խմբ.) Խոյ քաղաքը՝ հոնկէ Ջուլֆա եւ ապա Արեւելեան Հայաստան երթալու համար: Այս եւս չի յաջողիր, որովհետեւ քիւրդերը, աւազակապետ Սմկոյի գլխաւորութեամբ, դէպի Խոյ տանող միակ ճամբուն վրայ գտնուող Կոթուրի կիրճը կտրած էին: Ժողովուրդին ընկերակցող պինեալները հերոսական ճիգեր կը թափեն. մէկ կողմէն կը դիմադրեն հեփապնդող թուրք թշնամիին եւ, միւս կողմէ, դիմացի քիւրդերը ետ կը մղեն ու կը յաջողին ժողովուրդը Կոթուր գետը անցընելով Սալմաստ հասցնել: Գետն անցման պահուն քիւրդերը կը յարձակին: Ըստ Արսէն Հապագործեանի «Գոյարեւում»ի մէջ գրածին՝ Փեսանդաշտի հերոսամարտի ղեկավար Լեւոն Շաղոյեանը, վիրատու վիճակով, խումբ մը հայ պինուորներով կարկուտի նման գնդակ կը տեղար քիւրդերուն վրայ, զանոնք ստիպելով որ փախուստ տան: Հայերը մօտ 200 տոն կու տան, բայց ժողովուրդը գիշերով Կոթուր գետը կ'անցնի: Ուրիշ հեղինակներ տոհերու տարբեր թիւեր կը նշեն՝ ոմանք 40-50 հոգի, իսկ ուրիշներ՝ մինչեւ 500:

Վասպուրականցիները կը հասնին Սալմաստ եւ հոն երկու ամիս կը մնան: Անոնք տեղոյն պաշտպանութեան համար մղուած բոլոր կռիւներուն կը մասնակցին: Ի վերջոյ, Սալմաստի հայ եւ ասորի բնակչութեան հետ կը ստիպուին անցնիլ Ուրմիա: Ուրմիոյ մէջ հայ եւ ասորի գաղթականներուն թիւը 90,000ի կը հասնի: Ուրմիոյ պաշտպանութեան համար մէկուկէս ամիս կռիւներ կը մղուին, դիրքեր կը գրաւուին եւ կը վերագրաւուին: Այստեղ եւս հապի երկու ամիս դադար կ'առնեն ու կը դիմադրեն թրքական բանակի գերապանց ոյժերուն, որոնց կ'օժանդակէին քիւրդերը: Վերջապէս, հայերն ու ասորիները կը ստիպուին նահանջել դէպի Սօլտուպ եւ ապա Հայտարապատ, Միանտապ, Սային Կալա, Պէճար եւ Համաւրան, անցնելով հարիւրաւոր անհիւրընկալ գիւղերէ եւ վայրերէ, միեւնոյն ժամանակ հեփապնդուելով թուրքերէ եւ այլ թշնամիներէ:

Իրենց գոյութեան համար, վասպուրականցիները Վանէն մինչեւ Համաւրան անընդհաւ կռուած էին թուրքին եւ քիւրդին դէմ: Անոնք բազմաթիւ տոհեր տուած էին, բազմաթիւ անհատական թէ հաւաքական հերոսութիւններ կատարած. տառապած էին ցուր-

տէն ու Կաթէն, անօթութենէն ու ծարաւէն, հիւանդութիւններէ եւ յոգնութենէ: Անոնց առաջնորդները թէեւ երբեմն սխալներ գործած էին, սակայն բոլորն հաւատարմով ձգնած էին իրենց ժողովուրդին համար լաւագոյնը կատարել՝ առանց որեւէ անձնական շահ ակրն՝ կալելու:

Համալսարանի մէջ գաղթականները քիչ մը շունչ կ'առնէն: Բայց, միեւնոյն ժամանակ, անոնք անգլիացիներէն յուսախաբ կ'ըլլան, որովհետեւ վերջիններս զինաթափ կ'ընեն զիրենք: Անգլիացիք պանոնք Համալսարանէն զինուորական կառքերով եւ մաս մըն ալ քալել տալով Քիրմանշահ. Կասրը Շիրին, Խանազին (Խրաք) եւ Պաաքուպայի մօտիկ անապատը կը տանին:

Անգլիական զինուորական իշխանութեան ներքեւ հայ գաղթականները ձրի նպաստ կը ստանան: Բայց կլիմայական աննպաստ պայմաններու պատճառաւ, գաղթականները բաւական չոհեր կու տան: 1920ի աշնան, հայերը Պաաքուպայէն մօտ 600 քիլոմէթր դէպի հարաւ՝ Պասրայի Նահր էլ-Օմար (Պասրայէն 30 քիլոմէթր դէպի հիւսիս) կոչուած շրջանը կը փոխադրուին. ուր քանի մը տարի եւս նոյն նպաստն ու խնամքը կը ստանան:

1921-1922ին մօտ 9,000 հոգի կը հայրենադարձուի Խորհրդային Հայաստան: Մնացեալ 3,500 գաղթականները շուրջով բրիտանական խնամակալութենէն կը արկուին: Նահր էլ-Օմարի մէջ, օրուան պահանջներուն համաձայն «Գաղթականական Կոմիտէ» մը կ'ընտրուի: Այս կոմիտէին գործունէութիւնը կրթական, հասարակական եւ ազգային մարպերու մէջ կը տարածուի: «Գաղթականական Կոմիտէ»ն նոյնպէս ժողովուրդին հոգատարութիւնը, անկարողներու եւ որբեւայրիներու նպաստարաշխումի գործը իր վրայ կը վերցնէ: Անոր ջանքերով, մօտ հազար անձ եւս կը հայրենադարձուի: «Գաղթականական Կոմիտէ»ին ջանքերով կը շինուի նաեւ Հարէպ գիղը (Մուսուլի շրջան): 1924-1930 շրջանին Նահր էլ-Օմարի ժողովուրդին մեծագոյն մասը այս գիղը կը փոխադրուի, իսկ մնացեալ մասը ուրիշ տեղեր կը գտնուի:

ՅԱՆԿԵՐ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՅԱՆԿ

- Արգար (մոխրաբերդոյի նահապակ) 272
 Աբդուլ Համիդ րէն Ապրուլ Համիդ
 Աբրահամեան Աբո (ջաղապպան,
 Մոխրաբերդ գիւղ) 268, 272
 Աբրահամեան Աւերիս (վկայող) 44
 Աբրահամեան Երուանդ (ստրիանդակ,
 «Ջաղապպան Աբո»ի որդին,
 Մոխրաբերդ գիւղացի) 268
 Աբրահամեան Պաղտասար (Չորք
 Մարզպան) 285
 Աբրո (վկայող) 37
 Ադար Մուսթաֆա (Ալի Շէխէի ազգա-
 կանը, Տիգրանակերտի մօտի
 գիւղի մը բնակիչ) 70
 Ազապեան Գեղամ (կիւրիսիի նահա-
 փակ) 237
 Ազարենք (հաւաքի ընտանիք) 192
 Ալիկ աղա (կօլլանցի) 197
 Ալնի (նամակ-վկայութիւն ստացող) 38
 Ալնի (վկայող) 44
 Աթաթիւրք րէն Մուսթաֆա Զեմալ
 Աթըֆ պէ (սելանիկցի հայապետաց, Ան-
 գարայի կուսակալ) 14, 137,
 142, 324, 325
 Ալաճաճեան Մարգիս (նահապակ,
 Մարանդ աւան) 143
 Ալայ պէկ (տիւրքոս է, Մեքաստիոյ
 ոստիկանապետ) 252
 Ալէմեան Ալմաստ (վկայող) 33
 Ալթըփարմագ Զաքար (Նաճարիւ գիւղ)
 206
 Ալթուն (վկայող Վիզթորի հօրաքոյրը) 40
 Ալի (արաբ Հասան պէկի որդին) 120
 Ալի Էհսան փաշա (թրքական չորրորդ
 բանակի ընդհ. հրամանա-
 փար) 133
 Ալի Հայդար (թուրք պիւնտրական,
 Զէթունի ջրջան) 116
 Ալի Միսիֆ պէ (Արանայի երես-
 փոխան, յետագային՝ Լեռնա-
 լիբանանի մութասարիֆ) 79,
 169, 170
 Ալի Շեֆիք (իթթիհապական ջարդա-
 րար, Մեքաստիոյ նահանգ) 252
 Ալի Շէխէ (տիգրանակերտի քիւրդ) 70
 Ալի պէ (1895ին՝ Հիւսէնիկի հայոց
 ջարդարարներէն) 274
 Ալի Բիպա (ոստիկանապետ, Կ. Պոլիս)
 245
 Ալի Բուհի (չերքէլ հարիրապետ,
 Արանա) 75
 Ալիքեան Համբարձում (վկայող) 42
 Ալմաս (վկայող) 33
 Ակինեան Յովհաննէս (սեքաստիոյ,
 օսմանեան բանակին մէջ
 հարիրապետ) 251
 Ակնունի Էրկար (բուն անունով՝ Խա-
 չապուր Մալումեան, դաշնակ-
 ցական գործիչ, Մեծ Եղեռնի
 նահապակ) 136, 142, 242
 Ակոճեան Արամ (Հիւսէնիկ գիւղացի)
 186
 Ակօ (Գէորգ Չառուշի հեղ. նահա-
 փակուած ընկերը) 65
 Ակօ (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի
 հօրեղբորորդի Արօ Տօնիկեա-
 նի մօրեղբայրը) 68
 Ահմէդ (թուրք աղա, Խարբերդի նա-
 հանգ) 54
 Ահմէդ (վկայող Աւերիս Ճըլլեանի՝
 կինը հայտնի արաբ բարե-
 կամը) 233
 Ահմէդ Էֆենտի (Կեսարիոյ հարցա-
 քննիչ *podhuzh*) 59
 Ահմէդ Էֆենտի (հայասէր թուրք, Զէ-
 րէք, Յորդանան) 307, 308
 Ահմէդ Հիւմի (հեղինակ-վկայող Թադ-
 էոս Մինասեանի իսլամական
 անունը) րէն նաեւ Մինաս-
 եան Թադէոս 328
 Ահմէդ Ճեմալ պէ (Արանայի կուսա-
 կալ, յետագային՝ փաշա, Օս-
 մանեան Կայսրութեան ծովա-
 յին նախարար, հայոց դահճա-
 պետներէն) 77, 79, 155, 169,
 170, 171
 Ահմէդ Ճեմիլ (հեղինակ Լեւոն Տօնիկ-
 եանի տէրը, Տիգրանակերտ) 69

Ահմէտ պէլ (թուրք պիւտուրական,
 Շար գիտին մօտ) 115
 Ահմէտ պէլ (Կիրիին) 221
 Աղապարեան Կարապետ (էվէրէկցի) 61
 Աղաճան (հայ որմնադիր, Տիգրանա-
 կերպ) 70
 Աղաճեան Մեսրոպ (վկայող) 42
 Աղապալեան Սիմոն (ուսուցիչ, Արա-
 նա) 150, 151
 Աղանի (վկայող) 36
 Աղանի (պարտիզական գաղթական
 Տէր Մեսրոպի ղուսպորը) 117
 Աճէմեան Պարետ (մալկարայի) 104
 Աճէմեան Գարեգին (Հաճրնի ինքնա-
 պաշտպանութեան հերոսնե-
 րէն) 207
 Աճէմեան Վերժին (վկայող) 41
 Աճէմեան Տիգրան (24 Ապրիլի ձերբա-
 կալումներէն) 241
 Ամպուտի Վահան (Հաճրնի որբանո-
 ցին տնօրէն) 57
 Ամիրեան Թովմաս (վկայող) 37
 Ամիրեան Կարապետ (վկայող Թով-
 մաս Ամիրեանի եղբայրը) 37
 Այիշէ (Ահմէտ Հէմիլի սպասուհին,
 Տիգրանակերպ) 69
 Այճեան Մեղրակ (վկայող) 38
 Այվապեան Պաղտատար (վկայող) 165,
 166, 167
 Այվապեան Վասնէիկ (վկայող) 42
 Այրեան Մարգիս (հեղինակ Գրիգոր
 Պաղտատարի ընկերը) 91
 Անանիա (կիրիսցի) 230
 Անասթասեան Իսրայէլ (թէսկիսցի) 328
 Անաստաս (հայոց հեղ քաղաքում
 յոյն) 146
 Անդրանիկ (նամակ-վկայութիւն ստա-
 ցող) 37
 Անդրանիկ փաշա տն. Օսմանեան
 Անդրանիկ
 Անդրանիկեան Արթուր (գիրքի խմբա-
 գիր, գրող, գեղանկարիչ, Երե-
 ւան) 335
 Անէեան Սիրմայ (վկայող) 36
 Անժուրեայ Աննիկ (դպրոցային) 130
 Անի (նամակ-վկայութիւն ստացող) 38
 Անձո (Հերկերպ գիտացի, մարտիկ) 67
 Աննա թոյր (Մեզիրէի որբանոցի սա-
 նտիներէն մէկուն մայրը)
 189

Անտոնեան Արամ (գիրքի հեղինակ)
 294, 297
 Անտոնեան Միհրդատ (վկայող) 42
 Անտոնեան Վահան (թարգմանիչ) 224
 Աշխէեան Վարժարան (Արանա) 73
 Աշեան Տաթև (վեր. Համբարձում
 Աշեանի տիկինը) 84
 Աշեան Լեւոն (վեր. Համբարձում
 Աշեանի որդին) 85
 Աշեան Համբարձում 3. վեր. (գիրքի
 հեղինակ) 73, 74, 75, 76, 80,
 81, 83, 84, 85
 Աշեան Մովսէս (մաքսային գործա-
 կապար) 205
 Աշոտ (վկայող) 41
 Աշոտ Շահլամ (հաւանաբար ապա-
 նացի, վկայող) 161
 Ապաճեան Տիգրան տն. Կայծակ
 Առաքել Ապանոսեան Մահակ
 (վկայող) 28
 Ապուլ ցեղ (դպրաշնորհ ցեղերէն)
 232
 Ապուլ Համիտ Բ. (Օսմանեան Կայս-
 րութեան սուլթան) 5, 15, 173,
 174, 257
 Ապուլ Մեհիտ (Մուշի հայոց ջար
 դարարներէն) 22
 Ապուլ Մեհիտ էֆենտի (Օսմանեան
 Կայսրութեան գահաժառան-
 գը) 242
 Ապուլա (Մարեկ գիւղին միւլիորը) 90
 Ապուլա (թերպիլիցի գաղթական
 Սողոմէի թուրք դրացին) 99
 Ապրո (վկայող) 28
 Առաքելեան Յակոբ (վկայող) 28
 Ասատուր Կ. Ա. (վկայող) 39
 Ասատուրեան Եղիա (Ծովի քաղաքէն)
 51
 Ասատուրեան Յարութիւն (24 Ապրիլի
 ձերբակալումներէն) 241
 Ասատուրեան Նշան (Դոմախլուրի) 58
 Ասիմ (Մարեկ գիւղի տնտեսական որ-
 դին) 93
 Ասիմ աղա (Խոյն գիւղ) 47
 Ասլանեան Գրիգոր (սրանոցի պա-
 տանի) 147
 Աստուր աղա (Հայ գիւղի Մեհապուր
 Զօյլ գիտապետ) 151
 Աստուրեան Նշան (Դոմախլուրի) 58

- Մսգորներք (վկայող Մսագոր Փափազ-
եանի ընտանիքը) 196, 197
- Մվրի էֆենդի (հայասէր արաբացած
յոյն, Զէրէք, Յորդանան) 307,
308
- Մվրի Մահմուդ (քիւրդ լոյսեւ) 64
- Մցիլ Ռահմի պէ (Էդիրնէի կու-
սակա) 177
- Մցրիէն (վկայող, նաեւ՝ նամակ-վկա-
յութիւն ստացող) 34, 36
- Մրաբօ (բուն անունով՝ Մրեփանտս
Մխիթարեան, յայտնի հայդու-
կապէր) 63
- Մրամ (Մշոյ առաջնորդարանի սպա-
սատր) 22
- Մրամ (նամակ-վկայութիւն ստացող)
35, 44
- Մրամ (նամակ-վկայութիւն ստացող
մէկ ուրիշը) 37
- Մրամ (վկայող) 42
- Մրամ (Մանդուրի դաւաճան որդին)
յրէս Մանդրեան Մրամ
- Մրամ (վրիժառու հայդուկ) 124
- Մրամեան (լրդեւ-փախստական, Հա-
լէպ) 159
- Մրամեան Երուանդ (վկայող Պաղտա-
սար Մրամեանի որդին) 193,
194
- Մրամեան Երուանդ (վկայող) 197, 198
- Մրամեան Հայկ Ա. (փրոֆ., գիրքի հեղի-
նակ) յրէս նաեւ Փանոս Ժորժ,
Փանոս օղու Հայկական 150,
151, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 160
- Մրամեան Նշան (վկայող Պաղտասար
Մրամեանի որդին) 194
- Մրամեան Պաղտասար (վկայող) 191,
192, 193, 194
- Մրապեան Գրիգոր (վկայող) 42
- Մրպուման Օ. (տպագրիչ) 239
- Մրպօեան Մանուշ (վկայող) 31
- Մրթին (թուրքերու կողմէ պահակ, Հա-
մամ) 109
- Մրթին (արաբապարցի) 118
- Մրթինեան Յովսէփ (բանասէր եւ խմ-
բագիր) 291
- Մրթիւր էֆենդի (հանրային դատա-
խապ, Արանա) 74
- Մրիստակէսեան Գարեգին (վկայող,
Վանի Սասնի գիտպի) 30
- Մրծրունի Մեհրութան (վկայող) 40
- Մրմաղանեան Մարգիս (Զօրավար
Մնդրանիկի ձիաուորներու
նախկին վաշտապետ) 125, 321
- Մրշալոյս (վկայող) 33
- Մրշակունի Մրսէն քահանայ (վկայող)
31
- Մրշարունի Յովհաննէս արք. (Ա. Պոլ-
սոյ Պատրիարք) 175
- Մրպոյեան եղբայրներ (կիւրիսնի) 237
- Մրսէն (պռոնիկ դաւաճան հայտնիի մը
ամուսինը) 122
- Մրսէն (արաբապարցի, թուրքերու
կողմէ պահակ, Համամ) 118
- Մրսէն (հայդուկապետ) 233
- Մրսլանեան Գէորգ վրդ. (Ռուդոսթոյի,
ապա՝ Արանայի թեմերու
Առաջնորդ, յետագային՝ արք.,
Ա. Պոլսոյ Պատրիարքական
Տեղապահ) 151, 175
- Մրսլանեան Վարդէր (վկայող) 39
- Մրտաշէս (նամակ-վկայութիւն ստա-
ցող) 29
- Մրտաշէս (վկայող) 41
- Մրտաշէս (մեպիրէյի երկրասարդ) 319
- Մրօ (փռապան Պաղու գիւղին մէջ) 69
- Սազեան Խորէն (Մինճան Զէյի կայա-
րանապետ) 141, 142
- Սազեան Յարութիւն (Մարտոպ աւան)
143
- Սեպիս Զատուշ (միլիս կիսուորներու
խմբապետ) 215
- Սիկեան (Թագութեան) Մնգրուն (հաւա-
ցի վերակազմեալ հնչակեան
պատասխանատու, Հաւաի
մուխթար) 193, 199, 200
- Սիշար (վրիժառու Գրիգոր Թաթուլեանի
հիմնական կեղծանունը) յրէս
Թաթուլեան Գրիգոր
- Սքապի (վկայող) 34
- Բագրատունիներ 303
- Բալուեան (տիկին) (խմբագիր, հրա-
տարակիչ եւ գրախանութի
տէր Հրանդ Բալուեանի
այրին, Փարիզ) 303
- Բաղդասար (նամակ-վկայութիւն ստա-
ցող) 34
- Բաղդասարեան Մնդրէաս (վկայող) 40
- Բաղիկեան Գրիգոր (վկայող) 33

- Բաջանճեան Յարութիւն (վկայող) 42
Բարսեղ (դաշնակցական գործիչ, Բա-
լուի շրջան) 202
Բարսեղեան Մելիք (հեղինակ Լետն
Տօնիկեանի կնքահայրը) 65
Բենիամին (հեղինակ Լետն Տօնիկեա-
նի ընկերը՝ իսլամական Շա-
միլ անունով) 69
Բզնունի Յովհաննէս (Խարբերդի
շրջան) 186
Բիբեր Օթթօ (դոկտոր, գերմանացի
հարիրապետ, փաստաբան) 167
Բիւրաւ Սմբաւ (Տէր Ղազարենց, գ-
րող, խմբագիր, Մեծ Եղեռնի
նահաւրակ) 142, 241
Բիւրեղեան Նարդուի (վկայող) 41
Բոգոյեան Բենիամին (վկայող) 34
Բուրթեան Ա. (վկայող) 29
Բրէլ (մշեցի հայդուկ) 22
Բրուրի Խալիլ (պապա ռճրագործ) 194
Բրոթօկերօֆ (պուլկարական Բանակի
գունդի հրամանատար) 174
- Գարիկեան Կարապետ (սեբաստացի
ականաւորեա վկայող, հեղի-
նակ) 252, 253
Գարեւելնք (Հաւալ գիտ) 199
Գարրիշեան Մարտիրոս (մշեցի, կա-
ռավարական թարգման,
դաշնակցական գործիչ,
Մեքսստիա) 251
Գաբրիէլեան Նազիկ (վկայող) 200,
201, 202
Գազանճեան Եփրալ (վկայող) 39
Գազանճեան Պերճ (վկայող Եփրալ
Գազանճեանի եղբայրը) 39
Գազանճեան Փեփրոն (վկայող) 34
Գալաճեան Միսաք (վկայող) 31
Գալայճեան Աղաւնի (վկայող) 35
Գալայճեան Սաթենիկ (կիւրինցի վկա-
յող) 220, 222, 223
Գալեմքարեան Աւետիս (Այնթապի ինք-
նապաշտպանութեան ղեկա-
վարներէն) 310
Գալէ (Գէորգ Չառուշի հետ նահա-
ւրակուած ընկերը) 65
Գալոս (վրիժառու Գրիգոր Թաթու-
եանի հաճընցի ազգականը,
Հալէպ) 119
- Գալուստեան Զաւէն (վկայող) 39
Գալուստեան Յովհաննէս (վկայող) 37
Գալուստեաններ (Միվրիհիսար) 313
Գալփաքճեան Եզնիկ եպս. (Կ. լուի
թեմի Առաջնորդ, Մեծ Եղեռ-
նի նահաւրակ) 202
Գալֆայեան Յարութիւն կամ Պերրոս
(Մեծ Եղեռնի նահաւրակ
մուտորական) 136
Գալֆայեան Արիս Տ. Կ. (գիրքի հեղի-
նակ) տես նաեւ Հաճի 56,
57, 58, 59, 60, 61, 62
Գայայեան Յովակիմ պատուելի (նա-
հաւրակուած 1909ի Աղէտին,
Արանա) 75
Գայեան Օհան (վրիժառու Գրիգոր
Թաթուլեանի ընկերը) 117,
120
Գայսէրլեան Յարութիւն (հեղինակ
Արիս Գալֆայեանի ընկերը)
60
Գապաւոյեան Վարդան (վկայող) 39
Գապաքեան Դանիէլ (վկայող) 301
Գապպէմալեան Կիրակոս (Արանոպ
աւան) 143
Գառլօ (անգարացի վաճառական Օն-
նիկ Փոթոքեանի թոշորդին)
325
Գառնիկ (հայ փախստական) 93
Գառնիկ (հեղինակ-վկայող Թաղէոս
Մինասեանի աներորդին) 329
Գասպար (գաղթական հայ տղեկ՝
տես նաեւ Մահմուտ 167
Գասպարեան Արիստակէս (քննադատ,
Մեծ Եղեռնի նահաւրակ) 241
Գասպարեան Աւետիս (վկայող Մար-
գիս Գասպարեանի եղբայրը՝
228
Գասպարեան Գաբրիէլ (վկայող Մար-
գիս Գասպարեանի իօրեղբայ-
րը) 228
Գասպարեան ընտանիք (Կիւրին) 226,
228
Գասպարեան Թագուի (վկայող Մար-
գիս Գասպարեանի թոյրը) 228
Գասպարեան Մանուկ (վկայող Մար-
գիս Գասպարեանի հայրը՝
226, 227

- Գասպարեան Յակոբ (վկայող) 35
 Գասպարեան Նազելի (վկայող Սարգիս Գասպարեանի մայրը) 226, 228
 Գասպարեան Պ. (վկայող) 34
 Գասպարեան Սարգիս (վկայող) 226, 227, 228
 Գասպարեան Վարդան (վկայող Սարգիս Գասպարեանի հորեղբորորդին) 228
 Գավրուսո (Տերսիմ փախչողներու քիւրյ առաջնորդ) 318, 319
 Գալորի պէլ (Բալուի, ապա՝ Մուշի գայմազամ) 24, 194, 198, 202
 Գարաեաղուպեան Խաչեր (Չորք Մարպպան) 206
 Գարաեաղուպեան Յակոբ (Չորք Մարպպան) 206
 Գարաեաղուպեան Օհաննէս (Չորք Մարպպան) 285
 Գարակէօպեան Կարապետ (Մտանուկ աւան) 143
 Գարաճեան Աւետիք (թաղապետ, Կիւրին) 230
 Գարաճեան Նշան (բժիշկ, Կարին) 321
 Գարամանեան Աղանի (բժիշկ Գարամանեանի դուստրը) 98
 Գարամանեան (բժիշկ) 98
 Գարամանեան Լուիսֆիլ (բժիշկ Գարամանեանի որդին) 98
 Գարամանուկեան (մսագործ, հնչակեան գործիչ, Մեքաստիկա) 251
 Գարսնեան Սարգիս (Մեզիրէ) 186
 Գարսնֆիլեան Յովակիմ (ռուսոսթոյի) 177
 Գարեգին (տիրացու, Աղթամար) 270
 Գարեգին (Միւնի) (բժիշկ, Մեքաստիկա) 247
 Գրոյեան Խաթունիկ (վկայող) 30
 Գեղամ Միմոնի որդի (վկայող) 36
 Գեղանոյշ (թուրք հարիւրապետ Հասսանի հայուհի կինը) 109
 Գեւո (դարեմցի տարեցի հայ) 130
 Գէորգ (վկայող) 42
 Գէորգ (Պապիկ Նապարի այնթապցի ընկերը) 122
 Գէորգ (հեղինակ Սարգիս Փաշաճեանի հոր որդեգրած որբ) 174
 Գէորգ Ե. Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 25, 40
 Գէորգ հայր սուրբ (Մանճըսըն) 60
 Գէորգ Մեսրոպ (Տէր Մեսրոպեան, Ռուսոսթոյի Յիսուսեան դպրոցի տնօրէն) 174
 «Գէորգ Չաուշ» (Գէորգ Հաճեանին այս անունը կը պարգեւեն) տե՛ս Հաճեան Գէորգ
 Գէորգ Չաուշ (Նապարեան, յայտնի հայդուկապետ) 64, 65
 Գէորգեան Տէր Սահակ քին. (Չորք Մարպպան) 206, 207
 Գըլըճեան (գրավաճառ, Կ. Պոլիս) 241
 Գըլըճեան Պողոս (ռուսոսթոյի) 175
 Գըլպըլըքեան Բարսէղ (հայդուկապետ) 115
 Գինոսեան Եայ (վկայող) 34
 Գիլիսանճեաններ (Մնգարա) 325
 Գիլիսանճեան Կարապետ (հեղինակ-վկայող Թադէոս Մինասեանի բարեկամներէն, Մնգարա) 325
 Գիւր եպս. (Խարբերդ) 261
 Գոյեան Սամուէլ (վկայող) 34
 Գնէլ եպս. (Մեքաստիկոյ թեմի Առաջնորդ) 252
 Գորէլ (տուրքերիացի երկրաշափ) 210, 211
 Գոպան օղլու (թուրք ջարդարար, Կիւրին) 216
 Գոպան օղլուներ (Լեւոնային Կիլիկիոյ տէրէպէիներ) 112
 Գոհար (Թորոս Թորանեանի մօրական մեծ մայրը) 301
 Գոշունեան Ալեքսան (վկայող) 30
 Գոշունեան Առաքել (կիւրինցի հայդուկ) 221
 Գոշունեան գերդաստան (Կիւրին) 231
 Գոշունեան Սամուէլ (Կիւրինի Շուղուկ թաղեցի հայդուկ) 219, 220
 Գոյումճեան Թորոս (վկայող) 32
 Գոյումճեան Յովհաննէս փաշա (Լեւոնալիբանանի մութասարիֆ) 169
 Գոյումճեան Վառդառ (վկայող) 36
 Գուշման (որբանոցի տնօրէնուհի, Գոնիա) 85
 Գուրգէն (վկայող) 42
 Գոուպեան Խաչապուր վեր. (Չորք Մարպպանի Զէլէկեան որբանոցի տնօրէն) 151, 286

Գրաճեան Սուրբան (վկայող Վերծին
Գրաճեան-Յակոբեանի
մայրը) 302

Գրաճեան-Յակոբեան Վերծին (վկա-
յող) 302

Գրիգոր (վկայող Օղիկի փեսան) 36

Գրիգոր Ա. Պարթեւ (Հայ Եկեղեցւոյ
առաջին կաթողիկոսը. Սուրբ
Գրիգոր Լուսաւորիչ) 248

Գրիգոր Զօհրապ (փաստաբան. գրող.
օսմանեան խորհրդարանի
երեսփոխան. Մեծ Եղեռնի
նահապարակ) 107, 156, 163, 168

Գրիգորեան Օգսէն (վկայող) 33

Գրիչեան Ա. (վկայող) 37

Դահար Էֆենտի (Հաւա գիտի հայոց
իրբեւ թէ պաշտպան) 195

Դանիէլ Վարդուան (Չպուրքեարեան.
բանաստեղծ. Մեծ Եղեռնի
նահապարակ) 243

Դաթիկեան Համբարձում (վկայող) 31

Դաւիթ (նամակ-վկայութիւն ստացող) 27

Դաւիթեան Ներսէս (վկայող) 42

Դաւո (դաւաճան հայ ոստիկան. Գոմս
գիւղ. Սուշի շրջան) 21

Դերձակեան Տէր Արսէն քնյ. (Էփրի-
նկ) 177

Դերձակեան Նուպար Բ. (վկայող) 31

Դիմաքսեան Խորէն եպս. (Կիրիւնի
թեմի Առաջնորդ. Մեծ Եղեռ-
նի նահապարակ) 218, 219, 221,
222, 223, 228, 229, 232, 237

Դինք Հրանդ (Կ. Պոլսոյ «Ակօս» թեր-
թի խմբագիր. Թուրքիոյ իշ-
խանութեանց կողմէ սպան-
նուած) 7

Դիդիսենց Նշան (Հաւա գիտապի) 195

Դրօ (Դրաստամար Կանայեան. դաշ-
նակցական հայդուկ. պետա-
կան գործիչ) 25

Եագուպ (հայդուկ Պապիկ Նապարի
այնթապցի ընկերը) 122

Եագուպ Չաւուշ (հեղինակ Գրիգոր
Պաղտիկեանի գործարար
Ջէյնապ օղլու Խալիլի դահիճ
կորբարը) 95

Եապըճեան Գէորգ (լրագրող. պարմա-
բան) 12

Եաղուպեան Եաղուպ (Ծովի քաջե-
րէն) 51

Եասեան Արշալիր (մարտիչ-դաւաճան.
բուն անունը՝ Արշալիր Սա-
հակեան. կեղծանունը՝ Ար-
թուր Եասեան) 115, 122, 126,
213, 243, 287

Եարճանեան Սրոմ (Միամանթօ. բա-
նաստեղծ. Մեծ Եղեռնի նա-
հապարակ) 136, 241

Եարմոյեան Կ. (վկայող) 29

Եարտամեան Թագուհի (վկայող) 32

Եաւր փաշա (Պաթսանեան պարե-
րազմին պուլկարայիներուն
գերի բռնած թուրք զօրահրա-
մանապար) 103

Եսնիկ (Ժամկոչ. Աղթամար) 270

«Եզովբոս» (Յակոբ Ղարիպ Շահպա-
պի կեղծանունը՝ իր ուսույի
չին կողմէ արուած) րեւ
Շահպապ Յակոբ Ղարիպ
Եէմէնիճեան Տէր Արսէն քնյ. (Արա-
նա) 74, 75

Եէնսէն Աննա (գթութեան քոյր. Խար-
բերդ-Հալէպ) 159

Եղիա (վարպետ. Մալկարա) 104, 105,
108

Եղիայեան Բիւլանդ (խմբագիր. կրթա-
կան մշակ. գիրքերու հեղի-
նակ) 161, 170

Եղիկեան Տիգրան (Կ. Պոլիս) 152, 153

Եղիշեան Դանիէլ (վկայող) 30

Եղիսէ (նամակ-վկայութիւն ստացող) 39

Եղսա Մայրիկ (Մուշեղ Իշխանենց
դրացի. Գորու Չէշմէի գաղ-
թակայան. Կ. Պոլիս) 314

Ենովք Արմէն (թարգմանիչ) 137

Ենովքեան Արմենակ Էֆենտի (նահա-
պարակ. Մեզարա) 326

Եուսուֆ Ջեմալ պէ (օսմանեան խոր-
հրդարանի՝ Գասթեմունիէն
ընտրուած երեսփոխան) 78

Եսայի (վկայող) 43

Եսթեր (վկայող) 40

Եսթեր (նամակ-վկայութիւն ստացող) 40

Երամեան (զաղթական հայուհի Անգա-
րայի մէջ) 100

Երամեան Միսաք (հեղինակ Մեքոն
Տէր Մեքոնեանի գործարար-
րը) 212

Երանտիի (բժիշկ Միհրան Սարայգար-
եանի քենին, Կիրասուն) 72
Երկայն Ս. (վկայող) 38
Երուանդ վրդ. տե՛ս Փերգահճեան Եր-
ուանդ վրդ. Եղիսէ (նամակ-
վկայութիւն ստացող) 37
Եփրանեան Բարթող (վկայող) 33
Եփրո (ջարդէն փախստար փուած
չարսանճագցի հայ) 203
Եօթնեղբարեան Մկրտիչ (Եղեսիոյ
ինքնապաշտպանութեան
ղեկավար) 163

Ջամանիկեան Տէր Մամբրէ Պնդունի
քին. (Հիւսէնիկ գիտ) 276
Ջանիշ Չաուշ (Հաճընի 1920ի ինքնա-
պաշտպանութեան նահա-
րակ) 322
Ջադոյեան Դանիէ վրդ. (Աղթամար
կղզի) 264
Ջարդարեան Ռուբէն (գրող, խմբագիր,
Մեծ Եղեռնի նահապարակ) 88,
136, 142, 240, 242
Ջարտիի (բժիշկ Միհրան Սարայգար-
եանի աներորդին կինը, հա-
ւանաբար Կիրասուն) 72
Ջաւէն (հայդուկապետ) 65
Ջաքարեան Յակոբ Տ. (մշեցի հայ-
դուկ) 23
Ջաքարեան Ներսէս (Կ. Պոլսոյ Կե-
րիկ Փաշա թաղի Ազգային
Վարժարանի տնօրէն) 241
Ջաքարեան Պետրոս (վկայող) 41
Ջաքարիա Չաուշ (կիրիսցի) 234
Ջենոբ (կիրիսցի) 238
Ջեպօ (թուրք պառաւ, Կէօլ գիտ) 134
Ջելվեան Գրիգոր Էֆենդի (Մերսին)
208
Ջէթունցեան Պերճ պապուելի (ուսու-
ցիչ) 301, 302
Ջէնալօ օղլու Խալիլ (հեղինակ Գրիգոր
Պաղտիկեանի գործադէրը)
94, 95, 96, 97, 99
Ջէքի (ադանայի կառապան Ոսկեա-
նի իսլամական անունը) 122
Ջէքի պէ (Տէր Զօրի կառավարիչ, հա-
յոյ դահճապետներէն) տե՛ս
Սալեհ Ջէքի
Ջընէ օղլու Միմէր (Հաւա գիտի Չախ-
ստրեաններու բարեկամ) 191

Ջիմրիթ (Ջենոբի կինը, կիրիսցի)
238
Ջննողեան Համբարձում (կիրիսցի)
221
Ջօրեան Բարթող (դաշնակցական,
ազգային երեսփոխան, Կ.
Պոլսոյ «Լուսադրիթ» հրա-
պարակչականի համահիմնա-
դիր, Մեծ Եղեռնի նահա-
րակ) 241

Էգաճի Մուսամմէր Էֆենդի (երզնկա-
ցի) 96
Էթքինսըն Հորպըրթ (բժիշկ, Խարբերդ)
278
Էլիաս (լիբանանցի միջնորդ) 169
Էլիքիւեան Միհրան (չոմախլըցի) 58
Էլլօնց Կարապետ (հայդուկ) 193
Էլճենեան Եղիսաբէթ (վկայող) 38
Էկենեան (Էնվեր փաշայի ազատարար
հայ կառապան) 185
Էկիլենց (ստանդպի վկայող Կարա-
պետ Կէօրլեանի ծածկանու-
նը) 144
Էհման Եռհաննէս (Մեպիրէի գերմա-
նական որբանոցի տնօրէն)
131, 184, 185, 186, 187, 316,
317, 318
Էհման Հելենէ (Մեպիրէի գերմանա-
կան որբանոցի տնօրէն Եռ-
հաննէս Էհմանի տղիկինը) 316
Էնէպեան Տիրան (Հայ Գիտ [Եւափոր
Քէօյ]) 151 «Էնիշտէ» (չէրքէպ
ջարդարար Հիւսէն Էֆենդի-
ին տրուած ծածկանունը) 296
Էննէպէ (հիսիսային Սուրիա բնակող
արաբ պետելի ցեղախումբ)
109, 295
Էնվեր փաշա (Օսմանեան Պետութեան
ռազմական նախարար, հա-
յոյ դահճապետներէն) 157,
159, 185, 212, 251
Էշէ Խաթուն (Պարա Փունար գիտացի)
98
Էպօ (վկայող) 32
Էրիքնեցի Շերիֆ պէ (իթքիհափա-
կան քարոյիչ, Ռուտսթօ) 173
Էրլէր (գերմանացի արուեստագէտ-
երկրաչափ) 155, 156

Էփրիկեան Սուքիաս վրդ. (մխիթարեան միաբան, բառարանի հեղինակ) 86

Էփրիկեան Անտրիս (չոմախլըցի) 58

Էփրիկեան Հայկանուշ (վկայող) 43

Էօմէր (թուրք, Պաղլու գիտ) 64

Ըննեան Սարգիս (վկայող) 30

Ըննեան Սուրմոյ (վկայող) 30

Թաղէոսեան Յ. (վկայող) 34

Թաղէոսեան Պեպրոս (վկայող) 33

Թաղէոսեան Սամուէլ (հեղինակ Գրիգոր Պաղփիկեանի ընկերը) 91

Թաղէոսեան Վահան (վկայող) 27

Թաղոյեան Վահան (վկայող) 29

Թաթարենց Սիմէր աղա (հեղինակ Մարտիրոս Թաշճեանենց թուրք բարեկամը, Փէշէնճ գիտ, Խարբերդի նահանգ) 261

Թաթեան Ագապի (վկայող) 39

Թաթուլեան Գրիգոր (հիմնական ծածկանունը՝ Աւշար, Հաճընի ինքնապաշտպանութեան մասնակից, վրիժառու, Մեծ Եղեռնի յուշերը պատմող) 112, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126

Թաթուլեան Թագոսի (վրիժառու Գրիգոր Թաթուլեանի մայրը) 113, 114

Թաթուլեան Պեպրոս (Շար գիտպի) 112, 113

Թալաաթ փաշա (Մեհմէդ Թալաաթ փաշա, Օսմանեան Պեպրոսեան ներքին գործոց նախարար, ապա՝ վարչապետ, հայոց դահճապետներէն) 17, 83, 105, 107, 108, 137, 175, 176, 177, 244, 250, 251, 324, 325

Թախըպեան Թորոս (կիրիւնցի) 232

Թահիր պէլ (թուրք պիւնտրական) 169, 170

Թահմապեան Յարութիւն (քէսկիւնցի) 328

Թահսին պէլ (Կարինի կուսակալ) 93

Թայարտա Անտրէ (Ֆրանսայի պիւնտրական կառավարիչ, Կիլիկիա) 125, 215

Թաշճեան Մարտիրոս Խ. (գիրքի

հեղինակ) 260, 261

Թաշճեան Յարութիւն (վկայող) 33

Թաշճեան Յարութիւն (այլ վկայող մը) 38

Թաշճեան Մեղրակ (հեղինակ Մարտիրոս Թաշճեանի կրտսեր եղբայրը) 260

Թափէքլեան Թ. (վկայող) 28

Թատուգեան Կարապետ (Ռուբոսթօ) 175

Թեհլիրեան Սողոմոն (ազգային վրիժառու, Թալաաթ փաշան սպաննողը) 333

Թերքանեան Կարապետ (քէսկիւնցի) 328

Թէնէքէճեան Նիկողոս (Խարբերդի Եփրատ Գոլէճի դասախօս, Մեծ Եղեռնի նահապետ) 184

Թէոդիկ (բուն անունով Թէոդորոս Լափճիճեան, «Ամենուն Տարեցոյց»-ի եւ այլ երկերու հեղինակ-կազմող) 212, 238, 240

Թէոդիկ Արշակունի (հեղինակ-վկայող, Թէոդիկին տրիկինը) 207, 208

Թէրպեան գերդաստան (Մարեկ գիտ, Կամախի շրջան) 90

Թէրպեան Լեւոն (վկայող) 38

Թէրպեան Կարապետ (գիրքի հեղինակ) 141

Թէրպեան Յակոբ Յ. (աբանայաբնակ հաճընցի դեղագործ, գիրքի հեղինակ, Մեծ Եղեռնի նահապետ) 161

Թէրպեան Պօղոս եպս. (Արանա, 1910-1931՝ Պօղոս-Պեպրոս ԺԳ. Կաթողիկոս-Պապրիարք Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկէ հայոց) 74, 75

Թէրլիմէպեան Օհաննէս (վկայող) 14, 242, 243

Թէքիրտաղլեան Մկրտիչ (Ռուբոսթոյի ոստիկանապետ) 174, 175

Թէֆիլ պէլ (հաւայի) 193, 199

Թէֆօ պէլ (հաւայի) 197, 202

Թիա (վաճառական Օննիկ Փոթոքեանի թոյր, Անգարա) 325

Թիէվրնէ Էմիլի (Ֆրանսայի Սեբաստիոնի հիւպատոսին տրիկնոջ՝ Էմիլի Բարիլէի նախաամուսնական անունը) տես Բարիլէ Էմիլի

Թիրեաքեան Հրաչ (դաշնակցական գործիչ, Մեծ Եղեռնի նահապարակ) 242

Թիթլեան (Պաղին գիղացի Ղազարոս Լաթիֆեանի տիկնոջ նախամուսնական մականունը) 46

Թիթլեան Մկրտիչ (հեղինակ Կիրեղ Խրայեանի քեռորդին) 55

Թիրապեան Յակոբ Բ. (Կապարանավեր, Փարիզ) 26

Թիրքմէնեան Արսէն (Ստանուպուլ) 143

Թիրքմէնեան Ստեփան (ստանուպուլ վկայող) 148, 149

Թիֆլէսկէան Նշան (վկայող) 35

Թլկապինցի տնի Յարութիւնեան Յովհաննէս

Թոմսըն (գնդապետ, բրիտանական ոյժերու Էդիոնէի հրամանապար) 179

Թոնսպի Արնոլդ Ճոզէֆ (անգլիացի ականատես պատմաբան եւ հեղինակ) 252

Թովմաս (վկայող) 40

Թորանեան Թորոս (գրող, հրապարակագիր, խմբագիր) 13, 300, 301, 303

Թորգոմ (գորավար) տնի Նագգաշեան Արսէն Արշակ

Թորիկեան Խանըմ (վկայող) 34

Թորոյեան Յակոբ (վկայող) 41

Թորոյեան Թորոս (Ծովք գիղացի) 48, 49

Թորոս (վրիժառու Գրիգոր Թաթուպեանի ընկերը) 122

Թորոսեան (վկայող) 36

Թորոսեան Շղիա (վկայող) 35

Թորոսեան Կարապետ (վկայող) 31

Թորոսեան Մելքոն (վկայող) 33

Թորոսեան Մելքոն (այլ վկայող մը) 35

Թորոսեան Սարգիս (Էվերէկցի դեղագործ) 61

Թուաֆշեան Կարապետ (վկայող) 29

Թուաֆշեան Շուշանիկ (վկայող) 29

Թումասեան Մելքոն (վկայող) 32

Թուրիկեան Գ. (վկայող) 28

Թուրսարգիսեան Պօղոս (հաճընցի ստրիկանապետ) 123

Թուրվանկայ (վկայող) 37

Թօթօյեան Արամ (վկայող) 38

Թօփալ Ալօ (թուրք ոճրագործ) 131

Թօփալ Յակոբ (հայդուկապետ, Ամասոս) 121

Թօփալ Մըլլա (հաւայի թուրք) 195

Թօփալ Օսման (ջարդարար թուրք, Սամոն) 258

Թօփալեան (Անգարայի վաճառականներէն) 324

Ժամկոչեան (բժիշկ Ս. Ժամկոչեանի տիկինը, Գոնիա) 83, 84

Ժամկոչեան Արամ (վկայող) 37

Ժամկոչեան Բենիամին Կ. (գիրքի հեղինակ, դաստիարակ, ազգային գործիչ) 184, 185, 186, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322

Ժամկոչեան Եսթեր (հեղինակ Բենիամին Ժամկոչեանի մայրը, Հայնի գիղ) 316

Ժամկոչեան Յովհաննէս (հեղինակ Բենիամին Ժամկոչեանի եղբայրը, Հայնի գիղ) 316

Ժամկոչեան Ս. (հեղինակ վեր. Համբարձում Աշճեանի բարեկամը, Գոնիա) 83

Ժիրայր (Աղթամարի Ար. Խաչ վանքի բնակիչ Մարգարիտի որդին) 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271

Ժուլ (Յիսուսեան վարդապետ, Արտաշ) 77

Իբրանտեաններ (վաճառականներ, Անգարա) 138, 324

Իգնատիոս (վկայող) 31

Իզպէթ էֆենտի (Հաւա գիղի հայոց իբրեւ թէ պաշտպան Դահար էֆենտիի որդին) 195, 196

Իհսան ալի (Մալկարայի շրջանի գայմազամ) 104

Իմմահան (հեղինակ Գրիգոր Պաղիկեանի գործատէր Ջէնալ օղլու Խալիլի հարսերէն) 95, 99

Իմմահան խաթուն (հեղինակ Առաքել Ն. Պապրիկի հօրեղբորորդի Մկրտիչ Պապրիարքեանեանց հիւրընկալ տանտիրոհին, Խալիլի գիղաքաղաք) 256

- Իպրահիմ պէլ (Արաբապարի ջարդա-
րար) 123
- Իպրահիմ պէլ (Հաւա գիտի Զախ-
տորեաններու քիւրք բարե-
կամ) 190, 191, 192
- Իսագուլեան Գարեգին (նամակ-վկա-
յութին ստացող) 33
- Իսահակ (Ժամկոչ, Մոխրաբերդ
գիտացի) 266
- Իսկահապեան Յարութին (երկրա-
չափ, մարենաշարի հեղի-
նակ) 1, 8, 10, 11, 12, 13, 14
- Իսմայիլ (Պաղէի հայոյ ջարդարար
մուֆթի) 207
- Իսմայիլ Հագգը (թուրք վկայող) 44
- Իսմայիլ Հագգը (Արանայի կուսակալ)
151, 154
- Իսմայիլ Մեֆա (Արանայի «Իթիփալ»
թերթի տնօրէն) 206
- Իսմայիլ փաշա (Լեռնային Կիլիկիոյ
տէրէպէի Գոյան օղուններուն
իշխանութիւնը տապալողը)
112
- Իսմայիլ Ֆազլ փաշա (Արանայի
Պարտապանական Արեանի
նախագահ) 79
- Իսմէթ Էֆենտի (քիլիսցի) 168
- Իսպանապարենց Սամօ (մշեցի հայ-
դուկ) 23
- Իսրայէլեան Լեւոն (վկայող) 38
- Իսրայէլեան Սամուէլ (վկայող) 37
- Իսօ (կամ Կորին, Գոմսայ Իսօ, Գոմ-
սի գիտապետ) 20, 21
- «Իտարէ» (Խոճուշաղի աշիրէթի
աղան) 319
- Իրֆան (Թէսկինի հրէշ ոստիկանա-
պետ, սելանիկցի) 328
- Իտաբեր (վկայող Երանտիի Վարդ-
եանի քոյրը) 34
- Իտաբեր (վկայող) 40
- Լապար (յոյն, Լիդորի եղբայրը, յունա-
կան Ապտուլ Ռահման գիտի
քնակիչ) 99
- Լաթիֆեան Ղապարոս (Պաղին գիտա-
ցի, Բալուի շրջան) 46
- Լայարտ Օսթին Հենրի (Մեծն Բրի-
տանիոյ դեսպանը Կ. Պոլսոյ
մէջ) 26
- Լանկ ֆօն (գերմանացի պորավար) 184
- Լաու (Երկաթուղիի ընկերութեան պաշ-
տօնէյ գերմանացի երկրա-
սարդ, հիւսիսային Մուրիա)
213
- Լափահնեան Թէոդորոս տն'ս Թէո-
դիկ Լեւոն (հայդուկապետ) 63
- Լեւոնեան Ապուր (Այնթապի ինքնա-
պաշտպանութեան ղեկավար
ներէն) 123, 310
- Լեփսիոս Եոհաննէս (գերմանացի
հայաստ. միսիոնար) 244
- Լիդոր (Ապտուլ Ռահման գիտի յոյն-
րէն) 99
- Լիսթեր (բրիտանացի *քաբիթէն*, գնդա-
պետ Թոմսոնի օգնական) 179
- Լուիֆեան (բժիշկ, հիւսիսային Մուրիա)
213
- Լուսարարեան Պօղոս (վկայող Հայկ
Կէօտէթեանի մօրաքրոջ
որդին) 292
- Լուսարարեան Մելաուի (սերաստացի
ականապետ) 252, 255
- Լուսիա (քիւրդ Շաքիի մօտ մնացած
հայ աղջնակ) 120
- Լուսիա (Խարբերդի 13րդ որբանոցի
տեսչուհի) 261
- Լուսիկ (հայ բռնագաղթուած կին
Մեսքէնէի մօտ) 295
- Լուսինեան Յակոբ (ուսույիչ, Վարի
Բագադիճ գիտ) 88
- Խաժակ (Չաքալեան) Գարեգին (դաշ-
նակցական գործիչ, Մեծ
Եղեռնի նահապետ մարտու-
րական) 136, 142, 240, 242
- Խալիլ (վրիժառու Գրիգոր Թաթուլեանի
ծածկանուններէն) տն'ս
Թաթուլեան Գրիգոր
- Խալիլ փաշա (կովկասեան ռազմաճա-
կադի թրքական զօրքերու
հրամանատար) 214
- Խալիլ օղու Մեհմէտ քեհիա (կիւրին-
ցի) 228
- Խալիլ պէ (հալկայի գործավէր Ճիւր-
ճիս աղայի պոլսեցի թուրք
մեծատրը) 213
- Խանգապեան Արտաշէս (կիւրինցի) 219
- Խանգապեան Մարիամ (վարժուհի,
Կիւրին) 237
- Խանըմ (վկայող) 35

Խանչարեան Յովհաննէս (վկայող) 35
 Խաչապաշեան Պ. Ս. (կիրինսի մար-
 նիչ) 221
 Խաչատուրեան (Չորք Մարգարանի մէջ
 Ամերիկեան Նպաստամատոյ-
 ցի ներկայացուցիչ) 288, 289
 Խաչատուրեան Ա. (վկայող) 32
 Խաչատուրեան Ա. (փրոֆ., արքայա-
 կան Գոնիայի մէջ) 244
 Խաչատուրեան Գարեգին Ժ. վրդ.
 (Գոնիայի թեմի Առաջնորդ,
 յետագային՝ արք. եւ Կ.
 Պոլսոյ պատրիարք) 83
 Խաչատուրեան Մարգրիթոս (վկայող) 38
 Խաչարենց Յովհաննէս (կօշկակար,
 Կէօլ գիտ) 132
 Խաչիկեան Պօղոս (հեղինակ Գրիգոր
 Պաղտիկեանի ընկերը) 92
 Խաչքար Արթին (վկայող Մարի Տէր
 Մինասեան-Փիլաճեանի
 հայրը) 301
 Խաչօ վարժապետ (վկայող Վահան
 Նազաշեանի հայրը, կէմէ-
 րէկցի) 41
 Խապրիկեան Աննիկ (հեղինակ Մի-
 նաս Խապրիկի մայրը) 279
 Խապրիկեան Մինաս (Մինաս Խապ-
 րիկ, գիրքի հեղինակ) 206, 279,
 282, 283, 285, 286, 287, 289
 Խապրիկեան Յովհաննէս (հեղինակ
 Մինաս Խապրիկի հայրը) 279
 Խասոյի Ըմրը (Տօնիկեան ընդանիքի
 քիւրտ բարեկամը, Պաղլու
 գիտ) 67, 68, 69
 Խափիճէ (հեղինակ Գրիգոր Պաղտիկ-
 եանի գործարէր Ջէնալ
 օղլու Խալիլի հարսերէն) 94,
 95, 96
 Խարախանեան Ներսէս եպս. (Մուշի
 թեմի Առաջնորդ) 21
 Խարբուրեան Յարութիւն էֆենդի
 (պետական պաշտօնեայ, հա-
 ւանաբար Մալաթիա) 52
 Խենթ Նապար (շապինգարահիսարցի
 հայդուկ) 321
 Խշլաղջեան Ոսգեան (հագստնի վկա-
 յող) 35
 Խոճուշաղ (*աշիւիթ*) 319
 Խոսրովեան Մելքոն (վկայող, Բալուի
 շրջան) 202

Խորասանճեան Արսէն վրդ. (վկայող)
 43
 Խուսուրջուցի Ջարդար (վկայող) 37
 Խուլագեղցի Սաստուր (վկայող) 36
 Խրայեան Կիրէղ (գիրքի հեղինակ,
 կիրինսի) 46, 47, 48, 49, 50,
 51, 54, 55
 Խրայեան Յակոբ (կիրինսի) 237
 Խրապեան Յարութիւն (կիրինսի) 217
 Խրըպեան Եղիա (կիրինսի վկայող)
 223
 Խրիմեան Մուրադ (Մեքաստացի Մու-
 րադ, հայդուկ) 217, 231, 251,
 321
 Խրնէքեան Աղանի (վկայող) 35
 Խրնիկցեան Ջարդար (վկայող) 35
 Խօշ Աղասի Ընկիւն պէ (Խոյս գիտ) 47
 Ծառուկեան Միսաք (կիրինսի) 217,
 218, 237
 Ծերիկեան Գ. (վկայող) 36
 Ծերուն (հեղինակ-վկայող) 233, 234
 Ծերունեան Յակոբ (հեղինակ Արիս
 Գալֆայեանի ընկերը) 57
 Կակապ Միսաք (ջարդէն փախուստ
 տուած տղամի հայ) 203
 Կամսարական եղբայրներ (ծխախտի
 գործարանավէրեր, Եգիպ-
 տոս) 72
 Կայծակ Առաքել (բուն անունով՝ Տիգ-
 րան Ապաճեան, դաշնակցա-
 կան հայդուկ) 321
 Կապալեան Յակոբ (վկայող) 43
 Կապուրիկեան Ա. (երկանցի վկայող)
 34
 Կարայեան Յակոբ (Կիրինի Շոտլու
 թաղցի փախստական պին-
 ուր) 220
 Կարապետ (այնթապցի փախստական)
 119
 Կարապետ (վէթունցի ծերունի, Հա-
 լէպ) 119
 Կարապետ (կօշկակար, Մոխրաբերդ
 գիտացի) 266
 Կարապետ (ապստամբ, Օճագլը
 գիտացի) 284
 Կարապետեան Խաչիկ (1909ի Աղէրէն
 երգ կախաղան բարձրաց-
 ուած) 78

- Կարապետեան Կարապետ (վկայող) 27
Կարապետեան Մկրտիչ (24 Ապրիլի
ձերբակալումներէն) 241
Կարապետեան Յովնան վրդ. (24 Ապ-
րիլի ձերբակալումներէն) 242
Կարապետեան Շուշան (վկայող) 35
Կարապետեան Պեդրոս (վկայող) 29
Կարապետեան Սարգիս (նամակ-վկա-
յութիւն ստացող) 29
Կարապիս (ոստիկան, հեղինակ Ալիս
Օրեան-Պասարեանի մօ-
րաքրոջ որդին) 139
Կարօ (դաշնակցական, Մեզիրէ) 184
Կարօ (վկայող եւ ազգային գործիչ) 38
Կարօ Մխիթար տէն Թաշճեան Մար-
տիրոս Խ. Կարօ (Մոխրա-
բերդ գիտացի) 267
Կարոյեան Պարրիշ (Պասապար Կա-
րոյեանի կրտսեր եղբայր.
փրոճ. Ռիչըրդ Յովհաննիս-
եանի հօրեղբայր) 331
Կարոյեան Պասապար (փրոճ. Ռիչըրդ
Յովհաննիսեանի հայր) 331,
332, 333, 334
Կարոյեան Շեղնար (Պասապար Կա-
րոյեանի մայր, փրոճ.
Ռիչըրդ Յովհաննիսեանի
հօրական մեծ մայր) 331
Կարոյեան Յովհաննէս (Պասապար
Կարոյեանի հայր, փրոճ.
Ռիչըրդ Յովհաննիսեանի
հօրական մեծ հայր) 331
Կեաւորեան Պ. (վկայող) 35, 36, 44
Կեաւորեան Միսակ (վկայող) 38
Կենով (յօրավար, պովկարական բա-
նակի ընդհանուր հրամանա-
րար) 104
Կէկեան Սարգիս (Կիրիին Շուղուլ
թաղեիկ հայդուկ) 219
Կէրկէրեան Արթին (Կիրիւնցի) 237
Կէրկէրեան Միմոն (Կիրիւնցի վաճա-
ռական) 217, 237
Կէօպրիւփէի (հայդուկ, Շար գիւղ) 112,
113
Կէօվաննէսեան Քրիզոր (Գորք Մարգ-
պան) 285
Կէօվտէրէի (Ֆրանսական բանակին
մէջ ծառայող հայ) 126
Կէօրէեան Կարապետ (վկայող, Սրա-
նոյ աւան) 144
Կէօրէճեան Հայկ (վկայող) 291, 292,
293
Կէօրէճեան Պեդրոս (վկայող Հայկ
Կէօրէճեանի հայր) 293
Կէօքիանոսեան Քրիզոր (Գորք Մարգ-
պան) 285
Կժկժեաններ (Խարբերդի նահանգի
Սուրսուր գիւղացիներ. Ա.Մ.
Ն.) 39
Կժկժեան Սարգիս (վկայող) 39
Կիպէ (հեղինակ Մելքոն Տէր Մելքոն-
եանի գործի պատասխանա-
րուն. Ուվէնաթ) 213
Կիպրակ Հրապրդ Էդրմայ (դոկտոր,
պատմաբան) 15, 16
Կիրակոս (Երկաթագործ, Մոխրաբերդ
գիւղացի) 265
Կիւլէեան Մարտիրոս (վկայող) 33
Կիւլպէն (հեղինակ Մելքոն Տէր
Մելքոնեանի ընկեր) 208
Կիւլպէնկեան Մարի (վկայող) 41
Կիւլիթեան Օհաննէս (Գորք Մարգ-
պան) 285
Կիրեղեան Երուանդանուշ (վկայող) 31
Կիրիւնցի (ծածկանուն է. վկայող) 216
Կիրիւնեան Նապար (վկայող) 43
Կիրճեան Մելքոն (գրչանունը՝ Հրանդ,
գրող, Մեծ Եղեռնի նահա-
րակ) 136, 242
Կլապսթոն Ուիլիեմ Բուրրթ (Մեծն
Բրիտանիոյ վարչապետ) 26
Կոպիկեան Պարթեզի (ծածկանունը՝
Եսայէմ, հնչակեան գործիչ,
խմբագիր, Մեծ Եղեռնի նա-
հարակ՝ կամուկին գեղամոյն
ըլլալով) 202
Կոթոյեան Արմենակ (վկայող) 29
Կոմիտաս վրդ. (Սողոմոնեան) 136,
153, 242, 243, 244
Կոնդոյեան Ղեւոնդ (վկայող) 36
Կոնդոյեան Միսաթ (մշեցի հայդուկ) 23
Կոնստանդին Ա. (Յունաստանի թագա-
ւոր) 179
Կոստանդին (Բիւզանդիոյ կայսր) 26
Կոստանեան Եսայի (վկայող) 36
Կոպոյեան Հաճի Յակոբ (մշեցի հայ-
դուկ) 22, 23
Կորդեան Հ. (վկայող) 32
Կորին տէն Բսօ
Կորիս Արամ (Խարբերդի շրջան) 186

Կորուկեան Վարդերես (վկայող) 28
 Կորքի Արշիլ (բուն անունով՝ Ոսկա-
 նիկ Արդյեան, հայապգի տա-
 ղանդատը գեղանկարիչ) 333
 Կուրակեան Զարուհի (վկայող) 29
 Կոկոեան Օղիկ (վկայող) 32
 Կրակեան Բրաբիոն (վկայող) 41
 Կրէֆրմ Մէլի (Մեքաստիոյ Ամերիկ-
 եան Գոլէճի Աղջկանց Բարձ-
 րագոյն Վարժարանի տնօրէ-
 նոսի) 253, 254
 Կրտուրեան Խաչատուր (Հ.Յ.Դ.ի Մե-
 բաստիոյ Կ.Է.ի անդամ՝ Պա-
 րոյր ծածկանունով) 251
 Կրտուրեան Մ. (վկայող) 38

 Հագգը Էֆենտի (հայոց ջարդարար,
 Գաթմա) 121
 Հագգը պէ (գաղթականաց պալատ-
 խանապո) 171
 Հագգը փաշա (թուրք պօրաիրամանա-
 փար, Ռուրոսթ) 175, 176
 Հալաճեան Յարութիւն (կիրիկնի վկա-
 յող) 217, 219, 220
 Հալաճեան Տիգրան (կիրիկնի բժիշկ)
 220
 Հալիմ պէ (թուրք հապարապետ, Գաթ-
 մա) 120
 Հաճ Սիմէտ Չաւուշ (հայոց ջարդա-
 րար, Գաթմա) 121
 Հաճեան Սստուր (վկայող Հաճի Յով-
 հաննէս Հաճեանի կրտսեր
 որդին) 303, 304
 Հաճեան Գէորգ (վկայող) 43
 Հաճեան Գէորգ (վկայող Հաճի Յով-
 հաննէս Հաճեանի աագ որ-
 դին) 303, 304
 Հաճեան Հաճի Յովհաննէս (վկայող,
 Աֆիոն Գարահիսար) 303
 Հաճի (հեղինակ Արիս Գալֆայեանի
 ծածկանունը) տե՛ս նաեւ Գալ-
 ֆայեան Արիս Տ. Կ. 57
 Հաճի Արդեան (հայդուկ) 121, 122
 Հաճի Ամիր (1895ին՝ Հիւսէնիկի հա-
 յոց ջարդարարներէն) 274
 Հաճի Դանիէլեան Գրիգոր (ստանու-
 ցի վկայող) 147, 148
 Հաճի Երուստի Քենան (դաւաճան
 Սարգիս Տօնիկեանի իսլամա-
 կան անունը) տե՛ս Տօնիկեան

Սարգիս
 Հաճի Խայա (պապա ոճրագործ) 194
 Հաճի Խէլրի պէ (1895ին՝ Հիւսէնիկի
 հայոց ջարդարարներէն) 274
 Հաճի Ճիֆօ պէ (1895ին՝ Հիւսէնիկի
 հայոց ջարդարարներէն) 274
 Հաճի Մանօ (մշեցի) 22
 Հաճի պէ (թուրք չեքէւպետ) 214
 Հաճի Տէրտէ (վրիժառու Գրիգոր Թա-
 թուեանի գործատէրը) 121
 Համապասա (դերձակ, Մոխրաբերդ
 գիտապի) 266
 Համապասա վրդ. (Երզնկայի թեմի
 Առաջնորդական Տեղապահ)
 244
 Համբարձումեան Ա. (վկայող) 38
 Համբարձումեան Համբարձում (Մեծ
 Եղեռնի նահապալկ մտաւո-
 րական) 241
 Համբօ Քենեա (տերսիմցի հայ) 319
 Համրի (Սարայ գիտին մէջ հայոց
 ջարդարար) 143
 Համրի պէ (Արանայի Լիսէի տնօրէն)
 153
 Հայկ (վկայող) 36
 Հայկապեան Արմենակ (Գոնիայի
 Արուսթիք Գոլէճի նախա-
 գահ, հաճընցի) 81, 85
 Հայկակ (վկայող) 31
 Հայր Աբրահամ (Հին Կրակարանի
 նահապետներէն) 308
 Հայրանեան Արմենակ (բժիշկ, նահա-
 փակ, Մեքաստիո) 251
 Հայրապետեան Զարուհի (վկայող) 36
 Հայրապետեան Հայկ (վկայող) 30
 Հասան (թուրք հարիրապետ Համամի
 մէջ) 109
 Հասան (հայդուկ Պապիկ Նապարի
 բանդի ընկերը) 121, 122
 Հասան (վկայող Կարապետ Կէօպէեա-
 նի գործատէրը, Ստանու-
 քա) 144
 Հասան Ջէքի (իթթիհապական ոճրա-
 գործ) 123
 Հասան Հիւսէն Էֆենտի (թուրք դա-
 ժան հապարապետ) 57
 Հասան Չաւուշ (թուրք ջարդարար,
 Շար գիտ) 113
 Հասան Չաւուշ (Կիրիկի ոստիկանա-
 պետ) 219

Հասան պէկ (զինտորական մը,
Պէճէն) 118
Հասան պէկ (արաբ զինտորական)
119, 121
Հասան պէկ (ճանչցում Փաշի անու-
նով, Հիւսէնիկի կառավարի
չի վայրագ որդին) 274
Հասէսեան Հերըլտ Ա. Ճ. վեր. (դոկ-
տոր, թարգմանիչ) 274
Հապագործեան Արսէն (գիրքի հեղի-
նակ) 336
Հաֆըզ Եաշար (կէօյի) 131, 132
Հաֆըզ էֆենդի (թուրք ջարդարար,
Դալեմի շրջան) 129, 130
Հեքիմեան Ամաստ (վկայող) 229
Հեքիմեան Լ. (վկայող) 228
Հեքիմեան Պօղոս (վկայող) 229
Հէկ մըսթոր (անգլիացի կառավարիչ,
Փորթ Սայիդ) 309
Հիւսեան Քարեգին (ինչակեան գործիչ,
ուսուցիչ եւ տնօրէն, Մեծ
Եղեռնի նահապարկ) 241
Հիւսեան Ա. (վկայող) 31
Հիւսէն (դալեմի Մոաթել Դարիպեա-
նի իսլամական անունը) տե՛ս
նաեւ Դարիպեան Մոաթել 132
Հիւսէն (հայաստէր քիւրտ մը, Ծովք
գիւղ) 53
Հիւսէն էֆենդի (չէրթէյ ջարդարար,
Մումայուճ գիւղացի) 296
Հիւսէն էֆենդի (վկայող Աւերիս Փա-
փապեանի ընտանիքին բա-
րեկամ քիւրտ, Զօվեան գիւ-
ղացի) 196
Հիւսէն Իպն Ալի (ալ-Հաշեմի, Մեքքէի
ջերիֆ) 308
Հիւսէն Հիւմի փաշա (Օսմանեան
Կայսրութեան մեծ եպարքոս)
79, 81
Հիւսէն Չաուշ (թուրք տասնապետ,
Ծովք գիւղ) 50, 51
Հիւսէն պէկ (պապա ջարդարար) 190
Հիւսէն պէկ (հայ մանուկներ ջարդող
թուրք, Մեսքէնէ) 255
Հիւսնի (արաբ սայայ) 164, 165
Հլղաթ էֆենդի Հրանդ (մշեցի հայ-
դուկ) 23
Հոլլոյեան Պեփրոս (Ծովք գիւղի քա-
ջերէն) 51, 54
Հոլլոյեան Պօղոս (Ծովք գիւղի քա-

ջերէն) 51, 54
Հոլարոտ (Մերաստիոյ Ամերիկեան
Գոլէճի ուսուցիչ) 249
Հուլման Ֆիլիփ (րնկերութեան մը
սեփականատէրերէն) 238
Հովակ Վ. (վկայող կիրիւնցի) 236
Հովիւեան Սիմոն (գիրքի հեղինակ) 14,
239
Հայօ (դաւաճան հայ զինուոր, Գոմս
գիւղ, Մուշի շրջան) 21
Հոռոս (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի
հօրաքոյրը) 64
Հրայր Դժոխք (Ղազարեան, հայդու-
կապետ) 65
Հրայր (մոխրաբերդի Տիգրան Նահա-
պետեանի ընկերը) 264, 265,
267, 268, 269, 271
Հրանդ (վկայող) 35
Հրաշ Երուանդ (բուն անունով Նշան
Եաղուպեան, Ռ. Ա. Կ.ի գոր-
ծիչ, խմբագիր, Ֆրեսկօ) 86
Չախստրեան Եղսիկ (իւրաքանչեւ վկա-
յող) 198, 200
Չախստրեան Թորոս քինյ. (նահա-
պետ, Հաւա գիւղ) 191
Չախստրեան Յարութիւն (գիրքի հեղի-
նակ) 190
Չախստրեան Վահան (ականապետ
վկայող) 190, 191
Չախստրեաններ (Հաւա գիւղ) 190
Չախստրեանց Սարգիս (վկայող Ասա-
պետ Փափապեանի նահա-
պետ եղբորորդին) 196
Չախստրեանց Փօլ (Հաւա գիւղացի) 195
Չկտունէք (Մոխրաբերդ գիւղ) տե՛ս
Նահապետեան ընտանիք
Ղազար (հայ փախստական զինուոր-
ացու, Յալիճան գիւղ) 20
Ղազար (վկայող Յով. Ոսկերիչեանի
մօրեղբայրը) 32
Ղազարեան Հայկապետ Գ. (գիրքի հեղի-
նակ, թարգմանիչ) 246, 256
Ղազարեանց Օվանկա (կաշեգործ-կօշկա-
կար, Դալեմ) 131
Ղազարոսեան Նշան (ինչակեան, Մե-
սիքէ) 184
Ղազարուկեան Գրիգոր (էվլէրէկցի) 60
Ղազարքէեան Արաքսի (վկայող) 43

Ղազիկեան Յ. (վկայող) 35, 37
 Ղալֆա Աբրահամ (Գաթմա) 120
 Ղասապ Ահարոն (թէսկինցի) 328
 Ղասապ Հաճի (հայրուկ) 121
 Ղասապ Հաճի Վարդերես (ռուրոսթր-
 ցի) 177
 Ղասապ Պարտալ (Կիրիինի հայոց
 ջարդարարներէն) 218, 220
 Ղարաճայենց Աւերիք (կիրիինցի
 այգեպան) 229
 Ղարասուլ օղլու (անգարայի յոյն) 327
 Ղարնաղարենց Ստեփան (Հալէպ) 119
 Ղարիպեան Առաքել (ղազենցի) տե՛ս
 նաեւ Հիւսէն 132
 Ղարիպեան Կարապետ (վարժապետ
 եւ գիտապետ Դատենի) 129
 Ղարիպեան Յարութիւն (Դատենի գի-
 տապետ Կարապետ Ղարիպ-
 եանի միջնեկ որդին) 129,
 130
 Ղէնի (թուրք չէթէ մը) 92
 Ղուկաս (նամակ-վկայութիւն ստացող,
 Էջմիածին) 35
 Ղուկասեան Զաւէն (վկայող) 32
 Ղուկասեան Պօղոս (վկայող) 40
 Ղուկասեան Վահան (վկայող) 30

 Համճեան Խորէն քին, (Ռուրոսթրոյի
 թեմի Առաջնորդական Փոխա-
 նորդ) 175, 176, 177, 178
 Համճեան Կարապետ (կուսակցական
 գործիչ, Կեսարիոյ շրջան) 60
 Համճեան Մանուկ (ռուրոսթրոյի Միլի-
 տոս Համճեանի եղբայրը) 177
 Համճեան Միլիտոս (ռուրոսթրոյի) 177
 Համճեան Մկրտիչ (ռուրոսթրոյի Միլի-
 տոս Համճեանի եղբայրը) 177
 Համպապեան Բիւզանդ (ալուանացի
 վկայող) 162, 163, 164, 165
 Հանկիւլեան Յարութիւն (հնչակեան
 գործիչ, Պապը Ալիի ցոյցի
 ղեկավար, Մեծ Եղեռնի նա-
 հապակ) 142, 241
 Հարիկեան Մարգիս (վկայող) 35
 Հաֆէշ Թայեար (քեմալական ոյժերու
 Թրակիոյ ընդհանուր հրամա-
 նապար) 179
 Հելալ պէշ (Հալէպի կուսակալ) 83
 Հեմալ (հեղինակ-վկայող Ստեփան
 Պառաւեանի իսլամական

անունը) 258
 Հեմալ պէշ (Գոնիայի ոստիկանա-
 պետ) 83, 84, 85
 Հեմալ փաշա տե՛ս Աիմէր Հեմալ պէշ
 Հենկերեճեան Մուշեղ (Մուշեղ Իշ-
 խան, բանաստեղծ, մանկա-
 վարժ եւ թարգմանիչ) 312,
 313, 314, 315
 Հեպեճի Պետրոս (Հաճընի 1920ի
 ինքնապաշտպանութեան
 նահապետ) 322
 Հերահեան Խաչատուր (հեղինակ
 Գրիգոր Պաղտիկեանի
 ընկերը) 91
 Հերահեան Մանուկ (հեղինակ Գրիգոր
 Պաղտիկեանի ընկերը) 92
 Հեաիիքճեան Մարգիս (վկայող, ճար-
 տաբան, Փարիզ) 303
 Հեւար պէշ (Ալանայի կուսակալ) 73,
 74, 76, 77
 Հէպմի էֆենտի (Զիսկէ գիւղի միսիր)
 58
 Հըպրանցի Իպօ (քիւրտ բռնապետ) 63,
 64
 Հին Թորոս տե՛ս Տարտաղանեան
 Թորոս
 Հիվան (վկայող) 41
 Հիւրէճեան Դաւիթ (վաճառական, Հա-
 լէպ) 168
 Հիրիպեան Մաքրուհի (վկայող) 29
 Հիրճիս աղա (գործադէր, Հալէպ) 213
 Հղըլեան (Չուլաքեան) Աւերիս (վկա-
 յող) 229, 230, 231, 232, 233
 Հղըլեան Թորոս (վկայող Աւերիս
 Հղըլեանի եղբայրը) 232
 Հղըլեան Յակոբ (կիրիինցի յեղափո-
 խական) 230
 Հղըլեան Վարդան (կիրիինցի) 221,
 235, 236, 237
 Հղըլեան Վարդան կրտսեր (կիրիինցի
 նոյնանուն նահապետ հօր
 որդին) 236
 Հուլէք (Ա. Մ. Ն.ի Մերաստիոյ հիւպա-
 տոս) 247

 Մագաուր (ոստիկանական հայ բժիշկ,
 նահապետ, Մերաստիա) 251
 Մապումեան Արմենակ (Հալէպի «Պա-
 րոն» պանդոկի սեփականա-
 վոր եղբայրներէն) 169

Մալլումեան Օննիկ (Հալէպի «Պարոն» պանդոկի սեփականատէր եղբայրներէն) 169, 170
 Մալիար պէյ (Անգարայի բարի կուսակալ) 14, 324
 Մալմանեան Լեւոն (թրքագէտ) 151, 155, 156
 Մալխասեան Եսթեր (վկայող) 32
 Մալխասեան Վահան Սահակի (շոմախլուցի լրագրող) 61
 Մալճեան Խաչեր (կիրիւնցի) 232, 233
 Մալճեան Յակոբ (կիրիւնցի) 232
 Մալոյեան Դաւիթ (վկայող) 29
 Մակարեան Թորոս (կիրիւնցի) 237
 Մահմուլեան Թազոր (Ռոպոսթօ) 177
 Մահմուլեան Խաչիկ (ռոստոսթոցի Թազոր Մահմուլեանի որդին) 177
 Մահմուլեան Պեփիկ (ռոստոսթոցի Թազոր Մահմուլեանի որդին) 177
 Մահմուլեան Մարգիս (ռոստոսթոցի Թազոր Մահմուլեանի որդին) 177
 Մահմուլ (Գասպար անունով հայ տղեկի իսլամական վերանուանումը) տե՛ս նաեւ Գասպար 167
 Մահմուլ (թուրք ոստիկան, Պաղլու գիտ) 68, 69
 Մամիկոնեան (վկայող) 31
 Մամուրեան Երուանդ (վկայող) 42
 Մանան (Չոլախանի գիտապետ) 119
 Մանան աղա (վկայող Հօպպէ Բէլլեմ-ճեանի թոյրը, ստանուպցի) 149
 Մանէլեան Մաքրուհի (վկայող) 40
 Մանուէլ (հեղինակ Մելքոն Տէր Մելքոնեանի ընկերը) 209
 Մանուէլեան Ս. (վկայող) 43
 Մանուկեան Համբարձում (վկայող) 33
 Մանուկեան Յակոբ (կիբանանահայ վասպակաշապ ուսուցիչ եւ գրախօս) 12
 Մանուկեան Նապարէթ (վկայող) 43
 Մանուկեան Նշան (վկայող) 39
 Մանուկեան Մարգիս վեր. (Ռոպոսթօ) 177
 Մանուկեան Միսակ վեր. (Արանա) 170, 171, 172
 Մանուկեան Սօֆիա (վկայող) 32

Մասիար Պապա (ապրանացի վկայող Բիւզանդ Համպալեանի բարեկամը) 165
 Մաւլուր 'մշեցի հայդուկ Միսաքի ծածկանունը՝ տե՛ս նաեւ Միսաք 203
 Մաւրոյեան Արմենակ (վկայող) 28
 Մանուշակ (Մուշեղ Իշխանսնց որսացի Եղսօ Մայրիկին դուստրը, Գուրու Չէշմէ գաղթակայան, Կ. Պոլիս) 314
 Մարանեան Գրիգոր (հեղինակ-վկայող Թաղէոս Մինասեանի օգնականներէն) 323, 324, 328
 Մարանեան Յովհաննէս 'հեղինակ-վկայող Թաղէոս Մինասեանի օգնականներէն՝ 323, 328
 Մարապանեան Գրիգոր (վկայող)՝ 39
 Մարգար (վկայող)՝ 27
 Մարգարեան Նապարէթ (վկայող Պօղոս Մարգարեանի եղբայրը՝ 168, 169
 Մարգարեան Պօղոս (վկայող)՝ 168, 169, 170
 Մարգարեան Ս. Մ. (վկայող)՝ 42
 Մարգարիտ (Աղթամարի Սբ. Խաչ վանքի բնակիչ)՝ 264, 266, 268, 269, 270, 271
 Մարպանեան Պետրոս (վկայող)՝ 43
 Մարպպետ (բուն անունով՝ Ղապար Ղապարեան, դաշնակցական գործիչ, Մեծ Եղեռնի նահապետ)՝ 244
 Մարէ (Լճակ գիւղացի)՝ 133
 Մարիամ (վկայող)՝ 28
 Մարիամ (թրեցի հայուհի Տիգրանակերտի մէջ)՝ 70
 Մարիամ (հեղինակ Յակոբ Ղարիպ Շահպալի Մարգրիտ թրք դուստրը)՝ 131
 Մարիցա (վկայող Յարութիոն Թաշճեանի թոյրը)՝ 38
 Մարկոսեան Յակոբ Խաչատուր (Չորթ Մարպպան)՝ 285
 Մարութկանց Բարսեղ (վկայող Պաղտատար Արամեանի պէնքի ընկերը, Հաւա գիւղացի)՝ 193
 Մարութկանց Սիմոն (վկայող Պաղտատար Արամեանի պէնքի ընկերը, Հաւա գիւղացի)՝ 193

- Մարտիկանց Փոլ (Հաւալ գիտացի) 201
 Մարտիկանք (Բալուի շրջան) 198
 Մարտիկ աղա (գաղթական, Մեսքէնէ) 297, 298
 Մարտիկեան Գ. (Ծովք գիտի թեհեաներէն) 48, 49
 Մարտիկեան Կարապետ (Ծովք գիտի քաջերէն) 51
 Մարտիկեան Յարութիւն (Ծովք գիտի քաջերէն) 51
 Մարտիկեան Վրթանէս (պուրաբարան, 24 Ապրիլի ձերբակալուածներէն) 241
 Մարտիրոս (Վարդէնիս գիտացի) 24
 Մարտիրոս (վկայող) 29
 Մարտիրոս (վկայող Արմենակ Մուրճեանի ընկերը) 37
 Մարտիրոսեան Խանըմիկ (վկայող) 30
 Մաւելեան Մաքրուիի (վկայող) 36
 Մաւուշ աղա (թուրք, Ծովք գիտ) 53
 Մելիքոսեան Զ. (վկայող) 33, 44
 Մելիքեան Աղաճան (վկայող) 33
 Մելիքեան Սահակ (Գորք Մարգարան) 285
 Մելլոսեան (Զմիտնիոյ «Դաշինք» թերթի խմբագիրներէն) 287
 Մելքոնեան Յովհաննէս (ուսուցիչ, Մարաշի Պէշ Եալմ որբանոց) 162
 Մելքոնեան Փառէն ծ. վրդ. (Գորք Մարգարանի Կաթողիկոսական Փոխանորդ) 289, 290
 Մեծապուրեան Վահան (Հ.Յ.Դ.ի Մեքսիկոյ Կ.Կ.ի գանձապահ) 251
 Մեծիկեան Մանասէ (վկայող) 37
 Մեծիկեան Մանուկ (վկայող) 29
 Մեծն Մուրադ րեւս Պոյաճեան Համբարձում
 Մեհլուրիւն պէ (պելուական պաշտօնեայ Ծովք գիտին մէջ) 47, 49
 Մեհմէտ (ըմբիշ եւ թուրք պիտուրական, Հաճընի շրջան) 116
 Մեհմէտ Ալի (թուրք ջարդարար հրոսակապետ, Մեքսիկոյ նահանգ) 249
 Մեհմէտ աղա (նաթասարպի) 47, 48, 50, 54
 Մեհմէտ աղա (արպունիկի քիւրդ) 318
 Մեհմէտ Էսադ Սաֆ պէ (Ճէպլիի Պէրէքէի գաւառի կառավարիչ) 206
 Մեհմէտ Էֆենդի (հարիրապետ) 158
 Մեհմէտ պէ (հեղինակ-վկայող Թադէոս Միւսսեանի քիւրդ բարեկամը) 330
 Մեհմէտ Ե. Ռէշադ (Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան) 138, 174, 207, 223
 Մեհմէտ Միւրէշեա պէ (թարգման, հարցաքննութեանց մասնակի խորհրդատու անձ մը) 245
 Մեհմէտ Օնալաշի (թուրք տասնապետ, Ծովք գիտ) 54
 Մենծիկեան Թէոփոս (վաճառական, Մեծ Եղեռնի նահապետ) 241
 Մենծոյեան Ասապուր (հեղինակ Յակոբ Ղարիպ Շահպալեանի դասընկերը) 129, 130
 Մեսրոպ (նամակ-վկայութիւն ստացող) 43
 Մերիլ (բժիշկ, Այնթապ, հաւանաբար ամերիկացի) 223
 Մերճանոֆ Գրիգոր (ազգային յեղափոխական գործիչ) 243, 244
 Մելան վարդ Ռիֆաաթ (գիրքի հեղինակ) 291
 Մելիքեան Արմենակ (վկայող) 38
 Մլնապարեան Յարութիւն (վկայող) 37
 Մլըրիէ (Ֆրանսայի Տիգրանակերտի հիւպատոս) 247, 248
 Մլննկեան Արուսեան (վկայող) 43
 Մլնկիլճեան Մառի (վկայող) 41
 Մըսթըր Տիշ (Ա. Մ. Ն. հաստատուած Մոլսրաքերդ գիտացի Մկրտիչի փաղաքական անունը) 267, 268, 269
 Մըստօ (Յակոբ Ղարիպ Շահպալի կեղծանունը) րեւս նաեւ Շահպալ Յակոբ Ղարիպ 131, 132, 133
 Մըսթեան Պետրոս (վկայող) 37
 Միհրանիկ (բունագաղթուած հայ պալանի, Մեսքէնի մօտ) 295
 Միհրդադ Հայկազն (ազգային երեսփոխան, Մեծ Եղեռնի նահապետ մարտական) 175, 241
 Մինաս Խապրիկ րեւս Խապրիկեան Մինաս Մինաս Մկրտիչին տղայ (վկայող) 38

- Մինաս Զեհեա (Շար գիտ) 114
 Մինասեան Ասատուր (Էվրէկէյի) 61
 Մինասեան Թադէոս (վերապրող, յու-
 շագործեան հեղինակ) տե՛ս
 նաեւ Ահմէտ Հիւմի 14, 323,
 324, 325, 326, 327, 328, 329,
 330 Մինասեան
 Մարք-Մանուկ (թարգմանիչ) 323
 Մինասեան Մինաս (Եղեսիա) 233
 Մինասեան Յովհաննէս (կիրիւնսի
 վկայող) 235
 Մինասեան Պերոտս (Կիրիւնի պատ-
 մագիրքի խմբագիր) 216
 Միշել (հեղինակ փրոֆ. Հայկ Արամ-
 եանի ներշնչիւրի օգնականը)
 156, 157, 158
 Միշոննէյ Յովակիմ (Մալկարա) 103
 Միսաք (հայ փախստական պիւտուր-
 ցու, Յայիճան գիտ) 20
 Միսաք (նամակ-վկայութիւն ստացող)
 33
 Միսաք (վրիժառու Գրիգոր Թաթուլեա-
 նի տարսոնսի ընկերը) 124
 Միսաք (մշեյի հայդուկ) տե՛ս նաեւ
 Մավուր 203
 Միսաքեան Շաարը (բուն անտնով՝
 Եղիապար Միսաքեան, դաշ-
 նակցական գործիչ, խմբա-
 գիր) 243, 244, 245
 Միսքճեան Պերոտս (հեղինակ Սար-
 գիս Փաշաճեանի ընկերը)
 180
 Միրաքեան Կարապետ (վկայող) 33
 Միրզո Տօնի (վկայող) 30
 Միրիճան (նամակ-վկայութիւն ստա-
 ցող) 42
 Միրիճանեան Հայկ (վկայող) 36
 Միրիճանեան Մարգար (նամակ-վկա-
 յութիւն ստացող, Երեսան) 36
 Միրոնքեան Գրիգոր (պերէճիթսի) 306
 Միւֆթիւի Հաճի էֆենտի (Կիրիւնի
 հայոց ջարդարարներէն) 232
 Միքայէլ (վկայող) 40
 Միքայէլ (Միսայէլ, իսլամացուած հայ)
 257
 Միքայէլեան Եղսիկ (վկայող) 39
 Միքայէլեան Մարիցա (վկայող) 39
 Մլեհ (բուն անտնով՝ Ասատուր Յամ-
 կաճեան, Զէյթունի 1896-ի
 ապստամբութեան ղեկավար
 հնչակեան «պարոն»ներէն՝
 288
 Մխիթար (հայ փախստական պիւտուր-
 ցու, Յայիճան գիտ) 20
 Մխիթարեան Մերովքէ (գիրքի հեղի-
 նակ) 263, 272
 Միսեան Հրանդ (վկայող) 33
 Միստնէյ Նշան (Հաւա գիտացի) 195
 Միսօ (վկայող) 32
 Միսօ (պայտառ, Մոխրաբերդ գիտացի)
 266
 Մկրտիչ (Աղթամարի Սր. Խաչ վանքի
 բնակիչ Մարգարիտի տագ-
 րը, Մոխրաբերդ գիտ) 267, 269
 Մկրտիչեան Աննա (վկայող) 39
 Մկրտիչեան Տիգրան (դաշնակցական
 հայդուկ, Մուշ) 22, 23
 Մկրտչեան Մարգարիտ (վկայող) 29
 Մկրո (դաւաճան հայ ոստիկան, Գոմս
 գիտ, Մուշի շրջան) 21
 Մկօ (վկայող) 36
 Մկօ (այլ վկայող մը) 40
 Մդրես ամու (հեղինակ Մարտիրոս
 Թաճեանի ընկերակիցի Ժա-
 նօթ կոյր անձ. Սարսրիի
 գիտ, Մեփրիշի շրջան) 261
 Մդրեսեան Կարապետ (վկայող) 27
 Մնկոյեան (եղէցի վկայող) 28
 Մնճոյեան Յովհաննէս (վկայող) 40
 Մոյսեան Նուարդ (վկայող) 39
 Մնօ (նամակ-վկայութիւն ստացող) 40
 Մնօ (նամակ-վկայութիւն ստացող մէկ
 ուրիշը) 43
 Մուլա Իսմայիլ (Խոխ գիտ) 47
 Մոստյեան Արթին (վկայող) 40
 Մոստիչեան Յարութիւն էֆենտի (Մե-
 լանիկի դպրական քննիչ) 78
 Մոսօ (վկայող) 30
 Մովսթոյեան Յովհաննէս (վկայող) 41
 Մորկընթաու Հենրի (Ա. Մ. Ն.ի Կ.
 Պոլսոյ դեսպան) 83, 137
 Մուամմէր պէլ (Մեքաստիոյ նահանգա-
 պետ) 249, 252
 Մուխսի Ռուրպտնէյ Պերոտս (Մոխ-
 րաբերդ գիտացի) 265
 Մուհամմէտ էֆենտի (Սուլ Ֆասլըր
 գիտացի) 100, 101
 Մուհամմէտ Մուսթաֆա (հեղինակ
 Յակոբ Դարիպ Շահպապի
 իսլամական անունը) տե՛ս

նաև Հահպապ Յակոբ
Ղարիպ 131

Մուհամմէր Ըհլորի պէ (կրթական
տեսուչ, Արանա) 150, 154

Մուհիէլտրին փաշա (Ռոպոսթոյի
մութասարրիֆ, գոնիայի) 175

Մուղալեան Պետրոս պապուելի
(կիրինյի) 222, 223, 237

Մումճիհանեան Գրիգոր (էվլէէկյի) 60

Մունուշա (Մուշեղ Իշխանենց տան
դրացի Եղսա Մայրիկի
դուստրը) 314

Մուշեղ Իշխան տե՛ս Ճենտերեճեան
Մուշեղ Մուշեղենք (Ճենտերեճեաններ,
Սիվրիհիսար) 313, 314

Մուշկինէ Մայրիկ (հեղինակ Ալիս
Օրեան-Պաքարեանի ազգա-
կանտիին) տե՛ս Օրեան
Մուշկինէ Մուսա բէկ (Մուշի
հայերը կոպորողներէն) 22

Մուսա օղլու Քեպիմ (պապարտենչ
եւ հայասէր թուրք մը) 126

Մուսթաֆա (Սըրտէ գիտացի, հեղի-
նակ Լետն Տոնիկեանի
տմիկ տէրը) 69

Մուսթաֆա (Սոլ Ֆասըըր գիտի Մու-
համմէր էֆենտիի փեսան)
101

Մուսթաֆա բէկ (Էրպրոմյի) 233

Մուսթաֆա էֆենտի (Խոյս գիտ) 47

Մուսթաֆա Չաւուշ (հայոց 1895ի ջար-
դարարներէն 112

Մուսթաֆա Քեմալ (Աթաթիւրք) 7, 124,
126, 178, 179, 258, 288, 330,
333

Մուրադեան Սամուէլ տե՛ս Մուրադ-
եան Սամուէլ

Մուրադ (վկայող Դաւիթ Սահակեանի
նամակ-վկայութիւնն սրացող
ծանօթը) 37

Մուրադ (նամակ-վկայութիւնն սրացող
մէկ ուրիշը) 37

Մուրադ տե՛ս Պոյաճեան Համբարձում

Մուրադ օղլու Ապրուլապ աղա (Դապե-
մի շրջան) 132

Մուրադ օղլու (Մուրադեան) Ամէլտ
աղա (Կէօլ ցիտի պարասխա-
նապոս) 131, 132, 133

Մուրադ օղլու Պէքիր աղա (Կէօլ
գիտացի) 132, 133

Մուրադ օղլու Փաքիլէ հանըմ (Յա-
կոբ Ղարիպ Հահպապի տի-
րոջ դուստրը, Կէօլ գիտացի)
133, 134

Մուրադեան Ալնի (վկայող) 27

Մուրադեան Գիլան (վկայող) 39

Մուրադեան Երուսեղ (հեղինակ
Գրիգոր Պաղտիկեանի
ընկերը) 92

Մուրադեան Սամուէլ (բանասիրական
գիտութիւններու դոկտոր,
փրոֆէսոր, Երեւան) 7, 12

Մուրադիկեան Կիրակոս Օղոսաբ
(վկայող) 34

Մուրճեան Արմենակ (վկայող) 37

Մուրոյեան Ե. (Հերտի գիտացի, վկա-
յող) 38

Մարեան Թորոս (վկայող) 43

Մօսօ (վկայող) 27

Մօրլեան Ե. (թարգմանիչ) 15

Մօրուք Ժիրայր տե՛ս Պոյաճեան Մար-
տիրոս

Յակոբ (վկայող) 30

Յակոբեան Հայրապետ (վկայող Վեր-
ժին Գրաճեան-Յակոբեանի
սասունցի ամուսինը, Հալէպ)
302

Յակոբեան Յովհաննէս (վկայող) 28

Յակոբեան Տէր Վարդան ծ. վրդ.
(Մուշի թեմի Առաջնորդական
Տեղապահ) 19, 22

Յակոբոս (ջարդէն փախուստ տուած
բարձրիայացի հայ) 203

Յակոբովիչ Մովսէս պէ (Ռոպոսթօ) 176

Յարութիւն (Վարդէնիս գիտացի) 24

Յարութիւն (վկայող) 32

Յարութիւն (Հովհրիի, Ա.Մ.Ն.) 33

Յարութիւն (նամակ-վկայութիւնն սրա-
ցող) 38

Յարութիւն Քեհեա (տերսիմցի հայ) 319

Յարութիւնեան Արմէն 4

Յարութիւնեան Ասադուր (վկայող) 37

Յարութիւնեան Արթիւր աղա (գրողներ
Արտաշէս եւ Վահան Յարու-
թիւնեաններուն հայրը) 103

Յարութիւնեան Արտաշէս (բանաս-
տեղծ, Մեծ Եղեռնի նահա-
պոս) 103

Յարութիւնեան Միմի 4

Յարութիւնեան Յովհաննէս (Թլկապին-
յի, գրող, մանկավարժ, Մեծ
Եղեռնի նահապալկ) 150

Յարութիւնեան Վահան (գրող) 103

Յիսուս Զրիստոս (Տէր, Փրկիչ) 2, 131,
188, 189, 296, 313

Յովակիմեան Թովմաս (վկայող) 29

Յովակիմեան Սրեփանոս արք.
(Նիկումեդոյ [Իսմիր] թեմի
Մոաջնորդ) 210

Յովհան (նամակ-վկայութիւն սրապող)
39

Յովհաննէս աղա (Մարեկի գիղա-
պետ) 90

Յովհաննէս Կաթողիկոս (հաւանաբար
Յովհաննէս Ե. Դրասխանա-
կերպի) 26

Յովհաննէսեան Եսայի (վկայող) 43

Յովհաննէսեան Զարուհի մայրիկ
(Խարբերդ) 186

Յովհաննիսեան (փրոթ. Ռիչըրդ Յով-
հաննիսեանի հօր՝ Գասպար
Կարոյեանի նոր մակնանկը)
333

Յովհաննիսեան Կարին (գիրքի հեղի-
նակ) 331

Յովհաննիսեան Ռաֆֆի (հեղինակ
Կարին Յովհաննիսեանի հայ-
րը, Վ.Վ.ի արտաքին գործոց
առաջին նախարար) 331

Յովհաննիսեան Ռիչըրդ-Տիգրան
(պարմարան, փրոթ., հեղի-
նակ Կարին Յովհաննիսեա-
նի մեծ հայրը) 331, 334

Յովսէփ (վկայող) 35

Յովսէփ (այլ վկայող մը) 42

Յովսէփեան Հմայեակ (վկայող) 43

Յովէան Նիկողոս (վկայող) 29

Նազաշեան Վահան (վկայող) 41

Նազգաշեան Արսէն Արշակ (Զօրավար
Թորգոմի բուն անունը) 321

Նազգաշեան Աւերիս (Այնթապ ծնած
բժիշկ, 24 Ապրիլի ձերբակալ-
ուած եւ Չանդըրը արտո-
րուածներէն) 142, 241

Նադօ (Մոխրաբերդ գիղի Նահապետ-
եաններու քիւրդ թշնամի,
Մարտի գիղացի) 264, 267,
269, 270

Նազարեան Արամ (վկայող) 36

Նազարեան Սրեփան (վկայող) 36

Նազարէթ Չամուշ (վեթուինքի իշխան,
հայդուկապետ) 115

Նապեան Յովհաննէս արք. (Տրապի-
պոնի թեմի վիճակաւոր) 137

Նապոյեան Նիկողոս (վկայող) 43

Նալբանդեան Միսակ (գիրքի հեղի-
նակ) 19

Նալպանտ Գրիգոր (Օճագոր գիղացի)
285

Նալպանդեան Տէր Մարգիս քինյ.
(փրոթ. Ռիչըրդ Յովհաննիս-
եանի մօրական մեծ հայրը)
334

Նալպանդեան Միրուն (Տէր Մարգիս
քահանայ Նալպանդեանի
ղուստրը, փրոթ. Ռիչըրդ
Յովհաննիսեանի մայրը) 334

Նահապետ (մոխրաբերդցի նահա-
պետ) 272

Նահապետեան Գոհար (Մարգար
Նահապետեանի տիկինը,
Մոխրաբերդ գիղ) 264, 265,
269

Նահապետեան ընտանիք (Մարանդ)
145

Նահապետեան ընտանիք (Մոխրա-
բերդ գիղ) 264, 265, 267,
268, 269

Նահապետեան Կարապետ (վկայող) 33

Նահապետեան Հոնիսիմէ (Մարգար
Նահապետեանի զուստրը,
Մոխրաբերդ գիղ) 264, 267,
268, 269, 270, 271

Նահապետեան Մարգար (Մոխրա-
բերդ գիղ) 264, 265, 269

Նահապետեան Սառա (Մարգար Նա-
հապետեանի զուստրը, Մոխ-
րաբերդ գիղ) 264, 265, 268

Նահապետեան Տիգրան (Մարգար
Նահապետեանի որդին, Մոխ-
րաբերդ գիղ) 264, 265, 267,
268

Նահիկեան Խաչատուր (փրոթ., Խար-
բերդի Եփրատ Գոլէճի
ղասախօս, Մեծ Եղեռնի
նահապետ) 184

Նաճարեան Յովհաննէս (Ծովք գիղի
քաջերէն) 51

- Նաճիպ պէկ (խաբէրայ եւ հայոց ջարդարար) 194
- Նանայենց Մանուկ (Հաւալ գիւղացի) 201
- Նանայենք (Հաւալ գիւղ) 199
- Նարիր պէ (Արանայի Սուրբանիէ լիսէի փոխ-լրնօրէն) 150
- Նարդոսի (հեղինակ Գրիգոր Պաղ-լրիկեանի ընկերուիին. Վարի Բագառիճ գիւղ) 88, 91
- Նաւարեան Յարութիւն (Ծովք գիւղի քաջերէն) 51
- Ներսիսեան Խաչիկ Ն. (գիրքի հեղինակ՝ Խ. Ն. Գաւառ ծածկա-նունով) 182, 183
- Ներսէս (վկայող) 31
- Ներսէսեան Նորիշան (վկայող) 34
- Ներսո (վկայող Մկոյի եղբայրը) 40
- Նիհաւր պէ (Ռուբէնի ոստիկանա-պետը) 174
- Նոյեմի (վկայող) 42
- Նորապետեան Գաբրիէլ (Օսմանեան Պետութեան արտաքին գոր-ծոց նախարար) 152
- Նորապետեան Մերովբէ (դաշնակցա-կան գործիչ, ազգային երես-փոխան. Մեծ Եղեռնի նահա-րակ) 241
- Նորիկեան Խաչատուր (վկայող) 28
- Նորսիկ (վկայող ուրիշկցի Մանուկի խնամին) 39
- Նորկատի (գերմանացի արուեստա-գէտ-երկրաչափ) 155
- Նուարդ (նամակ-վկայութիւն սրայող) 40
- Նորի (Գեղվանքի միւսկիւրի վարա-նուած անձ) 132
- Նորի (հեղինակ Մելքոն Տէր Մելքոն-եանի կեղծանունը) լրէն նաեւ Տէր Մելքոնեան Մելքոն 209
- Շահէն (Երիցանց) Արտմ (Մեծ Եղեռ-նի նահապակ մարտական) 241
- Շահէն (Բերանտեան) Ենովք (24 Ապրիլի ձերբակալուածներէն) 136, 241
- Շահինեան Լուսիկ (վկայող) 39
- Շահինեան Համապասպ (վկայող) 39
- Շահինեան Հայկապ (վկայող) 39
- Շահինեան Սարգիս (վկայող) 37
- Շահկայ Արօ (մշտնի հայդուկ) 23
- Շահպապ Բարսէղ (խմբագիր, Մեծ Եղեռնի նահապակ մարտ-ական) 136
- Շահպապ Մանուկ (հեղինակ Յակոբ Ղարիպ Շահպապեանի հայրը) 128
- Շահպապեան Յակոբ Ղարիպ լրէն նաեւ Մրսիս, Մոսիսմէլ Մոսիսֆա (գիրքի հեղինակ) 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134
- Շահպապ Վարդան (դաշնակցական գործիչ) 321
- Շահպապեան Ազապի (վկայող) 43
- Շահպապեան Մարգրիտ (հեղինակ Յակոբ Ղարիպ Շահպապի խորթ քոյրը) 128, 130, 131
- Շահպապեան Յակոբ (կիրիսցի) 237
- Շահպապեան Յակոբ աղա (գաղթա-կան) 222
- Շահպապեան Թադէր (վկայող) 28
- Շահրիկեան Յարութիւն (դաշնակցա-կան գործիչ, Մեծ Եղեռնի նահապակ մարտական) 136, 241
- Շաղոյեան Լեւոն (Փեսանդաշտի հերո-սամարտի ղեկավար, Շա-րախ, ապա՝ Իրաք) 336
- Շաղոյեան Մեղրակ (վկայող) 28
- Շաղուկեան Խաթուն (վկայող) 31
- Շամամեան Պետրոս (կիրիսցի) 233
- Շամմար (արաբական աշխրէթ) 214
- Շամիլ (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի ընկերոջ՝ բուն անունով՝ Բեն-իամինի իսլամական անունը) 69
- Շամբանեան Միքայէլ (գրող, Կ. Պոլիս) 14
- Շարիրիկեան Արթին էֆենտի (Արա-նայի Քաղաքապետական Ժողովի անդամ, 1909ի Աղէտին նահապակուած) 74
- Շաքիր (հայ աղջնակ Լուսիայի քիւրդ լրէր) 120
- Շաքիր էֆենտի (Կիրիսի հայոց դահ-ճապներէն) 229
- Շաքեան Յարութիւն (Գործ Մարդ-պան) 206

Շեհապետրոսի Ջեքի (դաւաճան Կիւ-
պէնկ Պետրոսեանի իսլամա-
կան անունը) տե՛ս Պետրոս-
եան Կիւպէնկ

Շերիֆ (Եագուպ Չաուշի որդին) 95

Շերիֆ տե՛ս Հիւսէն Բալն Ալի

Շերիֆ պէ (Էդիրնեյի իթթիհապական
Ռոդոսթոյի մէջ՝ 1908ին) 173

Շեմիլըր (բժիշկ, Այնթապի ամերիկ
եան հիւանդանոցի տնօրէն)
305

Շէկ Առիւծ (վրիժառու Գրիգոր Թաթու-
եանի կեղծանուններէն) 113

Շէյխ Սսի (արաբական Շամմար
*աշիւրէթ*ին մեծատոր) 214

Շէյխ Սայիտ (Բալուի շրջան, հաւանա-
բար Տերսիմի 1925ի քրտա-
կան ապստամբութեան ղեկա-
վարը) 202

Շէյխ Ֆարիս (հայասէր արաբ, Խնեպի-
րէի գիտապետ, Յորդանան)
307, 308

Շէֆի Ֆէյսի (վկայող թուրք երիտա-
սարդ մը) 43

Շըվէրթֆինկէր Աբրահամ (ռումանացի)
155, 156

Շիկեան Արթին (վկայող) 40

Շիկեյեան Յարութին (վկայող) 32, 39

Շիրինեան-Պագալեան Նապելի (վկա-
յող) 41

Շիրինեյ Արիստակէս (նահապակ,
Մտանոյ աւան) 143

Շիրվանեան Ս. (վկայող) 34

Շիւքրի Չաուշ (արաբկիրցի ոստիկա-
նապետ, Մալաթիա) 183

Շիւքրի պէ (Օսմանեան Պետութեան
կրթութեան նախարարութեան
Արտանայի գաւառական տնօ-
րէն) տե՛ս Մուհամմէտ Շիւք-
րի պէ

Շնիկեան Վարդիկ (վկայող) 27

Շողիկ (վկայող) 42

Շուխարպ (որբանոցներու գերմանացի
հոգաւար տնօրէն, Մեպիրէ)
188

Շուշան (վկայող) 41

Շուշան (վկայող Լեւոն Տօնիկեանի
մեծ մայրը) 64

Շուշանեան Առաքել (Ծովք գիտի բան

տին մէջ խոշտանգուած երի-
տասարդ) 49

Շուշանեան Գրիգոր (Ռոդոսթո) 177

Շուշանեան Վապգէն տե՛ս Շուշանեան
Օննիկ Գրիգոր

Շուշանեան Օննիկ Գրիգոր (գրող
Վապգէն Շուշանեանի բուն
անունը) 108

Շվէսթըր Մինա Լեւոյն (յօդուածագիր
«Պայքար»ի) 188

Ոսկեան (աղանապի կատապան) 122

Ոսկերիչեան Խոսրով (նամակ վկայու-
թիւն ստացող) 32, 39

Ոսկերիչեան Յով. (վկայող) 29, 32, 39

Ոսկերիչեան Սուրիան (նամակ վկա-
յութիւն ստացող) 39

Ոսկերչոնց «Քէլլէկճի» Սեւրա (վեօթթ,
փէյի) 261

Ովսաննա (վկայող Աննա Մկրտիչեա-
նի թոյրը) 39

Ովսաննա (նամակ վկայութիւն ստա-
ցող) 42

Ովսաննա (թերգիլիցի Սողոմէի դուստ-
րը) 98, 99

Ուալիիտրոս Էնզան (ծագումով
թուրք, եգիպտացի ապստա-
կարմ գրագետ) 80

Ուիլի Տաութի (Մեծն Բրիտանիոյ Մեր-
սինի հիւպատոս) 80

Ունիւածովք (փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեա-
նի ծածկանունը) տե՛ս Նաեւ
Արամեան Հայկ Ա. 150

Ուրնիկցի Մանուկ (վկայող) 39

Ուրֆայեան Յաուր (Կալիթ) Լէֆնեպի
(յայտնի իրաւաբան Արամեա-
յի մէջ, 1909ի Աղկրի առա-
ջին պոստէն) 74

Չաթալպաշեան Յովակիմ (վկայող) 39

Չալեան Կարապետ (վկայող Պողոս
Մարգարեանի բարեկամը) 169

Չալեան Յակոբ (վարժապետ, Հաճն)
114

Չալսըր Եղիսարէթ (վկայող) 29

Չաղլասեան Թորոս (քիլիսի, Մահիար
Բաղադի անդամ) 168

Չամեան Միհրան (օսմանեան բանա-
կին մէջ հայ սպայ) 251

- Չարչինեյ Ջաքար (Մակարա) 103
- Չաքմաքճեան Վարդեվառ (հեղինակ-վկայող Ծերունի հորաքրոջ փեսան) 233
- Չեմալըս Ուիլեմ Ն. (միսոնար. Արանա) 75, 80
- Չէնէսիսկեան Աճորգ (1909ի Ադէրէն ետր կախաղան բարձրացում) 78
- Չէշէն (Հաճընի ինքնապաշտպանութեան արեն նահապետուած հայ երիտասարդի մը կեղծանունը) 322
- Չերքէլ Հասան (հիւսիսային Սուրիոյ մէջ հայոց ջարդարարներէն) 255
- Չէփէլեան Եսէկիլ (շորքմարպպանցի նահապակ) 281
- Չէփէլեան Տիգրան (շորքմարպպանցի, նահապակ Եսէկիլ Չէփէլեանի եղբայրը) 281
- Չէօկիւրեան Տիգրան (գրող, Մեծ Եղեռնի նահապակ) 136
- Չէօմէքճի օղլու (Անգարայի վաճառականներէն) 324
- Չիրքին օղլու Մեհմէտ (Կիրինի հայոց ջարդարարներէն) 232
- Չոգդարեան Թորոս (Կիրինցի հայրուկ) 221
- Չոլաքեան Արամ (հայդուկապետ, Ջէթունի շրջան) 211, 212
- Չուլճեան Թերճան (Կիրինցի) 221
- Չուլճեան Ջօզն (Կիրինցի) 221
- Չուքոյեան Բաղդասար (վկայող) 40
- Չոփոտ Դաւիթ (դաշնակցական գործիչ, Կարին) 321
- Չպուքճեան Յակոբ (Էլէրէկցի) 61
- Չօթիլ վարդէներ (Հիւսէնիկ գիտի հայոց ապարարար եւ բարեկամներ) 275
- Չօթիլ վարդէ Իսահակ պէշ (Հիւսէնիկ գիտի հայոց ապարարար եւ բարեկամ թորք) 275
- Պալաքեան Գրիգորիս Ժ. վրդ. (24 Ապրիլի ձերբակալուածներէն) 8, 14, 242, 329
- Պալեան Հայկ (աքսորական Պոպանթի մէջ) 212
- Տիգրան (բռնագաղթուի մերժող շորքմարպպանցի) 289
- Պալեան Տրդատ եպս. (Կեսարիոյ թեմի երբեմնի Առաջնորդ) 323
- Պալեան Օհաննէս (Չորք Մարպպան) 285
- Պալիկեան Բ. (վկայող) 42
- Պախթարեան Գառնիկ (կեսարացի, հաւանաբար Բէրէք, Յորդանան) 308
- Պաղտասար (արաղձագործ, Մոխրաբերդ գիտացի) 266
- Պաղտատի վարդէ Ապրիլ Գալիի Էֆենդի (Վերաքնիչ Արեանի անդամ, 1909ի ջարդերու հրահրիչներէն, Արանա) 74
- Պաղտիկեան Բերուկէլ (հեղինակ Գրիգոր Պաղտիկեանի թոյրը) 90
- Պաղտիկեան Գրիգոր (գիրքի հեղինակ) 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101
- Պանկայեան Մկրտիչ (Կիրինցի) 230
- Պաղտիկեան Նապէնիկ (հեղինակ Գրիգոր Պաղտիկեանի թոյրը) 91
- Պապայեան Աճորգ (Տէր Ներսէս առաքին. Պապայեանի մեծ մայրը) 305
- Պապայեան Եսթեր (Տէր Ներսէս առաքին. Պապայեանի մայրը, Այնթապ) 305
- Պապայեան Երուանդ (Տէր Ներսէս առաքին. Պապայեանի որդին, վաշտակաշար կրթական եւ հասարակական գործիչ) 12, 305, 310, 311
- Պապայեան Խոսրով (Գոնիա արքայուած) 244
- Պապայեան Ներսէս առաքին. (Այնթապի հայոց 1920-1921ի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներէն, գիրքի հեղինակ, վկայող) 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311
- Պապայեան Սարգիս (Տէր Ներսէս առաքին. Պապայեանի հայրը, Այնթապ) 305
- Պապան վարդէ Մուսթաֆա Զինի փաշա (Արանայի կուսակալ) 77

Պապիկ Նապար (հայդուկ) 121, 122, 123
 Պապիկեան Յակոբ էֆենտի (օսման-
 եան խորհրդարանի՝ Էրիր-
 նէէն ընտրուած երեսփոխան.
 իթթիհապական, 1909ի Յուլի-
 սին սպաննուած խորհրդաւոր
 պայմաններու մէջ) 78
 Պապիկեան Ռուբէն (վկայող Պօղոս
 Մարգարեանի բարեկամը) 170
 Պատաւեան Սրբեփան (գիրքի հեղինակ՝
 րէն նաեւ Հէմալ 257, 258
 Պասիլ (աւորի դաւաճան) 123
 Պասմաճեան Նեկրպար (Տէր Ներսէս
 աւագ քինյ. Պապայեանի
 րիկինը) 305
 Պատախեան Արքաիւմ (հաճընցի) 114
 Պատիկ (հայ փախստական պիւնտր-
 ցու, Յալիճան գիւղ) 20
 Պատրիարքեան Մկրտիչ (հեղինակ
 Առաքել Ն. Պատրիկի իօրեղ-
 բօրորդին) 255
 Պատրիկ Առաքել Ն. (գիրք կապմոլ)
 246, 255
 Պարոյր Սեւակ (բանաստեղծ) 13
 Պարոնեան Խաչատուր (վկայող) 34
 Պարոնեան Մարտիրոս (վկայող) 34
 Պարոնեան Յովհաննէս վրդ. (վկայող)
 41, 45
 Պեհրիկեան Խոսրով եպս. (Կեսարիոյ
 թեմի Առաջնորդ, Մեծ Եղեռ-
 նի նահապարկ) 323
 Պեկրէ (նամակ-վկայութիւն ստացող,
 Սբ. Էջմիածին) 37
 Պեկրոս (վկայող) 35
 Պեկրոս (նամակ-վկայութիւն ստացող)
 35
 Պեկրոս (այլ վկայող մը) 40
 Պեկրոս (մէկ այլ վկայող մը) 42
 Պեկրոս էֆենտի (ռուսոսթոյի փա-
 տաբան) 177
 Պեկրոս Տօնապետ (վկայող) 36
 Պեկրոսեան Կարապետ (Ա. Մ. Ն.ի
 Մեպիրէի հիւպատոսին թիկ-
 նապահը) 188
 Պեկրոսեան Կիւլպէնկ (էվերէկցի դա-
 ւաճան) 58
 Պեկրոսեան Մամիկոն (մշեցի հայ-
 դուկ) 23
 Պեկո (վկայող) 43
 Պեթիր աղա (դարեմցի) 47, 48

Պեքմէկեան Տ. Յ. (թարգման. Խար-
 բերդ) 55
 Պպրիկեան Յարութիւն 'թաղապետ.
 Գոնիա' 85
 Պէկ-Ջապէ Ալի էֆենտի (Խոյս գիւղի
 միւրիոր) 47
 Պէհաէպրիս (Անգարայի վայրագ
 ոստիկանապետ) 142
 Պէհիկեան Կարապետ (Կիրինի Շու-
 դուլ թաղեցի հայդուկ) 219
 Պէհիկեան Սամուէլ 'Կիրինի Շուդուլ
 թաղեցի հայդուկ' 219, 220
 Պէլլեռեան Մանուկ (հնչակեան գոր-
 ծիչ. Մերաստիա) 251
 Պէրպէր Ոսկան (հնչակեան գործիչ,
 Մերաստիա) 251
 Պէրպէրեան Արամ (ապանացի հայ-
 դուկ) 121, 122
 Պէթիր Ալիի որդի (րիգրանակերպցի
 քիւրտ հովիւ) 70
 Պէքճի Պաշի (կոչում է. Մեսքէնէի
 գաղթակայանի պահակա-
 պետ) 298
 Պրչաքճեան Մանուկ (էվերէկցի) 61
 Պիչաքճեան Սաթենիկ (վկայող) 28
 Պուկ աղա (Կիրինի հայոց ջարդա-
 րարներէն) 216
 Պուգ (Կիրինի ապստամբներէն) 237
 Պոյաճեան Անդրեաս (վկայող) 146, 147
 Պոյաճեան Խոսրով (վկայող) 28
 Պոյաճեան Համբարձում (Մուրափ.
 Մեծն Մուրափ, հնչակեան
 գործիչ, հայդուկապետ,
 օսմանեան խորհրդարանի
 երեսփոխան, Մեծ Եղեռնի
 նահապարկ) 60, 115, 136, 142,
 221, 241, 244
 Պոյաճեան Մ. (վկայող) 31
 Պոյաճեան Մարտիրոս (կեղծանունը՝
 Մօրոք ժիրայր, հաճընցի հն-
 չակեան գործիչ, Համբարձում
 Պոյաճեանի եղբայրը) 112
 Պոյաճեան Պօղոս (վկայող) 33, 38, 40
 Պոյաճոնց Օսնիկ (Հաւա գիւղացի)
 195, 201
 Պոյրապ օղու (Կիրինի հայոց ջար-
 դարարներէն) 216
 Պորճակեան (գաղթական հայուհի) 100
 Պորճակեան Դաւիթ էֆենտի (քէսկի-
 ցի) 328

Պործակեան Թորոս (Կիրինի Շոտուլ թաղեցի հայդուկ) 219, 220
 Պուլուրեան Գ. (Ծովքի քեհեաներէն) 48, 51
 Պուլուրեան Յովհաննէս (Ծովք գիտա-
 ցի) 51
 Պուլտուխեան Մինաս (կիրինցի) 217
 Պուլտութեան Կարապետ (1909ի Աղ-
 ւէն ետք կախաղան բարձ-
 րացում) 78
 Պուլտութեան Յակոբ աղա (գաղթա-
 կան) 222
 Պուլտութեան Յարութին (1909ի Աղ-
 ւէն ետք կախաղան բարձ-
 րացում) 78
 Պուլտութեան Յովհաննէս (1909ի Աղ-
 ւէն ետք կախաղան բարձ-
 րացում) 78
 Պռնիզանեան Յովհաննէս (Խարբեր-
 դի Եփրատ Գոլէճի դասա-
 խօս, Մեծ Եղեռնի նահա-
 րակ) 184, 186
 Պոյետն Ֆրանքլին (Ֆրանսացի դիա-
 նագէտ) 289
 Պրայս Ճեյմս յորտ 18
 Պրեմոն Էփուար (Ֆրանսացի գեղա-
 պետ, Կրիկիա) 84, 125
 Պրիսթլի (սորավար, ամերիկեան ծո-
 վային ուժերու հրամանա-
 փար) 178
 Պօպաճեան Բիւզանդ (երպնկացի, Կ.
 Պոլիս, 24 Ապրիլի ձերբակալ-
 ուածներէն) 14, 142, 239, 240, 241
 Պօպաճեան Աւերիս (վկայող) 40
 Պօպոյեան Պօղոս (հեղինակ Բենիա-
 մին Ժամկոչեանի մօր երկ-
 րորդ ամուսինը) 316
 Պօղոս (վկայող) 30 Պօղոս (այլ վկա-
 յող մը) 33
 Պօղոս (նամակ-վկայութիւն ստացող,
 Երեւան) 34
 Պօղոս (նամակ-վկայութիւն ստացող) 35
 Պօղոս աղա (Չորք Մարգպանի երեւե-
 լիներէն) 285
 Պօղոս Նուպար փաշա 290
 Պօղոս վոյ. (Աղթամարի Սուրբ Խաչ
 վանքի վանահայր) 264, 271
 Պօղոսեան Խաչիկ (հոգեբոյժ, Ռ.Ա.Կ.ի
 ղեկավարներէն) 14

Պօղոսեան Միսաք (վկայող) 34
 Պօղոսեան Մկրտիչ (վկայող) 33
 Պօղոսեան Մուշեղ վոյ. (Ռոտուսթօ) 174
 Պօղոսեան Վարոս (վկայող) 36

«Ջաղացպան Աբրոյ» (Մոխրաբերդ
 գիտացի) տե՛ս Աբրահամեան
 Աբրօ
 Ջուլճեան Զօգոս (կիրինցի, նահաւրակ)
 237

Ռաֆէթ պէ (թուրք վաճառական) 324
 Ռեբեկա (նամակ-վկայութիւն ստացող)
 31
 Ռեբեկա (վկայող) 32
 Ռեհանեան Նշան (վկայող) 38
 Ռեճիպ (թուրք հազարապետ, Հաճընի
 շրջան) 114
 Ռէճէպ Չաուշ (Ինթիլի) 238
 Ռէն Մանուկ (Ջրիքի գիտապետ) 22
 Ռէն Միսօ (Մոխրաբերդ գիտի երեւե-
 լիներէն) 265, 266
 Ռոնըր (գերմանացի միսիոնարութիւն)
 171, 172
 Ռոստոմեան(ց) Ռոստոմ (գորգի վա-
 ճառական, Կ. Պոլիս, Մեծ
 Եղեռնի նահաւրակ) 136, 241
 Ռուրէն (նամակ-վկայութիւն ստացող,
 ազգային գործիչ) 38
 Ռուրէն Մեալ (Չիլիսկիլեան, գրող,
 Մեծ Եղեռնի նահաւրակ) 242,
 243
 Ռոքֆէլտիէ (Ֆրանսացի Կարինի հիւ-
 պարոս) 248

Սաապէտուրին պէ (Գոնիայի ոստիկա-
 նութեան տնօրէն) 83
 Սազօ (Մոխրաբերդ գիտացի) 267
 Սաքենիկ (վկայող) 27
 Սալեհ (Իսլախիէի գալմազամ) 157
 Սալեհ (թեոքիլիյի գաղթական Սողո-
 մէի թուրք դրացին) 99
 Սալեհ Ջէքի (Ինճէսուի տեղակալ,
 ապա՝ Տէր Զօրի մութասար-
 յի՛ք, հայոց դահճապետներե-
 լէն) 58, 59, 244
 Սալվատոր (գրագիր-հաշուակալ, Բեւ-
 լէր) 156
 Սահակ (թաղական, Մալկարա) 103
 Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոս

- Մեծի Տանն Կիլիկիոյ 15, 151, 159, 228, 307, 310
- Սահակեան Դաիթ (վկայող) 37
- Սահակեան Իսկուհի (վկայող) 30
- Սահակեան Լեւոն (դպրատուր Յովհաննէս Սահակեանի որդին) 163
- Սահակեան Մարիամ (դպրատուր Յովհաննէս Սահակեանի տիկինը) 163
- Սահակեան Յարութիւն (վրիժառու Գրիգոր Թաթուլեանի յուշերը գրի առնող) 112
- Սահակեան Յովհաննէս (դպրատուր) 162, 163
- Սահակեան Յովսէփ (դպրատուր Յովհաննէս Սահակեանի որդին) 163
- Սաղաթէլեան Ա. (թարգմանիչ) 15
- Սաղըրպարտէ Խալէր պէ (իթթիհարական ոճրագործ) 93
- Սամանճի Պօղոս (հայդուկ) 121
- Սամարճեան Եղիսէ (վկայող) 28
- Սամի պէ (Հալէպի կուսակալ) 168
- Սամուլ (24 Ապրիլի ձերբակալուածներէն) 243
- Սամուլ Չաւուշ (հայդուկապետ) 97, 99
- Սամուլօֆ Վտամշապուհ (սեղանատուր, ազգային-հասարակական գործիչ, Կ. Պոլիս, Մեծ Եղեռնի նահապարակ) 241
- Սամուրեան Երուանդ (վկայող) 42
- Սայապալեան Ժագ (Մեծ Եղեռնի նահապարակ մտաւորական) 136
- Սայքս Մայքլ (անգլիացի դիւանագէտ) 160
- Սանդուր (հաճընցի հայ) 116
- Սանդրեան Արամ (հաճընցի դաւաճան) 116
- Սանթրեան Վանիկ (հայրենի գրող, վաստակատու լրագրող) 10
- Սանկիլ հանըմ (գաղթական հայ կին մը Գարա Փոնար գիտին մէջ) 98
- Սապրի պէ (Օսմանեան Պետութեան կրթութեան նախարարութեան Մուրթան Ահմէտի մասնաճիւղի տնօրէն) 153
- Սառա (վկայող Համապասպ, Հակապ եւ Լուսիկ Շահինեաններու մօրաքորը) 39
- Սավա (Գուպուլուք գիտի յոյն քեհեան) 96
- Սավուլեան Էֆենտի (քէսկինցի) 328
- Սարայարեան Միհրան (բժիշկ, Կիրաստն) 71
- Սարայարեան Պայծառ (բժիշկ Միհրան Սարայարեանի տիկինը, Կիրաստն) 71, 72
- Սարայարեան Սուրէն (Միհրան եւ Պայծառ Սարայարեաններու որդին, Կիրաստն) 72
- Սարաֆեան Մ. (վկայող) 31
- Սարաֆեան Յովհաննէս (ստանուպքի վկայող) 145, 146
- Սարգիս (վկայող) 27
- Սարգիս (այլ վկայող մը) 30
- Սարգիս (մէկ այլ վկայող մը) 33
- Սարգիս (մարաշչի հայդուկ) 122
- Սարգիսեան Գուվար (վկայող) 38
- Սարգիսեան Միհրան (վկայող) 28
- Սարգիսեան Միսաք (մագաղոմ, 1909ի Աղէտէն ետք կախաղան բարձրացուած) 78
- Սարգիսեան Սահակ (վկայող) 30
- Սարգիսեան Օննիկ (գրող, դաստիարակ եւ խմբագիր) 127
- Սարը Պոյաճեան Անուշ (վկայող) 33
- Սարըեան Հրանդ (ուսուցիչ, Արանա) 154, 155
- Սարուխանեան Յարդէն (Յալիճան գիտի ոխը) 23
- Մեքաստրպի Մուրադ տէս Խրիմեան Մուրադ Սեպուհ (վկայող) 29
- Մերենկիլեան Յովհաննէս (ծածկանունը՝ Վարդգէս, դաշնակցական գործիչ, օսմանեան խորհրդարանի անդամ, Մեծ Եղեռնի նահապարակ) 107, 163, 168, 243
- Մերմակեան Աղանի (վկայող) 28
- Մերոբ (Աղբիւր Մերոբ՝ Մերոբ Վարդանեան, հայդուկապետ) 65
- Մերոբեան Բարսէղ (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի մայրական մեծ հայրը) 63
- Մերոբեան Մուշեղ եպս. (Արանայի թեմի Առաջնորդ) 205
- Մերոբեան Յարութիւն (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի մօրեղբայրը) 63

Մերոբեան–Տոհիկեան Կէօպէլ (հեղինակ Լեւոն Տոհիկեանի մօրը) 63

Մեռակ Արիս Կ. (թարգմանիչ, Ա.Մ.Ն.) 305

Մեյօսքեան (բուն մականունով՝ Գարգաշեան) (Թովմաս գիրքի հեղինակ) 71

Մէիլր Ալի (Փափապեան Ասատուրենց քիւրդ բարեկամը, Խոան գիտացի) 197

Մէման Եագոպ (երկաթուղային ընկերութեան գոյիցերիացի բարձրաստիճան պաշտօնեայ) 158

Մէլիսեան Յովսէփ (վկայող) 35

Մէրայտարեան Սարգիս (մարաշցի հայդուկ) 121, 122

Մէրթ Վաճիպ Նապլմ (իթթիհապական ոճրագործ) 123

Մէրվէթ (Մուշի գաւառապետ) 20, 21, 22, 24

Մէֆէրեան Սամուէլ (վրիժառու Գրիգոր Թաթուրեանի ազգականներէն) 120

Մըլքի (հեղինակ Լեւոն Տոհիկեանի տէր Սիմէյ Զեմիլի եղբայրը) 69

Մթանիսլաւ (ոռւս իշխան, շքանշան անոր անունով) 25

Մթարիս (Մարաշի Պէթ Շալոմ որբանցի տնօրէն) 162

Մթարէ (հեղինակ Գրիգոր Պաղտիկեանի պապանի յոյն գործընկերը) 100

Մթոիթ Պ. (Մեծն Բրիտանիոյ Ռուսոսթոյի փոխ-հիւպատոս) 175

Միամանթօ տէն Եարճանեան Արոմ Միկրէսթ Ռուստօֆ (գոյիցերիացի երկրաչափ Ֆրից Միկրէսթի նորածին որդին) 158

Միկրէսթ Բարա (գոյիցերիացի երկրաչափ Ֆրից Միկրէսթի տիկինը) 156, 157

Միկրէսթ Ֆրից (գոյիցերիացի երկրաչափ) 156, 157, 158

Միմոն (հայ տասնապետ Յամասկոսի մէջ) 122

Միմոնեան Խաչատուր (Կորթաձ Բարաւանի դպրոցի ուսուցիչ) 148

Միմոնեան Յ. (վկայող) 31

Միմոնեան Մերոբ (վկայող, Արեւելեան Լեզուն) 42

Միսակ (Պաղու գիտի մարտիկներէն) 67

Միրան (Կէօ գիտացի հայ տիկին) 133

Միրանշ (վկայող Ամաստ Վեքիմեանի հարսը, կիրիսնի) 229

Միրունեան Ալմ (վկայող) 30

Միրունի Պետրոս (վկայող) 37

Միւլէման (ջարդարար շէշէն շէխ) 123

Միրմէլեան Արաւապօ վրդ. (Կարին, յետագային՝ արք. Բերիոյ, ապա՝ Փարիսի թեմերու Առաջնորդ) 146

Միրմէլեան Գրիգոր (24 Ապրիլի ձերբակալուածներէն) 241

Միքեասեան Կ. (վկայող) 31

Սլօ (հերկերպոյի քիւրդ) 64

Սմբատ (նամակ-վկայութիւն ստացող) 41

Սմկօ (քիւրդ աւազակապետ, Պարսկահայք) 336

Սնուոյ (Կէօ գիտացի թրքոսի) 133

Սոլաքեան Գրիգոր (հաճընի մարտիկ) 114

Սողիկեան Զարթիկ (վկայող) 27

Սողիկեան Յարութիւն (վկայող) 38

Սողոմէ (թերպիլիցի գաղթական հայ կին) 98, 99

Սողոմոն (Էվլէրէկցի) 213

Սողոմոնեան Յարութիւն (նահապալ, Ստանուլ աւան) 143

Սողոմոնեան Սողոմոն (նահապալ, Ստանուլ աւան) 143

Սողօ (փալանճի, Սոխրաբերդ գիւղացի) 266

Սուպիի պէլ (արաբ գաղտնի ոստիկանի մը որդին, Վալէպ) 159

Սուրբ Աննա (Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցւոյ սրբոսի, շքանշան անոր անունով) 25

Սոֆի (Փրոսիոյ իշխանուհի, Յունաստանի թագուհի) 179

Սվապեան Սովհաննէս (որբահաւաք) 258, 259

Սվապեան Վերծինէ (բանասիրական գիտութիւններու դոկտոր, պատմաբան-բանասէր, սեղաստանագէտ) 10

Սվաճեան հայրիկ (վկայող) 33

Սվաճեան Մ. (վկայող) 28, 41
 Սրեփան (ստրանոցի Յովհաննէս
 Սարաֆեանի ընկերը) 146
 Սրեփան (Գոլաթան գիտ) 119, 120
 Սրեփան էֆենտի (Այաշի հեռագրա-
 րան տնօրէն) 142
 Սրեփանեան Անանիա (Ծովք գիւղի
 քաջերէն) 51
 Սրեփանեան Մկրտիչ (Ծովք գիւղի
 քաջերէն) 50, 51, 52
 Սրապեան Օննիկ (Երզնկացի, դաշ-
 նակցական, Կ. Պոլսոյ «Լու-
 սադիր» հրատարակչակա-
 նի համահիմնադիր, Մեծ
 Եղեռնի նահապարկ) 241
 Սրբոսի (վկայող Անդրէաս Պօյաճեա-
 նի տղանշը) 147
 Սօֆօ (վկայող) 27

 Վահագն (վկայող) 39
 Վահագն (հաւանաբար Տաթեւեան, որ-
 բանոցի տնօրէն, Արանա) 151, 154
 Վահան (նամակ-վկայութիւն ստացող) 34
 Վահան (դատեմցի Յակոբ Ղարիպ
 Շահապալեանի ազգականնե-
 րէն) 131
 Վահան Գորոճ (ապստամբ Կարապե-
 տի հայրը, Օճագլը գիտացի) 284
 Վահանեան Վահան (վկայող) 30
 Վահրամ (վկայող) 38
 Վանէս Զեհեա (Շարի գիտապետ) 113
 Վանէսեան Կիպիկ (Գորք Մարգարան) 285
 Վանկեան (բժիշկ, Ճորճոպ սպանդա-
 վայր, հիւսիսային Սուրիա) 166
 Վանկենհայմ Հանս ֆօն (Գերմանիոյ
 Կ. Պոլսոյ դեսպան) 250
 Վանքեան Արիստակէս եպս. (Ռոմոս-
 քոյի թեմի Առաջնորդ) 173
 Վառվառէ (վկայող) 36
 Վասակունի տն. Պոյաճեան Մարտի-
 րոս Վարդան (վկայող) 27
 Վարդան (այլ վկայող մը) 27
 Վարդան Այգեկցի (Միջնադարի առա-
 կագիր) 301
 Վարդանեան Ասքանապ (գիրքի հեղի-
 նակ) 335

Վարդանեան Պաղտատար (բժիշկ,
 դեղագործ Վահան Վարդան
 եանի եղբայրը, նահապարկ,
 Մեքաստրիա) 251
 Վարդանեան Վահան (դեղագործ, դաշ-
 նակցական գործիչ, Մեքաս-
 տրիա) 251
 Վարդանոյշ (Համամի մէջ թուրքերու
 պահակ կարգած Արսէնին
 կինը) 118
 Վարդանոյշ (վկայող Պետրոս Մարգ-
 արանեանի մօրաքրոջ դուստ-
 րը) 43
 Վարդապետեան Ասոգ (Ծովք գիւղ) 48
 Վարդապետեան Շահապալ (Ծովք
 գիւղի քաջերէն) 51, 54
 Վարդապետեան Տէր Յեսու քնյ.
 (կիրիսցի) 237
 Վարդապետեաններ (Ծովք գիւղ) 47
 Վարդգէս տն. Սերենկիլեան Յով-
 հաննէս
 Վարդեան Երանտի (վկայող) 34
 Վարդենիսի Մարտիրոս (Արեւմտա-
 հայաստանէն գաղթական) 24
 Վարդենիսի Յարութիւն (Արեւմտա-
 հայաստանէն գաղթական) 24
 Վարդերեա (վկայող) 43
 Վարդուկեան Յարութիւն (դաշնակցա-
 կան գործիչ, Մեքաստրիա) 251
 Վարդուխի (վկայող) 37
 Վարժեան Պօղոս սարկաւազ (վկայող)
 41
 Վեկնէր Արմին (Հայ Արմին) 159, 160
 Վեհիպ փաշա (1918ի զարնան Արեւե-
 րեան Հայաստան արշաւած
 թրքական զօրքերու ընդի.
 հրամանատար) 258
 Վենիպետոս Էլեֆթերիոս (Յունաստանի
 վարչապետ) 179
 Վեցիկեան Սուրէն Մ. (վկայող, գրի
 առնող) 229
 Վէհիպի պէ (միրալապ [գնդապետ], յօդ-
 ուածագիր Յարութիւն Փէք-
 մէլեանի սաներէն) 188
 Վիգթոր (վկայող) 40
 Վիլիելմին (վկայող) 37
 Վինքլը (գերմանացի երկրաչափ) 156
 Վիշապեան Ահորգ (Համբարձում Պո-
 յաճեանի հետ Կեսարիոյ մէջ
 կախաղան բարձրացուած) 60, 244

- Տաղաւարեան Նապարէթ (բժիշկ, հրապարակագիր, Մեծ Եղեռնի նահապօրակ) 136, 142, 241, 242
- Տաղեան Եղիշէ (նահապօրակ, Մտաւորական) 143
- Տաղեան Յովհաննէս (Տիգրանակերպի որբանոցի տնօրէն) 70
- Տաճար քահանայ (վկայող, Բողիկ Տարման գիտացի) 30
- Տամարեան Միհրան (հայդուկ, Կիլիկիոյ Ազգային Միութեան նախագահ) 125
- Տայրեան Յարութիւն (վկայող) 60
- Տալ (ամերիկացի բժիշկ, Գոնիա) 83
- Տարագճը Տէրտէ (վկայող Անդրէաս Պոյաճեանի զոհանշին հայր) 147
- Տարադանեան Ենուք (հաճընցի) 125
- Տարադանեան Թորոս (Ճին Թորոս, հաճընցի ոստիկան, 1909ին՝ Կարս Պապար ասանի հայոց ապստամբ) 116
- Տարադանեան Թորոս (Գաթմայի մէջ շինարար) 120, 121
- Տարադանեան Սարգիս (Գաթմայի մէջ շինարար Թորոս Տարադանեանի մեծ եղբայր) 121
- Տեվկանց Մեղրակ (վկայող) 40
- Տեւկանց Հայկ (վկայող) 33
- Տեփոյեան Տիգրան (վկայող) 38
- Տէլի Վէլին (Շար գիւղի հայոց բարեկամ թուրք մը) 113
- Տէմիրճեան Լեւոն (կերպասավաճառ, Մտաւորական) 124
- Տէմիրճեան Նապարէթ (վկայող) 35
- Տէյվիս Լէսլի (Ա.Մ.Մ.ի Խարբերողի հիւպատոս) 332
- Տէր Սպարտէն (Բալտի շրջան) 195
- Տէր Գէորգեան Մն. (Գործ Մարգարանի կին մարտիկներէն) 281
- Տէր Գրիգորեան Հաճի Կարապետ (վկայող) 31
- Տէր Եղիայեան Զաւէն արք. (Կ. Պոլսոյ Պապարհարք) 152, 290
- Տէր Խորէն (Մտաւորական դպրոցի տնօրէն) 141, 143
- Տէր Խորէնեան Պսակ Ժ. վրդ. (Խարբերողի թեմի Առաջնորդ, Մեծ Եղեռնի նահապօրակ) 52, 129
- Տէր Կարապետեան Մ. (մապկերպի վկայող) 32
- Տէր Կարապետեան Պետրոս (վկայող) 32
- Տէր Մարկոսեան Ղեւոնդ (վկայող) 43
- Տէր Մարկոսեան Սուրբ (Մովսէս Գիւղացի դիմադրող աղջիկ) 53
- Տէր Մարտիրոս (քահանայ, Համամ) 109
- Տէր Մելքոնեան Տէր Սեփիա (հեղինակ Մելքոն Տէր Մելքոնեանի հայրը, քահանայ օծուած, Այնթապ) 204, 207
- Տէր Մելքոնեան ընտանիք (Այնթապ) 205
- Տէր Մելքոնեան Լուսաբեր (հեղինակ Մելքոն Տէր Մելքոնեանի հորեղբոր դուստրը, Այնթապ) 208
- Տէր Մելքոնեան Մելքոն (գիրքի հեղինակ, Այնթապ) տես նաեւ Նուրի 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 215
- Տէր Մելքոնեան Միհրան (հեղինակ Մելքոն Տէր Մելքոնեանի եղբայրը Այնթապ) 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215
- Տէր Մելքոնեան Յակոբ (հեղինակ Մելքոն Տէր Մելքոնեանի ասագ եղբայրը, Այնթապ) 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 214
- Տէր Մեսրոպ քնյ. (պարտիզական) 117
- Տէր Մինասեան Ռուբէն (ղաշնակցական գործիչ) 21
- Տէր Մինասեան-Փիլիպեան Մարի (վկայող) 301
- Տէր Միստիկ Նշան (Հաւա գիտացի) 195, 201
- Տէր Յակոբեան Բենիամին (վկայող) 36
- Տէր Յակոբեան Յակոբ (Կ. Պոլիս) 152
- Տէր Յովհաննիսեան Տիրայր եպ. (վկայող) 37
- Տէր Յովսէփեան Տէր Սահակ (քնյ., Կեսարիա) 57
- Տէր Նահապետեան Մկրտիչ (կիրոնցի) 237
- Տէր Պարսամեան Եղիա (Տէր Եղիշէ քնյ. Տէր Պարսամեանի ասագանի անունը) 19
- Տէր Պարսամեան Կարապետ (Տէր Եղիշէ քնյ. Տէր Պարսամեանի հայրը) 19

Տէր Պարսամեան Տէր Եղիշէ քին.
 (Տարօնի թեմի երբեմնի
 Մաջնորդական Փոխանորդ)
 18, 22, 23, 24, 25
 Տէր Պօղոս քին. (Ծովք գիտ) 46, 49,
 50, 52
 Տէր Պօղոսեան Արշակ (վկայող) 28
 Տէր Պօղոսեան Վահագն (վկայող) 31
 Տէր Պօղոսեան Վահրամ (վկայող) 29
 Տէր Սահակ քահանայ (Մոխրաբերդ
 գիտացի) 265
 Տէր Սարգիսեան Մանուկ (փրոֆ. Ռի-
 չըրփ Յովհաննիսեանի հօր՝
 կարինսի Գասպար Կարո-
 յեանի մօրեղբայրը) 332, 334
 Տէր Ստեփանեան Իսկէնպէր (Չորք
 Մարզպան) 286
 Տէր Ստեփանեան Մարտիրոս (Չորք
 Մարզպան) 285
 Տէր Ստեփանեան Մելիքոս (Չորք
 Մարզպան) 286
 Տէր Ստեփանեաններ (Չորք Մարզ-
 պան) 283
 Տէրանեան Թորֆանկա (հեղինակ
 Մարտիրոս Տէրանեանի
 քոյրը) 276, 277
 Տէրանեան Մարտիրոս (գիրքի հեղի-
 նակ) 274, 276, 277
 Տէրանեան Յակոբ Մարթին (դոկտոր,
 հեղինակ Մարտիրոս Տէրան-
 եանի որդին) 274
 Տէրանեան Պօղոս (հեղինակ Մարտի-
 րոս Տէրանեանի հայրը) 277
 Տէրանեան Սարգիս (հեղինակ Մար-
 տիրոս Տէրանեանի եղբայրը)
 275, 276, 277
 Տէրպէրեան Եսէկիէլ (Մարեկ գիտա-
 ցի) 92
 Տէրպէրեան Մարի (բերացի վկայող)
 236, 237
 Տէրօյեան Նապարէթ (վկայող) 32
 Տէֆֆեան Գէորգ (վկայողի ռումբին հե-
 ղինակը) 58
 Տիգրան (հայ փախստական սինտոր-
 ցու, Յալիճան գիտ) 20
 Տիգրան (վկայող) 32
 Տիգրան (նամակ-վկայութիւն ստացող)
 34
 Տիգրան (Հերփի գիտացի վկայող Ե.
 Մուրայեանի բարեկամը) 38

Տիգրան (վկայող Վերծին Գրաճեան-
 Յակոբեանի հայրը) 302
 Տիգրան Ծամհօր (բուն անունով՝ Տիգ-
 րան Ամսէան, իսլամական
 ծածկանունը՝ Ֆերիփ Զեմի,
 դաշնակցական գործիչ,
 լրագրող) 244
 Տիգրան Սարգիս (Չորք Մարզպան) 285
 Տիգրանտիի (վկայող) 40
 Տիմիթրիե Նիքոլա (խմբագիր Շաւարշ
 Միսաքեանի կեղծանունը)
 Կոն Միսաքեան Շաւարշ
 Տիմիթրիե Վալտիմիր (Պոլկարիոյ Կ.
 Պոլտոյ հիւպատոսարանի
 դասա) 244, 245
 Տիմիթրոֆ Իվան (Ռուսոսթոյի քաղա-
 քապետը քաղաքի պոլկա-
 րական գրաման շրջանին)
 174, 175
 Տինանեան Բարսեղ (Ռուսոսթո ծնած
 բժիշկ, 24 Ապրիլի ձերբակալ-
 ուած եւ Գանդըրը արքայ-
 ուածներէն) 242
 Տիմրիկեան Լեւոն (վկայող) 40
 Տիւլկերեան Տիգրան վեր. (Գոնիա) 82
 Տումանեան Յ. (վկայող) 34
 Տուրսուն (Կապպէլ գիտի քեհեան) 57
 Տրդատեան ընդանիք (Հաճընէն Մես-
 քէնէլ արքայուած) 255
 Տրդատեան Համբարձում (հաճընցի,
 արքայական հիւսիսային
 Սուրիոյ մէջ) 255
 Տօլապճեան Բարունակ (վկայող) 41
 Տօլապշ Մկրտիչ (հայդուկ) 193
 Տօնապետ Կ. (վկայող) 34
 Տօնապետեան Պետրոս (գիրքի հեղի-
 նակ) 26, 44, 45
 Տօնէեան Արթին էֆենդի (անգարա-
 ցի) 327
 Տօնիկեան Ապրշում (հեղինակ Լեւոն
 Տօնիկեանի հօրեղբոր դուստ-
 րը, Պաղլու գիտացի) 70
 Տօնիկեան Արօ (հեղինակ Լեւոն
 Տօնիկեանի հօրեղբորորդին,
 Պաղլու գիտացի) 66, 67, 68
 Տօնիկեան Գալուստ (հեղինակ Լեւոն
 Տօնիկեանի հօրեղբայրը,
 Պաղլու գիտացի) 65

- Տօնիկեան Գառնիկ (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի հօրեղբայրը, Պաղլու գիւղացի) 66
- Տօնիկեան ընտանիք (Պաղլու գիւղ) 64
- Տօնիկեան Լեւոն (գիրքի հեղինակ, Պաղլու գիւղացի) 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70
- Տօնիկեան Խաչալ (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի քոյրը, Պաղլու գիւղացի) 63
- Տօնիկեան Յովսէփ (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի հօրեղբորորդին, Պաղլու գիւղացի) 68
- Տօնիկեան Ներսէս (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի հօրեղբորորդին, Պաղլու գիւղացի) 63
- Տօնիկեան Պաղպասար (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի հօրեղբայրը, Պաղլու գիւղացի) 65
- Տօնիկեան Պօղոս (վկայող) 33
- Տօնիկեան Սանասար (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի հօրեղբորորդին, Պաղլու գիւղացի) 68
- Տօնիկեան Սարգիս (Էվլէրէկի դաւաճան) 58, 59
- Տօնիկեան Սարգիս (հեղինակ Լեւոն Տօնիկեանի հայրը, Պաղլու գիւղացի) 63, 64, 65, 66
- Տօնոյեան Վարդուիի (վկայող) 38
- Տօշոյեան Վարդուիի (վկայող) 38
- Ռէուֆ պէլ (մալկարացի Արամայիս Փանիկեանի բարեկամը, Մալկարայի քաղաքագլուխը) 107
- Ռէուֆ պէլ (թուրք հապարապետ, Կ. Պոլիս) 152
- Ռէօլ ֆօս (գերմանացի հարիրապետ) 159
- Րիպ Սլէման (Հալէպի երկաթուղային ընկերութեան պաշտօնէայ) 158
- Րիկվ (Ամերիկեան Նպաստամատուցի ներկայացուցիչ, Մեյքիթէ) 55
- Րումեան Գայանէ (վկայող) 41
- Յոլակ (մոխրաբերդի Տիգրան Նահապետեանի ընկերը) 264, 265, 267, 268
- Փայլածու (խարբերդի Զարուի Յովհաննէսեանի դուստրը) 186
- Փանիկեաններ (Մալկարա) 106, 107, 108, 110, 111
- Փանիկեան Աննիկ (հեղինակ Օննիկ Փանիկեանի մայրը, Մալկարա) 102
- Փանիկեան Արամայիս (հեղինակ Օննիկ Փանիկեանի հօր՝ Սարգիս Փանիկեանի կեղծանունը, Մալկարա) 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111
- Փանիկեան Զիւմրիթ (հեղինակ Օննիկ Փանիկեանի հօրաքոյրը, Մալկարա) 107
- Փանիկեան Հոփսիսմէ (հեղինակ Օննիկ Փանիկեանի քոյրը, Մալկարա) 102, 107
- Փանիկեան Մուշեղ (հեղինակ Օննիկ Փանիկեանի եղբայրը Մալկարա) 102, 107
- Փանիկեան Յակոբ (հեղինակ Օննիկ Փանիկեանի հօրեղբայրը, Մալկարա) 107
- Փանիկեան Սարգիս (հեղինակ Օննիկ Փանիկեանի հայրը, Մալկարա) 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 176
- Փանոս Ժորժ (փրոֆ. Հայկ Արամեանի կեղծանունը) 107, 156, 157
- Փանոս օղլու Հայկական (փրոֆ. Հայկ Արամեանին տրուած անուններէն) 107, 156, 157
- Փանոսեան Աղեքսանդր (երպկցայի մարտարական Բիւզանդ Պօպաճեանի բարեկամներէն) 240
- Փանջարեան Յովհաննէս (կիւրիներ) 232
- Փաշայեան Կարապետ (բժիշկ, դաշնակցական գործիչ, Մեծ Եղեռնի նահապետ) 136
- Փաշաճեան Սարգիս (գիրքի հեղինակ) 173, 174, 180
- Փարամազ (բուն անունով՝ Մարտիկ) 186

- Մարգսեան, Ինչակեան
դեկավար, Զսան Կախադան-
ներէն) 115
- Փալիքաթորեան եղբայրներ (Խար-
բերդ) 52
- Փափապեան Ասապուր (Ռոտոսթ) 175
- Փափապեան Ասապուր (վկայող) 195,
196, 197
- Փափապեան Գրիգոր (պոլսահայ) 214
- Փափապեան Միհրան (վկայող Ասա-
պուր Փափապեանի հայրը՝
195, 196, 197
- Փափապեան Յովհաննէս (Ռոտոսթ) 177
- Փափապեան Յովսէփ Էֆենտի (Կ.
Պոլիս) 139
- Փափապեան Վահան (վկայող Ասա-
պուր Փափապեանի աագ
հօրեղօրօրորդին, Հաւա գի-
ղացի) 195, 200
- Փափապեան Վահան (ծածկանունը՝
Կոմս, դաշնակցական գոր-
ծիչ) 23, 24, 193
- Փափապեան Բերորէ (վկայող) 42
- Փելթէքեան Պելորոս (Չորք Մարպ-
պան) 206, 207
- Փեշտիմայճեան Նուպար («Ջարթօնք»
օրաթերթի բարեկամներէն)
291
- Փելորո (թավրացի հայդուկապետ) 233
- Փերթեւ պէ (իթթիհատական քարդա-
րար, Մեքասպիոյ նահանգ)
252
- Փերուզ (պանդոկապետ, Հալէպ) 164
- Փերոահճեան Երուանդ վրդ. (վկայող)
40, 175
- Փէքմէլեան Յարութիւն («Պայքար»ի
յօդուածագիր) 187, 188
- Փէօթիկեան Արուսեակ (վկայող) 44
- Փիթ Ու. Ու. (ամերիկացի, Կ. Պոլիս) 83
- Փիլոյեան Սանդուխ (վկայող) 38
- Փիրանեան Յակոբ (վկայող) 39
- Փիքօ Ժորժ (Ֆրանսայի՝ Սուրիոյ եւ
Լիբանանի բարձր *քոմիտէ*)
124, 160
- Փոթիկեան Գարեգին (վկայող) 29
- Փոթոքեան Օննիկ Էֆենտի (հեղի-
նակ-վկայող Թադէոս Մի-
նասեանի բարեկամը, Անգա-
րա) 325, 327
- Փոսպոյեան Նապարէթ (վկայող) 34
- Փրփրեան Վարդանաշ (վկայող) 30
- Փօլապեան Յովհաննէս (դաշնակցա-
կան գործիչ, Մեքասպիա) 251
- Քայարեան Գէորգ (վկայող) 31
- Քարլիէ Էմիլի (Ֆրանսայի Մեքասպիոյ
հիւպատոսին տիկինը) 246,
247, 248
- Քարլիէ Մորիս (Ֆրանսայի Մեքաս-
պիոյ հիւպատոս) 246, 247
- Քարուկեան Խաչիկ (պէթօնացի, Արա-
նայի մէջ) 151
- Քաչախեան Գէորգ (կեսարացի, հասա-
նարար Բէրէք, Յորդանան)
308
- Քեամիլ (թրքագէտ Լեւոն Մազմանեա-
նի կեդժանունը) 156, 158
- Քեամիլ Էֆենտի (Կիւրինի *գայմազան*)
221
- Քեմալ (Պողապեանի կառավարիչ, հա-
յոյ դահճապետներէն) 329
- Քենի (Արաբապարի Հայուհեայ Վար-
ժարանի ամերիկացի տնօրէ-
նուհի) 135
- Քէթնճեան Միրզա (բժիշկ, Կ. Պոլիս,
24 Ապրիլի ձերբակալուածնե-
րէն) 243
- Քիլէկեան Տիրան (խմբագիր, Մեծ
Եղեռնի նահապետ) 243
- Քիլէմճեան Հօպպէ (սպանոկցի վկա-
յող) 149
- Քէմալ (Օսմանեան Կայսրութեան
Կրթական Նախարարութեան
մէջ պաշտօնեայ) 139
- Քէմալ (Պողապեանի կառավարիչ) 329
- Քէմալ փաշա (Օսմանեան Կայսրու-
թեան արդիւնաբերութեան
նախարար) 138, 139
- Քէմիլ (հապարտապետ, Վորահրամանա-
պար) 235
- Քէմիլ Էֆենտի (Կիւրինի ոստիկանա-
պետ) 232
- Քէնտրեան Միհրան (վկայող) 35
- Քէնտրեան Միսաք (Ծովք գիւղ) 51
- Քէշիշեան Վարդի (հալէպաբնակ հայ-
րենի բանասէր եւ խմբագիր)
11
- Քէշեան Բիւզանդ («Բիւզանդիոն» թեր-
թի գլխաւոր խմբագիր, Կ.
Պոլիս) 239, 243

Քէշիեան Յովհաննէս (Մակարա) 109, 110

Քէրէմեան եղբայրներ (Ռոպոտսօ) 177

Քէրիկեան Համբարձում (բժիշկ) 123

Քէօլեան Յարութիւն (էվէրէկցի) 61

Քէօնիկ (գերմանացի գնդապետ) 152

Քէօշկէրեան Աննա (Կ. Պոլիս) 244

Քէօշկէրեան Գ. (օճազընցի ապստամբ) 284

Քէօսէ պինպաշի (Գէորգ Չաուշը սպաննողը) 65

Քէօսէեան Գէորգ (ստանտպի վկայող Յարութիւն Քէօսէեանի հայրը) 145

Քէօսէեան Յարութիւն (ստանտպի վկայող) 145

Քէօսէպէտէեան Յակոբ (կիրինցի) 217, 218

Քէօր Եահիա (Կիրինի հայոց ջարդարարներէն) 218

Քէօր Հիւսէն փաշա (Մուշի հայոց ջարդարարներէն) 22

Քէօրօղեան Իսկէնպէր (Գորբ Մարպան) 206

Քիրապեան Վահրամ (առեւորական, Ռոպոտսօ) 176

Քիրքեան Ղազար (վկայող) 35

Քիրքեան Մառի (Կ. Պոլիս) 244

Քիրքեան Մեքոն (վկայող) 30

Քլունկեան Համբոյ (հեղինակ Յակոբ Ղարիպ Շահպապի գործաւորէր եղբայրներէն մէկը) 128

Քլունկեան Մարգար (հեղինակ Յակոբ Ղարիպ Շահպապի գործաւորէր եղբայրներէն մէկը) 128

Քոյոյեան Արբահամ (վկայող) 31

Քոչարեան Ժիրայր (պարմական գիւտութիւններու դոկտոր, Պերլինի Ազգայ Համալսարանի Հայկական Բաժնի վարիչ) 9

Քսանթոփոլոս (յոյն վաճառական Մէլիան Էքպէլի մէջ) 155

Քրիքճի Հրանդ (հեղինակ Հայկ Արամեանի ծանօթը, Հալէպ) 158

Օգնայեան Սազօ (մարենագէտ, Պէրոթ) 4

Օլանեան Անդրանիկ (գորավար, հայդուկապետ, գորահրամանաւոր, ազգային հերոս) 103,

125, 133, 174, 316, 319, 320, 321, 332, 333, 334

Օհան (մակարացի) 108

Օհանեան Լուսաբեր (վկայող) 34

Օհանեան Խորէն (վկայող) 34

Օհանեան Վիքթոր (վկայող) 32, 34

Օհանջանեան Արփեմ (պարմարան, դոկտոր, Վիեննա) 10

Օդիկ (վկայող) 36

Օղուգեան Յովսէփ (Շար գիւղացի) 114, 118, 119

Օճկլի Երանտիի (ռաքացի բժիշկ Իսամ Օճկլիի հայազգի մայրը) 300

Օճկլի Իսամ (Թորոս Թորանեանի բարեկամ բժիշկ, Ռաքքա) 300

Օմար Էֆենդի (հեղինակ-վկայող Թաղէոս Մինասեանի անասնավաճառ թուրք բարեկամը) 323, 324, 327, 328, 329

Օմար Էֆենդի (թուրք սպայ Համամի մէջ) 118

Օյնոյեան Թերքան (վկայող) 37

Օշական (Քիֆէճեան) Յակոբ (գրող, գրաքննադատ, մանկավարժ) 103

Օսման (Անդրէասի գաւառի Միս գիւղացի թրքացուած հայ) 96, 97

Օսման Էֆենդի (ռուսահայապակ իսլամ Գոնիայի մէջ) 84

Օսման պէ (աբանացի) 75

Օրապաշեան Տիգրան (ինչական գործիչ, Մեքասիի) 251

Օրեաններ (Ստանտպ աւան, Անգարայի նահանգ) 139

Օրեան-Քասաբարեան Ալիս (գիրքի հեղինակ, Ստանտպ - Ա.Մ.Ն.) 135, 136, 137, 138, 139, 140, 324

Օրեան Երուանդ (հրապարակագիր, երգիծաբան) 8, 14, 136

Օրեան Հսամ Լուսի (հեղինակ Ալիս Օրեան-Քասաբարեանի թոյրը, Ստանտպ) 139

Օրեան Կարապետ (հեղինակ Ալիս Օրեան-Քասաբարեանի հայրը, Ստանտպ) 138, 139

Օրեան Հայրապետ (վերապարտունի, Ստանտպ) 149

Օրեան Մուշկինէ (հեղինակ Ալիս Օրեան-Քասաբարեանի եւ Գէորգ Քէօ-

սէեանի ազգականը, Սրա-
նոյ՝ 137, 145

Ֆապլա օղլու Մեհմէտ աղա (Կիրիսնցի
թուրք հայաւրեայ)՝ 230, 231

Ֆաթմէ պաճի (հայասէր քիրտ Հիւսէ-
նի մայրը, Շովք գիտ)՝ 53

Ֆայիթ պէյ (Օսմանեան Պետական
Խորհուրդի Նախագահ)՝ 78

Ֆայիթ պէյ (Հայ Գիտի [Կեաւոր
Քէօյ] երկրագործական
դպրոցի տնօրէն)՝ 151

Ֆայիթ պէյ (1895ին՝ Հիւսէնիկի հայոց
ջարդարարներէն)՝ 274

Ֆերիտ Ճեմիլ տէն Տիգրան Օսման

Ֆէնէրճեան Թրիս (24 Ապրիլի ձերբա-
կալումներէն)՝ 136

Ֆէյսի Շէֆի (թուրք երիտասարդ վկա-
յոյ)՝ 43

Ֆէքրիէ (Ջէննալ օղլու Խալիլի թոռնու-
հին)՝ 97

Ֆէօլլներ Հանս (երկրաշափ, երկաթու-
ղային ընկերութեան բարձ-
րաստիճան պաշտօնեայ)՝ 158

Ֆիլիթ (Պաղլու գիղացի Խասոյի (Ըմրի
եղբորորդին)՝ 68

Ֆրանսիս Ֆերդինանդ (Հապսպուրկ,
արհիդուքս, Աստրիա-Հուն-
գարիոյ գահաժառանգ)՝ 82

Ֆրանց Եոլչէֆ (Հապսպուրկ, Աստրիա-
Հունգարիոյ կայսր)՝ 83, 210

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԵԱՆՑ, ՏՊԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԵՒ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Արգարեան Վարժարան (Արանա)՝ 73,
125, 322

Ազ Տաղ 328

Ազգաղ Մաւրէն (թաղաք, Անգարայի
նահանգ)՝ 97, 98, 99, 135

Աղենական դպրոց (Այնթապ)՝ 204, 305

Ազգային Հայտնեայ Վարժարան
(Կիրիսն)՝ 236

«Ազդակ» (օրաթերթ, Պէրլուր)՝ 4, 12

Ազէլ (աւան, հիւսիս-արեւմտեան
Սուրիա)՝ 107, 109, 210, 211

Ազիսիա (գիւղ, Սեբաստիոյ շրջան)՝ 115

Այրպէճճան (հանրապետութիւն)՝ 6, 333

Այրպէճճան (նահանգ, Իրան)՝ 6

Աթէնք 179

Աթքք (հայաբնակ գիւղ, Աղեքսանդ-
րէթի սանձաք)՝ 204

Աթթէյ (գիւղ)՝ 94

Արաճա (բնակավայր Անգարայի
նահանգին մէջ)՝ 135

Արաշկերտ 129, 194, 201

Արապաշ (գիւղ, Ջիթունի շրջան)՝ 162

Արապաստան (գիւղ)՝ 51

Արեքսանդրապոլ տէն նաեւ Կիւմրի
28, 29, 36, 38, 43, 147, 258,
322, 332, 333

Ալիջան (գիւղ, Մուշի շրջան)՝ 39

Ալիս (գետ)՝ 135, 249

Ալմա Տաղ (լեռ, Անգարայի նահանգ)
143

Ալպիստան 222, 223, 224, 225, 226,
227, 228, 232, 234, 237

Ախարճա (Կիլիկիա)՝ 126

Ախթարին (բնակավայր հիւսիս-արեւ-
մտեան Սուրիոյ մէջ)՝ 211

Ախլաթ (աւան)՝ 22

Ախտր (գիւղ, Խարբերդի շրջան)՝ 127

Ածպրեր (գիւղ, Սեբաստիոյ նահանգ)
95, 249

Ածպրիտ տէն Ածպրեր Ալին (գիւղ,
Մեքաստիոյ նահանգ)՝ 249

Ակն (աւան)՝ 86

Աղեքսանդրիա (նաւահանգիստ, Եգիպ-
տոս)՝ 42

Աղեքսանդրէթ (նաւահանգիստ եւ
սանձաք՝ շրջան, հիւսիս-արեւ-
մտեան Սուրիա)՝ 282, 304

Աղսունիկ (գիւղ, Տերսիմի շրջան)՝ 318,
319

Աղթամար (կղզի Վանայ լիճին մէջ)
263, 264, 265, 266, 270, 271,
272

Աղմեկիրէ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127
 Աղուանք 6
 Աղուլընքար (լեռնախումբ, Խարբերդի նահանգ) 128
 Աղպապա լեռ (Փանլը Թաշ գիւղին մօտ) 95
 Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարան (Թալաս) 149
 Աղջկանց "Seminary" (Այնթապ) 204
 Աղ-Տէիրմէն (թաղ, Մեքաստիի) 252
 Աղփը (բնակավայր, Մեքաստիոյ նահանգ) 249
 Ամանոս (լեռներ) 8, 121, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 209, 211, 212, 286, 289
 Ամասիա (քաղաք, Մեքաստիոյ նահանգ) 249, 253, 257, 258
 «Ամարաս» հրապարակչութիւն (Երեւան) 335 Ա.Մ.Ն. Վրէն Ամերիկա
 Ամերիկա 15, 28, 30 31, 32, 33, 34, 36, 39, 46, 58, 62, 81, 83, 88, 128, 137, 139, 168, 182, 188, 202, 220, 229, 242, 247, 267, 274, 277, 330, 332, 333
 Ամերիկեան Գոլէճ (Մեքաստիի) 254
 Ամերիկեան Գոլէճի Աղջկանց Բարձրագոյն Վարժարան (Մեքաստիի) 253
 Ամման 210
 Ամրիան (գիտ, Բալուի շրջան) 195, 196
 Այաշ (հայ մարտարականներու արտադրավայրերէն) 14, 135, 136, 141, 142, 143, 240, 242
 Այաս (Կիլիկիա) 206, 302
 Այըիս (հայոց գաղթակայաններէն, հիւսիսային Սուրիա) 118
 Այիշէ (գիտ, հիւսիսային Սուրիա) 116
 Այնթապ 42, 45, 157, 204, 214, 223, 224, 225, 226, 228, 234, 237, 262, 301, 305, 306, 309, 310
 Այնթապի Ամերիկեան հիւանդանոց 305
 Այնթուրայի որբանոց (Լիբանան) 171
 Այրան (գիտ եւ երկաթուղային կայարան, Ամանոսի լեռներ) 160, 210
 Այրան Փունար (գիտ) 225, 226
 Անապատ (վանք, Բալուի գաւառ) 192

Անապոլու 85, 178
 Անարապ Յոլութեան Մայրապետանոց (Անգարա) 139
 Անգառա Վրէն նաեւ Անկիւրիա 14, 98, 99, 100, 142, 143, 146, 240, 242, 289, 312, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 333
 Անգիրա Վրէն Անգարա
 Անգլիա 16, 42, 124, 330
 Անդրէաս (քաղաք եւ գաւառ) 96, 97, 249
 Անդրկովկաս 5, 272
 Անեպի (գիտ, Մեքաստիոյ նահանգ) 249
 Աներկ (գիտ, Մեքաստիոյ նահանգ) 249
 Անթիլիաս (Լիբանան) 26, 161, 162
 Անի (Բագրատունիներու մայրաքաղաք) 38, 303
 Անժառ (գիտ, Մուշի շրջան) 68
 Անկիւրիա Վրէն նաեւ Անգարա 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 145, 324
 Անկորա Վրէն Անգարա
 Անձուր լեռ (Ծովքի մօտ) 51
 Անտոնիսիանա (Անգարայի հին անուններէն) 135
 Անտոք լեռ (Սասունի շրջան) 24
 Աշխէնեան Վարժարան (Արանա) 73
 Ապողաք (գիտ, Քղիի շրջան) 31
 Ապու Հարար (հիւսիսային Սուրիա) 61, 108, 118, 292, 293
 Ապու Քեմալ (բնակավայր սուրիական անապատին մէջ) 167
 Ապտուլ Ռահման (յուսաբնակ գիտ) 99
 Ապրանք (գիտ, Բալուի շրջան) 191, 201
 Առլը (գիտ) 228
 Ասը Եոպկապ (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135, 136
 Ասիա 26, 180
 Ասիական Թուրքիա 16
 Աստղաբերդ (գիտ, Մուշի շրջան) 25
 Արաբապար 123, 135
 Արանա 16, 18, 42, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 115, 117, 123, 124, 125, 126, 150, 153, 154, 161, 162, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 200, 204, 205, 206, 207, 215, 234, 279, 285, 287, 288, 302, 322
 Արանայի Լիսէ 150, 153

- Արանայի հայկական որբանոց 154
 Արդեաման 256
 Արդիանուպոլիս լո՛ւս Էփրնէ
 Արաք Փունար (գիտ, հիսիսային Սուրիա) 163
 Արաբիա 232, 251
 Արածանի (գետ) 19, 66, 194, 199
 Արասա (շուկայ Այնթապի մէջ) 310
 Արարա (Պաղեստին) 123
 «Արարա» (լոպարան, Մարսել) 46
 «Արարալ» (օրաթերթ, Պէրուք) 4, 12, 41
 «Արաքս» (լոպարան, Փարիզ) 242
 Արգէս լեռ (Կեսարիոյ հարաւը) 56, 61
 Արդահան 6
 Արդ-Օվա (գիտ, Մեքաստիոյ նահանգ) 248
 «Արեւ» օրաթերթ (Գահիրէ) 150
 Արեւելեան Թրակիա 179
 Արեւելեան Հայաստան 272, 335, 336
 Արեւմտահայաստան լո՛ւս Արեւմտեան Հայաստան
 Արեւմտեան Հայաստան 5, 124, 244, 266, 272, 332
 Արը (գիտ, Այնթապի շրջան) 223
 Արծանթին 34
 Արիւնտր կամուրջ (Բալոյի մօտ) 203
 Արդնի Մալդէն (աւան) 199
 Արմընայ դաշտ (Հաւաի մօտ) 202
 Արմուրա (գիտ, Մեքաստիոյ նահանգ) 249
 Արողիկ (գիտ) 127
 «Արջի Մադարա» (քարայր, Կիւրին) 219
 Արսլանալէկ (աւան, Նիկոմեդիոյ նահանգ) 155
 Արցախ լո՛ւս նաեւ Ղարաբաղ 6
 Արփատուր (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127
 Ասանց (գիտ, Վանի շրջան) 30
 Աստրիա-Հունգարիա 82, 83, 241
 Ասրան (գիտ, Սուրի շրջան) 64
 Ափոսթոլիք Ինսթիթուք Գոլէճ (Գոնիա) 81
 Աքում (Գորք Մարզպանի ծայրամասերէն) 280
 Աքրաք 36
 Աֆիոն Գարահիսար 145, 303, 304
 Աֆրին (աւան, հիսիս-արեւմտեան Սուրիա) 209
 Բագաոիճ (գիտ, Կամախ գաւառ) 90, 91, 93
 Բագմաշէն (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127, 331, 332
 Բալահովիտ 190
 Բալաթոր (լոպաստան, շրջան եւ լեռներ Մոխրաբերդ գիտին արեւմուտքը) 264, 266, 271
 Բալոյ 24, 33, 46, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 253, 317, 319
 Բալոյի դաշտ 198
 Բարձր Դոտ (օսմանեան կառավարութեան նստավայրը) 175
 Բաքոյ լո՛ւս Պաքոյ
 Բելինկովա 39
 Բելլին լո՛ւս Պերլին
 Բերա (թաղամաս, այժմ՝ Պէտրոլ, Կ. Պոլիս) 240
 Բերդակ (գիտ, Տարօնի շրջան) 23
 Բերկրի 27, 272, 335
 Բելիկ (գիտ) 99
 «Բիւլանդիոն» (թերթ, Կ. Պոլիս) 239
 Բիթանիա 180
 Բիւրք (գիտ, Անդրէասի գաւառ) 96
 Բուրգ (գիտ, Մեքաստիոյ նահանգ) 249
 Բրովիտենս լո՛ւս Փրովիտենս
 Գաբլանի Զոր (Բագաոիճ գիտին մօտ) 92
 Գաթմա 61, 107, 120, 121, 158, 209, 210, 211, 234, 262, 286, 293, 297
 Գալէճիք (Անգարայի նահանգ) 135
 Գալիֆորնիա (Ա.Մ.Ն.) 31, 35
 Գահիրէ 71, 72, 150
 Գաղապիա լո՛ւս Անգարա
 Գայալճրք (գիտ, Անգարայի նահանգ) 328
 Գայապիա (վայր Շար Գրչա գիտին մօտ, Մեքաստիոյ նահանգ) 253
 Գայլոյ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127
 Գանապա 31
 Գանլը Թաշ (գիտ) 94, 95, 96, 97
 Գանլը Կէշիպ (հայոց սպանդանոցներէն) 150, 209, 297
 Գանլը Տէրէ (հայոց սպանդանոցներէն) 254
 Գասթեմունի 78
 Գարա Թէփէ (գիտ Կիւրինի մօտ) 222
 Գարա Իլիաս (գիտ Մերսինի մօտ) 208

Գարա Մադարա (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135
 Գարա Պապա (հիւսիսային Սուրիա) 209
 Գարա Փունար (թրքաբնակ գիւղ) 98
 Գարահիսար (աւան, Մերաստիոյ նահանգ) 59, 61, 246
 Գարամադարա (թրքաբնակ գիւղ) 97, 98
 Գարապէօյիք (գիւղ Այնթապի եւ Մարաշի միջեւ) 224
 Գարապուրուն 57
 Գարաքիլիսէ (գիւղ, Գորք Մարպպանի շրջան) 206
 Գարլըք (գաղթական Վալէպի մօտ) Կոնստանդնուպոլիս 61, 156, 294
 «Գարտաշեան» Կոնստանդնուպոլիս 294
 Գարտաշար (ձոր Կիւրինի մօտ) 221, 253
 Գաւաշ (գաւառ, Վանի նահանգ) 263, 267, 271
 Գաւաթ Եպի (դալարիք Կիւրինէն Մերաստիա ճամբուն վրայ) 236
 Գեղարունստիկ Վարժարան (Միսիսի) 166
 Գեղվանք (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 52, 127, 132
 Գերմանական հիւանդանոց (Մարաշ) 225
 Գերմանական որբանոց (Մեզիրէ) 184, 188, 316, 317, 318
 Գերմանիա 6, 18, 143, 152, 153, 179, 187, 224, 225, 244, 250, 287, 318, 333
 Գլախաճ (գիւղ, Մուշի շրջան) 64
 Գրպը Էրմաք Կոնստանդնուպոլիս 135
 Գրպըճա (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135
 Գրըճկէտուկ (գիւղ, Արեւմտեան Վանի մօտ) 21
 Գր Ընիթ (քաղաք, Անգարայի նահանգ) 135, 324, 327, 328
 Գրըճկան (աւան, Ալեքսանդրէթի սանճաք) 107, 211
 Գլալը (կղզի Կ. Պոլսոյ մօտ) 139
 Գողգոթա 8, 14, 129, 131, 199, 236, 323
 Գոման թաղ (Պիթիսի թաղերէն) 34
 Գոմա (գիւղ, Մուշի շրջան) 20, 21, 64
 Գոմք (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127
 Գոնիա 60, 73, 81, 82, 83, 84, 85, 106,

137, 171, 210, 244
 Գոնիայի Հայ Աւետարանական Եկեղեցի 81
 Գոչաւար (գիւղ, Մերաստիոյ նահանգ) 249
 Գոռնով լեռ (Մուշի շրջան) 66
 Գուլուրթ (յոնական գիւղ) 96
 Գոմ Գալու (թաղամաս, Կ. Պոլիս) 151
 Գոյումճուլար շուկայ (Արանա) 74
 Գորու Գէշմէ (գաղթական, Կ. Պոլիս) 314
 «Դաշինք» (թերթ, Զմիտնիա) 287
 Դաշկալիսի Կիլիկիա Կոնստանդնուպոլիս 283
 Դաշկի (գիւղ, Բալուի շրջան) 190
 Դաւեմ (Խարբերդի գիւղաքաղաքներէն) 127, 128, 129, 130
 Դարա (գիւղ, Մերաստիոյ շրջան) 251
 Դարսի-Թիք (Մուք) 47
 Դրսի վանք (Աղթամար կղզի) 264, 265, 270
 Եալթա 29
 Եալի Պազար (դաշկալ Բալուի մօտ) 203
 Եարասար (գիւղ, Մերաստիոյ նահանգ) 249
 Եաւա լեռ (Ամանուսի հիւսիսը) 159
 Եաֆա (նաւահանգիստ, Պաղեստին) 274
 Եգիպտոս 7, 42, 72, 205, 274, 301
 Եդեսիա (Ուրֆա) 13, 14, 60, 84, 120, 123, 124, 130, 162, 163, 199, 208, 220, 223, 233, 275, 306
 Ենիիսան (գիւղ, Մերաստիոյ նահանգ) 251
 Ենի Խարա (գիւղ, Բալուի շրջան) 191
 Ելքէն (գիւղ, Կիւրինի շրջան) 231
 Եղէզի (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 36, 151, 275
 Ենիճէ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 54
 Եոկկա 62, 98, 125, 135, 145, 253, 329
 Երեւան 10, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 44, 45, 102, 147, 272, 316, 333, 335
 Երպնկա 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 45, 46, 86, 88, 96, 239, 244, 253
 Երիգա 28, 29, 31, 32, 35, 38, 45, 88, 317, 319, 320, 321
 Երդիսի խան (գիւղ) 253

Երուսաղէմ 32, 40, 41, 42, 43, 45, 154, 274, 305, 308

Եղոկիա (քաղաք) տե՛ս Թորաք

Երոպա 15, 152, 180, 277

Երոպական Թուրքիա տե՛ս նաեւ Ռումելի 16

Եփրատ 156, 160, 167, 178, 224, 255, 261, 276, 278, 295, 296, 298, 307

«Եփրատ» Գոլէճ (Խարբերդ) 184, 278

Ջախօ (աւան, հիւսիսային Իրաք) 213

Ջակապիկ (քաղաք, Եգիպտոս) 72

Ջահիշ (Լիբանան) 169, 170

Ջառա (աւան, Մերաստիոյ նահանգ) 243, 246, 248

Ջարդարիճ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127

«Ջարթօնք» (օրաթերթ, Պէրտոք) 4, 10, 13, 291

Ջարֆանիկ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127

Ջեթուն տե՛ս նաեւ Ունիա 14, 57, 60, 61, 82, 112, 115, 125, 151, 162, 172, 209, 217, 223, 225, 228, 288, 301

Ջէնալ Պէկ (Կենսային շրջան Ֆորըն-ճըլար գիւղին մօտ) 254

Ջէնալի սար (Կամախի մօտ) 253

Ջէնճիրի Ղոյու (Բանտ, Սրանտոյ) 143

Ջիարաք (գիւղ, Մուշի շրջան) 64

Ջիլէ (աւան) 98, 249

Ջիմառա (աւան) տե՛ս Ջառա Ջիյարէք (գիւղ) 36

Ջմիտնիա 5, 14, 16, 43, 85, 87, 110, 144, 287, 314, 330

Ջուիցերիա 157, 303

Ջովա (քրդական գիւղ, Գաւաշի գաւառ) 264

Ջովեան (գիւղ, Բալուի շրջան) 196

Էլ Օգլու (ձոր, Ամանոս) 159

Էլէմիկ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127

Էլիս (Կղզի, Նիւ եռօրէք նահանգ, Ա.Մ.Ն.) 333

Էլմալը (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135

Էհնէշ (գիւղ Այնթապի մօտ) 306

Էլէվի (գիւղ, Կեսարիոյ մօտ) 61

Էնգարէ տե՛ս Անգարա

Էնկիրի տե՛ս Անգարա

Էնրիրէս տե՛ս Անդրեսա

Էջմիածին (Մք. Էջմիածին) 24, 25, 29, 31, 34, 35, 37, 40, 147, 272

Էսայեան Վարժարան (Կ. Պոլիս) 236

Էսկիշէհիք 144, 146, 155, 240

Էվէրէկ 56, 57, 58, 59, 61, 112

Էփրնէկ (քաղաք Երոպական Թուրքիոյ մէջ) 78, 177, 179

Էրպին (գիւղ, Կիլիկիա) 206, 207, 285

Էրպում տե՛ս Կարին Էրէլի 106

Էրճիաս (Կեռ Կիրիսի մօտ) 232

Էօպերի (գիւղ, Չորք Մարպպանի շրջան) 205, 206, 279, 280, 282, 284, 287, 288, 290

Էօմէր Կէօլի (Կիճ Անգարայի մօտ) 326

Էօրթիլի (գիւղ, Ամանոսի շրջան) 212

Էօրէն (թաղ, Կիրիս) 216, 220

Էֆքարա (գիւղ) 60

Թագուր թաղ (Ռուդուքօ) 180

Թապա Գիւղ (Երեւանի մօտ, Ելմիճ Նոր Այնթապ) 37

Թալապի (Բալուի մօտ) 203

Թալաս 60, 149

Թախթա Բէօփրի (Ամանոս) 209

Թամգարա (աւան, Մերաստիոյ նահանգ) 249

Թանգարան (Մալկարայի գրադարանակումբ) 102

Թաշփունար (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135

Թարսուս տե՛ս Տարսուս

«Թաքվիմի Վերայի» (թրքական պաշտօնաթերթ) 251

Թաֆիլէ (գիւղ, Ֆորդանան) 307

Թեճիր խան (Մերաստիոյ շրջան) 230

Թէճէրու խան (վայր Մերաստիոյ մօտ) 253

Թէքա Գափուի խան (պանդոկ, Արա-նա) 125

Թէքիր (սարահարթ Չոմալսր գիւղին հիւսիս) 56

Թիլ (գիւղ) 199, 202

Թիմրուկ (գիւղ) 28

Թիպնին (բնակավայր հիւսիսային Մուրիոյ մէջ) 117

Թիլպար (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 333

Թիֆլիս 29, 31, 33 34, 36, 38, 39, 40, 45, 147, 321, 322
 Թլկափին (գիտ, Խարբերդի շրջան) Կե'ս նաեւ Խոյլու 127, 189
 Թլկափինսիի Կարմիր Գոլէճ (Խարբերդ) 150
 Թողորակ (գիտ, Մեքասփոյ շրջան) 249
 Թումարպա 115
 Թորթան (գիտ, Կամախի շրջան) 86, 92
 Թումլու (գիտ) 126
 Թուրքիա Կե'ս նաեւ Օսմանեան Պետութիւն 6, 7, 8, 15, 16, 17, 18, 73, 82, 85, 88, 89, 99, 101, 102, 103, 135, 137, 142, 143, 144, 146, 174, 208, 217, 224, 250, 264, 277, 285, 287, 316, 317, 329
 Թոքաթ (աւան) 83, 248, 253
 Թրակիա 6, 177, 179, 180
 Թոխմա (գետ Մեքասփոյ նահանգին մէջ) 254
 «Իգլում» (թրքական թերթ, Կ. Պոլիս) 240
 Իգլիիր (քաղաք, Մուրմալուի գաւառ) 24, 25, 28, 32, 147, 272
 Իգմիթ (քաղաք եւ նահանգ, Թուրքիա) Կե'ս նաեւ Նիկոմեդիա 41, 106, 210
 Իգմիտ Կե'ս Իգմիթ
 Իգմիտ Կե'ս Ջիւտնիս
 Իգու (գիտ, Տերսիմի շրջան) 194, 197, 201
 Իգուլու (աւան, Խարբերդի շրջան) 150
 Իթ Մեքարը (վայր Իթ Տաղրի ստորոտը, Մեքասփոյ նահանգ) 252
 Իթ Տաղը (լեռ, Մեքասփոյ նահանգ) 252
 «Իթիփալ» (թերթ, Արսնա) 206
 Ինթիլի (հայոց գաղթականներէն, Ամանուսի լեռներ) 61, 123, 156, 158, 159, 160, 209, 210, 211, 212, 238, 297
 Ինճէսու (գետ եւ արօտավայր Չոմախլը գիւղին արեւելքը) 56, 57, 58, 60, 61
 Իշկերտ (քրդական գիտ, Գաւառ գաւառ) 264, 270
 Իշմէ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127

Իսկէնդրոյ (քաղաք) 204, 205, 207
 Իսկէնդրոյնի Օոյ 205
 Իսլահիէ (հայոց սպանդանոցներէն) 106, 107, 109, 123, 155, 156, 157, 160, 209, 212, 286, 297
 Իսլաիա 124, 139, 208, 241
 Իսլարէ (գիտ, Տերսիմ) 319
 Իրան 6, 7, 336
 Իրաք 17, 240, 337
 Իրկուրսկ (քաղաք, Միպերիա) 35
 Իրպիտ (քաղաք, Յորդանան) 210
 Իյիւք (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135
 Իչեօլ (գիտ Հիսլէնիկի մօտ) 276
 Լեռնալիքանան 168, 169
 Լեռնային Ղարաբաղ Կե'ս նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւն 333
 Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւն Կե'ս նաեւ Լեռնային Ղարաբաղ 6
 Լիբանան 7, 124, 261
 Լիոն (քաղաք, Ֆրանսա) 330
 Լը Հալլը (նաւահանգիստ, Ֆրանսա) 200
 Լճակ (գիտ, Խարբերդի շրջան) Կե'ս նաեւ Կէօլ, Օոլք 133, 134
 Լճէ (գիտ, Մուշի շրջան) 68
 Լոդմար (գիտ) 193
 «Լոյս» (օրաթերթ, Կ. Պոլիս) 239
 Լոնդոն 16, 171, 224
 Լորան (Ա.Մ.Ն.) 36
 Լոս Անճելըս 12, 36, 162, 305, 333
 Լոս Անճելոս Կե'ս Լոս Անճելըս
 «Լուսաբեր» (թերթ, Գահիրէ) 246
 Լովէլ 32
 Խալիլ Ռահման (Աբրահամ Նահապետի ծննդավայր գիտը, Պաղեստին) 308
 Խալիվա (յունական գիտ Մալկարայի մօտ) 103
 Խալիֆէտի (աւան Այնթապի մօտ) 256, 305
 Խամշլու (քրդական գիտ, Մուշի շրջան) 67
 Խան (գիտ, Խարբերդի շրջան) 132
 Խանազին (քաղաք, Իրաքեան Զիւրիստան) 337
 Խանը կամուրջ (Բալու) 195

Խանձառ (գիտ, Մեբաստիոյ նահանգ) 249

Խաչ թաղ (Ռոփոսո) 174, 180

Խաչէն-Ալ (Ծովք) 47

Խառնը (գիտ, Կիլիկիա) տե՛ս Հարունիէ
Խասպաղ (թաղ, Կիրին) 237

Խասքովօ (քաղաք, Պոլկարիա) 111

Խարասաղ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 50

Խարբերդ տե՛ս նաեւ Մամուրէթ-իլ-Ալիկ 24, 39, 46, 47, 50, 52, 54, 72, 85, 127, 129, 134, 150, 151, 159, 184, 192, 194, 197, 198, 202, 226, 237, 253, 260, 261, 274, 275, 277, 303, 317, 318, 319, 320, 331, 332

Խարբերդի դաշտ 54, 55

Խարման Եէրի (վայր Ղարա Կէփիկ գիտին մօտ) 326

Խարս տե՛ս Կարս Խենկիլը (գիտ, Յորդանան) 307, 308

Խէլյան (գիտ, Մուշի շրջան) 64

Խըզըլաղաճ (գիտ, Մուշի շրջան) 21

Խնուս 22, 30, 40

Խնուսաբերդ 29

Խոխ (գիտ եւ գաւառակ) 47, 50

Խոյ (քաղաք, Պարսկահայք) 336

Խոչընդոտ (գիտ) 193

Խոռոխոն (գիտ, Մեբաստիոյ նահանգ) 249

Խոսլագիտ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127

Խորասան ձոր (Չոմախլի արեւմուտքը) 56

Խորհրդային Հայաստան տե՛ս նաեւ
Հայաստան, Հայաստանի
Հանրապետութիւն 7, 111, 337

Խուլավանք (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127

Խունար (գոմերու հաւաքածոյ Բագա-
ռիճ գիտին մօտ) 91

Խոյլու (գիտ, Խարբերդի շրջան) տե՛ս
նաեւ Թլկափին 54, 127, 189

Խոան (գիտ, Տերսիմի շրջան) 197

Խրաճ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127

Խրիմ 131, 147

Խօշմաթ (գիտ, Բալուի շրջան) 190, 201

Խօշմըք տե՛ս Խօշմաթ

Ծովք (Խարբերդի հարաւը լիճ եւ հա-
մանուն գիտ) տե՛ս նաեւ
Լճակ, Կէօլ 46, 47, 49, 50,

51, 52, 53, 54, 127, 150, 186

Ծովք տե՛ս Ծովք

Ծոփաքար (լեռներ Մոխրաբերդ գի-
ղին արեւմուտքը) 264, 271

Կապպէի (գիտ, Կիլիկիա) 57

Կամախ (աւան եւ գաւառ) 86, 88, 90,
92, 93, 253

Կամիս (գիտ, Մեբաստիոյ շրջան) 249

Կայսերական Լիսէ (Խարբերդ) 150

Կայսերիք (գիտ, Ծովքի շրջան) 51

Կապանայ բերդ (Ծովքի մօտերը) 51

Կասրը Շիրին (քաղաք, Իրան) 337

Կավրան (գիտ, Մեբաստիոյ շրջան) 249

Կարին 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44,
45, 90, 93, 96, 128, 129, 133,
146, 147, 148, 168, 184, 194,
198, 201, 203, 220, 226, 232,
244, 247, 248, 253, 317, 320,
321, 322, 332, 333

Կարմիր Խոնախ (բանդ, Խարբերդի
նահանգ) 185, 317

Կարմիր վանք (Սուլ Ֆասըլը գիտ, Ան
գարայի մօտ) 101

Կարմրի (հայկական գիտ, Խարբերդի
շրջան) 127

Կարմօրակ (գիտ) 31

Կարս 6, 28, 31, 35, 40, 147, 321, 332,
333

Կարս Պապար (աւան, Կիլիկիա) 116,
123

Կեալուկ (Խարբերդի մօտ) 203

Կեալուր Տաղը 292

Կեալուր Թէօյ տե՛ս Հայ Գիտ

Կեղրոնական Ասիա 26

Կեղրոնական Վարժարան 'Չորք
Մարգարան' 279

Կեղրոնական Թուրքիոյ Ամերիկեան
Գոլէճ (Այնթապ) 204

Կեսարիա 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62,
85, 146, 168, 193, 244, 253,
292, 323, 327, 328, 329

Կեսարիոյ Տեփօ (Կեսարիոյ բանտը) 59, 60

Կէլիպօլու տե՛ս նաեւ Տարփանէլ 152,
153

Կէմէրէկ 57, 253, 323

- Կէմոնսա (գիտ Բագառիճի մօտ) 93
Կէրիկ Փաշա (թաղամաս, Կ. Պոլիս) 241
Կերճանիս (քաղաք եւ գաւառակ) 93, 94, 97
Կերմիր (գիտ) 60
Կէօլ (գիտ, Խարբերդի շրջան) րե'ս նաեւ Լճակ, Օռվք 131, 132, 133, 134
Կէօլիկ րե'ս Օռվք
Կէօվճէ (լեռ, Ամանոսի հիւսիսը) 159
Կէօք Փոնսար (լիճ, Կիրիւնի շրջան) 231
Կէօքթեփէ (գիտ, Չարսանճագի գաւառակ, Խարբերդի նահանգ) 260
Կըրլայ (գիտ, Խարբերդի նահանգ) 53
Կիլիկիա րե'ս նաեւ դաշպային Կիլիկիա 5, 8, 16, 26, 655, 5, 84, 85, 87, 115, 123, 124, 125, 126, 144, 151, 161, 162, 172, 179, 206, 208, 215, 217, 220, 277, 279, 283, 286, 289, 309, 314, 316
«Կիլիկիա» (թերթ, Արանա) 288
«Կիլիկիա» մատենաշար եւ գրադոն-հրատարակչատոն (Հալէպ) 312
Կիլիկեան Մանչերոյ Ճեմարան (Այնթապ) 204
Կիպրոս 284
Կիրատն 71, 72
Կիւմիլ-Հաճի-Գիտ րե'ս Սիմ-Հաճի-Գիտ
Կիւմիլէկ (գիտ) 114
Կիւմիլջսանէ (աւան) 253
Կիւմրի րե'ս նաեւ Ալեքսանդրապոլ 332
Կիրին 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 248, 323
Կոթոր (գետ եւ կիրճ, Պարսկահայք) 336
«Կոլոս Մոսքըվի» (թերթ, Մոսկովա) 239, 240
«Կոչնակ» (դպարան, Նիւ Եորք) 56
Կոստանդնուպոլիս 14, 16, 17, 20, 26, 40, 44, 58, 72, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 98, 101, 102, 104, 105, 106, 110, 115, 136, 137, 138, 139, 142, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 161, 168, 169, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 188, 194, 200, 208, 217, 236, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 258, 261, 275, 283, 287, 290, 297, 314, 322, 324, 327, 330, 333
Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքարան 185
Կովկաս 25, 27, 46, 57, 147, 176, 186, 200, 203, 208, 213, 318, 320, 333, 335
Կովնիստ (գիտ) 51
Կովտոն (գիտ, Մեքաստիոյ նահանգ) 249
Կորդորա (Արժանքին) 34
Կուտուլոն (թրքական գիտ, Չորք Մարպանի շրջան) 287, 288
Կուլան (քրդական գիտ) 94
Կրթած Զար (աւան, Անգարայի նահանգ) 148, 149
Կրաս Զար րե'ս Կրթած Զար
Կրթասիրաց Երկսեռ Վարժարան (Այնթապ) 204
Կոպարաք (գիտ, Բալոյի շրջան) 191, 195
Կոլլան (գիտ) 193, 198
Հ. Մ. Ընկերութեան Ներսէսեան Բարձրագոյն Վարժարան (Մուշ) 19
Հապար Պապա (լեռնախումբ, Խարբերդի շրջան) 127
Հապարկ (գիտ, Կամախի շրջան) 93
Հալէպ 5, 42, 61, 70, 83, 107, 108, 110, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 169, 170, 174, 200, 204, 209, 210, 212, 213, 214, 224, 226, 229, 234, 238, 244, 262, 274, 277, 285, 286, 287, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 310, 312
Հալէպի հայկական որբանոց 277
Հալէպի որբանոց 171, 172
Հաճըն 57, 60, 112, 113, 114, 116, 123, 125, 126, 172, 207, 215, 288,

302, 322

Հաճընի որբանոց 57, 58

Համա (քաղաք, Սուրիա) 171, 200, 210

Համամ (հայոց աքսորավայրերէն, հիւսիսային Սուրիա) 61, 108, 109, 117, 118, 167, 292

Համադան (քաղաք, Իրան) 336, 337

Հայ առաքելական եկեղեցւոյ որբանոց (Հայէյ) 286

Հայ աւետարանական եկեղեցի (Արաւնա) 75, 76

Հայ Գիտ (թուրքերու արդասանութեամբ՝ Կեաժուր Բէյ, Արաւնայի մօտ) 151

«Հայ Չայն» (թերթ, Արանա) 288

«Հայ Տիպ Բոմփիկրաֆ - Թէքնոփրէս» (տպարան, Պէյրութ) 300

Հայաստան տե՛ս նաեւ Խորհրդային Հայաստան, Հայաստանի Հանրապետութիւն 5, 6, 8, 26, 87, 102, 105, 110, 168, 182, 217, 224, 239, 270, 286, 330, 333

«Հայաստան» հրատարակչութիւն (Երեւան) 102

Հայաստանի Հանրապետութիւն տե՛ս նաեւ Խորհրդային Հայաստան, Հայաստան 6, 213, 258, 331, 333

«Հայաստանի Հանրապետութիւն» (օրաթերթ, Երեւան) 10

«Հայկ» (տպարան, Նիւ Եորք) 15

Հայկապետան դպրոց (Այնթապ) 204, 305

Հայկական Լեռնաշխարհի տե՛ս Հայաստան

Հայկանուշեան Աղջկանց Վարժարան (Այնթապ) 204

Հայմանա (գիտ, Սնգարա նահանգ) 135, 143, 148, 149, 326

Հայնի (գիտ, Տիգրանակերտի նահանգ) 316, 317

Հայոց Աշխարհի տե՛ս Հայաստան
Հայոց Չոր (գաւառ, Վանի նահանգ) 265

Հայոց Միացեալ Ընկերութեան որբանոց (Չորք Մարգպան) 283

Հայոռեայ Ընկերութեան որբանոց (Չորք Մարգպանի շրջան) 279

Հայոռեայ Վարժարան (Արաքսպար) 135

Հայդար (գիտախումբ Ծովք լիճին հիւսիսը) 53

Հայդար Փաշա (Կ. Պոլսոյ ասիական կողմը շոգեկառքի կայարան) 44, 101, 240, 242

Հայդարապար (քաղաք, Իրան) 336

Հայր-Աթոռ (գիտ, Խարբերդի նահանգ) 53, 54

Հապուսի (գիտ, Խարբերդի նահանգ) 127

Հասան Գալէ 31

Հասան Չէլէպի (քրտաբնակ գիտ Խարբերդի նահանգին մօտ) 253

Հասան-Պաքրիկ (աւան, Մալաթիոյ շրջան) 253

Հասան Պէյլի (աւան, Կիլիկիա) 155, 209, 283, 286, 288, 297

Հաստան (Ծովք) 49

Հավըրիլի տե՛ս Հովրիլի Հարամի դաշտ (Չոմալսը գիտին արեւմուտքը) 56

Հարունիէ (Խառնը) (գիտ, Կիլիկիա) 215

Հար-Օղլի (լեռ Մալաթիոյ մօտ) 46, 47

Հաւադորիկ (գիտ, Տարօնի շրջան) 24

Հաւալ (գիտ, Բալուի շրջան) 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202

Հաւալ (պարտէզներ Տիգրանակերտի մէջ) 70

Հարան (շրջան հարաւային Սուրիոյ մէջ) 169

Հարէպ (հայկական գիտ, Մուսուլի շրջան - իրաքեան Բիրփիստան) 337

Հերկերտ (գիտ, Մուշի շրջան) 64, 67

Հերտի (գիտ, Բողիի շրջան) 38

Հէլվա (գիտ, հիւսիսային Սուրիա) 213

Հէքիմ խան (գիտ) 253

Հէօթէլէ (գիտ Հաճընի մօտ) 113, 114

Հին Ագարակ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127

Հին Չոր (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127

Հիպեռի (գիտ, Սեբաստիոյ նահանգ) 249

Հիւսէնիկ տե՛ս Հիւսէնիկ

Հիւսէնիկ (գիտ/աւան, Խարբերդի շրջան) 192, 274, 275, 276, 277, 278

Հոգնա (բնակավայր հիւսիս արեւելեան Սուրիոյ մէջ) 213

Հոմա (քաղաք, Սուրիա) 200

Հովիթի (Ա.Մ.Ն.) 33
 Հոփսիմեանց Աղջկանց Ուսումնա-
 րան (Մալկարա) 102
 Հոփսիմեանց Աղջկանց Վարժարան
 (Այնթապ) 204
 Հռոմ 248
 Հռոփիլ (հայկական գիտ. Կամախի եւ
 Կերճանիսի գաւառակներուն
 միջեւ) 93
 «Հրապոյան» (թերթ, Վառնա, Պոլկար-
 իա) 111
 Հօշէ (գիտ., Բալտի շրջան) 192
 Զախձոր (թաղ, Կիրին) 216, 237
 Զէթ (գիտ., Բալտի շրջան) 191
 Զիթակիպոտք (գիտ., Բալտի շրջան)
 190
 Զիթոյ (գիտ., Կարինի շրջան) 30
 Զորի թաղ (Մուշ քաղաք) 22, 23
 Դալաթիա (թաղ, Կ. Պոլիս) 322
 Դալաթիա (գիտ. Զէթոնի մօտ) 162
 Դաման (գիտ. Մնգարա-Կեսարիա
 ճամբուն վրայ) 327
 Դանդալ տէն Բանկալ Դանպաշէն
 (գիտ., Բալտի շրջան) 196
 Դապսիւ Եազըս (գօրանոց, Մեքա-
 տիա) 230
 Դավախ (գիտ.) 222
 Դավրազ (գիտ., Մեքաստիոյ նահանգ)
 249
 Դարա Թէփէ (թաղ, Կիրին) 231, 237
 Դարա Կէփիկ (քրտաբնակ գիտ.,
 Մնգարայի նահանգ) 326
 Դարասար (գիտ., Կիրինի շրջան) 231,
 236
 Դարաքիլիսէ 29, 31
 Դարթըն (գիտ., Կեսարիոյ շրջան) 57
 Դարլըխ տէն Դարլըզ
 Դարլըզ (գաղթակայան Հալէպի մօտ)
 տէն նաեւ Գարլըզ 164, 293,
 294
 Դաքիլիսա (գիտ., Տերսիմի շրջան) 197
 Դրպըխ (գիտ., Կեսարիոյ շրջան) 57
 Դրմըր (գիտ., Կիլիկիա) 125
 Դոնալ Ալմազ (գիտ., Խարբերդի
 շրջան) 127
 Դուօլուխ (գիտ.) 114
 Դուլմուտի անցք (լեռնանցք, Խարբեր-
 դի նահանգ) 128

Դուլփախ (գիտ., Կեսարիոյ շրջան) 57
 Դուրթ Դուլախը (կայարան Գաթմայի
 մօտ) 121
 Զապաղշուր (աւան) 194
 Զառոյ (գեղ., Հաւա գիւղին մօտ) 202
 Զարապլուս (աւան, հիւսիսային Սուր-
 իա) 110, 199, 200, 256, 304,
 307
 Զեմիլիէ (թաղ, Հալէպ) 116, 302
 Զէնանեան Գուլճ (Գոնիա) 82
 Զէլէլի Պէրէթք (գաւառ, Կիլիկիա) 206
 Զըրճոյ (հայոց սպանդանոցներէն,
 հիւսիսային Սուրիա) 166
 Զիհան (բնակավայր Արանայի մօտ)
 124, 125
 Զիհուն (գեղ., Կիլիկիա) 204
 Զիպին (աւան Այնթապի մօտ) 305, 306
 Մապուլար (Ծովք) 47
 Մալաթիա 46, 52, 150, 182, 183, 187,
 253, 254, 261, 300
 Մալթա 42, 43
 Մալկարա (գիտաքաղաք Թուրքիոյ եւ-
 րոպական մասին մէջ) 102,
 103, 104, 105, 106, 107, 109,
 110, 111, 145, 176
 Մաղարա (բնակավայր հիւսիսային
 Սուրիոյ մէջ) 117, 118
 Մամախաթուն (աւան, Երզնկայի
 շրջան) 321
 Մամեստիա տէն Միսիս Մամիկոն-
 եան մանչերու դպրոց (Մալ-
 կարա) 102
 Մամիլթէ-իլ-Ափս (Խարբերդի
 նահանգ) տէն նաեւ Խար-
 բերդ 184, 316
 Մամուրէ (երկաթուղային կայարան,
 Մանտսի լեռներ) 160, 212
 Մանակներդ 19, 21, 25
 Մանկալենց (լեռ, Խարբերդի նահանգ)
 128
 Մանճըսըն (գիտ.) 60
 Մանճըլը (գիտ. եւ լեռ Եդեսիոյ մօտ)
 233, 236
 Մանճըսըն (քաղաք Կեսարիոյ մօտ)
 59, 60
 Մանդլենց Կուլեր (Ծովք) 48
 Մանուկան Կուլեր (Ծովք) 52
 Մասպառ (լեռ Ծովքի մօտ) 52, 127

«Մասիս» (շաբաթաթերթ Ա.Դ.Շ.Կ.ի, Լուս Մնճելու, Ա.Մ.Ն.) 12
 Մալդեն (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135
 Մարաթա (Վարդան Այգենկյիի ծննդավայր գիւղ, հիւսիս-արեւմտեան Սուրիա) 301
 «Մարանաթա» որբանոց (գերմանական որբանոց, Խարբերդ) 186
 Մարաշ 116, 124, 150, 159, 162, 172, 215, 220, 223, 224, 225, 227, 228, 232, 288
 Մարաշի Ամերիկեան Գոլէճ 225
 Մարեկ (նաեւ Մարիթ, գիւղ, Կամախի շրջան) 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93
 Մարգուան (քաղաք, Մեքսսսփոյ նահանգ) 249, 253, 257, 258
 Մարմարա Ծով 173
 Մարսել (նաւահանգիստ, Ֆրանսա) 200, 330
 Մեպիրէ 46, 47, 55, 129, 131, 150, 184, 188, 261, 275, 276, 277, 278, 316, 317, 332
 Մելիքան (գիւղ, Խարբերդի նահանգին մէջ) 34, 39, 40
 Մելիքշերիֆ (գիւղ) 93, 94
 Մեծկերտ (աւան, Տերսիմի շրջան) 197
 Մեծն Բրիտանիա 26, 80, 248
 Մեհտլեհանէ (բանտ, Կ. Պոլիս) 240
 Մեղրի (գիւղ, Մուշի շրջան) 64
 Մեղրագետ (գետ) 19
 Մենթէշ (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135
 Մեռեալ Ծով (Պաղեստին-Յորդանան) 307
 Մեսքէնէ 61, 108, 117, 118, 119, 121, 156, 158, 171, 255, 256, 292, 295, 296, 297, 302
 Մերձատր Արեւելք 16, 171
 Մերսին (նաւահանգիստ, Կիլիկիա) 80, 85, 165, 170, 200, 208
 Մերփին (քաղաք, Տիգրանակերտի նահանգ) 276
 Մեքքէ (իսլամներու սուրբ քաղաք) 308, 328
 Մէլադին (գիւղ, հիւսիսային Սուրիա) 167
 Մելլան Ալի (գիւղ Գրդ Շեհիրի մօտ, Անգարայի նահանգ) 328

Մելլան Էքպէլ (երկաթուղային կայարան, Կիլիկիա-հիւսիսային Սուրիա) 121, 155
 Միանտապ (քաղաք, Իրան) 336
 Միթագետ 17, 41, 42, 240
 Միջերկրական Ծով 282
 Միսիս (քաղաք, Կիլիկիա) 204, 205, 283
 Միւնիխ (քաղաք, Գերմանիա) 166
 Մծրին 213, 214
 Մղագոմ (գիւղ, Տարօնի շրջան) 19
 Մղարա (գիւղ, Բալուի շրջան) 195
 Մնճուր (գետ, Տերսիմի շրջան) 260, 319
 «Մշակ» (լրագրան, Պէրտի) 246
 Մշկնոց (գիւղ, Մեքսսսփոյ նահանգ) 249
 Մշոյ դաշտ 63
 Մոխրաբերդ (գիւղ, Վանի շրջան) 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273
 Մոսկուա 6, 239
 Մուգուր (գետ) րեւն Մնճուր (գետ) Մուգուր Օղլի (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127
 Մուսալըճըզ (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 145
 Մուճուր (բնակավայր Անգարայի նահանգին մէջ) 135
 Մումալուճ (աւան, հիւսիսային Սուրիա) 256, 296
 Մունճուսուն (գիւղ) 60
 Մուշ 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 63, 64, 129, 203
 Մուշեղեան Վարժարան (Արանա) 165
 Մուսա լեռ 308
 Մուսուլ 117, 213, 337
 Մուրանիա (նաւահանգիստ Մարմարա Ծովի հարաւային ափին) 314
 Մուրդոս (կղզի) 178
 Մուրադլու (վայր Երոտական թուրքիոյ մէջ) 179
 Մուրսուր (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 150
 Մրկան (գիւղ, Բալուի շրջան) 192
 Մրկու (գիւղ, Բալուի շրջան) 33
 Մրջին Միրզա (գիւղ, Բալուի շրջան) 196, 201
 Մոկունք լեռ (Մուշի մօտ) 23
 Մօրենիկ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 186, 276
 Յալիճան (գիւղ, Արեւմտեան Հայաստան) 20, 23

«Յառաջ» (օրաթերթ, Փարիզ) 243
 Յիսուսեան դպրոց (Ռոդոսքո) 174
 Յիսուսեան Միսիոնարութեան Մանչե-
 րու եւ Աղջկանց Բարձրագոյն
 Վարժարան (Ադանա) 73, 75,
 77, 165
 Յորդանան 7, 307
 Յունաստան 104, 139, 144, 146, 179,
 180, 259, 261, 315
 Նալլըխան (աւան Անգարայի նահան-
 գին մէջ) 135, 145
 Նախիջեւան 6
 Նահիր էլ-Օմար (հայոց գաղթական,
 հարաւային Իրաք) 337
 Նաճարը (հայաբնակ գիւղ, Զորք Մարս-
 պանի շրջան) 206, 281, 288
 Նարեկ (գիւղ Մոխրաբերդէն հարաւ-
 արեւմուտք, Վանայ լիճին
 հարաւը) 264
 Ներսը (գիւղ, Բալուի շրջան) 190, 201
 Ներսէսեան Բարձրագոյն Վարժարան
 (Մուշ) 19
 Ներսէսեան Վարժարան (Միվրիիի-
 սար) 145
 Ներքին Տերսիմ 198
 Նիակարա Ֆօլ (Ա.Մ.Ն.) 31
 Նիժնի Թակիլ (Միպերիա) 35
 Նիկոմեդիա (քաղաք եւ նահանգ, Թուր-
 քիա) տես նաեւ Իզմիր 177
 Նիկիտ (աւան, Գոնիայի շրջան) 85
 Նիյոլ տես Նիկիտ
 Նիսիային տես Մծբին
 Նիրպէ (գիւղ) 60
 Նիւ Եորք 15, 31, 32, 33, 38, 56, 73,
 200, 246, 331
 Նիւ Ճըրպի (Ա.Մ.Ն.) 168, 182
 Նոր Այնթապ (գիւղ, Երեւանի հարաւը)
 37
 Նոր Գիւղ (գիւղ, Բալուի շրջան) 33
 Նոր Գիւղ (գիւղ, Մոխրաբերդի հա-
 րաւ-արեւմուտքը) 264, 266,
 267, 268
 Նորակ (գիւղ, Մուշի շրջան) 64
 Նուպարեան Մադենադարան (Փարիզ)
 220, 223
 Շախշախին Դարը (վայր Սպանդի
 մօտ) 143
 Շամ տես Տամասկոս

Շամ կայարան (Հալէպ) 165
 Շամիլէ (գիւղ Ռաքքայի մօտ) 62
 Շամուշի (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127
 Շապին Գարահիսար (քաղաք, Մեքա-
 տիոյ նահանգ) 208, 249
 Շապախ (գաւառ, Վանի նահանգ) 268,
 272
 Շար (գիւղ Հաճընի մօտ) 112, 113, 114,
 115, 116, 124, 126
 Շար Գըշլա (գիւղ, Մեքաստիոյ
 նահանգ) 253
 Շարապտին լեռներ (Տարօնի դաշտին
 հիւսիս-արեւմուտքը) 19
 Շեխենց ձոր (Մուշի մօտ) 23
 Շեխլան (գիւղ, Մուշի շրջան) 64
 Շենիկ (գիւղ, Սասունի շրջան) 24
 Շեքրտալէ (հայոց սպանդանոցներէն,
 հիւսիսային Սուրիա) 109
 Շելի-Շէպէն (գիւղ, Կեսարիոյ շրջան) 57
 Շիկվիկ-Հոլշթայն (Գերմանիոյ երկ-
 րամաս) 179
 Շնալ (գիւղ) 191, 201
 Շնթիլ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127
 Շուրուլ (թաղ, Կիւրին) 216, 219, 230, 237
 Շուշանց (գիւղ, Վանի շրջան) 335
 Շուշի 5
 Ոստան (գիւղ, Ռէշտուսիք, Վանի նա-
 հանգ) 265
 Ովաճիտ (գիւղ, Տերսիմի շրջան) 319
 Ուաշինկըն 18
 Ուիթինսվիլ (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 333
 Ուլաշ (գիւղ) 94, 253
 Ուլնիա տես նաեւ Ջէթօն 14, 151
 Ումուրում (գիւղ, Կարինի շրջան) 34
 Ուոթըրթաուն (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 333
 Ուսթըր (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 33
 Ուվէնաթ (բնակավայր հիւսիս-արե-
 ւելեան Սուրիոյ մէջ) 213, 214
 Ուրմիա (քաղաք եւ լիճ, Պարսկահայք)
 336
 Ուրֆա տես Եդեսիա
 Չագմագճըլար (թաղամաս, Կ. Պոլիս)
 330
 Չաթ (գիւղ) 97
 Չաթալ Չայիր (գիւղ) 199
 Չաթալճա (Կ. Պոլսոյ շրջակայքը) 104
 Չալըխ Օղլու (գիւղ Կարին-Մեքա-
 տիա ճամբուն վրայ) 221

- Չայ Սթասիոնը (գիտ. Աֆիոն Գարա-
հիսարի շրջան) 145
- Չայաշ Պահչէսի (Անգարայի նահանգ)
143
- Չային Ճոհիկ աղբիւրի թաղ (թաղ.
Հիւսէյնիկ ասան) 274
- Չայլը (գիտ. Չորթ Մարգպանի շրջան)
206, 280, 287, 288, 290
- Չանդըրը (ասան, հայ մտաւորականնե-
րու աք. ստրկաւորներէն,
Անգարայի նահանգ) 14, 135,
136, 141, 143, 240, 242
- Չարսանճագ (գաւառակ, Խարբերդի
նահանգ) 35, 192, 197, 203, 260
- Չէլսի (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 30, 333
- Չէճ Կեպուկ լեռ (Խարբերդի նահանգ)
128
- Չէվիրմէ (գիտ.) 28, 29
- Չիլինկոս 180
- Չխոր (գիտ, Արեւմտեան Հայաստան)
23
- Չոլախան (գիտ. Քիրք Տաղ) 119
- Չոմախլը (գիտ, Կեսարիոյ շրջան) 56,
57, 58, 59, 62
- Չոմախլու տե՛ս Չոմախլը
- Չոպան Պէկ (կայարան Ճարապլուսի
եւ Հալէպի միջեւ) 307
- Չոր Գիտ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 127
- Չորլու (Թրակիա) 179, 180
- Չորում (քաղաք, Անգարայի նահանգ)
135
- Չորթ Մարգպան 205, 206, 207, 208,
214, 279, 280, 281, 282, 283,
284, 285, 286, 287, 288, 289,
290
- Չովսուր (գիտ, Տերսիմի շրջան) 194,
197, 222
- Պաալպէշ (ինձավայր եւ ասան Լիբանա-
նի Պէքաայի դաշտին մէջ) 292
- Պաաքուպա (քաղաք, Իրաք) 337
- Պապըքեան (գիտ, Խնուսի շրջան) 22
- Պաթալ (գիտ, Այնթապի շրջան) 223
- Պաթում 27, 28, 42, 322
- Պալակասի (գիտ) 60
- Պալապանլըզ (բնակավայր Անգարայի
նահանգին մէջ) 135
- Պալլումա (գիտ, Խարբերդի շրջան) 130
- Պաղեսարին 41, 42
- Պաղին (գիտ, Բալուի շրջան) 46
- Պաղլար Պաշը (Անգարայի մօտ) 326
- Պաղլու (գիտ, Մուշի շրջան) 63, 64,
65, 66, 67, 68
- Պաղշէ (ասան, Կիլիկիա) 150, 158, 160,
207, 283, 288
- Պաղդաւաղ 18, 29, 34, 42, 44, 158, 167,
184, 213
- Պայըշ Պահչէ (անտառ Անգարայի
մօտ) 326
- Պայրամ Օղլու (բնակավայր հիւսիսա-
յին Սուրիոյ մէջ) 209
- Պանտրմա 39, 83
- Պաշխան (բնակավայր Անգարայի
նահանգին մէջ) 135
- Պապ (գիտ, հայոց արքայաւորներէն,
հիւսիսային Սուրիա) 107, 108,
109, 116, 117, 118, 119, 158,
164, 165, 286
- Պապ էլ-Ֆարաճ (Հալէպի կեդրոնա-
կան հրապարակ) 292
- Պասրա (քաղաք, հարաւային Իրաք) 337
- Պատաքեանլը (գիտ, Պուլանրգի
շրջան) 19
- Պարթեւեան վարժարան (Կիրին) 233
- Պարսկահայք 336
- Պարսկաւորան տե՛ս Իրան
- Պարտիզակ ասան, Սեբաստիոյ
նահանգ) 117
- Պարտիզակ ասան, Նիկոմեդիոյ
նահանգ) 155
- Պարր Մաւրէն 194, 202
- Պարո 5, 37, 39, 40, 45
- Պեհեսնի 261
- Պեկուի (գիտ) 193, 195
- Պերէճիք 232, 256, 306, 307
- Պերլին 7, 9, 14, 333
- Պէլլէն (թաղ, Շար գիտ) 112, 113, 114
- Պէկթաշ (բնակավայր Անգարայի նա-
հանգին մէջ) 135
- Պէճար (բնակավայր, Իրան) 336
- Պէճէն (հիւսիսային Սուրիա) 117, 118
- Պէ Պապար (բնակավայր Անգարայի
նահանգին մէջ) 135
- Պէթ Շալոմ (Մարաշի գերմանական
որդանոց) 162
- Պէլյան (ասան) 204, 205
- Պէլճամ լեռներ (Չոմախլը գիւղին
արեւմուտքը) 56
- Պէլճէմ (գիտ, Կեսարիոյ շրջան) 57
- Պէլնամ (գիտ, Անգարայի շրջան) 325

Պեյրուք 1, 10, 11, 12, 16, 70, 85, 112, 127, 135, 141, 150, 170, 171, 173, 182, 184, 190, 204, 216, 229, 239, 243, 246, 256, 260, 263, 279, 291, 294, 300, 314, 315, 316

Պեյրուքի Ամերիկեան Գուլճ (յետագային՝ համալսարան) 277

Պէշիկթաշ (թաղամաս, Կ. Պոլիս) 330

Պէշկէօզ (գիտ Այնթապի եւ Բիլիսի միջեւ) 224

Պէշէնէկ (գիտ, Անգարայի նահանգ) 148

Պէրպլերեան Վարժարան (Կ. Պոլիս) 208

Պէօվերէն (գիտ, Ալպիսպրանի շրջան) 225

Պըրկընֆիլդ Ռիս Ճըրպի, Ա.Մ.Ն.) 168

Պիթլիս 147

Պին Պուշայ (լեռ Կիրիսի մօտ) 232

Պիսերին 200

Պուլանթի (հայոց սպանդանոցներէն Ամանոսի լեռներ) 14, 145, 212

Պոլիս տե՛ս Լոստանդնուպոլիս

Պողպ Բէօփրի (Կեսարիոյ շրջան) 57

Պողպլեան (աւան, Եդկկապի շրջան, Անգարայի նահանգ) 135, 328, 329

Պոնետորդ (գիտ Ըարի մօտ) 115, 116

Պոնտոս 6

Պոնտոսեան լեռնաշղթայ 71

Պոսթըն (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 33, 34, 43, 274, 333

Պուլնոս Այրէս 166

Պուլանըզ (շրջան, Արեւմտեան Հայաստան) 19

Պուկարիա 103, 104, 111, 147, 173, 174, 176, 181, 233, 243, 244, 245

Պուսէլիզ (գիտ, Մեքսսպիոյ նահանգ) 249

Պուրսա տե՛ս Պրոսա

Պրանտֆորթ (Փանապա) 31

Պրոպոնտոս Ծով (Մարմարա Ծով) տե՛ս Մարմարա Ծով

Պրումա 144, 314

Պօզ Գըր (գիտ) 84

Պօզուզ (գաւառ) 60

Պօղպ Բէօփրի (գիտ) 57

Քիկրաշէն (թաղ, Մուշ) 19

Քուլֆա (աւան եւ երկաթուղային կայարան, Պարսկահայք) 336

Ջրիք (գիտ, Արեւմտեան Հայաստան) 21, 22

Ռաճօ (գիտ, հիւսիս-արեւմտեան Սուրիա) 209, 210

Ռայաք (աւան Լիբանանի Պէքաայի դաշտին մէջ) 169, 170, 234

Ռաս-ուլ-Այն 8, 117, 158, 165, 166, 167, 212, 256

Ռաքքա 61, 117, 118, 233, 256, 292, 300

Ռշտունիք (գաւառ Վանայ լիճին հարաւ) 263, 272

Ռուրուքօ 104, 105, 110, 165, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180

Ռումանիա 173

Ռոսական Կայսրութիւն տե՛ս Ռոսիա

Ռոսաստրան տե՛ս Ռոսիա

Ռոսիա 20, 26, 57, 65, 89, 147, 188, 264, 272, 320, 332

Ռոսիլա (հաւանաբար Տիգրանակերտի նահանգին մէջ) 276

Սագրաք (գիտ, Բալուի շրջան) 190, 201

Սալին Պողպ (հայոց սպանդանոց Կիրիսի մօտ) 229

Սալմաստ (քաղաք, Պարսկահայք) 336

Սահակ (գիտ, Մուշի շրջան) 68

«Սահակ-Մեսրոպ» (տպարան, Փահիրէ) 71

Սահակեան Վարժարան (Պեյրուք) 316

Սամարա (քաղաք, Իրաք) 42

Սամսոն (նաւահանգիստ Սեւ Ծովի թրքական ափին) 71, 253, 258, 322

Սայ (ազարակ Չորք Մարգարան-Արա-նա ճամբուն վրայ) 205

Սային Կալա (Իրան) 336

Սան Ֆրանսիսքօ (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 334

Սանսար Տէրէշի (կիրճ) 321

Սապահիէ (ստորիական անապատին մէջ) 167

Սապքա (գիտ, հիւսիսային Սուրիա) 117

Սատուն 21, 24, 112, 249, 305

Սարայ (գիտ Մարանդի մօտ) 143

Սարայ (գիտ, Խարբերդի շրջան) 275

Սարայ Պուռնու (նաւահանգիստ, Կ. Պոլիս) 242

Սարը Եաթախ (գիտ, Ալպիսպրանի շրջան) 232

Սարը Դամիշ (գիտ, Խարբերդի

- շրջան) 127
 Սափիա (Միջագետք) 41
 Սարրույնի (գիւղ. Խարբերդի շրջան) 127
 Սարդարապատ 333
 Սարի Զիթ (Մարեկ գիւղին մօտակայ բլուր) 91
 Սարիղամիշ 30, 250, 321, 332
 Սարու (քրտական գիւղ. Գաւաշ գաւառ) 264
 Սարսրին (գիւղ) 261
 Սերասփիա 57, 60, 72, 85, 94, 97, 115, 124, 219, 220, 221, 223, 225, 226, 227, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 257, 320, 323
 Սերասփոյ Ամերիկեան Գոլէճ 249, 253, 254
 Սելանիկ (նաւահանգիստ, Յունաստան) 70, 78
 Սերպիա 104
 Սերփիկ (գիւղ) 249
 Սել Շոփ 217
 «Սեւան» (տպարան, Պէյրութ) 127, 216
 Սենրակ (աւան) 199
 Սեւ (Փարիզի արուարձան) 333
 Սէնթ Փօլ Գոլէճ (Ինսքիթութ) (Տարսոն) 73, 205, 305
 Սէնթրէլ Ֆօլք (Ա.Մ.Ն.) 39
 Սէփիլար (թրքաբնակ գիւղ) 203
 Սէրկի լեռ (Մուշի շրջան) 67
 Սըրփէ (քրտական գիւղ. Մուշի շրջան) 69
 Սիպրան 33
 Սիհուն (գետ, Արանա) 76
 Սիմ լեռներ (Տարօնի դաշտին հարաւ) 19, 23
 Սիմ-Հաճի-Գիւղ (գիւղաքաղաք, Մերասփոյ նահանգ) 257, 258, 259
 Սինամուր (գիւղ) 194
 Սինճան Զէյ տե՛ն Սինջան
 Սինճար լեռ (Մուրիա-Իրաք սահմանի հիւսիսային հսկողութիւն մէջ) 214
 Սինջան (կայարան եւ գիւղ Սրանոփի մօտ, Անգարայի նահանգ) 136, 141, 142
 Սիպերիա 35
 Սիս (քաղաք, Կիլիկիա) տե՛ն նաեւ
 Սիսի վանք 57, 121, 123, 124, 125, 204, 283, 322
 Սիս (գիւղ, Անդրէասի գաւառ, Մերասփոյ նահանգ) 96, 249
 Սիսի վանք տե՛ն նաեւ Սիս (քաղաք, Կիլիկիա) 205
 Սիսուսն որբանոց եւ դպրոց (Փորթ Սայիտ) 309
 Սիրիա տե՛ն Սուրիա
 Սիվրիհիսար (քաղաք Անգարայի նահանգին մէջ) 135, 145, 312, 313
 Սիրէճիի կայարան (Կ. Պոլիս) 152, 153
 Սիվնեկար (Պոլկարիա) 111, 181
 Սկիւրար (թաղամաս, Կ. Պոլսոյ արեւմտեան կողմ) 240
 Սղամ (գիւղ, Բալուի շրջան) 191, 201
 Սոխոթոմ (գիւղ, Արեւմտեան Հայաստան) 23
 Սոյ Ֆասուր (գիւղ Անգարայի մօտ) 100
 Սոնկուրլու (աւան, Անգարայի նահանգ) 135
 Սովետական Հայաստան տե՛ն Խորհրդային Հայաստան
 Սորդար (գիւղ, Մուշի շրջան) 64
 Սու-Շէկիր (քաղաք) 94
 Սուրթան Ամէտ (թաղ, Կ. Պոլիս) 153
 Սուրթան-Տար (Չոնոկլար գիւղին հարաւ) 56
 Սուրթանիկ (գիւղ) 82, 83, 152
 Սուրթանիկ Լիսէ (Ալանա) 150
 Սուրթանիկ միջնակարգ դպրոց (Խարբերդ) 150, 152
 Սուրուս (գիւղ, Մուշի շրջան) 65
 Սուրբ Անարծաթայ վանք (Մարեկ գիւղին մօտ) 90, 91
 Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի (Հաւաս գիւղ) 190, 202
 Սուրբ Աստուածածնայ վանք (Զէլթունի շրջան) 116
 Սուրբ Թագուր եկեղեցի (Ռափուս) 174
 Սուրբ Թորոս եկեղեցի (Մալկարա) 102
 Սուրբ Խաչ (եկեղեցի) վանք, Աղթամար կղզի) 264, 271
 Սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցի (Հաւաս գիւղ) 202
 Սուրբ Կարապետ վանք (Աւետարիս) 323
 Սուրբ Կարապետ վանք (Մուշի մօտեւ) 21

Սուրբ Կիրակոս եկեղեցի (Տիգրանա-
կերպ) 70
 Սուրբ Մարինե (թաղ, Մուշ) 22
 Սուրբ Մեսրոպի բերդ (Բալուխ մօզ)
203
 Սուրբ Յակոբ թաղ (Խարբերդ) 150
 Սուրբ Յովհաննէս վանք (Մուշի
շրջան) 24
 Սուրբ Նշան կղզի (Ծովք լիճին մէջ)
51, 53
 Սուրբ Վառվառ եկեղեցի (Հիսկնիկ
աւան) 276, 278
 Սուրիա 7, 16, 61, 72, 123, 124, 178,
200, 261, 295, 301
 Սուրուճ (աւան, հիւսիսային Սուրիա)
199, 256
 Սուրսուր (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 39
 Սոֆիա (Պուլկարիա) 65, 243, 244
 Սոֆուլար (գիւղ Անգարա-Կեսարիա
ճամբուն վրայ) 327
 Սվազ Կոնս Սեբաստիա
 Սյուանդ (աւան, Անգարայի նահանգ)
135, 136, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 324
 Սրբոյ Յակոբեանց Աթոռ եւ վանք
(Երուսաղէմ) 41, 45, 308
 Սրբոյ Թառասնից Մանկանց եկեղեցի
(Սյուանդ) 144
 Սրբոյ Թառասնից Մանկանց մայր
եկեղեցի (Հալէպ) 213, 310
 Սփրինկֆիլդ (Ա.Մ.Ն.) 36
 Սօլլուօ (գաւառ, Պարսկահայք) 336
 Վահագնեան լեռներ (Տարօնի դաշ-
տին հիւսիս-արեւմուտքը) 19
 Վայվազան լեռ (Գոմախլը գիւղին
արեւելքը) 56
 Վան 14, 30, 44, 89, 120, 129, 146, 147,
184, 208, 265, 266, 335, 336
 Վանայ լիճ (ծով) 263, 271
 Վառնա 111
 Վասպուրական 272, 273, 335
 Վադի Մերար (գիւղ, Յորդանան) 308
 Վարդաթիւ (գիւղ, Խարբերդի շրջան)
275
 Վարդանեան դպրոց (Այնթապ) 204
 Վարդենիս (գիւղ, Արեւմտեան Հայաս-
տան) 22
 Վարդօ (գիւղախումբ, Տարօնի շրջան)

22, 65, 129
 Վարի Աղնօիկ (գիւղ) 127
 Վարի Բագառիճ (գիւղ) 88, 89
 Վարի Թաղ (Գորք Մարպպան) 282
 Վարի Իշմէ (գիւղ, Խարբերդի շրջան)
127
 Վարի Խոխ (գիւղ, Խարբերդի շրջան)
127
 Վարի Ընկն Հաճի (գիւղ, Խարբերդի
շրջան) 127
 Վարին Թաղ (թաղ, Մուշ) 23
 Վենետիկ 257
 Վերի Աղնօիկ (գիւղ, Խարբերդի
շրջան) 127
 Վերի Թաղ (Գորք Մարպպան) 282, 284
 Վերի Խոխ (գիւղ, Խարբերդի շրջան)
127
 Վերի Մեկիրէ (գիւղ, Խարբերդի
շրջան) 127
 Վերի Ընկն Հաճի (գիւղ, Խարբերդի
շրջան) 127
 Վերին Թաղ (թաղ, Մուշ) 19, 22, 24
 Վերին Չոր (թաղ, Մուշ) 22
 «Վերջին Լուր» (թերթ, Կ. Պոլիս) 152
 Վէպիր-Քէօփրի (աւան, Սեբաստիոյ
նահանգ) 249
 Վերան-Շէհիր (գիւղ Մալաթիոյ մօզ)
253
 Վժան (գիւղ) 321
 Վրաստան 333
 Տալտրիկ (գիւղ, Մասունի շրջան) 24
 Տամասկոս 43, 107, 122, 159, 169, 170,
209, 234, 307, 309, 314, 315
 Տաշլը Տէրէ (ձոր) 253
 Տարաա (թաղաք, հարաւային Սուրիա)
234
 Տարման (գիւղ, Զդիի շրջան) 29
 Տար-ուլ-Մուալլիմին վարժապետանոց
(Մուրսուր գիւղին մօզ) 150
 Տարսուն 61, 73, 106, 151, 165, 205,
209, 212, 293
 Տարվանէլ Կոնս նաեւ Կէլիպօլու 153,
250
 Տարվանէլի նեղուց 173
 Տարվօնք (գիւղ, Արեւմտեան Հայաս-
տան) 22
 Տարօն 19, 20, 22, 23
 Տարոսեան լեռնաշղթայ 106, 129, 289
 Տերսիմ 14, 186, 194, 195, 196, 197,

198, 202, 203, 260, 318, 319
Տէմիր Գաբու (հիւսիս-արեւելեան Սուրիա) 213
Տէնէնք (գիւղ, Բոյի շրջան) 29
Տէնէք Մալտէ (քաղաք, յետագային՝ Բէսկին, Անգարայի նահանգ) րէն՝ նաեւ Բէսկին 100, 323, 324
Տէվլ Պոյնու լեռ (Ծովքի շրջան) 50, 52, 127
Տէվլ Տերէսի (ձոր Կիրիսի մօտ) 222, 230
Տէրէ Աղաճ (բնակավայր Երոտպական Թուրքիոյ մէջ) 76, 77
Տէրէ Ֆախըլը (գիւղ) 99
Տէր Ջօր 14, 27, 58, 70, 82, 109, 117, 118, 120, 121, 137, 158, 164, 167, 171, 177, 178, 209, 212, 228, 232, 237, 244, 255, 256, 274, 292, 293, 302, 312
«Տէր Յակոբեան» (լրագրագրութիւն, Փարիզ) 63
Տերէվանք (գիւղ) 60
Տերպէսիէ (գիւղ, հիւսիս-արեւելեան Սուրիա) 213
Տէօրթ Եոլ րէն Չորք Մարպպան Տիգրանակերպ 21, 69, 70, 137, 168, 247, 248, 249, 316
Տիթրոյթ (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 32, 34, 43
Տիպսի (հայոց աքաղաղակներէն, հիւսիսային Սուրիա) 108, 117, 118, 255, 296
Տիվիկ (քաղաք, Մեքսիկոյ նահանգ) 246
Տիւր Շուր (գիւղ, Լեռնալիբանան) 169, 170
Տոթաք (գիւղ) 21
Տուրանի անդունդ 253
Տուրուրեան 67
Տրապիզոն 34, 40, 71, 137
«Տօնիկեան» հրատարակչագրութիւն եւ տպարան (Պէրոթ) 135, 141, 150, 173, 184, 190, 263, 279
Բում Գալա (Հոմսկայ, ասան) 256
Բումելի (Երոտպական Թուրքիոյ ընդհանուր անունը) րէն՝ նաեւ Երոտպական Թուրքիա 236
Յաղջան (գիւղ, Մուշի շրջան) 19

Յարիսին (քաղաք, Ռուսիա, յետագային՝ Մթալիսկրալ, Վոլկոկրալ) 147
Յարպօնք (գիւղ) 22
Փապարճը (քաղաք, Պուլկարիա) 174
Փայամու (գիւղ, Բալուի շրջան) 195
Փայասի բերդ (Կիլիկիա) 283
Փանուլի շէնք (գերմանական որբանոցի շէնքերէն, Մեպիլի) 189
Փարիզ 15, 16, 63, 200, 220, 223, 242, 243, 303, 309, 323
Փարսագ (Անգարայի նահանգին մէջ) 135
Փեսանդաշու (գիւղ եւ շրջան, Շապուխի գաւառ) 272, 336
Փերի (գիւղ, Տերսիմի շրջան) 197
Փերնայ Ջուր (գետ կամ գետակ) 197
Փէրէնճ (գիւղ, Խարբերդի նահանգ) 261
Փիշման (գիւղ Մալկարայի մօտ) 105
Փիմորի (գիւղ, Տերսիմի շրջան) 319
Փոթկանց ձոր (Մուշի մօտ) 23
Փոթուրեան (թաղ, Չորք Մարպպան) 281
Փորթ Մալիկ (նաւահանգիստ, Եգիպտոս) 301, 308
Փուշ-Ռոթ (գիւղ) 51
Փոքր Ասիա 6, 16, 18, 177, 180
Փոքր Հայք 253, 256, 257
Փրովիտենս (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 33, 43, 274
Փրուսիա (Գերմանիոյ երկրամաս) 179
Քաղցրահայեաց (վանք Հաւա գիւղին մօտ) 190, 196, 202
Քայրալ (գիւղ, Բալուի շրջան) րէն՝ Զարիալ
Քան լեռ (Մուշի մօտ) 23, 24
Քանթարա (գիւղ, Յորդանան) 308
Քանկալ (գիւղ) 253, 254
Քասիրիկ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 276
Քարաքիլիսէ րէն՝ Ղարաքիլիսէ
Քարընձոր (գիւղ, Չարսանճագի շրջան) 197
Քարկէն լեռներ (Տարօնի դաշտին հիւսիս-արեւմուտքը) 19
Քարիալ (հայկական գիւղ, Բալուի շրջան) 190
Քելլէր 156, 158, 159, 160
Քէլէկեան որբանոց (Չորք Մարպպան) 286

- Քէմայն (աւան եւ գաւառ)՝ տե՛ս Կա-
մայն
- Քէսկին (նախապէս՝ Տէնէք Մապէն)
տե՛ս նաեւ Տէնէք Մապէն
146, 323, 324, 325, 326, 327,
328, 329, 330
- Քէրէք (քաղաք, Յորդանան) 307, 308
- Քէօթի խան (գիւղ) 253
- Քէօթէնճէ (Կոստանցա, նաւահան-
գիստ, Ռումանիա) 115
- Քիլիս 107, 119, 121, 122, 159, 168, 210,
224, 234
- Քիսկէ (գիւղ) 58
- Քիւրմանշահ (քաղաք, Իրան) 337
- Քիւրտ Տաղ (հիւսիս-արեւմտեան
Սուրիա) 119, 209
- Քդի 29, 30, 31, 38, 194, 203
- Քոստրի լեռներ (Տարօնի դաշտին հիւ-
սիսը) 19
- Քուրում (գիւղ, Բալուի շրջան) 191, 195,
196, 201
- Քջղակ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 276
- Քրպէր (ձոր Հաճրնի հիւսիս-արեւել-
եան կողմը) 114
- Քօրբէ (գիւղ, Խարբերդի շրջան) 127
- Օթէլ Պարոն (պանդոկ, Հալէպ) 159, 169
- Օխու (գիւղ) 194
- Օձնի (գիւղ, Կարինի շրջան) 90
- Օճազլը (գիւղ, Չորք Մարգպանի
շրջան) 205, 206, 279, 280, 281,
282, 284, 285, 287, 288, 290
- Օսմանեան Խալիֆայութիւն տե՛ս Օս-
մանեան Պետութիւն
- Օսմանեան Կայսրութիւն տե՛ս Օսման-
եան Պետութիւն
- Օսմանեան Պետութիւն տե՛ս նաեւ
Թուրքիա 8, 15, 17, 18, 82, 83,
112, 152, 153, 185, 208, 209,
226, 228, 230, 231, 240, 333
- Օսմանիէ (աւան, Կիլիկիա) 106, 108,
116, 150, 154, 155, 165, 209,
210, 214, 215, 283, 284, 285,
286, 293, 297
- Օսմանճըզ (աւան, Անգարայի նա-
հանգ) 143
- Օրդեսա (նաւահանգիստ, այժմ՝ Ուր-
րախնա) 28
- «Օրդեսա» նաւ 151
- Ֆէնէսէ (գիւղ, Կեսարիոյ շրջան) 61
- Ֆընտրճագ (գիւղ Ջէթոնի եւ Մարա-
շի միջեւ) 224
- Ֆըրընճըլար (գիւղ, հայոց սպանդա-
նոցներէն) 182, 254
- Ֆիլապոլէֆիա (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 30, 32,
33
- Ֆրանսա 16, 46, 70, 124, 126, 127, 139,
145, 147, 148, 149, 246, 247,
248, 304, 310, 330
- Ֆրեպնօ (քաղաք, Ա.Մ.Ն.) 19, 30, 43,
86, 334

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յուշագրություն Յիշողություն Եւ Թրքական Ուրացում <i>Ժիրայր Քոչարեան</i>	5
«Վկայարան» շարքի Բ. գիրքին մասին մամուլի արձագանգներէն (հատուածներ)	10
Փաստագրական Տուեալներ <i>Յարութին Իսկահարեան</i>	14
Հըրպըրդ Էդրմյ Կիպրնյ, «Ժամանակակից Պարմութեան Սեւագոյն Էջր. 1915ի Հայկական Դէպքեր. Իրողութիւններ Եւ Պարասխանաբարութիւններ»	15
Եղիշէ քինյ. Տէր Պարսամեան (պարմեյ), Սիսակ Նալբանդեան (գրի առաւ), «Տարօնոյ Ինքնա- պաշտպանութիւնն Ու Զարդը (1914-1915)»	19
Պետրոս Տոնապետեան, «Չայն Տառապետոյ»	26
Կիրեղ Խրայեան, «Ծովք - Կէօլճիկ»	46
Արիս Տ. Կ. Գալֆայեան, «Չօմախու (Կեսարիա)»	56
Լետն Տոնիկեան, «Իմ Տեսածներս 1915-1924»	63
Թովմաս Մեյօնքեան (Գարագաշեան), «Կիրատոն Իմ Ծննդավայրս»	71
Վեր. Համբարձում Յ. Աշճեան, «Ալանայի Եղեռնը Եւ Գոնիայէ Յուշեր (Պարմութեան Համար)»	73
Գրիգոր Պաղտիկեան, «Տարագրի Մը Համբան. Ապրումներ Եւ Յուշեր 1912-1918»	86
Օննիկ Փանիկեան, «Մահից Դէպի Կեանք»	102
Գրիգոր Թաթուկեան, Յարութին Մահիկեան (գրի առաւ և խմբագրեյ), «Անթեղուած Գաղտնիքներ»	112
Յակոբ Դարիպ Շահպապեան, Օննիկ Սարգիսեան (խմբագրեյ), «Թանգարան Գիտը Մեր Եւ Սիրոյ Արիւնդը Ածուներ»	127
Ալիս Օրեան Գաբարեան, «Պարմագիրք Անկիրիոյ Եւ Ստանուլի Հայոց Ռախաքրիստոնէական Եւ Հին Գաղապական Շրջաններէն Մինչև 1918 Թուականը»	135
Կարապետ Թէրյեան (հաւաքեյ), «Պարմագիրք Ստանուլի Հայոց»	141
Հայկ Ա. Արամեան, «Մեծ Եղեռնի Պարգամ Հայոց Տանթէական - Զարատն Եւ Հրաշայի Յարութին»	150

Բիւզանդ Եղիայեան (խմբագրեց), «Արանայի Հայոց Պարմութիւն»	161
Սարգիս Գ. Փաշաճեան, «Յուշամարտան Ռուրուսթոյի Հայերուն (1606-1922)»	173
Խ. Ն. Գաւառ (Նեղիւրեան), «Հին Կարօյներու Ճամբով»	182
Բենիամին Կ. Ժամկոչեան, «Պարմութիւն Մամիւրէթ Իլ Ալիկի Գերման Որբանոցներու»	184
Յարութիւն Չախատրեան, «Պարմութիւն Բալահովիտի Հնուց Մինչեւ Մեր Օրերը»	190
Մելքոն Տէր Մելքոնեան, «Կեանքի Եւ Մահուան Միջեւ»	204
Պետրոս Մինասեան (խմբագրեց), «Պարմագիրք Կիրիսի» .	216
Միմոն Հովիտեան, «Ապրիլեան Նահապակներուն Շաիրդով, Մեծ Եղեռնի 60ամեակի Մեմին»	239
Առաքել Ն. Պարրիկ (կազմեց), «Պարմագիրք Յուշամարտան Մեքաստիոյ Եւ Գաւառի Հայութեան», Ա. հապոր	246
Սյրեպիան Պառաւեան, «Փոքր Հայքի Սիմ-Հաճի-Գիւղ Գիւղաքաղաքի Հայերու Պարմութիւնը 1890-1922»» ...	257
Կարօ Մխիթար (Մարտիրոս Խ. Թաշճեան), «Պանդուխտի Մորմոքներ»	260
Մերովբէ Մխիթարեան, «Մոխրաբերդի Ճակարամարտը» ...	263
Մարտիրոս Տէրանեան, Յակոբ Մարթին Տէրանեան (անգլերէնի թարգմանած), «Հիւսէնիկ» (հայերէն եւ անգլերէն)	274
Մինաս Խապրիկ (Խապրիկեան), «Եթէ Չորք Մարգպանը Ինծի Հեղ Խօսէր...»	279
Հայկ Կէօրէքճեան (պարմեց), Յովսէփ Արթինեան (գրի առաւ), «Վաւերագրական՝ Եղեռնի Ճամբաներուն Վրայ Առնուած Լուսանկարի Մը Պարմութիւնը»	291
Արամ Անպոնեան, «Այն Մեւ Օրերուն»	294
Թորոս Թորանեան, «Պարարագ 70 Չայնով - Ընդ Եղեգան Փող Բոց Ելանէր»	300
Տէր Ներսէս առագ քահանայ Պապայեան, Երուանդ Պապայեան (խմբագրեց), Արիս Կ. Մեւակ (թարգ- մանեց), «Էջեր Օրագրութենէս» (անգլերէն)	305
Մուշեղ Իշխան (Ճենտրեմեան), «Մնաս Բարով Մանկութիւն»	312

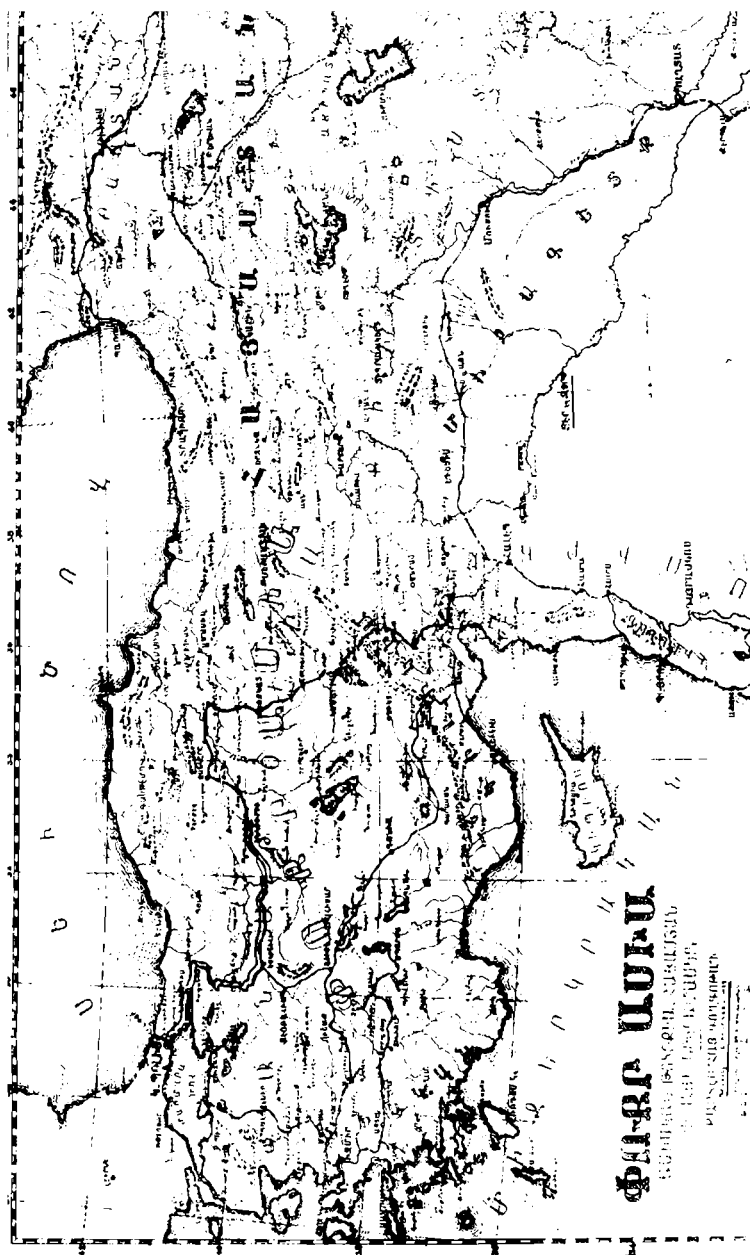
Բենիամին Ժամկոչեան, «Յուշարձան Ոսույշապետ Բենիամին Ժամկոչեանի»	316
Թադէոս Մինասեան, Մարք-Մանուկ Մինասեան (Ֆրան- սերէնի թարգմանեց), «Յուշեր - Անգարայի եւ Քէ- կինի Հայոց Գողգոթան (Ուղեորութիւն Մը Անգարայէն Մեքսսիկա)» (հայերէն եւ ֆրանսերէն)	323
Կարին Կ. Յովհաննիսեան, «Շուքերու Ընտանիք» (անգլերէն)	331
Ասքանապ Վարդանեան, Արթուր Անդրանիկեան (խմբագրեց), «Վանի Վերջին Նահանջը»	335
Անձնանուններու ցանկ	339
Տեղանուններու, ուսումնական հաստատութեանց, դպարաններու եւ պարբերականներու ցանկ	371
Դ. Կողքի քարտեւը արտատպուած է Գրիգորիս Ժ. Վրդ. Պալաքեանի «Հայ Գողգոթան, Դրուագներ Հայ Մարտիրոսագրութենէն, Պերլինէն Դեպի Զօր 1914-1920», Ա. հատորէն (Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1922)	

Յարութին Իսկահապուան կո խոնարիի Անթրուպի (Զարրուան, Լիբանան) հայ նահապաղ որրկրո մասունքներուն աղթն 12 Օգոստոս 2011:

Յարութին Յովհաննէս Իսկահատեան ծնած է Պէյրուս, Լիբանան, 1952ին: Նախնական կրթութիւնն ստացած է Նոր Զաճնոյ Սահակ-Մեսրոպեան Վարժարանը եւ ապա յաճախած է Զ.Բ.Ը. Միութեան Յովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկրորդական Վարժարանը, զոր յաջողութեամբ աւարտելով մտած է Պէյրուսի Ամերիկեան Զամալսարանը, ուրկէ վկայուած է իբրեւ քաղաքաշինարար ճարտարագէտ: Նոյն մասնագիտութիւնը եղած է իր կեանքի ասպարէզը, թէւ վերջին տարիներուն զայն կը կիրառէ պարագայաբար՝ կախուած Լիբանանի շինարարական մարզի վերիվայրումներէն:

Իր հետաքրքրութեանց ծիրէն ներս յատուկ տեղ կը գրաւեն հայոց գրականութենէն պատմական վէպերը, պատմութեամբները եւ ամէն ինչ որ առնչուած է Արեւմտեան Զայաստանի ու Կիլիկիոյ հայկական բնօրրաններու պատմութեան: Այս հետաքրքրութենէն ելլելով, ան սկսած է խորանալ Զայոց Ցեղասպանութեան տարբեր փուլերու յուշագրական հրատարակութեանց ոլորտին մէջ, որմէ եւ ծագած է այս եւ նմանօրինակ հատորներու լոյս ընծայման գաղափարը: Նախաձեռնողն ու հեղինակն է «Վկայարան Զայկական Ցեղասպանութեան» մատենաշարին, որուն Ա. գիրքը լոյս տեսաւ 2010ին, Բ. գիրքը՝ 2011ին, Պէյրուս:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

ՄԻՄԻ ԵՒ ԱՐՄԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ

1. Ծառուկեան, Անդրանիկ (թարգմ. Հրաչ Սահակեան). Էնես Պիլե Թֆուլե (Պէյրուք, 1987)
2. Հաւատով Խոստովանիմ (Պէյրուք, 1992)
3. Հախվերդեան, Լեւոն. Մենք եւ Մեր Ժամանակը (Պէյրուք, 1997)
4. Վարդան, Լեւոն. Հայկական Տասնհինգը Թուրք Մատենագիտութեան եւ Մամուլին Մէջ եւ Մենք (Պէյրուք, 1998)
5. Ծառուկեան, Անդրանիկ. Առկայծող Հայեր Եւրոպայի Լոյսերուն Մէջ (Հալէպ, 1999)
6. Հախվերդեան, Լեւոն. Մենք եւ Մեր Դժուար Օրերը (Երեւան, 2000)
7. Չեքիեան, Հայր Լեւոն. Ինքնութեան Խճանկար (Պէյրուք, 2001)
8. Թորանեան, Թորոս. Ամբողջական Գրագետը Ռուբէր Հատտեճեան (Հալէպ, 2002)
9. Հատտեճեան, Ռուբէր. Դանիէլ Վարուժանի, Սիպիլի, Իգնա Սարըասլանի Բանաստեղծութիւնները Հայ Ուսանողներու Մտերմութեան Մէջ (Պէյրուք, 2003)
10. Այգեկցի, Վարդան Վրդ (թարգմ. Պարթեւ Վրդ. Կիւլիմեան). Խրատներ (Անթիլիաս, 2002)
11. Տէրտէրեան, Մեթր Գասպար. Եկեղեցի-Պետութիւն Յարաբերութիւններ եւ Նոր Աղանդաւորներ. Ներածական Ակնարկ (Պէյրուք, 2004)
12. Հախվերդեան, Լեւոն. Ինչպէս Դիտել Ներկայացումը (Պէյրուք, 2004)
13. Հատտեճեան, Ռուբէր. Յուշատետր - 52. Իսթանպուլահայ Նոր Բանաստեղծութեան Վեպը. Կարպիս Ճանճիկեան, Հայկազուն Գալուստեան եւ Միւսները (Իսթանպուլ, 2004)
14. Առաքելեան, Սերգէյ. Երուանդ Ղազանչեան (Երեւան, 2004)
15. Տոմար Արձանագրութեան Հայ Ազգային Միութեան. Ատենագրութիւն Այնթապի Ինքնապաշտպանութեան (1920) (Պէյրուք, 2005)
16. Խրլոպեան, Փրոֆ. Գեորգ. Տեղասպանագիտութիւն (Պէյրուք, 2006)
17. Մուրատեան, Արմէն. Խեղիս Փշածներէն եւ Այլ Էջեր (Պէյրուք, 2005)
18. Շէքսպիր (թարգմ. Յովհաննէս Խան Մասեհեան). Արքայ Լիր (Երեւան, 2006)
19. Հատտեճեան, Ռուբէր. Յուշատետր - 57. Գրադարանիս Մոռցուած Գիրքերը (Իսթանպուլ, 2006)
20. Հատտեճեան, Ռուբէր. Առաստաղ. Առաստաղին Միւս Կողմը (Երեւան, 2006)
21. Գալոյեան, Սերգէյ. Պարոյր Սեւակ. Չուտ Սովետական Սպանութիւն (Երեւան, 2007)
22. Օհանեան, Փաքսալ. Հիմէլթէ Էլ-Ինսէն ուալ-Իպտէթ Էլ-ժեմաիյէ պի-Ետտո Էտ-Տաուլի Էթ-Թըրքիյի Տըտ Էշ-Շաապ Էլ-Էրմէնի (թարգմ. Նանոր Միքայէլեան-Քեքլիքեան) (Պէյրուք, 2007)
23. Հատտեճեան, Ռուբէր. Յուշատետր - 59. Պոռյոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Ա. (Իսթանպուլ, 2007)
24. Հատտեճեան, Ռուբէր. Յուշատետր - 60. Պոռյոյտ Հայ Գրականութեան Զուլիսներուն Մէջ. Հատոր Բ. (Իսթանպուլ, 2007)